

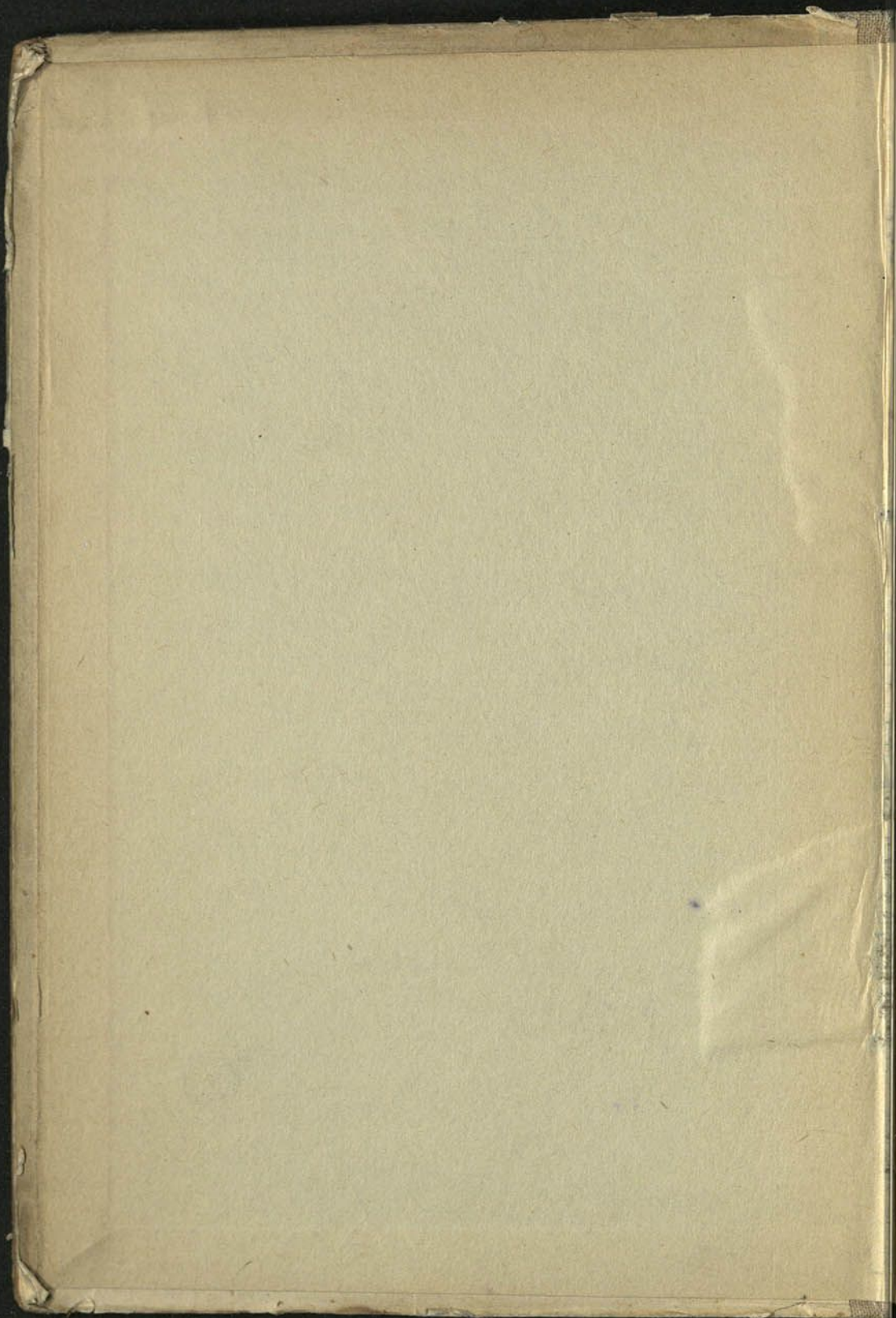
Ба 10.987

ЭДУАРД
САМУЙЛЁНАК

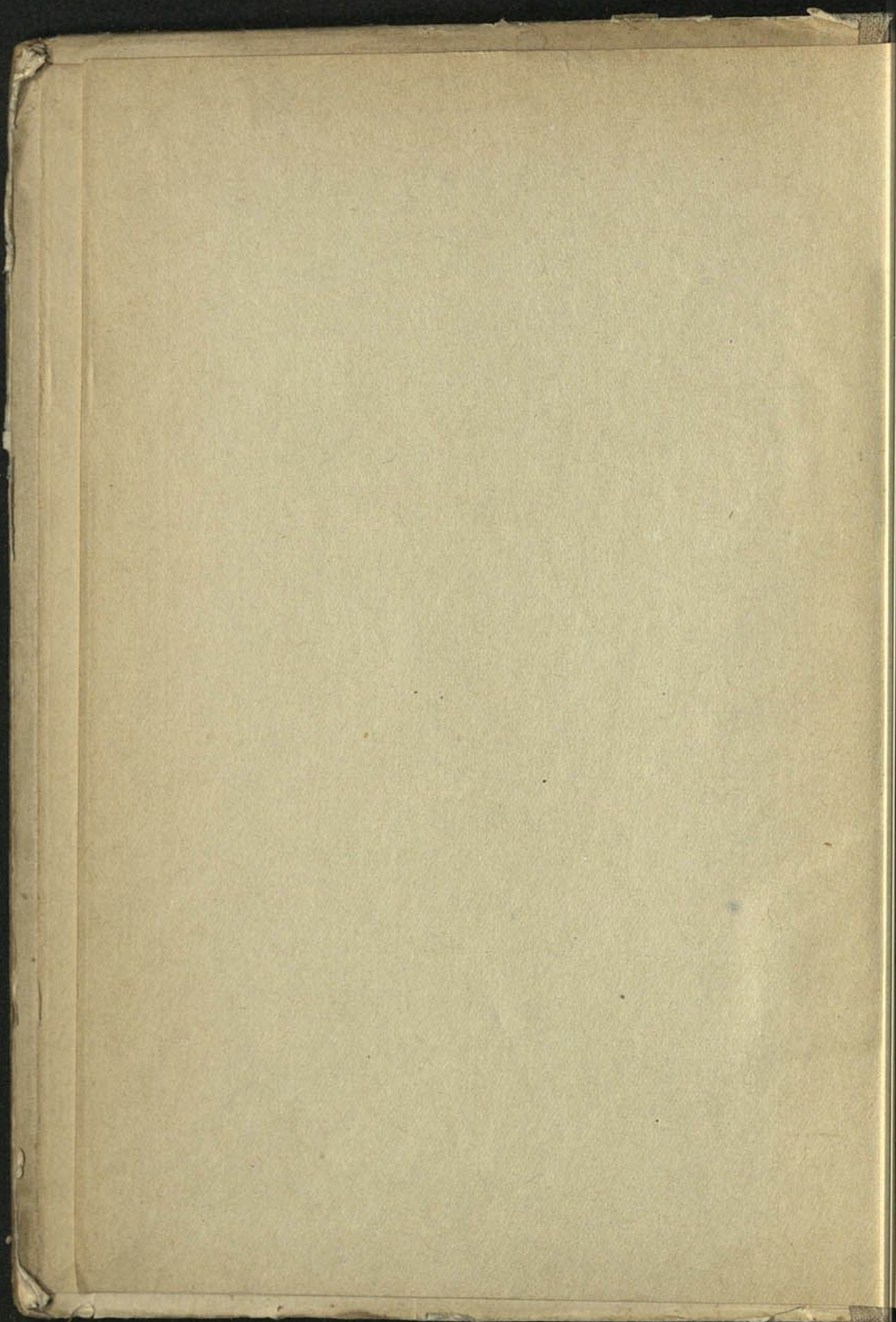
БУДУЧЫНЯ

РАМАН

Дзяржаўнае выдавецтва БССР
МІНСК 1947

7

ВЫБРАННЫЕ ТВОРЫ

**БЕЛАРУСКАЙ
СОВЕЦКАЙ
ЛІТАРАТУРЫ**

1917 - 1947

ДЗЯРЖАЎНАЕ ВЫДАВЕЦТВА БССР
М І Н С К

~~БА 27129~~⁸

Ба 10987

ЭДУАРД САМУЙЛЁНАК

БУДУЧЫНЯ

РАМАН
У
ЧАТЫРОХ
ЧАСТКАХ

Дзяржаўнае выдавецтва БССР
МІНСК 1947

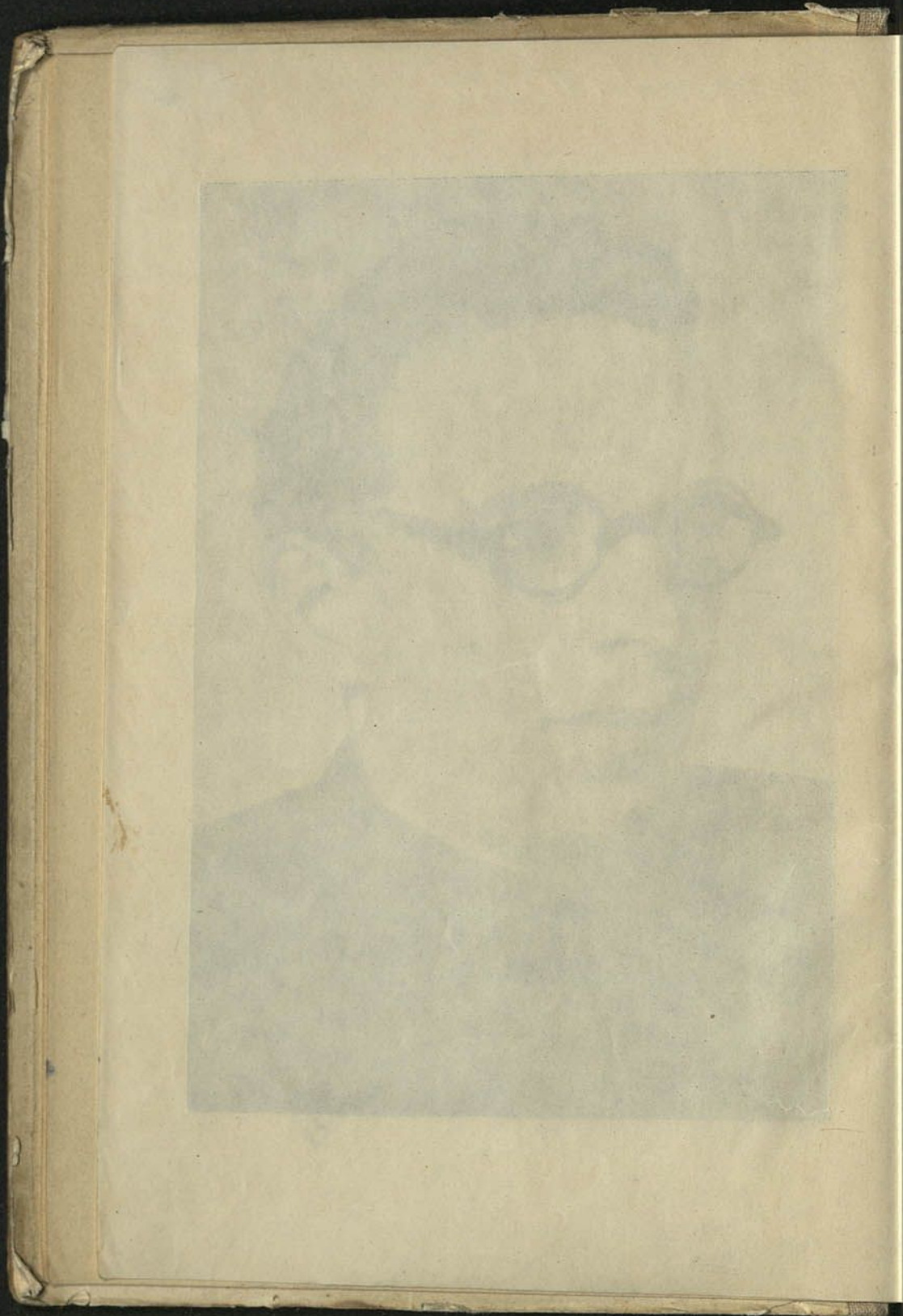

Инд. 1953 г. БА 10987

Сёл. р. д. 1994 г.

25. 04. 2009

ЭДУАРД САМУЙЛЕНАК

(1907—1939)

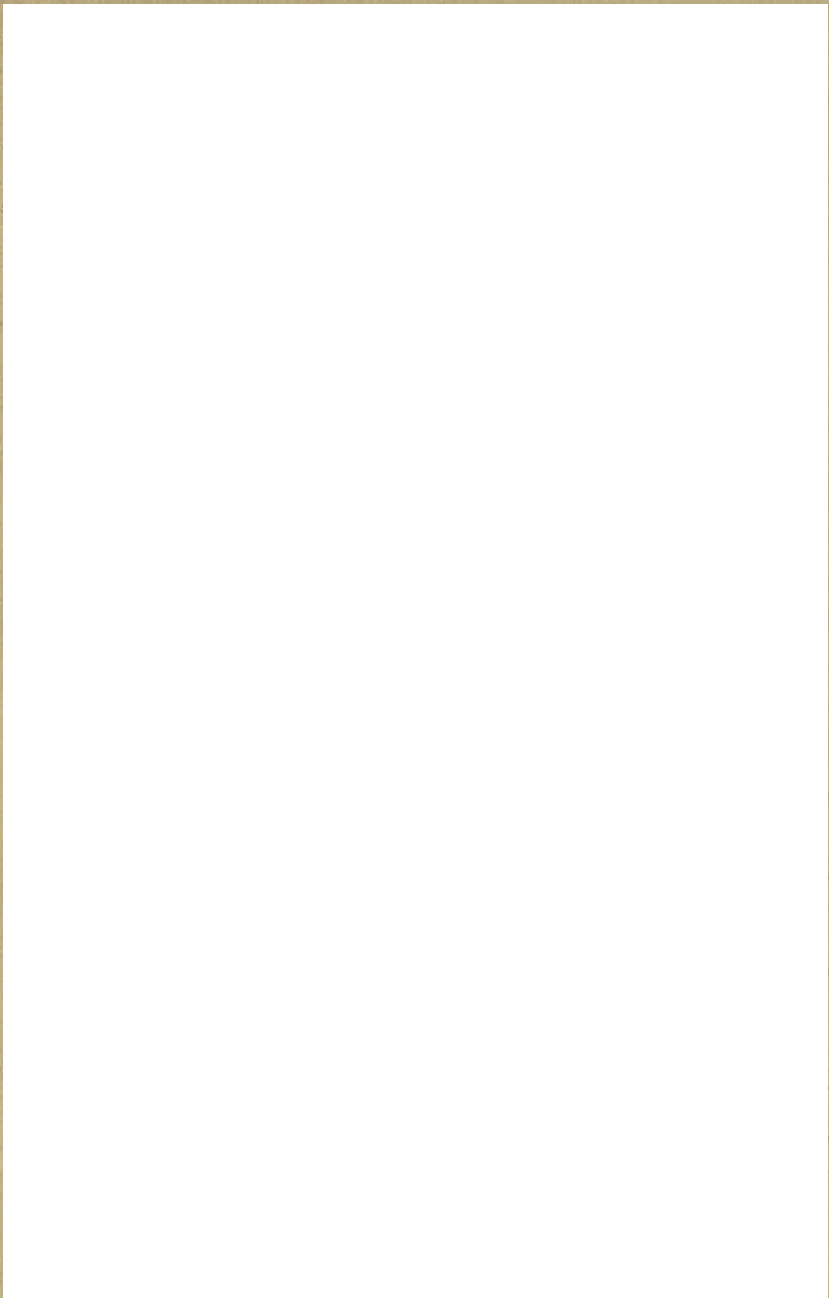

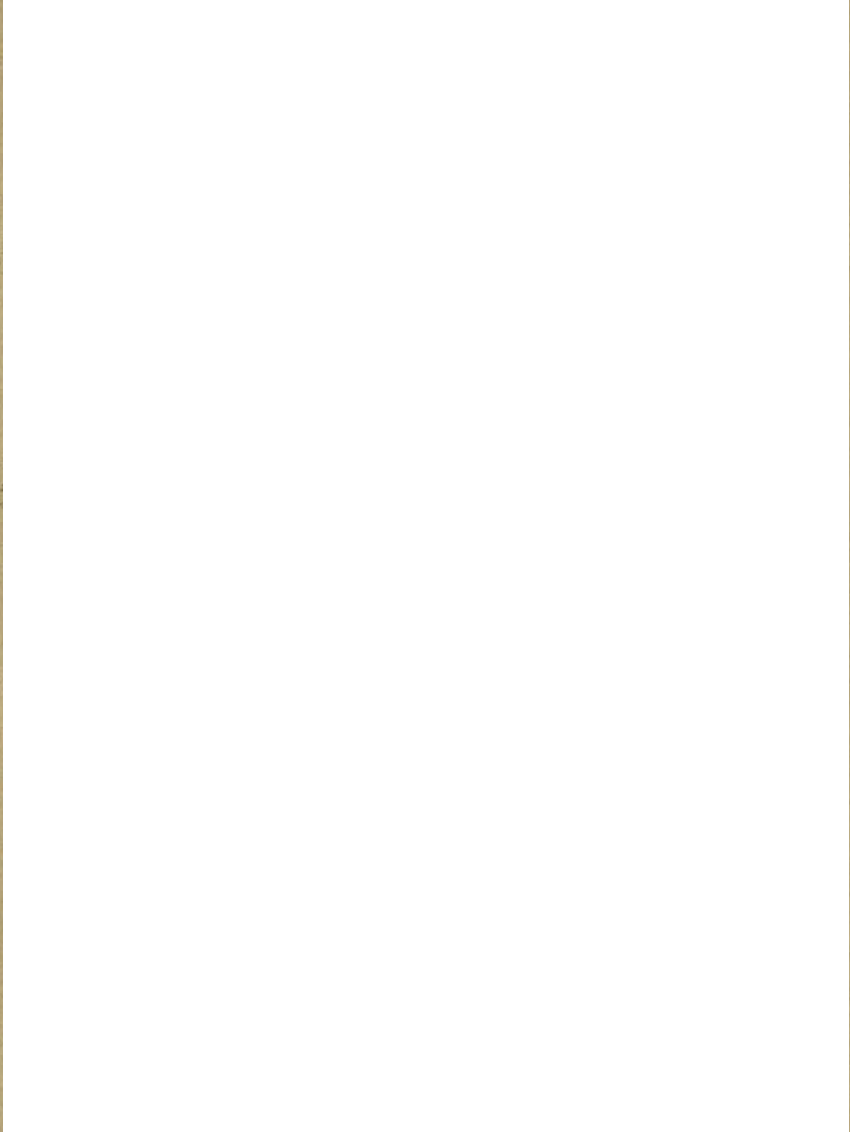

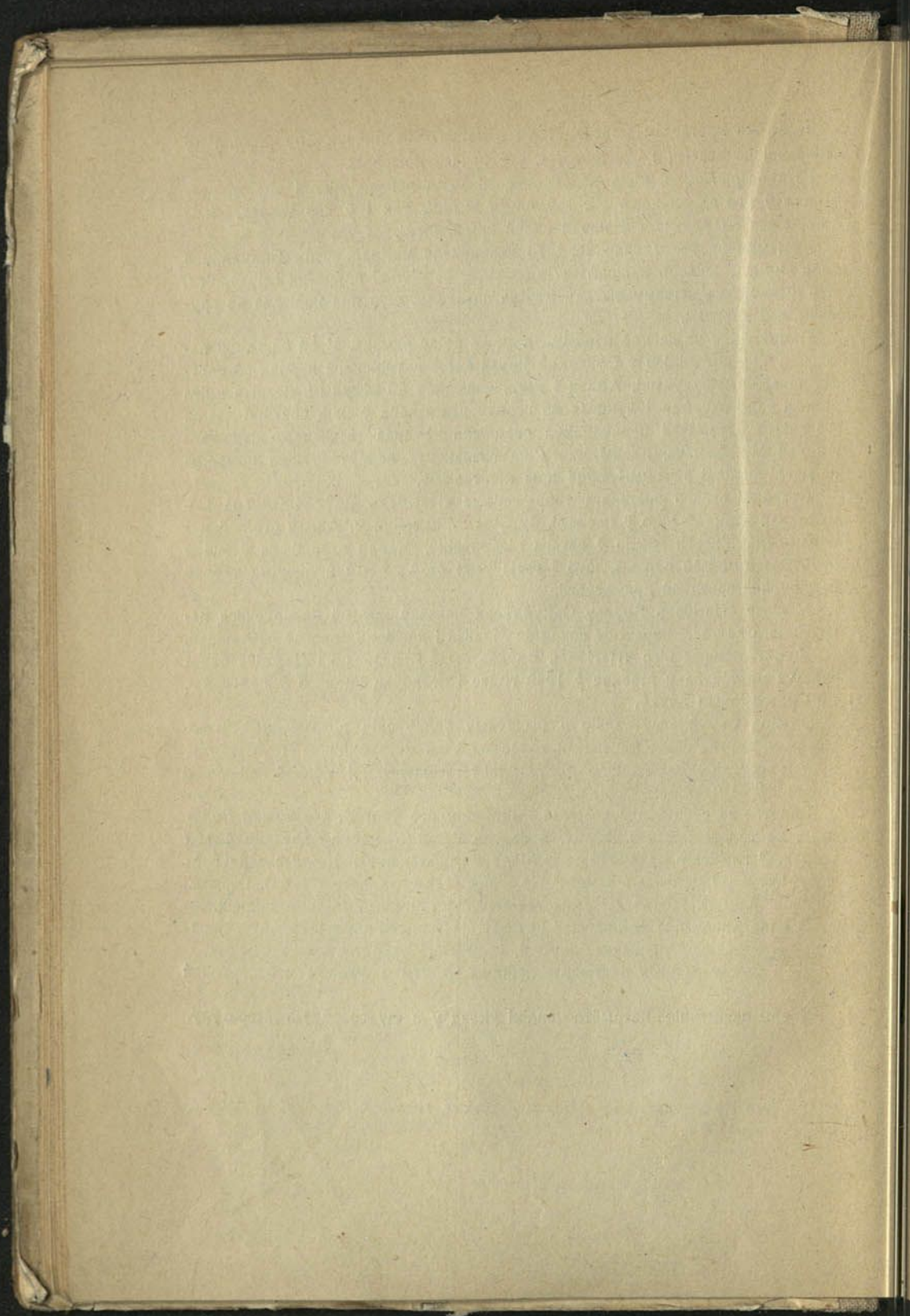

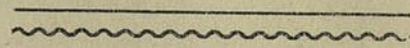

Е. Зомерфельд

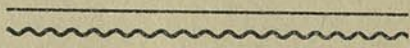
* Якуб Колас, артыкул «Цяжкая ўтрата», газета «Літаратура і мастацтва», люты 1939 г.

Кнв. 1953 г. № 10 987

Б У Д У Ч Ы Н Я

2. Э. Самуйлёнак. Будучыня.

Vol 1000

1000

1000

ЧАСТКА ПЕРШАЯ

I

Над вечар аднаго дня аднекуль з гор прышоў моцны і гарачы вецер. Гэта было, — як памятае Іліко, — на другі тыдзень пасля смерці бабулі Анны. Іліко сядзеў пры акне і бачыў, як шугануў вецер па балоце, як хвалямі закалыхаліся параслі чорнае вольхі, як прыгнулася трысцё на ўскраі вялікай багны, што была тут-жа, каля вёскі, недалёка ад хаты, адзіным гаспадаром якой застаўся цяпер Іліко. Далей бачыў Іліко слупы жоўтага пылу, што віхрылі на вуліцы, бачыў, як сарваў вецер дах з суседскае павеці, у якой звычайна стаяў добры прыяцель Іліко, буйвал Уча. Вецер лёгка разнёс у паветры тоўстыя сцяблы кукурузнае саломы, а стары Уча, устрывожаны нечаканая бядой, разламаў сваю загарадку, сплеченую з хмызняка, і павольна вышаў на вуліцу.

— Уча! Уча! — закрычаў Іліко, — ідзі назад! Ты куды!?

Іліко хацеў ужо саскочыць з лаўкі і бегчы на вуліцу, але з дому вышаў сусед Коркія з кіем, і Уча адразу павярнуў назад. Коркія загнаў буйвала ў загарадку і ўзяўся там нешта майстраваць, а Іліко захапілі іншыя падзеі. Па вуліцы праімчала свіння, акружаная вісклівым стадам парасят. Гэтую свінню Іліко ненавідзеў. У дзень пахавання бабулі Анны ён не здолеў як след наглядаць за агародамі, і свіння з усім патомствам добрых пару гадзін пасвілася ў градках фасолі. Мала таго, гэтыя брыдкія жывёлы ўвабраліся ў агуркі, і каб заплаканы, змарнелы ад гора Іліко, нарэшце, іх не заўважыў, усё было-б скончана з маленькім агародам Іліко Жванія. І ўсё з-за гэтага тоўстага Сімона, які гандлюе віном у Поці, а тут трымае гаспадарку. Па ўсім пасёлку свінні і парасяты носяць на карку варотцы, і гэты дзеравяны каўнер перашкаджае ім прабіваць лычом плятні і пралазіць у агароды, а Сімон — не хоча. Ён кажа, што гэта шкодна для свінні, і нічога яму не зробіш, бо ён багаты, і ўсе яго слухаюць.

— Праклятая свіння! — крыкнуў Іліко праз акно. — Ты падобна да свайго гаспадара, тоўстага Сімона! — Гэтую лаянку ён чуў ад суседа Коркія, якому, відаць, таксама дакучыла нахабная жывёліна.

Вецер узмацняўся. Над хатамі хісталіся гнуткія высокія таполі, і на іх запыленых вяршалінах быў развіталы водбліск сонца, што зніжалася недзе далёка, там, дзе — ведаў Іліко — за балотамі пачыналася мора. Жаўтавы туман то ўсплываў над балотамі, то знікаў, разганяемы ветрам. Была душная прыпарная цеплыня. Усё больш цямнела, і раптам убачыў Іліко вялікую хмару. Яна шырока раскінула грузныя чорныя крылі, павольна пасоўваючыся на балоты, дзе бушаваў вецер, хісталася гнуткае трысцё і шумеў узбунтаваны гушчар хмызнякоў. Уздыбленае шэрае лісцё серабрыстымі хвалямі калыхалася скрозь, як вокам глянуць, і на гэта на ўсё поўз грозны чорны цень. Іліко здзівіла, што хмара ішла як-бы супроць ветру. Вецер дзьмуў з гор, а хмара рухалася наўскасяк, з мора, і вось, нарэшце, яе чорнае крыло загасіла апошні цьмяны прамень затуманенага сонца; запанаваў шэры змок, і раптам сціхнуў вецер. Стала так ціха, што чуваць было, як шапоча лісцё таполяў на вуліцы, як шуміць на балоце трысцё і ўзбунтаваны гушчар. Нарэшце, сціхла і гэта. Толькі паскрыпвала адчыненая фортка ў акне Іліко, і чуден быў нейкі далёкі глухі гул.

— Будзе дождж, — падумаў Іліко. — Будзе вялікі дождж і гримоты.

Трывога сціснула яго маленькае сэрца, ён адчуў сябе адзінокім і бездапаможным, яму раптам стала страшна ў прывычнай цішы роднае хаціны. Ён прыўзняўся, каб зачыніць фортку, і раптам узарвалася цішыня, успыхнула ўсё навокал, і аслеплены, аглушаны Іліко саскочыў з лаўкі. Асляпляючы бляск зноў разарваў змок і ўдарыла гулка і суха два разы ўзапар.

— Авай-вава! — закрычаў Іліко, як гэта часта рабіла бабуля.

— Авай-вава! *)

Ён кінуўся ў цёмны кут, дзе ляжала яго пасцілка. Іліко, які лічыўся адважным хлапчуком, страціў сваю смеласць у адзіноце і з галавой накрываўся коўдрай. Цяпер ён не бачыў маланкі, што паліла бурную муць неба, і толькі ўздрыгваў ад гулкіх перуновых выбухаў. Аднастайны, звычайна заспакойваючы, шум дажджу нерваваў і страшыў яго.

— Бабуля! — паціху енчыў Іліко, — бабуля!

І раптам яму здалася, што нехта адчыніў дзверы. Іліко асцярожна сцягнуў з галавы коўдру і выглянуў на хату. Было цёмна, зусім нельга было нічога ўбачыць, але Іліко зразумеў,

*) Гора мне.

што дзверы сапраўды адчынены, бо дагэтуль заглушаны шум дажджу быў выразным і ад парогу цягнула свежае, вільготнае паветра. Широка адкрытымі вачыма Іліко глядзеў у цемру.

— Іліко! — ціха паклікаў жаночы голас, — Іліко!

Ён пазнаў голас Кетэ, дачкі суседа Коркія, але быў настрашаны так, што замест адказу застагнаў, як хворы.

— Што з табой, сіротка? — пяшчотна гаварыла Кетэ, — ты спалохаўся? Хадзі сюды, пойдзем да нас. Чаго ты сядзіш тут адзін...

Іліко ўзняўся, вобмацкам паправіў коўдру і рушыў да дзвярэй. Ён сустрэў прасцёртую руку Кетэ і ўхапіўся за яе.

— Я тут, цётка Кетэ... — сказаў ён, чапляючыся за яе мокры рукаў. — Я не баюся зусім. Ого! Раз я праз цэлую ноч начаваў на кургане Наохвamu разам са старым Тапурыя. Туды ўсе баяцца хадзіць, а я не баюся...

Гаворачы гэта, ён калаціўся і ляскаў зубамі. Кетэ ціха засмяялася і вывела яго за рукаў з хаты. Яны крыху пастаялі пад саламянай паветкай, што была прыстроена над парогам. Дождж уж не шумеў, як шуміць звычайны дождж. Паветра гуло і дрыжэла. Прабіваемае стромымі патокамі вады, яно ператваралася ў густы і вязкі туман. Сіняватыя далёкія маланкі ўспыхвалі раз-па-разу і з шпыненнем і слабым трэскам, як запалкі, загасалі ў вадзяністай муці гэтых бурных прастораў. З-за гулу дажджу не чуваць было грывотаў.

Кетэ пацягнула Іліко за руку. Яны перабеглі вузкую вуліцу, перайшлі масток праз канаву, якая ўжо стала ручаём, і апынуліся на ганку дома Коркія. Кетэ ўзялася атрасаць вопратку. Іліко ўжо асмялеў і стаў гаваркім. Акрамя таго, яму хацелася яшчэ раз упэўніць Кетэ, што ён не баяўся адзін у цёмнай хаце.

— На кургане Наохвamu, — гаварыў Іліко, — вяпры. Ого, якія вяпры. У аднаго вяпра мы са старым Тапурыя стралялі са стрэльбы. Яго нельга забіць са стрэльбы, яго можна забіць толькі з гарматы, так сказаў Тапурыя. Ён у дзесяць разоў большы за свінню таўстога Сімона... Мы са старым Тапурыя стрэлілі са стрэльбы, а веpr хацеў кінуцца на нас, а мы не забаяліся...

Раптам сіняя маланка ўзрэзала дажджавую муць.

— Цётка Кетэ! — закрычаў Іліко. — Кетэ! У маю хату нехта пайшоў!!!

Кетэ схапіла яго за руку ізноў.

— Ніхто не пайшоў, — паспешна сказала яна. — Нікога там няма. Хадзем.

— Чалавек увайшоў у мой дом. Я сам бачыў... — крычаў Іліко.

Кетэ моцна пацягнула яго за руку ў сені і моўчкі адчыніла дзверы ў пакой. За сталом сядзеў сусед Коркія і Міха — аднарукі яго старэйшы сын. Старуха Коркія рыхтавала вячэру. Ubачыўшы дарослых, Іліко сціх.

— Прывяла? — усміхнуўся Коркія ў пасівелы вус.— Што-ж ты не вітаешся са старэйшымі? Гэта непрыгожа, бічо.

— Гамарджо *!—сказаў Іліко, знімаючы круглую войлачную шапку.—Да мяне ў дом пайшоў нейкі чалавек. Пойдзем паглядзім.

Коркія кінуў быстры погляд на Кетэ, потым на Іліко.

— Калі пайшоў, то лепш мы паглядзім. Ты заставайся тут.

З другога, меншага пакою вышаў малодшы сын Коркія, дзевяцігадовы Ваню, аднагодак Іліко. Ubачыўшы прыяцеля, Ваню ўсміхнуўся і падышоў да яго.

— Да нас? — сказаў ён ветліва. — Якраз добра. Мы заўтра пойдзем лавіць сазанаў... Яны нанач выйдучь з канавы на балота, мы іх наловім...

Ён перарваў гутарку, бо заўважыў, што бацька і Міха ідуць да дзвярэй.

— Куды яны? — спытаў Ваню.

— У мой дом пайшоў злодзеі,—важна адказаў Іліко.— Я хацеў ісці і злавіць яго, але мяне аднаго не пусціла цётка Кетэ.

— Пойдзем разам,—ажывіўся Ваню,—Іліко.

— Заставайцеся тут, — сурова спыніў яго Коркія.—Кетэ, выйдзі з намі.

— Ваню, Іліко,—паклікала хлапцоў маці Ваню.—Я вам дам сыру.

Гэта было не менш цікава, чым затрыманне злодзея. Старая панесла патэльнію з падсмажаным сырам у бакоўку, і хлапцы спешна паследавалі за ёй. У той-жа момант адчыніліся дзверы, і Кетэ зноў увайшла ў хату.

— ... якая ты неасцярожная, Кетэ,—учулі хлапцы адрываак фразы.

Іліко выскачыў з бакоўкі. Ён здзівіўся, што вярнуліся гэтак хутка. Яму здавалася, што яны і з сяней не выходзілі.

— Ну? Што там, дзядзька Арцём? Злавілі?

Коркія прытрымаў яго за рукаў.

— Не заступай старэйшаму дарогу, Іліко. Ты ўжо не малы і павінен ведаць, як сябе паводзіць... У доме нікога няма, бо Кетэ замкнула дзверы і туды ніхто не мог-бы ўлезці. І калі

*) Прывітанне. Азначае: «жадаю табе перамогі».

ты заўтра будзеш расказваць другім, што нехта там быў у тваім доме, то ўсе падумаюць, што ты баязлівец, і будуць смяцца з цябе... Ідзі да Вано, вячэрайце і кладзіцеся спаць.

Мужчыны паселі за стол. Збянтэжаны Іліко хутка знік у бакоўцы, дзе Вано стараўся над патэльняй. Старая падавала вячэру. Кетэ прынесла на стол віно, што некалі Коркія прывёз з кірмашу, і мужчыны выпілі за нейчае здароўе. У Коркія свайго віна амаль ніколі не было. Маленькі вінаграднік звёўся яшчэ ў часы вайны, а завесці новы не ўдавалася, бо мала было зямлі і шмат едакоў. Сеялі кукурузу, фасоль, гародніну і так жылі.

Дарослыя вялі ціхую гутарку, і хлапчукі да яе не прыслухоўваліся. Пакончыўшы з вячэрай, яны ляглі спаць побач. Некалькі часу абодва маўчалі. Аднастайна і моцна шумеў дождж. Потым Іліко ўпэўнена сказаў:

— Я злавіў-бы яго.

— Каго?

— Злодзея.

— А калі ён дужы?

— І я не слабы. Я не баюся. А злодзей баіцца зірнуць гаспадару ў твар. Я злавіў-бы яго, звязаў-бы яму рукі і павёў-бы да старэйшых на сход.

— Ты-б не злавіў...—падумаўшы, сказаў Вано.—У яго магла быць зброя. А вось бацька і Міха—злавілі-б...

— У Міхі няма рукі,—заўважыў Іліко.

— Затое ён быў на вайне. Хто быў на вайне, той можа адной левай рукой перамагчы дзесяць самых адчайных марджа*, а правай яшчэ больш. У Міха няма левай рукі, а ёсць правая... Прытым — ён герой. Яму самы старшы цар даў на вайне крыж... Ого!

Памаўчалі.

— Іліко! А ты-б хацеў, каб табе на вайне адарвалі руку?

— Навошта?

— Каб быць героем.

— Крыж лепш,—разважна адказаў Іліко.

— Дык калі табе руку не адарвуць, то не дадуць крыжа... Я-б хацеў. Я-б прышпіліў крыж да грудзей, а рукаў, каторы пусты, заклаў-бы за пояс, як гэта робіць Міха... Тады я паехаў-бы на кірмаш і ўсе на мяне глядзелі-б... Вунь, казалі-б, Вано Коркія пайшоў, герой, марджа...

— Спеце, сырныя чарвякі!—пачуўся голас Коркія.

Хлапцы сціхлі. Роўнамерны гул вялікага дажджу панавваў над усім. Паступова прыходзіў сон. Іліко пакінуў думаць аб

*) Малайцоў (абхазскае).

злудзеях. Прыемная млявасць сну разбірала яго. Потым нехта (здаецца Арцём Коркія) нахіліўся над ім і, разгладжваючы вусы, сказаў:

— ... Нічога... Дзеці спяць... Я кажу, што, калі не сціхне сёння дождж, нам за два дні не прабрацца балотамі...

Голас аддаліўся і сціх. Іліко спаў. Дождж шумеў над маленькім сяленнем. Над хатамі ў начной цемры хісталіся гнуткія таполі. Дождж грымеў над неабсяжнымі прасторамі дрыгвяной калхідскай нізіны. Тысячы тон вады нізрынуліся ў гэтую ноч на зямлю, і магутная рака Рыён вынесла з берагоў свае мутныя, бурныя воды. На возеры Палеастомі хадзілі пеністыя, высокія хвалі, біў у берагі морскі прыбой, разліліся Інгур і Капарча, напоўніліся і вышлі на нізину шматлікія прытокі Рыёна і нават здрадніцкая і страшная Кораці, рака без плыні, праўдзівей, пльвучая пагібельная дрыгва, зашумела ў гэтую ноч.

Па вуліцы маленькага сялення імчалі шумныя ручаі. Над хатамі хісталіся ў цёплай валзяністай цемрадзі стройныя таполі. Усюды спалі. Толькі ў акне Арцёма Коркія мігцеў агеньчык.

Назаўтра раніцою дождж сціх. Стала душна, як толькі ўзышло сонца. Туман не разыходзіўся, бо не было ветру, а гусцеў, бо сонца грэла ўсё мацней. Балотныя абшары дыхалі туманам, ён узнімаўся ўсё вышэй, і вершаліны таполяў занураліся ў ім. Скрозь па ўзгорку сялення звінелі мутныя ручаі.

Іліко і Вано прачнуліся рана, на ўсходзе сонца. Першая думка Іліко была аб сваім доме, аб учарайшых падзеях. У пакоі нікога не было акрамя старой, якая перамывала пасуду і нешта гаварыла пра сябе, відаць незадаволеная.

— Пойдзем у мой дом, Вано,—сказаў Іліко.—Трэба аглядзець гаспадарку. Куды пайшоў дзядзька Арцём, бабуля Коркія?

Старая нічога не адказала і не спыніла хлапцоў, калі яны выходзілі.

— Ого!—весела закрычаў Вано, калі яны вышлі на ганак.—Паспрабуй пераскочыць без разбегу. Ну?

Ён скочыў і апынуўся на тым баку канавы. Іліко скочыў гэтак-жа, хаця можна было перайсці і праз масток. Кетэ, якая карміла курэй каля хаты, моўчкі глянула на хлапцоў і адварнулася ў другі бок. На дзвярах дома Іліко вісеў замок.

— Гэта не мой замок, — сказаў Іліко, націскаючы на слова «мой»,—мой замок меншы.

— Гэта наш замок,—адказаў Вано. Ён не мог сказаць «мой» і зайздросціў Іліко, самастойнаму гаспадару. Яны за-

зірнулі ў акно. Усё было ў парадку, толькі Іліко здалося, што на стале павінен быў яшчэ ляжаць ладны кавалак пірага, які заставаўся пасля памінак. Але зрэшты, Іліко добра не памятаў, ці ляжаў там хлеб учора ўвечары. Магчыма ён і сам яго з'еў. Хлапцы пакруціліся ля акна, потым Іліко крыкнуў да Кетэ:

— Гэта вы, цётка Кетэ, замкнулі на замок дзверы майго дому?

Кетэ незадаволена махнула рукой і нічога не адказала.

— У мяне там на стале кавалак хлеба ляжаў...— сказаў Іліко.

— Сціхні, — крыкнула Кетэ. — Ідзі да нас, будзе табе чаго есці... Бяда з гэтымі малымі! Ваню! Дахаты!

Стройная Кетэ пераскочыла канаву яшчэ больш спрытна, чым хлапцы, і злавіла абодвух, перш чым яны паспелі перабрацца праз пляцень у агарод. Яна азірнулася. Нікога не было на вуліцы, ды калі хто і быў, нельга было ўбачыць за туманам.

— Мы хочам ісці ў балота на рыбу... — апраўдваючыся сказаў Іліко. — Там быў яшчэ кавалак «мчадзі»... Мы-б яго ўзялі з сабой.

Ваню маўчаў, стараючыся вырвацца з рук Кетэ. Такім чынам абодва апынуліся ў хаце.

II

Па ўсёй нізіне Калхіды ад Кабулет да Сухумі, на ўсіх гэтых неабсяжных прасторах балот ляжаць старадаўнія курганы. Усяго іх налічваюць да чатырохсот. Яны ўзвышаюцца над зараслямі трыцца і вольхі вялізнымі буграмі. Амаль кожны курган пакрыты расліннасцю: шыпшынікам, крушынай і вольхай, за якія ахвотна чапляюцца жывучыя парасткі ліян. На самай вяршыні кургана—буйнейшыя пароды дрэў, пераважна букаў. Бук добра расце ў парнай цеплыні Калхіды, яго карэнні глыбока ўвайшлі ў старадаўнюю глебу курганоў, і сям'я магутных дрэў высока ўзнімае свае вершаліны над балотамі, і цёмная, яркая зеляніна вабіць вока таго, хто заблукаўся ў небяспечных зараслях трыцца, у багністым гушчары спаўтных ліянамі хмызнякоў. Але дайці да кургана не менш небяспечна, чым пераскокваць праз багны ці перабірацца праз іх па гнуткай тонкай жэрдцы. Курган акружаны ровам, іншыя з іх—нават двума. Ірвы гэтыя шырокія, глыбіня іх мераецца сажнямі, і замаскоўвае гэтую глыбіню тонкі пласт прэлага імху, на якім зыбаецца кволае трысцё. І чалавек, што пасля многіх гадзін небяспечнага падарожжа, ахоплены нестрыманым жаданнем хоць мінуту адчуваць пад сваёй нагою цвёрды грунт, можа лёгка загінуць у глыбокім

ірве, варта яму толькі на момант страціць асцярожнасць. Ён можа загінуць у двух кроках ад кургана, ад цвёрдай зямлі, ад гасціннай зялёнай засені, што абяцала адпачынак. І ніхто не прыдзе яму на дапамогу ў гэтых жудкіх дрыгвяных абшарах, дзе на сотні вёрст хмызняк, трысцё, атрутны туман, здрадная дрыгва, нязмераныя багны, хмары камароў над стаячымі рэчкамі і цвілымі канавамі, жоўты сон адвечных балот і над усім — палаючае сонца. Ён загіне, усплыве мох над ім, заплыве дрыгва і зноў будзе шапаець трысцё, гойдаючыся ў засені высокіх букаў, што ўзраслі на вяршыні вялізнага кургана.

... Хто насыпаў гэтыя курганы, што ляжаць па ўсёй туманнай нізіне Калхіды? Якія народы жылі тут, дзе цяпер не можа ступіць нага чалавека, дзе няма і жмені цвёрдай зямлі, акрамя гэтых-жа курганоў.

«У народаў, што жывуць на Фазісе, краіна балоцістая, гарачая, лясістая і поўная вільгаці».

Так запісаў старадаўні вучоны Гіпакрат. Ён вандраваў па гэтай краіне, ён прайшоў па топкіх берагах Рыёна, калі яшчэ гэту бурную раку звалі—Фазіс, і ад тае пары прайшлі тысячагоддзі. Ці настолькі балоцістай была гэтая краіна ў часы Гіпакрата? Мусіць не, бо адкуль-жа маглі ўзяць зямлю будаўнікі старых курганоў, калі над цвёрдым грунтам многагажневы пласт торфу ды пływчай дрыгвы. Не, пры такіх умовах тут не можа існаваць ні адзін народ, і тут на сотні кілометраў нікога няма. Толькі на ўзбярэжжы балот ляжаць рэдкія, закінутыя на маленькія астраўкі сяленні цяплявых і працавітых мінгрэлаў. Гэтая мёртвая прастрань—агromністы рассаднік малярыі, тэрыторыя заразы і смерці. Тут няма нікога, акрамя шакалаў і дробных вывадкаў звяроў, што гняздзяцца па курганах. Не, мусіць не так было тут у далёкія часы Гіпакрата... «краіна балоцістая, гарачая, лясістая і поўная вільгаці».

Гарачая... Поўная вільгаці... Які дзівосны сад квітнеў-бы тут, каб рука чалавека адняла воды горных рэк, што затапляюць нізіну, каб адступіла вада і зніклі балоты і ў тлустую цёплую глебу, што адпачывала тысячагоддзі, пяшчотная рука чалавека ўкапала маладыя паросткі новых раслін. Тады-б ты ўстаў, Гіпакрат, з попелу вякоў і прайшоў-бы праз краіну гарачую і поўную вільгаці, праз цудоўны сад, паўз берагі старадаўняга Фазіса. Што-б напісаў ты, Гіпакрат, на пажоўклых аркушах сваіх манускрыптаў!

Так думаў чалавек, прабіраючыся праз зараслі хмызнякоў. Калючыя шыпы ліян ранілі яго рукі і ірвалі вопратку. Ногі, абутыя ў высокія цяжкія боты, коўзаліся па карэннях і вязлі

ў дрыгве. Чалавек па выглядзе быў сярэдняга веку, яго сухі твар меў энергічны выгляд, дзякуючы двум рэзкім маршчынам, што ляглі ад носу да кутаў падціснутых вуснаў. Гарбаты тонкі нос падкрэсліваў рашучасць характару гэтага чалавека, і толькі ў шэрых вачах яго жыло мяккае святло лятунення і змяччала зімныя рысы яго твару. Апрануты ён быў у скуруную, пашарпаную куртку, падпяразаны патранташам, за плячыма была вялікая паходная сумка, на рэмнах вісела стрэльба і ў руцэ трымаў ён даўгі, арыгінальнай формы курдскі ятаган. Ім ён працярэбліваў дарогу ў гушчары сшытых калючымі ліянамі хмызнякоў.

Не глядзячы на такія цяжкасці падарожжа, чалавек не аддаваў увагі навакольнаму, занураны ў свае думкі. Ён спрытна перабіраўся з купіны на купіну, пераскокваў праз багны, у пару хапаўся вольнай рукой за галлё кустоў і, выбраўшыся з небяспекі, ішоў далей. Дамаская сталь ятагана блішчэла ў зараслях, распадаліся спляценні ліян, і чалавек паглыбляўся ў гушчар, ступаючы размерана цвёрда, інстынктыўна ўгадваючы небяспеку і механічна ўнікаючы яе.

Следам за ім ішоў пажылы мінгрэл у шырокім войлачным капелюшы. Ён быў невялікага росту, і першае, што кідалася ў вочы—гэта яго шырокі капялюш з абвісьлымі палямі. З-пад гэтага капелюша выглядала клінаватая сівая бародка і канцы сівых вусаў. Ён нёс за плячыма жоўтую паліраваную скрынку, з боку ў яго была сумка і ў руках стрэльба. Ён ледзь паспяшаў за першым, які расчышчаў дарогу і даганяў яго толькі тады, калі яны траплялі ў асабліва густыя зараслі і больш работы было ятагану.

І цяпер здарылася тое самае. Белыя дробныя кветкі ліян суцэльным дываном звісалі з кустоў, спадаючы да самай зямлі. Можна было здалёку падумаць, што нехта знарок прынёс гэты, свежа-вытканы ў кветкі пахучы дыван і паслаў яго на кустах нізкарослай вольхі, шыпынініку і крушыны, каб хаця крыху аздобіць мёртвую жаўцізну балота, на якім—толькі пыльных кісці трысця і сумная шэрань гінучых параснікаў. Але пад гэтым дываном былі шыпы і цвёрдае, як крэмень, дрэва ліян, і гэты дыван загараджваў шлях людзям, што ішлі да сэрца вялікіх балот.

— ...Што-б напісаў ты, Гіпакрат, на пажоўклых аркушах сваіх манускрыптаў!

Распаліся апошнія вузлы калючых спляценняў, яшчэ раз бліснула сталь, і калючая перашкода была прарвана. Наперадзе ляжала роўная прастрань жоўтае травы і воддалі гэткія-ж зараслі трысця. Направа ўзнімалася зялёнае ўзгор'е вялікага кургана. Гэта быў аазіс у пагібельнай пустэльні балот.

— Батоно! *)—учуў чалавек голас.—Вы загадалі тут спыніцца.

— Я цябе прасіў, Тапурыя, — незадолена сказаў чалавек.— Я колькі разоў прасіў цябе не зваць мяне «батоно». Мяне завуць Андрэй Міхайлавіч.

Тапурыя ўсміхнуўся.

— Я стары чалавек, і гэта ўжо такая прывычка. Я не магу добра сказаць ваша імя і блытаюся. Дазвольце мне зваць вас «батоно». Я буду казаць «батоно», а думаць буду пра вас інакш, бо вы добры чалавек. Для маёй старой галавы імя ваша зацяжкае... Дык вось, батоно, направа, бачыце, курган. Вы тут загадалі спыніцца. А далей, крыху ўлева—ёсць другі.

Андрэй Міхайлавіч глядзеў на вялікі курган. Над ім панавала вершаліна высокага дрэва, што выбілася ўгару раней за другіх і шырока раскінула магутнае галлё, пакрываючы іншыя.

— Добра. Адтуль можна шмат што ўбачыць,—са здавальненнем заўважыў сам сабе Андрэй Міхайлавіч і спытаў у Тапурыя, ці лёгка прайсці да кургана.

— Проста ісці нельга,—адказаў Тапурыя.—Трэба ісці паўз гэтыя кусты, яны ўвесь час будуць набліжацца да кургана і, за малым не даходзячы яго, пойдучь убок. Паміж кустамі і курганам ёсць такая невялічкая канава, там ёсць даўнейшыя кладкі, мы іх адшукаем і пройдзем на курган. Гэтая канава, кажучь, даўнейшы раўчок вакол кургана для яго абароны. Гэта зрабілі даўнейшыя людзі.

Андрэй Міхайлавіч абцёр пот з твару і зняў сумку с плеч.

— Вось што,—сказаў ён, падаючы сумку Тапурыя,—на курган пайду я адзін. А ты бяры наш правянт, ідзі на левы курган, раскладзі там агонь, адпачні і рыхтуй абед. Я прыду да цябе праз дзве гадзіны, не больш. Давай інструмент.

Тапурыя заспрачаўся, але Андрэй Міхайлавіч амаль сілком адабраў ад яго скрынку з інструментам.

— Небяспечна, батоно,—угаварваў Тапурыя.—Адному ісці туды небяспечна. Пасля дажджу ў канаве шмат вады, і вы не знойдзеце кладку. Я пайду з вамі і так будзе спакайней. Калі вы хочаце, я зраблю вам абед раней, чым вы скончыце работу.

— Тапурыя,—сказаў Андрэй Міхайлавіч.—Мы дарэмна трацім час і калі будзем спрачацца далей альбо рассядацца за абедам на першым прывале, то не зробім і паловы таго, што патрэбна. Мы змарнавалі палову дня, а прайшлі ад берагу ўсяго тры вярсты.

*) Батоно — пан.

— Таму, батано, што вы не захацелі ісці бліжэйшай дарогай, а загадалі ісці праз зараслі, па канаве. А ў ёй толькі адны жабы.

— Для цябе гэта канава с жабамі, а я, напрыклад, думаю, што гэта старадаўні канал. Я хачу паглядзець на яго з кургана. Не будзем спрачацца, Тапурыя... Не ўпершыню мне хадзіць на балоце. Ідзі на левы курган і чакай мяне. Калі я стрэлю, зараз-жа адказвай і мы сыйдземся, калі я стрэлю два разы, спяшайся да мяне. А то будзем адзін аднаму на пяты ступаць,—мала будзе карысці.

Паказваючы, што размова скончана, ён закінуў за плечы скрынку, узяў стрэльбу і ступіў наперад. Тапурыя ўздыхнуў, пазіраючы яму ўслед.

— Стары я стаў,—паківаў ён галавой.—Я за маладым не паспяшаю, таму ён і не хоча ісці са мной. Тапурыя ведае, якія могуць быць з балотамі жарты.

Андрэй Міхайлавіч азірнуўся і памахаў яму рукой.

— Добра свежкі пільнуецца, батано!—крыкнуў Тапурыя.— Не памыліцеся кладкай.

Андрэй Міхайлавіч хутка ішоў і неўзабаве знік у зараслі.

Тапурыя ўздыхнуў і падаўся ў свой бок. Ішоў ён не так хутка, як Андрэй Міхайлавіч, але гэта была своеасаблівая лёгкая хада. Здавалася, што, ідучы такім спосабам, чалавек не толькі здолее перайсці самую зыбкую дрыгву, але ўтрымаецца і на вадзе.

Андрэй Міхайлавіч хутка дабраўся да кургана. Ён стаяў за некалькі крокаў ад канавы і аглядаў курган. Ён вырашыў, што найлепш было-б перайсці там, дзе спад кургана не такі круты, дзе ён найбольш апоўз у балота. Па меркаваннях Андрэя Міхайлавіча там быў тонкі пласт торфу. На гэта паказвала і тое, што замест лёгкага трысця там густа расла цёмназялёная балотная трава з шырокім лісцем. Гэтая трава мае моцныя карэнні і патрабуе моцнай глебы. Але дзе кладка? І Андрэй Міхайлавіч не без падставы вырашыў, што іменна там павінна быць і кладка. Ён прайшоў некалькі крокаў, ступаючы вельмі асцярожна на зыбкай паверхні. Навокал хісталася рэдкае трысцё. Вада ў канаве была чорная і па таму, як калышацца на яе паверхні лісце нейкіх вадзяных траў, Андрэй Міхайлавіч пазнаў, што канава мае ўласную плынь, і гэта шмат што сказала яму. Тут-жа ён убачыў і кладку, сярэдняе таўшчыні жэрды. Андрэй Міхайлавіч цяпер ішоў ужо так асцярожна, што яму самому здавалася, нібы найбольшы цяжар яго цела апіраецца на паветра. Перад тым, як ступіць на

кладку, ён яшчэ раз глянуў на курган, мераючы адлегласць.
І тады...

І тады бераг, на якім стаяў чалавек, адарваўся разам з трысцём, усё паплыло ўбок, уздрыгнулі водараслі, хліпнула гразь і чорная вада канавы, і ўсё жоўтае балота кінулася на чалавека, устала дыбам, недзе мільгнуў кавалак блакітнага неба і лёгкае белае воблака слізганула па ім і знікла...

... што-б напісаў ты, Гіпакрат...

* * *

Вано стаяў на купіне так, што можна было-б сказаць: зрабіў—«стойку». Ён стаяў на адной назе, нахіліўшыся тулавам наперад, у правай руцэ трымаў маленькія восці, левай злёжку балансаваў у паветры, і чорныя вочы яго з выразам незвычайнай увагі ўпёрліся ў адно месца. У гэтай позе нечалавечага-напружання Вано стаяў ўжо добрую хвіліну. Зусім недалёка ад яго варушылася чырвона-залацістае пярэ і сіні хрыбет сазана. Рыба была настолькі вялікая, што не магла схаваць у вадзе ўсё сваё адкормленае тулава. Зрэдку пашлёпваючы хвастом, сазан раскашаваў у цеплыні, сярод балотных траў, і не пасоўваўся наперад ні на кроплю, як-бы разумеючы, што нічога добрага з гэтага не атрымаецца.

Іліко таксама стаяў на адной назе, хаця ў гэтым не было ніякай патрэбы, бо ён быў за дзесяць крокаў ад Вано і яшчэ далей ад сазана. Але ён не мог больш цяпець і чакаць. І так яму было лягчэй. Раптам Іліко азірнуўся, і паляўнічая поза яго змянілася на звычайную. Толькі насцярожанасць і ўвага не пакінулі яго твару.

— Вано!

Вано не адказваў. Ён не чуў. Уся яго ўвага была накіравана на чырвона-залацістае пярэ, што нарэшце зрушылася з месца.

— Вано, нехта крычыць на балоце.

Але ў гэты-ж момант Вано ўдарыў восцямі, страціў роўнавагу і пляснуў з купіны ў вадку. Вада закіпела і забурліла; Іліко ўбачыў задраныя ногі Вано, потым цераз яго перакінуўся сазан. Нельга было зразумець, хто каго злавіў. Іліко, не разважаючы далей, кінуўся на дапамогу Вано.

Ён рынуў на сазана гэтак-жа, як і Вано, жыватам і параніў руку аб восці. Тузаніна пачалася з новай сілай. Дужая рыба кідалася ва ўсе бакі, натапырыўшы свае шырокія пер'і. Закіпела вада, і то адзін, то другі з хлапцоў, бліскаючы пяткамі, куляўся цераз галаву. Нарэшце сазан, у якога ў хрыбце сядзелі маленькія, вострыя восці Вано, знямогся, і тады Іліко,

спрытна ўскочыўшы на ногі, схапіў свае восці і ўдарам пад жабры дакончыў рыбіну.

— Папаўся, чорнагубы!

Рыбіна, пабліскваючы буйнай лускай, ляжала на купіне. Яе хвост і галава былі ў вадзе, цела было нерухомым і толькі залаціста-чырвоныя плаўнікі сударажна ўздрыгвалі. Пераможцы аціралі гразь са сваіх шчаслівых твараў.

— Папаўся, чорнагубы! — паўтарыў Іліко.

— Я забіў добрага сазана, — сплёўваючы, сказаў Ваню. — Ён будзе важыць пяць пудоў. Яго адной рукою не падняць...

— Як гэта ты забіў, — наёжыўся Іліко. — А я? Хто ўдарыў яго пад жабры!

— А я першы ўдарыў яго ў хрыбет. Я яго забіў, бо ўдарыў па хрыбце горш, чым пад жабры. Ты мне мог і не дапамагаць.

— Ты мяне клікаў.

— Гэта я так. Я мог і без цябе яго забіць. Раз я першы ўдарыў у хрыбет, то ўсе скажуць, што я забіў сазана. Нават Тапурья скажа...

Тут Іліко ўспомніў, што нехта крычаў на балоце і клікаў, як здалася, Тапурья. Але цяпер было не да таго.

— Калі ты будзеш хваліцца, што забіў сазана, — сказаў Іліко, сціскаючы кулак, — то я ўсім скажу, што ты маніш. І тут не будзе пяць пудоў. Ты маніш. І я скажу яшчэ, што ты лазіў красці гуркі...

Але ён пахіснуўся і не дакончыў. Яго штурхануў плячом Ваню.

— А я скажу ўсім, — крыкнуў Ваню. — А я скажу, што ты баяўся злодзея, што ты баязлівец, а ў хаце нікога не было.

Вялікая крыўда ахапіла сэрца Іліко. Раптам ён успомніў пра бабулю і адчуў сябе зусім адзінокім. Ён усхліпнуў, і слёзы паліліся з вачэй. Іліко нахіліўся, узяў свае восці і пабрыў прэч па балоце. Ён брыў па калена ў вадзе. Ваню пастаяў, аглядаючы сазана, і ён яму здаўся ўжо не такім прывабным, як раней, і Ваню падумаў аб тым, што не так ужо будзе і шкада, калі ён скажа, што злавiлі рыбіну ўдвух. Ваню стала ніякавата.

— Іліко, — крыкнуў ён услед таварышу, але змоўк, не рады, што азваўся.

Іліко стаяў на купіне зусім недалёка ад яго ў той-жа позе, у якой быў ён сам, калі цэліў у сазана. Ваню замёр. Чакаць на гэты раз прышлося нядоўга. Іліко адвёў руку з восцямі і рынуў у ваду. Ваню памчаў на дапамогу.

Праз некалькі часу хлапцы сядзелі побач на купіне.

— Мой будзе важыць пяць пудоў, — сказаў Ваню. — А то і больш.

— А мой шэсьць, — стаяў на сваім Іліко. — Мой большы за твайго.

Паспрачаўшыся, хлапцы пагадзіліся на тым, што сазан Ваню мае вагу ў пяць пудоў, а сазан Іліко — пяць з паловай. Пасля гэтага абодва адчулі голад, бо яны вышлі з дому раніцой, як толькі развееўся туман, а цяпер сонца сышло ўжо з поўдня. І тут-жа выявілася, што хлеб і сыр падмоклі. Ваню зажурыўся і сказаў, што трэба ісці дахаты, але Іліко знайшоў другое выйсце: ён прапанаваў пайсці на курган.

— Там ёсць запалкі. Стары Тапурья, калі начуе на паляванні, кладзе іх у дупло, я ведаю дзе. Пойдзем, распалім агонь, высушым хлеб і пабегаем. Я табе пакажу гняздо.

Ваню згадзіўся. Хлапцы пачапілі сазанаў папружкамі пад жабры, закінулі сваю «шматпудовую» здабычу за плечы і пайшлі ў зараслі.

* * *

Недзе паблізу гаварылі. Але Андрэй Міхайлавіч не прыслухоўваўся. Ён глядзеў на белае, кучаравае воблака, што павольна плыло высока ў чыстым блакіце. Яму здавалася, што некалі ён бачыў іменна такое празрыстае воблака, гэта было даўно, і ён не разумеў, чаму гэта засталася ў памяці. Андрэй Міхайлавіч раскрыў вочы і раптам успомніў: бераг адарваўся разам з трысцём, усё паплыло ўбок, уздрыгнулі водараслі, хліпнула дрыгва і чорная вада канавы кінулася на яго, недзе мільгнуў кавалак блакітнага неба, воблачка слізнула па ім і знікла...

Цяпер яно плыве павольна, ціш і спакой навокал і недзе блізка гавораць людзі. Значыць, ён ратаваўся. І значыць, гэтыя людзі яго ратавалі, бо ён сам ніколі не выбраўся-б адтуль. Ён памятае, як, хапаючыся за слізкую жэрдку, моцна ўдарыўся галавой аб востры кут цяжкай скрынкі з інструментам, як рука заблыталася ў водараслях, і ён раптоўна страціў сілы. Ён памятае, як клікаў Тапурья, памятае, што ў апошні момант прышла да яго спакойная думка, адрываак фразы, якая так падабалася яму: «Што-б напісаў ты, Гіпакрат»... і ўсё.

Яго ратавалі. Але што гэта за людзі і адкуль яны ўзяліся? Калі ён ішоў, то не бачыў нікога, а яны, мусіць, былі блізка, бо інакш ён не застаўся-б жывым. Андрэй Міхайлавіч хацеў прыўзняцца, але не здолеў. Тады ён павярнуў галаву і ўбачыў людзей. Іх было трое, усе мужчыны. Яны стаялі пад дрэвам недалёка, але разглядзець іх як след было цяжка, бо на гэтай маленькай паляне расла высокая трава: Андрэй Міхай-

лавіч бачыў усё, як праз сіта, і таму постаці людзей былі невыразнымі.

Усё-ж такі адзін з іх выдаўся знаёмым. Здавалася, што гэта Коркія, якога Андрэй Міхайлавіч добра ведаў яшчэ з мінулага года. Але чалавек, як-бы адчуўшы на сабе дапытлівы погляд, адвярнуўся; Андрэй Міхайлавіч прыслухаўся. Гаварылі на грузінскай мове, якую Андрэй Міхайлавіч ведаў.

— Гэта інжынер, — сказаў адзін. — Я яго летась вадзіў па балотах. Ён мерае іх і хоча іх высушыць. Сёння ён вышаў раніцой з Тапурыя, але старога нідзе няма. Можа і з ім што здарылася?

Цяпер Андрэй Міхайлавіч быў упэўнены, што гэта Коркія.

— Не думаю, каб Тапурыя ўвяз, як гэты пан, — адказаў адзін з незнаёмых. — Я думаю, што стары можа з'явіцца сюды кожную хвіліну і ад гэтага мы выйграем мала, бо Тапурыя, вы самі кажаце, слабаваты на язык. Я думаю, што нам трэба выбірацца адгэтуль, пакуль пан яшчэ не пры памяці, бо гэта яшчэ горш, чым язык Тапурыя.

— Ён добры чалавек, — сказаў той, што падобны быў да Коркія. — Я ведаю яго.

— Ён можа быць і добрым, але нам з ім не па дарозе.

— Пакідаць непрытомнага нельга, — сказаў трэці, што маўчаў дагэтуль. У яго быў малады голас. — Без дапамогі ён можа памерці.

— Ён дыхае, і пульс б'ецца добра. Наша дапамога яму ўжо не патрэбна.

— А калі ён ачуняе, ды зноў трапіць у багну? Ён-жа адзін не выбірацца адгэтуль! — стаяў на сваім малады.

— Прыдзе Тапурыя.

— А калі Тапурыя не прыдзе? Можа яны разышліся, і інжынер заблукаў на балоце?

Старэйшы, відаць, знецярплівіўся.

— Слухай, Бесо. Што для нас больш важна: прыгоды і здароўе нейкага пана ці заданне камітэта? То ты мокнеш на дажджы і не хочаш ісці пад дах, залішне асцерагаючыся неразумнага дзіцяці, то хочаш завесці знаёмства з чалавекам, ад якога ўсяго можна чакаць.

На гэта маладзейшы нічога не сказаў.

Андрэй Міхайлавіч зразумеў, нарэшце, з кім мае справу і як трэба надалей трымацца з гэтымі людзьмі, каб хаця ў сагай долі аддзякаваць ім за свой ратунак. Ёнразумеў, што людзі непакояцца і што ў іх становішчы гэта немалаважная рэч, і ён вырашыў зрабіць усё, каб яны з лёгкім сэрцам пайшлі адгэтуль, не ўспамінаючы гісторыю яго ратунку, як падазроную непрыемнасць. Як толькі ён убачыў, што ўсе ўтрох ідуць

да яго, ён паспрабаваў устаць. Гэта ўдалося лягчэй, чым раней, але ў галаве быў цяжар і таму ён пабаяўся стаць на ногі. Ён убачыў у траве стрэльбу і запэцканую ў гразі скрынку з інструментам. Людзі спыніліся каля яго.

— Добры дзень, дарагі Коркія, — ветліва сказаў па-расійску Андрэй Міхайлавіч, абмінаючы дапытлівыя погляды двух, — са мной здарылася няшчасце і, як можна думаць, вы, сябры, ратавалі мяне?

Ён з радаснай і непрытворнай ўсмешкай паглядзеў проста ў вочы высокаму, які стаяў побач з Коркія.

— Я не магу знайсці слоў удзячнасці і разумею, што няма такой узнагароды, якая магла-б быць годнай вашай адвагі і самаадданасці.

Ён гаварыў і далей у гэткім-жа высокім стылі і бачыў, што паступова знікае ў цёмных зрэнках высокага чалавека аганёк скрытай насцярожанасці. Закончыўшы свае высокалётныя выказванні, Андрэй Міхайлавіч выняў з унутранае кішэні блакнот, адшукаў больш чыстую старонку і, надпісваючы на вуглу паперкі свой адрас, сказаў:

— Я не маю чым аддзякаваць вас, дарагія сябры, і таму прашу кожнага з вас, як толькі здарыцца выпадак, зайсці ў Тбілісі па гэтаму адрасу. Мой дом, — заўсёды для вас адкрыты і, у выпадку патрэбы, я сам да вашых паслуг.

Ён падаў паперку старэйшаму. Той узяў яе, кінуў хуткі погляд на напісанае і, як здалося Андрэю Міхайлавічу, застаўся задаволеным. Ва ўсякім-жа разе твар, які выражаў дагэтуль востры неспакой, змякчэў. Гэта быў чалавек у трыццаціпяцігадовым узросце, высокі, шырокаплечы і крыху сутулаваты. Больш нічога Андрэй Міхайлавіч не заўважыў, бо стараўся як мага менш прыглядацца да гэтага насцярожанага чалавека. Другі, маладзейшы, яго звалі Бесо, стаяў увесь час убаку, у размову не ўступаў, і Андрэй Міхайлавіч прыкмеціў толькі, што ён невялікага росту, і круглы твар яго аброс маладой кучаравай бародкай. Усе яны былі апрануты, як і Коркія, у звычайнае адзенне мінгрэўскага селяніна: цёмныя суконныя світкі, гэткія-ж нагавіцы і войлачныя шырокаполыя капелюшы. Чалавек, якому Андрэй Міхайлавіч падаў паперку, акуратна склаў яе і паклаў у кішэню.

— Мы вельмі рады, — сказаў ён няправільнай расійскай мовай, але не губляючы стылю Андрэя Міхайлавіча, — мы рады, што няшчасны выпадак не меў непрыемных вынікаў і што гэта дало нам магчымасць мець такое знатнае знаёмства і чуць словы вашае ўдзячнасці. Мы хаця і бедныя сяляне, але мы просім вас не думаць аб якой-бы то ні было ўзнагародзе. Ратаваць чалавека ад пагібелі — закон, паказа-

ны богам, ён вышэйшы за ўсе багацці чалавека. І гэта не змерыць грашыма. Калі вы адчуваеце сябе лепш, мы правядзем вас на кладку, на якую вы не трапілі, ідучы сюды, і выведзем на сцэжку. Мы спяшаемся да хворага сваяка і таму пайшлі балотам, блізкай дарогай.

І ён пакланіўся, паказваючы гэтым, што ўсё патрэбнае ўжо выказана і час ісці.

— Вялікае дзякуй яшчэ раз, — сказаў Андрэй Міхайлавіч. — Быў-бы рады аддзякаваць не на словах. Ісці яшчэ я не магу, але тут паблізу, на суседнім кургане, знаходзіцца мой праваднік Тапурыя. Я выклікаю яго стрэламі, і ён неўзабаве прыдзе сюды. Мы з ім так умовіліся.

Нарэшце трое накіраваліся ў гушчар. Цяпер Андрэй Міхайлавіч добра разглядзеў і трэцяга, маладзейшага: у яго быў добрадушны твар і крыху здзіўленыя і хітраватыя вочы. Ён вельмі адрозніваўся ад свайго панурага таварыша і выглядам і жваваасцю рухаў.

Застаўшыся адзін, Андрэй Міхайлавіч падабраўся па траве да сваёй стрэльбы. Ён цяпер адчуваў яшчэ млявы цяжар ва ўсім целе, як-бы змяшалася з крывёй зімная вада балотнае глыбіні. Андрэй Міхайлавіч крысом курткі ацёр ствалы, потым адамкнуў ложа і выняў з сумкі складаны шомпал. За работай Андрэй Міхайлавіч адчуў сябе лепш.

* * *

Прабраўшыся скрозь зараслі шыпшыны, трое дабраліся да кладкі і тут спыніліся. Коркія зірнуў на Бесо. Бесо на свайго таварыша. Усе трое адразу падаліся назад і схаваліся за кусты. Па балоце, пераскокваючы з купіны на купіну, ішлі да кургана Іліко і Ваню.

— Калі яны знойдуць нас, гэта бяда, — сказаў Коркія.

— Трэба схавацца, — шапнуў Бесо.

— Пачакаем, — адказаў яго таварыш, — можа яны не знойдуць кладкі.

— Знойдуць, — упэўнена сказаў Коркія. — Яны выраслі на гэтым балоце. Што рабіць?

— Трэба разыйсціся па аднаму, — запрапанаваў Бесо. — І калі яны ўзбяруцца на курган, мы сойдземся да кладкі зноў.

— Яны могуць нас убачыць з кургана, калі пойдзем па балоце, — сказаў Коркія. — Мы трацім час... І пры гэтым хутка прыдзе Тапурыя.

Трэці аглянуўся на курган, як-бы чакаючы аднекуль дапамогі, і паўтарыў:

— Трэба пачакаць.

— Дык чаго чакаць, Сандро! — знецярпліўся Бесо. — Чаго мы дачакаемся? Нам — нічога, але бацьку пасля будзе бяды.

Коркія маўчаў і торгаў свой абвіслы пасівелы вус.
Хлапцы набліжаліся.

* * *

— Але-ж і цяжкі мой сазан, — сказаў Іліко, — у мяне многа сілы і то цяжка несці. Ён важыць шэсць пудоў. Слухай, Ваню. Ты ведаеш, на гэтым кургане раней жылі разбойнікі... Мне расказваў стары Тапурыя. Ты баішся разбойнікаў, Ваню?

— Чаго мне іх баяцца? — адказаў Ваню. — Я іх не баюся. Раз Кетэ пакінула на агародзе сваю хустку і папрасіла мяне, каб я прынёс, бо яна баялася ісці ўвечары. Я пайшоў, а на агародзе былі шакалы. Я прагнаў іх, знайшоў хустку і прынёс дахаты.

— На агароды шакалы не прыходзяць. Ты маніш, Ваню.

— Прыходзяць.

— Не прыходзяць! Я ўсім скажу, што ты зманіў!

Хлапцы спыніліся, паглядаючы адзін на аднаго.

— Твой сазан тухлы, — крыкнуў Ваню. — Ты яго здохлага злавіў і ён не важыць шэсць пудоў.

Іліко густа пачырванеў.

— Твой сазандохлы, — узрадавана паўтарыў Ваню. — Я гэта адразу пазнаў, бо ён халодны. А мой сазан цёплы, як чалавек.

— А чаму ён трапятаўся? — дрыжачым голасам спытаў Іліко. — Я цябе ўдару кулаком, свіння.

— І пра разбойнікаў ты маніш, — прапускаючы міма вусшэй пытанне Іліко, крыкнуў Ваню. — Там ніякіх разбойнікаў няма. Я ўсім скажу...

Іліко сціснуў кулак і зрабіў крок да Ваню. Той скінуў рыбіну з пляча і падрыхтаваўся да абароны.

— Няма разбойнікаў! — крыкнуў Ваню. — Маніш!

І раптам, абвяслаючы яго словы, з кургана грывнуў стрэл. Адважны Ваню вытрашчыў вочы, схапіўся за жывот і прысеў з раззяўленым ротам. Іліко збялеў. Гул пакаціўся па балодзе і не сціхла яшчэ рэха ў дальніх зараслях, як з кургана грывнула яшчэ раз, і ў той-жа момант моцны працяглы свіст рэзнуў паветра.

— Ай! — крыкнуў Ваню, — ай-ай!

Ён схапіў напружку і кінуўся бегчы што сілы. Ён валок за сабою рыбіну і, не зважаючы на небяспечныя багны, бег так

хутка, як толькі маглі бегчы яго босыя ногі. Іліко імчаў следам. Хлапцы беглі без аглядкі, часта спатыкаючыся і падаючы. Пазіраючы на спешнае адступленне адважных паляўнічых, Коркія, Сандро і Бесо пакладаліся са смеху. Калі хлапцы дасяглі зарасляў, Сандро сказаў:

— Я гаварыў вам, што трэба пачакаць!

Яны перабраліся праз кладку, і хутка на кургане застаўся адзін Андрэй Міхайлавіч, які, сам таго не ведаючы, зрабіў першую маленькую паслугу людзям, што ратавалі яго жыццё. Андрэй Міхайлавіч ляжаў на маленькай паляне ў зялёнай засені букаў. Моцна пахлі прыгрэтыя гарачым паўднёвым сонцам высокія травы. У паветры насіліся матылі, звінелі дзікія пчолы, шапацела лісце разамлелых у цеплыні старых дрэў. Навокал прасціраліся вялікія балоты, яны дыхалі атрутнаю парнаю цеплынёй, але пар гнілізны не даходзіў сюды, у зялёную засені букаў, у гушчар квітнеючай шыршыны і ліян.

Андрэй Міхайлавіч адпачываў, перажываючы непаўторную радасць чалавека, што шчасліва ўнікнуў неспадзяванай і, як здавалася, немінучай смерці. І ён думаў аб тых людзях, што ратавалі яго, і аб тых іх справах, аб якіх ён толькі мог здагадацца. І ён шчыра жадаў ім поспехаў.

III

Быў ціхі вечар, калі тры падарожнікі падышлі балотамі да ўзмор'я. Ззаду застаўся доўгі і небяспечны шлях: пераправа праз гнілыя стаячыя рэкі, праз небяспечныя багны, дзе на кожным кроку чакае пагібель; засталіся ззаду несканчоныя зараслі трысця і хмызнякоў, густыя лясы, спавітыя ліянамі і хмелем. Коркія прабіраўся цяпер паўз бераг нешырокай рэчкі. Наперадзе ён бачыў роўную гладзь мора і над ім палымнеючы пурпур зары. Блакітнае неба цямнела. Водбліскі зары адбіваліся на зялёнай паверхні мора і трапяталі на іх, расцякаючыся жывым агнём, і загасалі павольна, сустракаючы ноч з усходу, дзе ўспыхнулі цьмяныя зоры і разгараліся ўсё ясней.

Над балотамі ўсплылі туманы. Хмары камароў звінелі ў паветры, прарэзліва рэхталі жабы, і быстрыя агеньчыкі першых светлякоў мігцелі там і тут. Трое вышлі з балот на морскі бераг, калі ўжо сцямнела зусім.

Было ціха. Спакойныя хвалі ляніва ўспаўзалі на пясок і адыходзілі назад, пакідаючы белую істужку лёгкай пены. Свежы вецер зрэдку павяваў з морскай начной далі. Стомлены Коркія спыніўся і адразу-ж сеў на пясок.

— Вось я і прывёў вас, хлапцы, — сказаў ён, аціраючы пот. — Не ў мае гады гэтакія вандраванні.

Яму ніхто не адказваў. Сандро і Бесо ўглядаліся ў морскую цёмную далеч.

— Усё ў парадку, — сказаў упэўнена Сандро.

— Бачу, — пацвердзіў Бесо. — Трэба даць сігнал.

Сандро здабыў запалкі. Як толькі ўспыхнуў агеньчык, з мора пачуўся заглушаемы шумам хваль працяглы свіст.

— Наш! — узрадавана сказаў Сандро.

Коркія ўстаў, углядаючыся ў цемру, але нічога не мог убачыць. Тады ён падышоў да Бесо і ўзяў яго за руку. Яму не хацелася выказаць залішнюю чуласць і цяжка было справіцца з тымі пачуццямі, што ахапілі яго ў гэты момант.

— Памятай, Бесо! — сказаў ён, стараючыся быць спакойным і нават суровым. — Памятай, што дзеці маюць абавязкі да сваіх бацькоў. Бедны Міха наш — калека. Ваню — яшчэ дзіця. Ты вырвеш нам сэрца, калі не будзеш асперагацца, мы са старой не перажывем цябе. Я ў твае справы не ўмешваюся, як можна бачыць, у цябе розум большы, чым у мяне. Але ты павінен сябе пашкадаваць для нас... Ты бачыш мае гады і мае сілы...

Гаворачы так, Коркія сам разумеў, што гэта ні ў чым не дапаможа. Ён ведаў характар Бесо, які нагадваў яго самога ў маладосці. Ён ведаў, што з-за гэтых бацькоўскіх слоў Бесо не пакіне таварышоў, не пакіне сваіх спраў і не пойдзе з ім назад, у старое дзедзюскае жыццё. Наадварот, стары ведаў, што зараз прыдзе з мора човен, і сын пакіне яго самога тут, на беразе, і паедзе ў цёмную ноч насустрач сваёй невядомай будучыні і там можа сустрэць яго бяда, якая невядома адкуль і калі можа прыйсці і ад якой Арцём Коркія не здолее засцерагчы свайго любімага сына. Ад усяго гэтага яму хацелася плакаць слабымі старымі слязьмі, але ён стараўся вытрымаць характар і выказаць яго ў спакойным і суровым тоне голаса і ў словах, якія ён гаварыў дарэмна і сам гэта ведаў.

— Цяпер цяжкія часы, і каб я быў маладым, можа і я пакінуў-бы хату, але ўсё-такі ты павінен памятаць аб сваіх абавязках сына і берагчы сябе, — дакончыў Арцём Коркія.

— Мне вельмі шкада, — задумённа сказаў Бесо. — Мне вельмі шкада, што я не мог як след паглядзець на Ваню. Мне было смешна, калі напалоханых хлапцы ўцякалі па балоце, але ў той-жа час і сумна, бо я не ведаў, каторы з іх Ваню. Я пакінуў іх абодвух паўзунамі, а цяпер выраслі добрыя хлапцы... Але, я не мог бачыць Ваню, я не хацеў наклікаць на цябе бяду... Хлапец яшчэ малы, а дзіцячая галава — неразумная...

Бесо падумаў. Ён хацеў знайсці некалькі добрых і вясёлых слоў, каб уцешыць бацьку і супакоіць яго. Але гэтых слоў ён

адшукаць чамусьці не мог. Замест гэтага ён бестурботна сказаў:

— Нічога са мной не здарыцца, бацька! Не бядуі!

Стары Коркія не адказаў, толькі глянуў на Сандро, што моўчкі стаяў воддаль.

— Гэй, на беразе! — данёсся хрыплаваты голас з мора. — Прымайце канец!

Спіраль важкага каната са свістам развінулася і, рассякаючы паветра, упала на пясок, пад ногі Коркія. Усе ўтрох узяліся за канат, невялікі баркас раптам з'явіўся з цемры; яго лёгка вынесла на бераг гладкая хваля, і мокры пясок заскрыпеў пад яго тупым носам. З баркаса выскачыў чалавек.

— Ну, хутчэй! — сказаў ён. — Маю два месцы першага класа да Батумі. Прашу паноў займаць каюты. Дайце хто-небудзь запалку. Мае падмоклі, бо пасля дажджу на моры было свежа. Хутчэй, кажу, паварачвайцеся. А гэта хто? А! вельмі прыемна. Дайце запалкі!

Коркія ўбачыў шырокі твар з рудою плямай на шчацэ, паласатую майку, рыжы вихор, і аганёк загас. Бесо падышоў да бацькі і моцна абняў яго. Ён так і не знайшоў тых простых і вясёлых слоў, якія патрэбна было сказаць на развітанне. Тое-ж самае адчуваў і стары Коркія. Яны развіталіся моўчкі. Арцём дапамог зрушыць баркас з берагу, чалавек у паласатай майцы ўскочыў на хаду, і Коркія застаўся адзін. Глухашумела спакойнае начное мора, і на яго чорных прасторах дрыжэлі бледныя і цьмяныя адценні ясных зор.

Коркія доўга стаяў на беразе задуманы і сумны. Так, наперадзе ў цёмнай прастрані мора плыве маленькі парусны баркас і там яго сын, Бесо. За плячыма, на многія вёрсты, балотная глухамань, непраходныя зараслі, багны, курганы, трыспё, хмары камароў і маленькае сяленне, дзе яго дом і яго сям'я. Ён стаіць на рубяжы. Ззаду тое жыццё, што пражыў Арцём Коркія, наперадзе — у вольных ветрах мора, у шуме беланенных хваль — жыццё яго сына, Вісарыёна Коркія. Ён стаіць на рубяжы, на гэтай вузкай пясчанай касе, што служыць мяжой паміж морам і балотам. І можа лепш пражыць адну ноч у шуме ветру і хвалі, чым год у жоўтым балотным сне, можа лепш загінуць у такую ноч, чым дзесяткі год карпець з матыгай на вузкім маленькім участку гомі*) і кукурузы?..

Доўга стаяў задуманы Арцём Коркія на пясчанай касе, што адмежавала мора ад балота, і думаў і глядзеў у ноч. Потым ён успомніў, што трэба ісці адпачыць і назаўтра прабі-

*) Проса.

рацца дадому. Ён вырашыў значаваць на плоскім кургане, які ён ведаў здаўна і да якога было блізка адгэтуль.

І зноў занурыўся ў трысцё Арцём Коркія, і над ім гулі камары, кружыліся агні светлякоў, пад нагамі хліпала цёплая дрыгва, навокал верашчэлі жабы і недзе наперадзе, мусіць на тым кургане, куды ён ішоў, працяжна выў агалцелы шакал.

Маленькае вогнішча дагасала. Над ім трапяталі палахлівыя начныя матылі, зялёныя іскры светлякоў праносіліся ў цемры. Яны кружыліся ў сваім начным танцы, абмінаючы вогнішча, бо ў дрымотлівым святле яго загасалі іх цьмяныя ліхтарыкі. Светлякі баяліся агню. Яны любілі змрок.

Арцём Коркія ляжаў пры вогнішчы. Ён не мог заснуць, хаця трэба было адпачыць перад цяжкай дарогай назад праз балоты. Неадчэпныя думкі ішлі адна за адной, адганяючы сон са стомленых павек.

... Гэта было даўно, чатыры дзесяткі год таму назад. У маленькай мінгрэльской вёсцы, на ўзбярэжжы вялікай калхідскай нізіны, пад вечар гарачага летняга дня, паміраў селянін Самсон Коркія. Каля яго ложка, падасланага саломай, сабралася радня і суседзі. Самсон Коркія трымаў за руку старэйшага сына, і пятнаццацігадовы хлапец чуў, як халадзее рука бацькі, як з кожнай хвілінай астывае яго кроў, як падступае смерць. Жанчыны плакалі ціха, каб не патрывожыць спакой Самсона, твары мужчын былі пахмурнымі і яны стараліся не сустракацца поглядамі. Вачыма, поўнымі слёз, хлапчук глядзеў на жоўты, высушаны дашчэнту твар, які губляў свой звычайны, знаёмы выраз. Глыбока запалыя вочы былі закрыты. Так цягнулася доўга. І калі ўсе падумалі, што няма ўжо на свеце добрага суседа Самсона Коркія, калі ўзняўся плач і стогны і сын адышоў ад ложка, Самсон узняў руку, і яна бяспільна апала. Але гэтага было досыць, каб усе сціхлі. І ў цішыні ўчулі ўсе:

— Ідзіце... Бяжыце адгэтуль!.. На сухое... На сухі бераг... новыя землі...

Гэта былі апошнія словы Самсона Коркія, і ўсе зразумелі, што ён хацеў гэтым сказаць. Самсон перасцерагаў сваю сям'ю і суседзяў, ён раіў ім кінуць сяленне і ўцякаць ад жоўтай напасці, ад ужмуры-малярыі, ахвярай якой ён стаў сам. Даражэй за ўсё чалавеку жыццё, і доўга ў сяленні гаварылі аб гэтых апошніх Самсонавых словах. Але ісці не было куды і ўцячы ад жоўтай хваробы было нельга. Яна сперагла першую хвіліну жыцця людзей ціхіх мінгрэльскіх вёсак, і малако маці было атручана ёю. Яна жыла ў крыві і перамагала яе.

І толькі за высокія сцены княжых замкаў і толькі ў дамы багатых рэдка трапляла яна.

Людзі засталіся на месцы. Яны, як і раней, з усходам сонца выходзілі з матыгамі на свае вузкія загоны і познім вечарам вярталіся дадому. Над імі звінелі густыя хмары лютых камароў і цёплай гніллю несла на іх з балот. Людзям не было куды пайсці і яны забыліся не толькі на тое, што гаварыў у апошнюю хвіліну чалавек, які даўно памёр, яны забыліся і на тое, што некалі жыў на гэтым свеце добры і працавіты Самсон Коркія.

І не забыўся толькі адзін яго сын Арцём. Але і яму не было куды пайсці, і словы бацькі, якія ён чуў і раней, словы аб тым, што ёсць на свеце шчаслівыя землі, на якіх не ходзіць жоўтая хвароба, засталіся марай аб лепшым, што рыхтавала яму будучыня. Ішлі гады, і Арцём страціў маці і малодшага брата. Выміранне сям'і было страшным сцверджаннем праўдзівасці бацькавых слоў. Арцём застаўся адзін. Больш нішто не звязвала з маленькай вёскай, дзе дрэмлюць таполі над стрэхамі хат і дзе адзіным успамінам была смерць блізкіх людзей. І хутка мары аб новай зямлі здзейсніліся. Але гэта былі казармы Гунібскага стралковага палка. Тут не было малярыі, на гэтай новай зямлі, але затое тут быў фельдфебель і унтэр-афіцэры, якія па меры сіл навучалі маладога салдата Коркія «славеснасці», статутам службы і давалі кароткія, але зразумелыя лекцыі расійскай мовы. Толькі праз чатыры гады Арцём вышаў з клумкам за плячыма за вароты казармы. І надоўга запомніў стракатую караулку, міма якой на гэты раз ён прайшоў, як яму здавалася, вольным чалавекам.

Потым — плантацыі тытуню Месаксудзі, чарада гадоў цяжкай працы, баракі, гарачае, бязлітаснае абхазскае сонца, тытунёвы пыл, жабрацкае жыццё і наступны этап — з'яўляецца Арцём Коркія ў роднай вёсцы, адкуль яму раіў бацька ўцякаць і дзе жоўтая хвароба знішчыла яго сям'ю. На радзіму Арцём прышоў не адзін. З ім была жонка, маладая абхазка, гэтка-ж, як і Арцём, батрачка плантацый. Яны не маглі заснаваць сваю сям'ю ў бараках Месаксудзі, і Анна марыла аб уласным доме гэтак-жа, як некалі марыў Арцём аб новых шчаслівых землях. Анна ведала, што такі дом існаваў. Гэта быў дом Самсона Коркія, пакінутая бацькаўская спадчына Арцёма. І каля дому быў яшчэ невялікі кавалак зямлі, якім, за адсутнасцю гаспадароў сядзібы, карыстаўся адзін з суседзяў. Нарэшце, пасля доўгіх спрэчак і несканчоных слёз Анны, Арцём пагрузіў на свае шырокія плечы ўвесь сямейны скарб, а яшчэ праз некалькі дзён з напоўразбуранага коміна

хаты Самсона Коркія курыўся шызы дымок, і суседзі прыходзілі паглядзець на Арцёма і на яго маладую прыгожую жонку.

Адзін за адным пайшлі гады. Усе яны былі гэтак-жа бедны падзеямі, як беднай была Арцёмава хата дастаткамі. Так жыў яго бацька, так жыў яго дзед. Драмалі таполі над беднаю хатай, і векавечны балотны сон панавалі навокал.

Потым прыйшла вайна. У Арцёма было тры сыны, бо на гэты раз жоўтая напасць абмінула сям'ю Коркія. Старэйшы сын, Міха, прыйшоў з-пад Эрзерума георгіеўскім кавалерам і без рукі. Ратнік другога разрады, Арцём Коркія дабраўся дадому ў 1917 годзе і ў яго таксама быў георгіеўскі крыж за тое, што яго засыпала зямлёй пад Дзвінскім. Ён знайшоў крывабокую хаціну, жонку, старую жанчыну, у якой нельга было пазнаць колішняю красуню Анну, знайшоў Міха, які працаваў матыгай у аднаруч, і пяцігадовага Ваню. Не было толькі Бесо, які пайшоў на вайну па апошняму прызыву. Ён з'явіўся праз год, у часы асенніх дажджоў. Ён прыехаў з Петраграда, многа расказваў аб рэвалюцыі і Леніне, заявіў, што ён большэвік, і ледзь не застрэліў княжага аканом, які пачаў быў высмейваць «халопскую рэвалюцыю». Гэтым Бесо нарабіў бацьку вялікіх непрыемнасцей і, нарэшце, сабраўся ў дарогу. Адыходзячы, ён сказаў Арцёму, што ідзе да большэвікоў, і паабяцаў, што калі ўжо вернецца, то пакажа гэтым князям і аканомам чортаву бабулю ў натуральны рост.

Арцём праводзіў сына аж за межы балот, да палатна Закаўказскай чыгункі. Ён доўга глядзеў услед яму, і калі Бесо знік, адчуў на шчацэ цёплую слязу. Яму здавалася, што гэты ваяка больш ніколі не вернецца пад бацькаўскі дах.

З таго дня прайшло два з лішнім гады. Гэта былі самыя цяжкія гады з тых, якія толькі памятаў Арцём. Людзі, што прыходзілі з франтоў і з палону, знаходзілі агалелыя сем'і, спустошаныя вінаграднікі, зарослыя пустазеллем палі. Людзі, што вырваліся з пекла вайны, пападалі ў пекла галечы, у лапы кулакоў, якія спаганялі пазыкі, выдадзеныя сем'ям з такімі процантамі, што хрысталубівым воінам заставалася адно: прадавацца ў няволю. У сталіцы прымаў парады меншавіцкі ўрад, па маентках гаспадарылі памешчыкі і радавітая арыстакратыя, па вуліцах гарадоў маршыравалі калоны чужаземных войск і ў партах трапляталі пярэстыя флагі піратаў марэй, бандытаў міжнародных рынкаў.

Па вёсках гарланілі меншавіцкія агітатары, распісваючы багатымі фарбамі «гераічную сапраўднасць» і «бліскучую будучыню». З гор дзьмуў гарачы вецер, узнімаючы пыл на спа-

леных сонцам пустых палях. І, мабыць, гэты гарачы неспакойны вецер прыносіў у ціхіх сяленні пагрозы гул пераможнага наступу Чырвонай Арміі там у стэпах, бо здаралася часта, што ўцякалі ад абураных сялян красамоўныя аратары. Але тады з'яўляліся карныя атрады. І тады гарэлі вёскі, вырасталі свежыя магілы... Так. Гэта былі самыя цяжкія гады з тых, якія толькі памятае Арцём Коркія.

Бесо прышоў пазаўчора. На золаку ціха пастукалі ў акно. У мутнай шэрані туманнай раніцы вырысоўваліся дзве невыразныя постаці. Напалоханы Арцём доўга распытваў з-за дзвярэй, каму ён патрэбны. Яму адказвалі ціха, так што нельга было нічога разабраць. Нарэшце Арцём учуў:

— Я, Бесо.

Гэта быў не той хлоставаць Бесо, што любіў хлесткія франтавыя слоўцы, не той Бесо, што некалі размахваў наганам перад носам таўстога, напалоханага княжага аканом. Гэта быў сур'ёзны, аброслы маладой бародкай чалавек. Арцём глядзеў на сына і думаў аб тым, што за гэтыя гады Бесо, мусіць, давялося шмат чаго бачыць і перажыць. Сын адвёў яго ўбок і сказаў, што яму з таварышам патрэбна затрымацца тут на адны суткі, але іх ніхто не павінен бачыць і ніхто не павінен ведаць аб іх. Ён не згаджаўся нават бачыць маці, ужо не гаворачы пра Кетэ. Ён нікому не давяраў, і пагэтаму Арцём згадаў, што ў сына нейкія важныя і патаемныя справы. Той, што прышоў з Бесо, якога ён зваў Сандро, увесь час маўчаў, і дакорліва глянуў на Бесо, калі Арцём сказаў, што схавачь іх так, каб ніхто ў хаце пра іх не ведаў, наўрад ці ўдасца, бо хата Арцёма мае ўсяго два пакоі, а на дварэ толькі павець для буйвала.

— Вось бачыш! — як-бы сказаў гэты чалавек сваім поглядам. — Я-ж табе гаварыў.

У гэты момант адчыніліся дзверы, і на парозе з'явілася Кетэ. Яна адразу пазнала Бесо і кінулася яго абнімаць. Сандро паморшчыўся і адварнуўся. Арцём і Бесо ледзь супакоілі дзяўчыну, але зараз-жа на двор вышаў Міха, а следам за ім Анна. Маці, як гэта заўсёды робіцца ў такіх выпадках, узялася плакаць. Сандро падышоў да Бесо і сказаў, што калі ён зараз-жа не пойдзе разам з ім адгэтуль, то ён ідзе ў балоты адзін. Бесо доўга ўгаварваў яго. Арцём за гэты час суняў сваіх. Нарэшце ўсе супакоіліся, і быў выпрацаваны план: госці будуць хавацца ў кукурузе на агародах, а назаўтра Арцём правядзе іх балотамі, куды патрэбна. Кетэ даручылі наглядаць за Ваню і яго таварышамі, што любяць гойсаць па агародах. Раптам над вечар узнялася навальніца, і гасцям да-

вялося-б правесці непрыемную ноч, каб Кетэ не ўспомніла аб маленькім гаспадары Іліко і яго пустой хаце.

І вось, мінула бурная ноч, шчасліва скончыліся прыгоды на балоце; маленькі баркас ідзе зараз далёка ў моры, а Арцём Коркія ляжыць на кургане пры вогнішчы, і думкі ідуць адна за адной, адганяючы сон. І то паўстаюць перад вачыма далёкія дні маладосці, то сум і туга і трывога за заўтрашні дзень спіскаюць сэрца.

Бесо не сказаў, адкуль ён прышоў і куды пойдзе. Руды жартаўнік, што прыехаў на баркасе, нешта гаварыў аб Батумі. Гэта ўсёроўна. Ад гэтага не спіхне туга старога сэрца. Які стаў Бесо. Дужы, скрытны, сур'ёзны. І ён робіць нейкую справу, патаемную для другіх і вельмі важную, бо нічога не сказаў нават яму, бацьку. Ён сказаў толькі, што стараецца, каб лепш было жыць такім, як Арцём Коркія, і аб сабе мала дбае. Вось які яго сын, Бесо. Але ён можа загінуць. Арцём ведае, як многа загінула такіх людзей, як часта гінуць яны.

А можа лепш загінуць у такую цёмную ноч? Можа лепш загінуць адразу, чым праз дзесяткі год валачыць за сабою тугу і крыўду, пакорна зносіць гора, спрацавацца дашчэнту, да згубы чалавечага аблічча і памерці нікому непатрэбным?! Вось, прайшоў ён сёння ў думках увесь свой жыццёвы шлях... Ні іскры радасці, ні спачынку, і тое, што можа і радавала некалі, загінула ў нуднай далечы перажытага. І была яна, мусіць, такою мізэрнаю, гэтая бедная радасць, што яе цьмяны праменьчык не дасягае сённяшняга дня і не грэе старое сэрца чалавека... Што-ж гэта за жыццё! І што чакае ў будучыні калеку Міха і малага, неразумнага яшчэ Ваню? Што знойдзе ў жыцці адзінокі Іліко, горкая сірата?

Не, мусіць лепш загінуць такой цёмнай ноччу, чым пакорна зносіць гора і здэк, карміць сваёй працай другіх, чужых табе і варожых, і памерці так, як Самсон Коркія і дзесяткі другіх людзей, якіх ведаў змладу Арцём і вобразы якіх не затрымаліся ў памяці... Мусіць, лепш загінуць на такой дарозе, як дарога Бесо... Але не лягчэй яму, Арцёму Коркія, ад такіх думак, не лёгка яму бачыць у будучыні сваіх дзяцей, альбо беспрасветнае жабрацкае жыццё, альбо ліхую смерць...

Так думаў Коркія ля маленькага вогнішча. Ён заснуў, калі на ўсходзе пасвятлела неба. Дагасалі ліхтарыкі светлякоў, неўгамонныя матылі кідаліся над вогнішчам і трапяткімі палёсткамі падалі на росную траву. Усё гэтак-жа, як і раней, гулі над балотамі цёмныя хмары камароў, рэхталі жабы і на суседскім кургане выў адзінокі тура-шакал.

Аднойчы Іліко бег вуліцай на канец вёскі да старога Тапурья і сустрэў таўстога Сімона. Ён узяўся за шапку і тым жа ходам хацеў абмінуць гэтага непрыемнага чалавека. Але Сімон спрытна ўхапіў яго за рукаў.

— Куды ты, бічо?*)—зарагатаў Сімон.—Ах, які шустры гаспадар. Пачакай, пагаворым, можа я што-нібы ў цябе куплю. Ах, ты які...

Сімон быў у добрым настроі, і ў маленькіх жывых вочках блішчэў вясёлы аганёк. Ён любіў смяяцца і для гэтага яму не трэба было шукаць асаблівай прычыны. Широка расставіўшы свае таўстыя ногі, Сімон трымаў Іліко за рукаў і ад гэтага было так смешна, што ён аж хістаўся. Іліко глядзеў на пухлую, ружовую руку з кароткімі пальцамі, пакрытымі рабаціннем і рудым пухам, на круглы живот Сімона і яму хацелася вырвацца і ўцячы. Але ён не ўцёк і толькі таму, што Сімон назваў яго гаспадаром і сказаў, што хоча ад яго нешта купіць. Пасмяяўшыся, колькі было трэба, Сімон апусціў рукаў Іліко і запрасіў зараз зайсці да яго пагаварыць аб справах. Іліко недаверліва паглядзеў на Сімона, але не мог утрымацца ад спакусы. Вану аж трэсне ад зайздрасці, калі даведаецца аб усім гэтым, бо нічога падобнага з ім здарыцца не можа. І ён пайшоў за Сімонам.

На прасторным двары Сімона чапурьўся дурны ганарлівы індык, пад плятнём рохкала, млеючы на сонцы, акружаная сваім рухавым патомствам, ненавісная пражорлівая свіння, куры разграбалі пыл і вучылі жоўтых куранят умельству лавіць жукоў. Убачыўшы гаспадара, індык забалбатаў на ўсё горла, певень паглядзеў на прышоўшых круглым жоўтым вочкам, патрос грабянём, натапырыў крылі і хацеў заспяваць, але гэта яму чамусьці не ўдалося і ён адышоў, як заўважыў Іліко, крыху збянтэжаны.

Сімон пакінуў Іліко на ганку і пайшоў у дом. Сімонаў дом не быў лепшы за іншыя дамы ў сяленні, бо сам гаспадар быў у Поці, а калі прыязджаў, на пару дзён, то займаў толькі адну каморку, пакідаючы астатняе для трох работнікаў, што апрацоўвалі абшырныя Сімонавы агароды і вінаграднікі. Гэтыя агароды і аглядаў цяпер Іліко, седзячы на ганку. За плятнямі ён бачыў роўныя градкі гуркоў, рэдысу, цыбулі, далей шчыльнай сцяной стаяла цёмназялёная кукуруза, аздобленая пышнымі мяцёлкамі квітнення. А далей яшчэ, на ўзгорку, відаць было светлую зеляніну вінаграда, высаджа-

*) Бічо — хлапчук.

нага правільнымі радамі. Зямля ў вінаградніках была дбайна праполата, і на агародах і на дварэ ўсё ўтрымоўвалася ў поўным парадку. Іліко падумаў, што добра было-б, каб і ён меў такую слаўную гаспадарку, і не толькі падумаў, але нават сказаў пра гэта Сімону, які на тую пару вышаў на ганак. Сімон аглушальна зарагатаў, учуўшы гэта, і пахлопаў Іліко па плячы.

— Усё будзе, — сказаў ён. — Усё будзе, сыноч, калі ў цябе ў галаве што-небудзь трымаецца. Ах ты, які быстры, бічо. Ах-ха-ха-ха.

І Сімон нават не мог устаяць на нагах, сеў побач з Іліко на лаўку і доўга яшчэ смяяўся, калышучы грузным жыватом. У гэты час старая служанка прынесла віно і дзераўную талерку з сушаным інжырам і рознымі іншымі прысмакамі. Сімон адразу выпіў дзве шклянкі віна, а да Іліко падсунуў талерку. Размова пачалася. Сімон спачатку распытваў, ці не шкада Іліко бабулі і як ён думае жыць далей. Учুўшы, што Іліко намераны гаспадарыць сам, ён не засмяяўся, а толькі спытаў: ці праўда, што Арцём Коркія з'яўляецца яго апекуном. Пасля гэтага ён памаўчаў, падумаў, паскробваючы пухлую шчаку, і далейшую размову перавёў на гаспадарку Іліко. Хлапец сваю гаспадарку ведаў дасканала. Іліко памятаў нават, колькі сцяблоў кукурузы расце на яго маленькім агародзе і колькі жменяў гомі і колькі бабоў фасолі было высеяна ў гэтую вясну. Гэта, як можна было заўважыць, спадабалася Сімону. Гаворачы пра агуркі, Іліко не забыўся сказаць аб шкодзе, што нарабіла яму Сімонава свіння, і нават вызначыў суму гэтай шкоды. Учуўшы гэта, Сімон зноў зайшоўся ад смеху і ружовы твар яго стаў аж сізым. Усё яшчэ смеючыся, ён палез у кішэню і вынуў грошы. Ён сказаў, што плоціць іменна столькі, колькі сказаў Іліко, хаця гэта і не малая сума. Але ён не хоча крыўдзіць маладога гаспадара, і, хаваючы рэшту, Сімон нават папрасіў прабачэння за дрэнныя паводзіны яго ненажэрнае свінні і за турботы, якія яна прынесла Іліко. Ніколі ў жыцці не трымаў Іліко столькі грошай у руках. Шчаслівы і горды, ён сціскаў у жмені пярэстую паперку і некалькі светлых манетак і слухаў Сімона, які выказваў тую думку, што хаця Іліко і вельмі дасціпны і рупны гаспадар, аднак з прычыны таго, што зямлі ў яго мала, хаціна яго старая і прадбачацца вялікія затраты для ўмацавання гаспадаркі і што патрэбных дастаткаў для гэтага ў Іліко няма, то яму, як здаецца Сімону, лепш падумаць аб якім-небудзь рамястве, ці, што яшчэ лепш, навучыцца гандляваць. Гэта, як гаварыў Сімон, дае значна больш прыбыткаў і куды лягчэй,

чым корпацца ў зямлі. Сімон сказаў яшчэ, што ён са здавальненнем узяў-бы да сябе ў Поці такога разумнага хлапца, як Іліко, і навучыў-бы яго гандлёвым справам, і раіў Іліко падумаць. Пасля гэтага ён выпіў яшчэ дзве шклянкі віна, паабяцаў купіць у Іліко рэдыс, згроб з талеркі прысмакі і напхаў імі кішэні Іліко.

Праз некалькі хвілін Іліко, цвёрда ўпэўнены, што самы лепшы з людзей гэта Сімон Гамрэкелі, павольна, як і належыць сталаму чалавеку, выходзіў за вароты сядзібы свайго новага друга. Прайшоўшы некалькі крокаў вуліцай, ён, аднак, не ўтрымаў выгляду сталасці, пусціўся падбегам, потым прыбавіў ходу і нарэшце памчаў па вуліцы што было сіл.

* * *

Стары Тапурыя плёў сеці ў сваім маленькім садку. Побач з ім сядзеў Вано і сачыў за яго работай. Пальцы ў Тапурыя былі нейкія крывыя, пакорчаныя, з сінімі нагцямі. Але яны так хутка перабіралі тонкія ніці, і так спрытна працавалі чаўнаком, што Вано шчыра зайздросціў умельству старога і згорыччу думаў аб тым, што яму ніколі не дасягнуць гэтага майстэрства. Вано меў такую натуру, што ён хацеў навучыцца рабіць усё, што толькі ўмеюць людзі. Ён цэлыя дні стаяў каля муляра, які рабіў печ у хаце суседа, і калі майстар скончыў сваю простую і не зусім зграбную работу, Вано быў упэўнены, што навучыўся мулярству. Заставалася толькі здабыць цэглу і намясіць гліны. Але паколькі гэтых патрэбных матэрыялаў у Вано не было, ён пакуль што не мог даказаць сваё майстэрства на практыцы і пакінуў гэтую прафесію на будучыню. Так-жа ён вывучыў гародніцтва і вінаградную справу і цяпер вучыўся ў Тапурыя плесці сеці, што само па сабе не з'яўляецца вельмі простаю справай.

Тапурыя не любіў маўчаць. То ён апавядаў аб розных цікавых гісторыях, якія здараліся з ім змаладу, то смешныя надзеі, якія ён чуў альбо выдумваў. Галоўнай фігураю ў гэтых гісторыях заўсёды быў сам Тапурыя. Цяпер ён расказваў Вано адзін з многіх варыянтаў аб тым, як пацярпеў аварыю карабль, на якім ён некалі служыў матросам, і што з гэтага вынікла.

— Мы вышлі з Очэмчыры з грузам лесу, — гаварыў Тапурыя, снуючы сваім спрытным чаўнаком. — Што? Не, гэта не такі лес, як на балоце. Лесам называюць дошкі, якія пагружаны на карабль. Як-бы ты пагрузіў на карабль такі лес, як на балоце? Вось падыходзіць да мяне капітан і пытае:

«Як вы думаеце, дарагі Тапурыя, не будзе непагоды сёння на моры?» Я паглядзеў на сонца, падумаў, памеркаваў і сказаў капітану, што сёння надвор'е будзе добрае, але заўтра пасля абеду пачнецца вялікая бура. «Вось бяда, — кажа капітан, — я шкадую, што не спытаў вас аб гэтым, калі яшчэ былі ў порце. Справа ў тым, дарагі Тапурыя (так ён мяне заўсёды называў), справа ў тым, бачыце, што ў нас на караблі знаходзіцца князь з князеўнаю, яны едуць разам з намі ў Трапезунд, а далей накіроўваюцца ў падарожжа, у святыя землі». Гэта быў князь Давід, дзед нашага цяперашняга князя, паршыўца, я з ім некалі судзіўся. Дачка Давіда, князеўна Ніна, якая ехала з намі, была вельмі прыгожай і адразу прыглянулася мне, ды і яна, як я заўважыў, была не прэч завесці са мной знаёмства. Я быў у тую пару высокі і стройны, як таполя. Адным словам, стаіць капітан і не ведае, што рабіць. Тады я кажу яму: «Супакойцеся, не турбуйцеся залішне, наш дарагі капітан. Калі Тапурыя на караблі, вы можаце ні аб чым не думаць». Так сказаў я капітану, і ён застаўся вельмі здаволеным...

Аддвітаючы гранат, пад якім сядзеў Тапурыя, атрасаў чырвоныя пялёсткі свайго квецця. Яны падалі з дрэва на сіваю галаву Тапурыя, ляжалі на тонкім спляценні сецяў, раскіданых па траве, шматкамі чырвонага полыма праносіліся ў паветры. У маленькім садку была зялёная засень і цішыня. Дым са старой люлькі Тапурыя сінімі смугамі плаваў у паветры і павольна раставаў. Вано, які можа дваццаць разоў чуў гэтую гісторыю, слухаў з захапленнем, прымаючы на веру кожнае слова. Ды і сам Тапурыя шчыра верыў у тое, што ён, нізенькі і каржакаваты, непрыкметны чалавек, які працаваў палубным матросам на маленькім брудным парусніку, быў сапраўды высокім і стройным, як таполя, юнаком і што іменна так з ім трымаў сябе капітан, мацюжнік і горкі п'яніца з каменнымі кулакамі, з якімі меў непрыемнае знаёмства «дарагі Тапурыя». Паруснік, старая пасудзіна, на палубу якога, не гаворачы аб князях, нават партавыя грузчыкі ступалі неахвотна, выдаваўся яму цяпер прыгожым, вялікім караблём, што белым лебедзем плыве на сіняй прастрані мора. Усё інакшым бачыў Тапурыя ў такія хвіліны, наіўнай выдумкай стараючыся ўзнагародзіць сябе за пражытае, у якім не было і драбінкі тае гераічнасці, аб якой ён марыў заўсёды і асабліва цяпер, на склоне сваіх дзён. І адзін з эпизодаў яго нага скупюга на скарынку хлеба, бяздомнага, адзінокага жыцця, эпизод, у выглядзе аварыі старога парусніка, што затануў ля турэцкага ўзбярэжжа больш за сорак гадоў таму

назад, вырастаў у рамантычную гісторыю з удзелам велікадушнага князя, прыгожай князеўны, адважнага капітана вялікага карабля і яго самога, Тапурыя, маладога, прыгожага, смелага матроса, якога любіць капітан і ў якога без памяці закахалася князеўна.

Утульна ў маленькім садзе Тапурыя, старанна ўзгадаваным яго працавітымі рукамі. І побач сядзіць Ваню, найлепшы слухач, якога толькі можна сабе ўявіць. У цёмных, шырока адкрытых вачах хлапчука то захапленне, то страх, то радасць, то лятучая лёгкая імгла, якая зараз-жа змяняецца бляскам новага, абуджанага ў маладым сэрцы пачуцця.

— Так я сказаў капітану, і ён застаўся задаволены, — прадаўжаў Тапурыя. — Але, назаўтрае, якраз пасля абеду, пачалася бура. Я табе скажу, Ваню, што я ніколі не бачыў гэткай буры ні да таго дня, ні пасля, а ты ўжо і напэўна не ўбачыш. Цяперашнія жалезныя параходы з даўгімі гарматамі, якія ты таксама яшчэ не бачыў, пайшлі-б на дно, як каменні, але наш карабль быў драўляны і затапіць яго не лёгка. Цяпер не ўмеюць будаваць такія караблі, мой дарагі Ваню. Дык вось... Узняўся страшэнны вецер, ён паламаў нашы высокія мачты і парваў шырачэзныя парусы на шмацце. Калі завалілася самая галоўная мачта, яна цяжка параніла нашага капітана, а матросы, напалоханыя, як жанчыны, паразбегліся хто куды, так што я не мог іх адшукаць. Але я іх і не шукаў. Я занёс раненага капітана ў ягоную каюту, потым супакоіў князя з князеўнай і сказаў, што сам буду кіраваць караблём. Яны ведалі, што гэта пэўны ратунак, і князеўна так узрадвалася, што ўзяла чонгуры*) і заспявала цудоўным голасам старую, прыгожую песню. Што гэта быў за голас! Што гэта была за песня, дарагі Ваню!

Чаўнок Тапурыя спыніў сваю работу. Лёгка сетка апала на траву. Тапурыя глядзеў проста перад сабою, і сумная, задуманная ўсмішка застыгла на яго зморшчаным, цёмным ад сонца, пасрэбраным сівізнай твары. Ападалі і кружыліся ў паветры яркія, чырвоныя пялёсткі.

— Я стаяў каля стырна тры дні і тры ночы. Матросы не паказвалі і носа на палубу, — праз нейкі час пачаў Тапурыя. — Калі крыху сціхала бура, смелая князеўна Ніна прыносіла мне салодкае віно і розныя прысмакі з княжага стала, але я не мог есці, бо нельга было пакінуць стырно, за якое я трымаўся абодвума рукамі. Я не еў і не піў

*) Чонгуры — струнны музычны інструмент.

роўна тры дні і тры ночы і, нарэшце, бура сціхла. Але я забыўся, што прыдзе самая вялікая, апошняя хваля, пасля якой мора ўжо робіцца гладкім, як люстэрка, і не ў пару выпусціў стырно са сваіх рук. Калі я ўбачыў цэлую вадзяную гару, я не паспеў паставіць карабль носам проста на яе, хваля ўдарыла ў бок, і больш я нічога не памятаю... Апынуўся я ў турэцкім шпіталі з перавязанай галавой...

Тое, што Тапурыя не памятае, што ён трапіў у турэцкі шпіталь, чыстая праўда. Але праўда і тое, што ён стаяў каля стырна. Праўда і тое, што бура паламала паточаныя чарвём мачты і парвала залатаныя парусы гнілага парусніка, які вёз дошкі ў Трапезунд. Але, як толькі надышла такая небяспека, добры капітан, аглушаючы матросаў лаянкай і энергічна працуючы пудовымі кулакамі, першы ўскочыў у адзіны на гэтым караблі човен, і за ім кінулася ахопленая панікай уся каманда, дзесьцяць чалавек. Іменна столькі людзей і мог утрымаць човен. З капітанам-жа экіпаж павялічыўся на адзінку, і гэтая адзінка магла загубіць човен. Па карабельных спісах капітан быў першым, а палубны матрос Тапурыя, які амаль зусім не разумеў расійскае мовы за выключэннем каманды і капітанскае лаянкі—лічыўся апошнім. І яго не пусцілі ў човен. Калі-ж, ахоплены жудасцю, ён учапіўся за борт чаўна, што гушкаўся на талях, то ў першы момант яго ледзь не выкінулі за борт, а на наступны на яго пасыпаліся ўдары моцных кулакоў і самым важкім быў капітанскі. Ад гэтага развітальнага капітанскага ўдару «дарагі Тапурыя» адляцеў на некалькі крокаў і страціў прытомнасць. Калі ён ачнуўся, было ўжо цёмна. У шэрым змроку ішлі на маленькі, знявечаны паруснік агромныя хвалі і з гулам раз-по-разу пакрывалі яго. Па палубе з шыпеннем імчалі патокі вады, гнілая пасудзіна дрыжэла і трашчала па ўсіх швах, то падаючы ў бяздонне, то ўзлятаючы на хвалю. Тапурыя папоўз, захлапаючыся і адплёваючыся, паміж двума штабелямі дошак па праваму барту. Праўдзівей, ён не поўз, а плыў, бо ў гэтым вузкім праходзе было столькі вады, што ён не мог дастаць рукою палубы. Такім парадкам ачнуўся Тапурыя каля стырна, за якое і ўзяўся, сам не ведаючы навошта. Паруснік залівала і кожную хвіліну ён мог пайсці на дно. Для карабля і адзінага на ім чалавека не было ратунку, з начной цемры адна за другой выплывалі вадзяныя горы, на вершалінах якіх мяцеліцай віхрыла пена і з грывотным гулам кідаліся на гінучы паруснік. Тапурыя ўхапіўся за кола стырна. Яго некалькі раз збівала з ног, і ён уставаў зноў, праклінаючы капітана, матросаў, што пакінулі яго, задыхаючыся ад страху, чакаў смерці. Нарэшце, паруснік уздрыг-

нуў, загрымелі, рассыпаючыся, штабелі дошак, страшны грукат аглушыў Тапурыя і... ён ачнуўся ў турэцкім марскім шпіталі.

Яго даглядаў санітар-грэк. Ён быў заўсёды п'яны і сонны. Ад яго на дзесяць крокаў несла перагарам спірту і часнаком, і гэты пах так апрыкрыў Тапурыя, што ён памятаў свайго лекара яшчэ доўга пасля сканчэння сваёй морскай кар'еры. Грэк з вялікімі цяжкасцямі, дапамагаючы рукамі і нават вырысоўваючы на рэцэптавых паперках нешта аднаму яму зразумелае, растлумачыў Тапурыя, што яго паруснік выкінула на бераг у пяці верстах ад гораду, што ён быў знойдзены непрытомны каля стэрна і што крыху далей за паруснік знойдзены човен з той-жа назвай і груп матроса, які прывязуць у шпітальны морг сёння ўвечары. Тапурыя зразумеў, што ўсе загінулі, што ўратаваўся толькі ён адзін, які быў пакінуты на волю пякельнай стыхіі, і яму стала шкада гэтых людзей. Тапурыя адварнуўся да сцяны і ціха заплакаў.

Увечары санітары паднялі Тапурыя да адкрытага акна ў калідоры. Пад акном стаяла павозка, і на ёй ляжала нешта пакрытае брэзентам. Калі брэзент знялі, Тапурыя ўбачыў першага чалавека па карабельных спісах, капітана. Ён ляжаў агромны, у паласатай майцы, і яго вялікія кулакі былі сціснуты, як і заўсёды. Да Тапурыя падышоў нейкі турэцкі начальнік і, трымаючы руку каля сваёй чырвонай фескі, нешта запытаў. Тапурыя не зразумеў ніводнага слова. Тады прышоў санітар са сваім алоўкам. Ён ужо меў вопыт і растлумачыў Тапурыя, што начальнік порта ў захапленні ад адвагі капітана, які застаўся адзін каля стэрна і не пакінуў судно паводле лепшых мораходных традыцый, і віншуе яго з шчаслівым збаўненнем. Разам з тым, начальнік порта пытаецца, ці з яго экіпажа гэты матрос, і калі так, то начальнік порта просіць назваць яго і сваё прозвішча для паведамлення расійскаму консульству, бо ніякіх дакументаў ні пры ім, ні на трупе не знойдзена. Апрача таго, начальнік порта пытаецца, якія будуць распараджэнні наконт пахавання і, нарэшце, як сябе адчувае адважны капітан.

Цяпер прышла чарга да Тапурыя. Ён ледзь не страціў прытомнасць, пакуль санітар уцяміў, што не ён капітан, а той быў капітанам, што ляжыць пад брэзентам. Начальства, збянтэжана ўсміхаючыся, пераглянулася, учуўшы гэткую навіну, начальнік порта, што так неспадзявана трапіў у дурні, зрабіў рэзкі нецярыплівы жэст і аддаў нейкае распараджэнне. Санітар узяў Тапурыя пад руку і павёў на калідор. Яго душыў смех, і каля дзвярэй палаты ён не вытрымаў і зарагатаў. Ён рагатаў у гулкім калідоры доўга, прысядаючы, трымаючыся за жывот,

паказваў Тапурыя, як да яго падыходзіў фарсісты начальнік порта, казыраў, пытаўся аб здароўі і аб распараджэннях. І супакоіўся санітар толькі тады, калі ўбачыў, што смуглы твар Тапурыя збялеў і хворы не можа далей трымацца на нагах.

З таго дня санітар пачаў адносіцца да Тапурыя па-прыяцельску і нават прыносіў яму спірт. Але цяпер ляжаў Тапурыя не ў той светлай палаце, дзе быў першы дзень, і яму прыносілі зусім не такія стравы, як там. Ён ляжаў у вялізным цёмным пакоі, запоўненым пустымі ложкамі, і яго выпісалі са шпіталья ў той-жа дзень, як толькі ён здолеў хадзіць без чужой дапамогі. Хворы Тапурыя дабраўся да консульства, адтуль яго пераправілі ў Расію і ад тэй пары ён закаяўся плаваць па сіняму мору ў далёкія землі, якія так вабілі яго.

Гэткай была гісторыя аварыі парусніка і гэта ўсё было вельмі звычайным і Тапурыя не хацелася верыць, што гэта іменна так і было. Таму на месца санітара, што прыкра пахнуў гарэлкай і часнаком, ён паставіў прыгожую і цнатлівую князеўну з старадаўняга роду і справа прыняла зусім інакшы выгляд.

— Даглядала яна мяне,—уздыхаючы гаварыў Тапурыя.— Каб-жа ты ведаў, дарагі Ваню, якая прыгожая была князеўна Ніна. Яна грала мне на чонгуры і спявала сваім анельскім голасам. Яна карміла мяне, слабога, сваімі белымі тонкімі ручкамі і гаварыла мне, што я ўратаваў яе жыццё. Калі я падраваеў, князь Давід сказаў мне: «Тапурыя, — сказаў ён, — ты шчаслівы ад бога чалавек. Князеўна Ніна, якая адмовіла самаму важнаму князю, хоча быць тваёй жонкай і не можа без цябе жыць. Табе выпала шчасце парадніцца з намі, — сказаў далей князь, — бо ты ўратаваў наша жыццё. Я буду хадайнічаць перад яго імператарскай вялікасцю, гасударам імператарам самадзяржаўцам усерасійскім, царом польскім і фінляндскім, Александрам Александравічам трэцім, міратворцам, каб табе далі дваранста, і ты ўвойдзеш у наш род.» Але я на гэта адказаў так (тут голас старога мацнеў). Я адказаў так: «Князь Давід! — сказаў я. — Вельмі я ўдзячны за такую ласку, але княжыя палацы не па мне. Я вольны марак і просты чалавек. І не змагу я жыць у срэбры і золале. Я люблю князеўну Ніну, але я не магу жыць так, як вы, і ўціскаць народ, як паскуднік князь Георгій, які падаў на мяне ў суд і прысудзіў штраф за тое, што я забіў вяпра нібыта на ягоным полі. Я не магу сядзець за адным сталом з такім паршыўцам, — сказаў я, — і быць яго раднёй. Але я не магу і забыцца на каханую князеўну Ніну і каханне да яе будзе мне

грызці сэрца праз увесь мой век. Я зноў іду ў мора і калі загіну, то скончацца мае пакуты і не памінайце мяне ліхам». Так я сказаў, пакланіўся князю і князеўне і вышаў і ад той пары не бачыў іх. І добра зрабіў, бо жыць з такім шакалам, як князь Георгій, якому я заплаціў штраф за вяпра...

— Дзядзька Тапурыя, — спыніў яго Ваню. — Вяпра-ж вы забілі летась увосень, я памятаю...

Тапурыя ад нечаканасці выпусціў з рук чаўнок. Ён зразумеў, што зрабіў памылку, уплёўшы сюды вяпра і Георгія. Цяпер стары сядзеў моўчкі, злаваў на сваю слабую памяць, якая ўсё блытае, і нічога не мог адказаць дапытліваму Ваню.

— Дык як-жа? — спытаў Ваню.

— Ты дрэнна слухаеш! — раздражліва сказаў Тапурыя, — утыкаешся, дзе не трэба, перабіваеш размову старэйшым. Я табе не скажу больш нічога.

Тапурыя зноў узяўся за работу. Ваню чакаў, што ён зноў пачне гаварыць, але стары маўчаў. Ваню не цяпелася. Хаця ён разумеў, што ў гэтым апавяданні Тапурыя не ўсё нагадвае праўду, але ведаў, што канчаецца яно кожны раз па-новаму, і цяпер хацеў дазнацца пра далейшы новы лёс чароўнай князеўны. Калі ён адважыўся нарэшце спытаць Тапурыя пра гэта, стары глянуў на яго з дакорам, але адказаў:

— Яна вышла замуж за другога князя праз пяць гадоў, і добра. Парадніся з гэтымі князямі, а потым яны цябе будуць цягаць па судах за кожнага вяпра.

Ваню зазлаваў. Яму хацелася верыць старому, і гэта не ўдавалася нават пры самых паблажлівых адносінах да яго апавяданняў. У мінулы раз стары казаў, што князеўна памерла ад сухот, бо ў яе не хапіла сіл перанесці нешчаслівае каханне, а сам Тапурыя, дазнаўшыся пра гэта, даў урачыстае абяцанне больш ніколі не ісці ў мора, хаця яго проста ірвалі на часткі ўласнікі караблёў, прапануючы пасаду капітана. Ён вырашыў вярнуцца на радзіму і пражыць там усё жыццё, што і выканаў. Ваню, які злаваў пры думцы, што ўся гэтая цікавая гісторыя можа быць няпраўдай, хацеў сказаць аб гэтым старому, ужо не баючыся яго гневу, але ў тую-ж хвіліну ў сяд прыскакаў на адной назе шчаслівы Іліко.

— Ваню! — крычаў ён. — Дзядзька Тапурыя!

Ён пачаў расказваць пра сустрэчу з Сімонам, як толькі апынуўся ў садзе, яшчэ на хаду. Ён скакаў на адной назе і можна было зразумець толькі асобныя словы:

— Грошы... Гуркі... Сімон... Свіння...

Нарэшце яго супакоілі, і ён расказаў аб сваёй сустрэчы з Сімонам, аб размове пра гаспадарку, пра выплату грошай за

шкоду, аб тым, што ён паедзе вучыцца гандляваць і аб тым, што Сімон Гамрэкелі самы лепшы чалавек на свеце. Нарэшце ён пачаставаў сваіх сяброў прысмакамі, што падараваў Сімон, і змоўк толькі тады, калі ўбачыў, што Вано блізка да плачу ад таго, што гэта не здарылася і не магло здарыцца з ім. Але стары Тапурыя чамусьці не падзяляў бурнай радасці Іліко. Выслухаўшы хлапца, ён паківаў галавою і сказаў Іліко.

— Пакажы грошы, бічо?

Іліко паказаў. На смуглай дзіцячай далоні ляжала скамечаная прэстая паперка і некалькі дробных светлых манетак. Тапурыя глянуў на грошы і ўсміхнуўся:

— Трэба навучыцца грошы лічыць, бічо, — сказаў ён. — Ты папрасіў за шкоду больш, чым варты ўвесь твой агарод, а ён заплаціў табе за дзесяць гуркоў. Ты яшчэ малы хлапчук і не павінен лезці ў размовы са старэйшымі. Трэба слухаць тых, якія табе не хочуць дрэннага. Нікуды табе ехаць не трэба і да Гамрэкелі ты больш не хадзі. Гэта — дрэнны чалавек.

Іліко стаяў разгублены, сціскаючы ў жмені свае грошы. Ён думаў, што Тапурыя будзе вельмі рады такому ходу ягоных гаспадарскіх спраў і будзе гаварыць з ім так, як таго і заслугоўвае чалавек, які мае ўжо свае ўласныя і немалыя грошы і сваю гаспадарку. А Тапурыя назваў яго малым хлапчуком і аказалася, што на грошы ягоныя можна купіць усяго толькі дзесяць гуркоў. Усё змяшалася ў галаве Іліко, і цяпер ён сам быў блізка да плачу. Вано адразу заўважыў яго настрой, і плаксівая зайздросная міна яго змянілася здаволенай усмешкай.

— Сімон — дрэнны чалавек, — пацвердзіў ён словы Тапурыя. — Пра гэта ўсе гавораць.

Іліко пачырванеў.

— Сімон добры чалавек, — крыкнуў ён да Вано (На Тапурыя ён крычаць баяўся). — Я з ім паеду ў Поці гандляваць.

— Нікуды ты не паедзеш! — зазваваў Тапурыя. — Знайшоўся гандляр.

— Паеду.

— Не паедзеш! — зноў выткнуўся зларадасны Вано. — А Сімон дрэнны чалавек. Я нават не хачу есці гэтую ягоную дрэнь!

Ён выняў з кішэні адну ягадку інжыра і кінуў яе на траву. Іліко засапеў носам і падступіў да яго бліжэй. Тапурыя паклаў чаўнок і сурова сказаў:

— Калі вы, сырныя чарвякі, пачнеце тут яшчэ бойку, я абодвух выганю адгэтуль. Сядай, Іліко! Чуеш? Вось так.

Я раскажу вам пра Сімона Гамрэкелі, і вы ўбачыце, што гэта дрэнны чалавек...

У маленькім садзе Тапурыя зноў стала ціха і спакойна.

Стары расказваў аб тым, як у часы вайны скупліваў землі поцыйскі купец Сімон Гамрэкелі, як ён рознымі махінацыямі, абменам і арэндай злучаў у адно маленькія ўчасткі салдацкіх сем'яў, гаспадарам якіх ужо не суджана было гаспадарыць. Так гандляр Гамрэкелі стаў уласнікам абшырных агародаў і вінаграднікаў шмат у якіх сяленнях.

Але малы Іліко не мог уцяміць, чаму Гамрэкелі — дрэнны чалавек.

* * *

Цэлую раніцу не было чаго рабіць. Сімон швэндаўся па двары, заходзіў на агароды, аглядаў вінаграднік і нідзе яму не ўдавалася прычапіцца да парабкаў, бо ўсё было ў поўным парадку. Нарэшце, ён знайшоў пад плотам заіржавелую лапату, на якую забыліся мусіць з самай вясны. Размахваючы гэтай лапатай, Сімон ляўся да тае пары, покуль самому абрыдла. Потым ён панёс лапату на двор і, каб паказаць работнікам прыклад гаспадарскай руплівасці, узяўся чысціць яе пяском. Лапата была старая, іржа амаль наскрозь праела жалеза. Сімона хутка ўзяло на пот, і ён, нарэшце, кінуў гэтую работу. Больш нічога не заставалася, як піць віно. Сімон сам палез у пограб, вынес адтуль ладны гарлач і асушыў яго, не зважаючы на гарачыню. Пасля гэтага ён крыху павесялеў і пачаў дражніць сабаку. Нарэшце, сабака пачаў агрызацца, і Сімон, схапіўшы кол, пачаў ганяць яго па двары. Так забаўляўся ад няма чаго рабіць багаты купец Гамрэкелі да той пары, пакуль сабака не вырваўся на вуліцу. Сімон шпурнуў кол яму ўслед і вырашыў пайсці паспаць. Але было вельмі душна, і праз поўгадзіны асалавелы Сімон плёўся вуліцай, сам не ведаючы куды. Тут на яго і наскочыў Іліко.

— Вялікі хлапец і бегае без работы, — прышла вялая думка.

Але яна чамусьці затрымалася ў памяці і прымусіла Сімона спыніць Іліко. Пакуль ён гаварыў з хлапцом і нехаця рагатаў — вялая думка стала больш акрэсленай і перарасла ў рашэнне прыбраць да рук гэтага загарэлага, босаногага ветрагона. Нарэшце знайшлася работа. Сімон не любіў доўга марудзіць, калі ён ужо вырашыў што-небудзь зрабіць, і адразу ўзяўся за справу. Калі шчаслівы Іліко пабег да Тапурыя, Сімон, які не любіў адкладаць справы назаўтра, не спяшаючы пайшоў вуліцай, заклаўшы рукі ў кішэні сваіх шырокіх штаноў, і хутка з'явіўся каля плятня агароду Қоркія.

— Гамарджо! — сказаў Сімон, як толькі ўбачыў за плячнём шапку Арцёма.—Кінь прадаваць у такую спякоту. Пасядзімо, пагаварым, справу зробім, віна вып'ем. Ха-ха-ха... Цяпер самы раз у засені адпачыць.

Гаворачы гэта, Сімон пералез праз плот, Коркія ішоў яму насустрэч, і на твары яго Сімон заўважыў нейкі неспакой, нават баязнь. Сімон прывык да гэтага, бо так амаль заўсёды выглядалі людзі, з якімі ён меў справы і якія шмат у яго напычалі, і ад гэтага ён рабіўся весялейшым. І цяпер ён зарагатаў, як-бы сказаў нешта вельмі смешнае.

Коркія не падзяляў яго весялосці. Адказаўшы на прывітанне Сімона, ён стаяў моўчкі і глядзеў на купца, як-бы стараючыся згадаць, што патрэбна гэтаму рудому багацею. Нарэшце Гамрэкелі змоўк, выняў з кішэні хустку і абдёр лысіну.

— Сядай тут, дарагі Арцём, — сказаў ён, паказваючы куды трэба сесці. — Вось тут у засені мы з табой пагаворым.

І ён сеў першы проста на зямлю паміж градак фасолі, цэ ніякай засені не было. Коркія паслухмяна прысеў побач, і з яго худога, заклапочанага твару не сыходзіў неспакой. Сімон заўважыў, што бялкі вачэй Арцёма жоўтыя і павекі набраклі пухлінай, і зразумеў, што ў гэтую ноч Арцёма мучыла малярыя.

— Такая, значыць, справа, мой добры Арцём, — сказаў Сімон і сарваў малады стручок фасолі. — Значыць, такая справа.

Ён не сказаў, якая справа, але разлушчыў пазногцем стручок, выняў адтуль маленькую зялёную фасольку, паклаў у рот, зморшчыўся і сплюнуў. Пасля гэтага Сімон пачаў разглядаць вылушчаны стручок, як-бы ў ім і заключалася ўся справа, з-за якой ён прышоў да Коркія. Стручок быў хрусткі і зялёна-празрысты. Навакол вісела шмат такіх стручкоў, фасоль вілася на тычках, і тонкія, гнуткія парасткі цягнуліся ва ўсе бакі, чапляючыся за ўсё, што толькі траплялася побач. Разглядаючы стручок, Сімон украдкай яшчэ раз зірнуў на Коркія і ўбачыў, што неспакой таго павялічыўся. Арцём сядзеў, панурыўшы галаву, хутка пераціраючы пальцамі камкі сухой зямлі, і па гэтым можна было пазнаць, што чалавек нервуецца. Сімон, нарэшце, кінуў стручок.

— Вось, значыць, якая справа, мой мілы, дарагі Арцём. Я хачу ўзяць Іліко да сябе на службу.

Ён сказаў адразу ўсё, што хацеў сказаць. Сімон не любіў доўга цягнуць, калі датычылася справы. І выказаўшы ўсё, ён адарваў новы стручок і заняўся ім з яшчэ большай ахвотай. Арцём узняў галаву, паглядзеў на Гамрэкелі і зноў панурыўся. Яго запыленыя пальцы торгалі сівы вус. Сімон прара-

біў з другім стручком тую-ж самую аперацыю і, адкінуўшы яго, сказаў:

— Хлапец шустры. Ён будзе ад мяне мець карысць. Грошы, якія ён ад мяне заробіць, застануцца пры мне, у рахунак твайго доўгу. Праз якія-небудзь пяць гадоў ты не будзеш мне вінен ні капейкі, а хлопец будзе мець рамясто і, калі вырасце, будзе ўдзячны нам з табой абодвум. Яго я не пакрыўджу. Бог карае тых, хто крыўдзіць сірот.

На Сімона раптам напала набожнасць.

— Бог узяў да сябе яго бацькоў і родных і даручыў нам неразумнае дзіця. Бога нельга ашукаць, мой дарагі Арцём. Ты апякун Іліко, а я буду яго другім бацькам. Дзіця будзе мець хлеб, вопратку і, калі вырасце, то на свой розум хай робіць, як хоча. Можна ён захоча кінуць у нас камень...

Сімон уздыхнуў.

— ...І тады хай яго судзіць бог і добрыя людзі. А цяпер мы павінны аб ім паклапаціцца, бо дзіця без дагляду і выхавання можа вырасці нядобрым чалавекам.

Сімон узяўся апрацоўваць трэці стручок. Арцём усё яшчэ маўчаў.

— Агарод я возьму сабе, — дакончыў Сімон, — але, каб было зручней нам абодвум, я магу яго абмяняць на маленькі кавалачак твайго поля, што каля майго вінаградніку, і нашы землі будуць пры адным месцы. Гэта я бяру сабе за клопат. Так і зробім. Пойдзем напішам кантракт і вып'ём добрага віна. Пагуляем як след у добрай згодзе. Ха-ха-ха...

Сімон хацеў зарагатаць, мяркуючы, што маўчанне Коркія азначае згоду, але змоўк, сустрэўшыся з поглядам цёмных воч Арцёма. У іх была крыўда і смутак.

— Іліко яшчэ зусім малы... — ціха сказаў Арцём. — Хай падрасце хлопец, набярэцца сілы... Я табе сплачу доўг, Сімон... На будучую восень я разлічуся да капейкі, толькі пакінь Іліко ў спакоі. Яму яшчэ рана ісці ў свет. Навошта ты не шкадуеш бедных людзей, Сімон?..

Сімон чмыкнуў носам і нічога не сказаў. Ён стараўся не сустракацца з позіркам хворых воч Арцёма.

— Ты хочаш забраць кавалак майго поля, — гаварыў далей панураны Коркія, — і аддаеш мне агарод. Але гэта-ж агарод не твой. Калі вырасце Іліко, то ён над ім гаспадар. Гэта яго спадчына ад бацькі, якая яна ні ёсць, і я, апякун, павінен яе берагчы ў цэласці. Калі я згадзіўся-б аддаць Іліко, то на мяне ўсе людзі паказвалі-б пальцамі... Яны казалі-б, што хлопец гадаваўся пры старой жанчыне, але меў свой дах над галавой і кавалак хлеба. І яны казалі-б, што я, апякун,

раскідаў гаспадарку дзіцяці, пазбыў усю яго маёмасць, а самога аддаў у парабкі. Як-бы глянуў я людзям у вочы? І пры чым я застаўся-б сам, калі-б аддаў табе поле? Як-бы я жыў са сваёй сям'ёй, калі і зараз мне не хапае хлеба і я пазычаю ў цябе? Чаму ты хочаш крыўдзіць бедных людзей, Сімон?

Сімон устаў, абтрос пыл са сваіх шырокіх штаноў.

— Я думаў, што ты разумны чалавек, Арцём, — сказаў ён, злосна ўсміхаючыся. — А ты няўдзячны дурань. Ты са мной гаворыш, як з ворагам, хаця ніколі ты не пайшоў ад мяне з пустымі рукамі. Добра, калі так. Мне не трэба процантаў на тваю пазыку. Тэрмін скончыўся яшчэ ўвосені. Аплаці мне ўсё поўнасю праз тыдзень, а то я падам у суд, і па судовай продажы тваёй гаспадаркі не хопіць. Досыць ужо маёй міласэрнасці. Паглядзім, ці лепш будзе Іліко ў тваёй жабрацкай хаце. Х-хэ! Апякун! Х-хэ!

Зазлаваны Сімон завярнуўся і пайшоў між градак, зварок зачэпліваючы тычкі і выварачваючы іх. Адкрываючы касабую фортку на вуліцу, ён азірнуўся і крыкнуў:

— Вядзі прадаваць буйвала.

Сімон пакінуў фортку адкрытай, і Арцём чуў, як грузна ступаючы, ён прайшоў вуліцай міма. Арцём устаў, апіраючыся на матыгу, прайшоў па агародзе, папраўляючы вывернутыя Сімонам тычкі, закрыў фортку і задумаўся, не зважаючы на зацікаўленых суседзяў, якія чулі апошнія словы Гамрэкелі і цяпер выглядалі са сваіх агародаў.

— Чаго ён хацеў ад цябе, Арцём, — крыкнуў да Коркія адзін з суседзяў. — Што яму патрэбна ад цябе, гэтаму шалёнаму шакалу.

Але Арцём не чуў пытання суседа. Ён думаў аб тым, што Гамрэкелі абавязкова падасць у суд. На тое, што застанеца, жыць ужо будзе нельга, справа закончыцца продажам зямлі таму-ж самаму Гамрэкелі і трэба будзе з торбаю ісці ў свет. У тым, што Сімон выканае сваю пагрозу, Коркія не сумняваўся. Гамрэкелі ўзяў ад яго ўсё, што было можна, і цяпер возьме астатняе. Арцём яму ўжо не патрэбны, а літасці ад яго не чакаць. Калі-ж аддаць яму Іліко, то гэта ганьба і ўсёроўна не ратунак з лап купца, бо ён бярэ сабе апошні кавалак поля Коркія, і калі жыць з двух маленькіх агародаў, то не толькі не пазбавіцца ад даўгоў, але яны будуць расці з кожным годам.

І ўсё гэта аддалае катастрофу на нейкіх пару год, бо калі не пагадзіцца з Гамрэкелі, то ад гаспадаркі Арцёма не застанеца ні звання праз месяц. Куды пойдзе тады Арцём з хвораю жонкай, з малым Ваню і з гэткім-жа Іліко? Дзе падзецца бязрукаму Міха? Толькі адна Кетэ, маладая і здаровая, можа яшчэ застацца тут, пайсці ў батрачкі да таго-ж Гамрэ-

келі ці ў княжы маёнтак... І нарэшце, калі справа ідзе толькі пра Іліко, то дзе яму будзе лепш: у парабках Гамрэкелі, ці ў жабрацкай хаце Арцёма, пра што ўжо гаварыў і Сімон?

Так думаў Арцём і ўсё больш пераконваўся, што яму нічога не застаецца, як толькі згадзіцца з Сімонам. Інакш усё пойдзе дымам. А так, ён можа яшчэ чакаць. Мала што можа здарыцца на свеце за два гады? Можа за гэтыя два гады прыдуць тыя, аб якіх так часта гавораць людзі! О, тады прышоў-бы Бесо і пагутарыў-бы з гэтаю тоўстаю свіннёй, з гэтым ненажэрным шакалам. Але-ж поле. Як аддаць яму поле, як жыць гэтыя два гады.

Моцна пякло сонца на палове дня. Зеляніна агародаў і садоў звяла і здавалася запыленай. Над балотамі хмурыла імгла. Людзі пакідалі работу і хаваліся ў засень, каб адначыць і перачакаць спёку, а Арцём усё яшчэ стаяў на тым-жа месцы нерухома і задуманы і колькі не думаў, усё больш пераконваўся, што адзін выхад для яго, гэта пагадзіцца з Гамрэкелі і чакаць на лепшы час.

Такая бяда здарылася з Арцёмам з-за таго, што Іліко не ўпару сустрэўся з Сімонам Гамрэкелі, якому не было чаго рабіць. А Гамрэкелі ляжаў на тапчане ў засені, еў мадоні, якое дапамагае ад спёкі, і чакаў на Арцёма.

Гамрэкелі ведаў людзей і чакаў недарма. Надвечар Арцём прышоў да яго.

Хлапцы праз цэлы дзень адсядзелі ў садзе Тапурыя. Увечары яны хадзілі разам са старым на балота, дзе ў канаве ён паставіў нанач новыя сеці, якія дакончыў сёння. Справіўшы гэтую работу, усе трое вячэралі ў садзе, а на дарогу Тапурыя даў хлапцам яшчэ па кавалку сыру.

Ужо зайшло сонца, калі Іліко і Вано выбраліся ад Тапурыя. Яны ішлі вузкаю пыльнаю вуліцай. Нядаўна прагналі стала, і ў млявым вячэрнім паветры стаяў сыты пах свежага малака. Было ціха. На зямлі ляжалі невыразныя цені. За балотамі недзе, далёка, загасала ясная зара.

Хлапцы ішлі павольна, трымаючыся за рукі і знарок узнікаючы пыл босымі нагамі. Раптам яны пачулі песню:

Я пайду да дзяўчыны...
Да чорнавокай маёй любай...—

спяваў нечы слабы, хрыплаваты голас незнаёмую песню. Хлапцы пераглянуліся.

— П'яны, — упэўнена сказаў Іліко. — Пойдзем, паглядзім!

Яны пабеглі і хутка ўбачылі спевака. Высокі чалавек ішоў у засені таполевых прысад каля агародаў Гамрэкелі, хістаўся і, размахваючы рукамі, спяваў.

— Гэта бацька! — здзіўлена крыкнуў Ваню. — Ой, будзе смеху.

Іліко, ўзрадаваны, пабег следам за Ваню. Хлапцы ўзрадаваліся таму, што калі Коркія бываў п'яным, ён быў вельмі вясёлым, што з ім рэдка здаралася, — прыносіў хлапцам прысмакі, альбо расказваў, як ён служыў у салдатах, спяваў, танцаваў, і ў маленькай хаце Коркія рабілася весела.

Але на гэты раз вышла іначай. Арцём, хістаючыся, доўга глядзеў на хлапцоў, як-бы не пазнаючы іх. Нарэшце, ён ўзмахнуў рукою і крыкнуў на ўсю вуліцу:

— Я быў у Сімона Гамрэкелі... Я быў гасцём у гэтага шакала. Я піў за здароўе гэтай шкадлівай сабакі... Людзі. Глядзіце, як прападае Арцём Коркія. Ах, прападае...

Ён сарваў з галавы свой войлачны капялюш і кінуў на зямлю, у дарожны пыл. Іліко падняў капялюш і абтрос яго.

— Іліко, — закрычаў Арцём, прасціраючы рукі. — Іліко. Бедная ты мая сіраціна... Прапалі мы з табой, Іліко...

Арцём усхліпнуў, і слёзы пацяклі па яго твары. Хлапцы спалохаліся і адышлі ўбок, гатовыя кожную хвіліну ўцякаць. Арцём паглядзеў на іх, дакорліва паківаў галавой і пайшоў вуліцай. На яго глядзелі з-за парканаў аднавяскоўцы, добрыя і дрэнныя суседзі, і ўсе яны ківалі галовамі, паціскалі плячыма, пераглядаліся і гаварылі адзін аднаму, калі Арцём праходзіў міма, што ў сям'і Коркія, можна думаць, здарылася нейкае няшчасце, у якім, відаць, вінаваты Гамрэкелі.

Арцём не зважаў на суседскія шэпты і пераглядванні. Ён ішоў з непакрытай сівой галавой, і слёзы цяклі па маршчынах яго смуглых шчок. Ён глядзеў проста перад сабою і нікога не бачыў і ні аб чым не думаў і толькі плакаў слязамі дарослага п'янага і пакрыўджанага чалавека. Следам за ім ішлі два басаногія хлапчукі, і адзін з іх нёс стары войлачны капялюш Арцёма. Ім было няёмка і таксама хацелася плакаць.

V

Арцём не спаў амаль усю ноч і ўзняўся раніцою зусім хворы. Ён абудзіў старую і Кетэ, сказаў, каб рыхтавалі Іліко ў дарогу, і зазірнуў у бакоўку. Хлапцы спалі на посцілцы, дружна абняўшыся, і на іх смуглых тварах быў спакой здаровага адпачынку. Арцём ціха вышаў з бакоўкі.

Ён не ўзбудзіў Міха, бо яму было няёмка перад дарослым сынам за ўчарайшае. Узяўшы матыгу, ён пайшоў на агарод, хаця рабіць там не было чаго.

Ружовая зара палымнела на ўсходзе, над імглістымі гарамі. Яны былі падобны да шэрай, нерухомай хмары, што ха-

ваецца за гарызонт, павольна асядаючы над зямлёй. У гэты ранні час Арцём заўсёды любіў глядзець на далёкія горы. Яму здавалася, што там, на скалістых вышынях, на зялёных палянах горных пасвішчаў, у прывольных далінах, дзе імчаць бурныя патокі рэк і ручаёў — нейкае інакшае, прывольнае жыццё. І ён, звычайна, доўга глядзеў на пахмурныя горныя вышыні, да той пары іншым разам, пакуль над гарамі не ўзнімалася сонца і іх пасля зацягвала імглай.

І цяпер глядзеў Арцём на знаёмыя, авеяныя марамі горы. Але яны выдаліся цяпер пагрознымі і недаступнымі. Яны горда ўзвышаліся над балотным светам, паволі ахутваючыся дымам імглы, і першыя праменні сонца асвятлялі далёкія, снежна-белыя вершаліны іх. Паветра губляла свежую празрыстасць, і горы адыходзілі прэч, і чоткія абрысы іх паступова сціраліся ў мутнай імгле, што прадракала гарачы дзень цяжкай і нуднай працы. Так заўсёды ў Арцёмавым жыцці знікалі мары і надзеі. Так заўсёды прыходзіла сапраўднасць.

Свежае з начы паветра напаўнялася цеплынёй. Сонца ўзнімалася вышэй, даўгія цені стромых таполяў ляглі на зямлі, і кроплі высыхаючай расы дрыжэлі на лісцях раслін. Мацнеў птушыны гоман, як гэта заўсёды бывае на ўсходзе сонца. У сясенні мычэлі каровы і пераклікаліся пеўні. На суседнім двары гаварылі людзі. Гэта была звычайная раніца, якіх было шмат у жыцці Арцёма.

І ўсё-ж, была асаблівай ад іншых, гэтая раніца. Ніколі не адчуваў сябе Арцём такім нешчаслівым, якім, яму здавалася, быў ён сёння. Моцны прыпадак малярыі пасля падарожжа па балотах падарваў яго сілы, і ён адчуваў боль і цяжар ва ўсім целе. Да гэтага далучалася ўсё тое, што давялося яму перажыць учора з ласкі купца Гамрэкелі, уключаючы боль галавы ад Сімонавых пачастункаў і згрызотныя думкі аб тым, што ён, пажылы чалавек, крычаў на вуліцы, як п'яны парабак, і плакаў, як старая жанчына. Усё гэта вышла на пацеху злым языкам, і заядлы Гамрэкелі, які даведаецца аб усім, знойдзе спосаб адпомсціць яму.

З асабліваю выразнасцю адчуў Арцём, што яму ўжо няма аб чым марыць і няма на што спадзявацца. Ён стары чалавек, яго з'ядае гора і хвароба і выйсця няма і не будзе. Усё, што ён зрабіў, пайшло на карысць другім, усё, аб чым ён марыў і на што ён спадзяваўся, развеялася, як дым пад халодным ветрам восені. Ён аказаўся бяспомачным настолькі, што дзіцяне, якое пакінулі на яго апеку, адабраў купец Гамрэкелі. І Арцём не здолеў яго абараніць. Так абрабавалі Арцёма Коркія, працавітага чалавека, які любіў марыць аб лепшым жыцці і ўмеў у горы адшукаць радасць надзей.

Што цяпер засталася для яго ў жыцці?..

Арцём глядзеў на далёкія горы, якія з кожнай хвілінай усё больш зацягвала імглой, і яны адыходзілі прэч, адступалі ўсё далей і далей і знікалі ў імглістым марыве гарачыні. Так гінуць лятуценні, так прыходзіць сапраўднасць. Так было заўсёды ў жыцці Арцёма Коркія.

Арцём, нерухома і пануры, ахоплены цяжкімі думкамі, не чуў, як увайшоў у агарод яго сусед Макар Чантурыя. Ён азірнуўся толькі тады, калі Макар узяў яго за плячо.

— Што ў цябе здарылася, Арцём?— спытаў Макар.— Скажы мне, якая ў цябе бяда?

Макар быў другам Арцёма з даўніх год. Яны служылі разам у Гунібскім стралковым палку і разлучаліся надоўга толькі два разы на жыцці: калі Арцём пайшоў шукаць шчасця на новых землях, тытунёвых плантацыях Месаксудзі, і калі ён хадзіў па георгіеўскі крыж пад Дзвінск.

— Што ў цябе здарылася, Арцём?— паўтарыў Макар.

Арцём зразумеў, што гэтае пытанне ён учуе за сённешні дзень не адзін раз. Ён ведаў, што сёння ў сяленні ад самай раны толькі аб тым і гавораць, як учора ішоў па вуліцы п'яны Арцём Коркія, плакаў і кляў Гамрэкелі, і стараюцца згадаць, што такое з ім здарылася. Ён ведаў, што кожны пасвойму будзе разглядаць яго ўчынкi і што ўсе будуць асуджаць яго за тое, што ён аддаў Іліко купцу Гамрэкелі. Мала хто спагадае Арцёму, можа толькі адзін Макар, які зазнаў гора ад Гамрэкелі, і ад іншых не менш за яго. І ён вырашыў расказаць аб усім яму першаму. Макар слухаў яго моўчкі, спагадліва ківаючы галавой.

— Шкада,— сумна сказаў ён, калі Арцём скончыў,—шкада хлапца, Арцём. На нішто звядзе яго Гамрэкелі, п'янстваваць навучыць, хлусіць, абманваць... Яму абы толькі грошы. Але што-ж мы можам рабіць? Бяда за бядой ідзе на нас, стогне народ і церпіць пакуты. Ты чуў, што па ўсёй Мінтрэліі будуць ад сялян землі адразаць да памешчыкаў? Казалі, што так пішуць у газетах, што памешчык лепш сплюціць арэнду, чым, селянін... Усёроўна ўсім нам прападаць, і твая бяда, Арцём, не адна на свеце і ты ў гэтым не вінаваты, як і кожны з нас, і гэтага не зразумее хіба той, хто не ведае, якая горкая расце кукуруза на нашых палях. Можа хлапец неяк сам выб'еца ў людзі, бо калі Гамрэкелі прадасць цябе судом, то што хлапец будзе рабіць у цябе? Ён пойдзе ў парабкі да таго-ж Сімона. Ён не міне яго рук. А калі Сімон забірае тваё поле, то і гэта для цябе ўсёроўна, бо калі не адбярэ купец, то адбярэ памешчык. Ах, Арцём, прападае бедны народ...

Макар змоўк. Яны сталі побач, двое людзей, што пражылі аднолькава цяжкое жыццё, і ў абодвух былі сумныя думкі аб нястачы, аб бязрадаснай хворай старасці.

— Гогімордзвас!—сказаў рэзкі голас.

Арцём узяў цяжкую хворую галаву. За плятнём на вуліцы стаяў Гамрэкелі. Па яго выглядзе Арцём пазнаў, што Сімон не ў гуморы. Шырокі твар, што блішчэў тлушчам і які заўсёды расцягвала прыемная Сімонава ўсмішка, быў нерухомым, і маленькія вочы вярта былі мутнымі, як спрасоння. Такі быў у Сімона выгляд, калі ён злаваў, і Арцём, які падумаў, што Сімону дрэнна пасля ўчарайшай выпіўкі, памыліўся.

— Ну, што-ж, Арцём? — насмешліва спытаў Гамрэкелі. — Можна і сёння ты будзеш паказваць тэатры і абражаць маё імя перад людзьмі, якія нічога не ведаюць? Тады будзь ласкавы, бяры кантракт і зробім па-другому... А?

Арцём маўчаў, панурыўшы галаву. Ён не ведаў, што адказаць, не мог упарадкаваць свае думкі і не хацеў гэтага. Яму было ўсёроўна, што-б ні здарылася з ім цяпер, ці пасля. Макар глядзеў у другі бок. Гамрэкелі заўважыў зацікаўленых жанчын, што выглядалі з-за платоў сваіх агародаў, і паचाў крычаць:

— Ты што—глухім стаў пасля майго віна, якое ты так любіш піць і за якое плоціш мне лаянкай? Ах, як прыгожа, Арцём Коркія. Падзвіцеся, людзі! Чалавек хоча, каб я гадаваў яго з байструкамі, каб я даваў яму хлеб і грошы, каб я паіў яго віном. Ха! Ён хоча перайсці да мяне на пансіён, гэты хітры Коркія! Можна памерці са смеху з дурнога Сімона, які корміць і поіць Арцёма Коркія, каб толькі ён не лаяўся і не абражаў яго перад людзьмі! Ха! Ён плача, Арцём Коркія, з-за хлапчука, ён баіцца, што сірота будзе не парабкам, а купцом... Бачыце, людзі, Арцём Коркія не любіць купцоў!

— Бог пакарае, Сімон,—заступіўся Макар.—Навошта ты здзекваешся з чалавека!

Але Сімон не слухаў. Ён зноў стаў вясёлым і рагатаў на ўсё горла, трымаючыся за плот. Усё больш зацікаўленых суседзяў з'яўлялася за плятнямі, некаторыя выходзілі на вуліцу, каб лепш было чуць, што робіцца каля дома Арцёма Коркія. Усе чулі ад слова да слова, што гаварыў Гамрэкелі, бо ён знарок крычаў на ўвесь пасёлак, і ўсе былі здзіўлены, калі ўбачылі, што з двара Коркія вышаў высокі і худы Міха аднарукі і пабег проста да Сімона.

Убачыўшы сцягнуты гримасай шаленства сухі, востры твар Міха, на якім палалі вялікія чорныя вочы, Гамрэкелі адразу змоўк, адступіў на крок і ўпёрся хрыбтом у пляцень. Людзі, якіх набралася ўжо шмат на вуліцы, з нецярпліваасцю

чакалі, што скажа спакойны і маўклівы калека, раз ён ужо дайшоў да такога стану. А Міха доўга не мог сказаць нічога, задыхаўся і, выскаляючы зубы, падступаў да Гамрэкелі, які павольна адыходзіў ад яго крок за крокам, трымаючыся плятня і азіраючыся на бакі.

— Любіць купцоў?—крыкнуў нарэшце Міха.—Завошта цябе любіць, пражэрная свіння? За тое, што ты рабуеш людзей, рабуеш сяленне, адбіраеш нашых дзяцей? Так? Раней князі прадавалі нас у турэцкую няволю, і гэта памятае ўвесь бедны народ, а цяпер будзе прадаваць купец Гамрэкелі? А?

Міха ступіў крок наперад, Гамрэкелі адступіў, увесь час не адыходзячы ад плятня.

— Так, Сімон Гамрэкелі! — закрычаў Міха, парываючыся схапіць Сімона за каўнер.

— Міха!—крыкнуў Арцём.—Супакойся!

— Так, Сімон Гамрэкелі,—крычаў Міха, забягаючы Сімону наперад.—За гэта мы будзем цябе любіць? Ты нас корміш і поіш? О, мы цябе любім. Ах, як яшчэ мы любім князя і падатковага чыноўніка і асобы атрад.*) Мы ўсіх любім і прыдзе пара, Сімон, што я нават цябе пацалую... Я цябе так пацалую, што твая жонка захварэе ад зайздрасці...

Ён моцна пхнуў Сімона ў грудзі, прыціснуў да плятня і спрытна схапіў за горла.

— Людзі! — раўнуў Сімон, адбіваючыся ад Міха. — Людзі!

— Міха!—у адзін голас крыкнулі Арцём і Макар, кідаючыся да плятня.

Яны паспелі адабраць Сімона перш, чым прыбеглі суседзі. Збялелы Міха размахваў кулаком, калаціўся і ляскаў зубамі. Іх акружылі людзі, Сімона падхапілі пад рукі двое мужчын, хаця той і не думаў кідацца ў бойку.

— Вар'ят!—крыкнуў Сімон, паціраючы далонню таўсты карак.—Вар'ят!

Міха зноў рынуўся на яго, але Арцём паспеў загарадзіць дарогу. Макар схапіў Міха за плечы і яго стрымалі. Узняўся гоман. Адусюль збягаліся людзі.

— Памятай!.. Гамрэкелі!.. — выкрыкваў амаль непрытомны Міха.—Памятай! Калі ты... яшчэ раз прыедзеш сюды... Не будзе... ні твайго, ні нашага... Ні твайго... ні нашага... Памятай! Спекулянт Гамрэкелі... злодзей...

Міха не мог стаяць на нагах, ён хістаўся, яму не хапала паветра. Яго трымалі Макар, Арцём і Кетэ і цягнулі прэч. У гэты час падбеглі парабкі Гамрэкелі.

— Ён мне пагражае!—закрычаў Гамрэкелі, як толькі ўба-

*) Меншавіцкая ахранка (1918—1921 гг.).

чыў падмогу.—Людзі! Вы чулі? Вы чулі, як ён мне пагражаў? Вы чулі пра асобы атрад? Ах ты, бандыт, адналапы сабака! Людзі, вы чулі пра асобы атрад?

Але людзі, якія чулі пра асобы атрад і зразумелі, у які бок пайшлі справы, пачалі разыходзіцца гэтак-жа спешна, як і збіраліся. Калі Міха давялі да парогу хаты, на вуліцы нікога ўжо не засталася, акрамя трох работнікаў Гамрэкелі і яго самога. Сімон імчаў па вуліцы і крычаў, што тут зневажалі ўладу, што яму пагражалі забойствам і што яго не здзівіць, калі тут пачнецца бунт і сюды прыедзе асобы атрад. Вецер раздзімаў шырокія штаны Гамрэкелі, і ён, уздымаючы пыл, каціўся па вуліцы, круглы, як мяч, выкрыкваючы пагрозы і праклёны. Следам за гаспадаром ішлі маўклівыя парабкі.

З Міха здарыўся прыпадак. Ён качаўся па падлозе, грыз руку, біўся галавой аб сцены і страшна выў. Яго трымалі Арцём з Макарам. Жанчыны плакалі ў сенях, Іліко і Вано стаялі ў кутку напалоханя да непрытомнасці. Няхчасце, што так нечакана прышло ў маленькую хаціну Коркія, было тут поўным гаспадаром, яно трымала людзей у сваіх лапах, напаўняючы іх душы страхам і болем, распаччу і трывогаю.

Міха, нарэшце, заснуў. Яго паклалі на ложак. Арцём з Макарам доўга стаялі над ім і адышліся толькі тады, калі яго скарэжаны твар стаў спакойным, праяснеў і хворы пачаў дыхаць роўна і глыбока. Тады Макара паклікаў Арцём на двор. Арцём пайшоў за ім паслухмяны, і ў яго быў такі выгляд, як бы ён не ведаў, дзе ён і што з ім робіцца.

— Арцём,—сказаў Макара,—трэба зараз-жа ісці да Гамрэкелі.

— Я не пайду,—абьякава адказаў Арцём.

— Трэба ісці зараз-жа,—паўтарыў Макара.—Трэба ўгаварыць Гамрэкелі, інакш гэта бяда. Ты чуў, што гаварыў Міха? Гэта бяда. Кажу я табе і трэба ўгаварыць Гамрэкелі.

— Я не пайду.

— Мы пойдзем разам. Хай жанчыны рыхтуюць Іліко ў дарогу, а мы пойдзем, бо Гамрэкелі паедзе і будзе позна. Пойдзем, бо я табе кажу: гэта—бяда.

Макара зайшоў у хату, распарадзіўся наконт Іліко і пацягнуў Арцёма на вуліцу.

Гамрэкелі стаяў на дварэ, наглядаючы за работай парабкаў, якія грузілі на арбу мяхі з агуркамі. Другая арба, даверху напоўненая зялёнай гароднінай, стаяла тут-жа. Гамрэкелі рыхтаваўся да ад'езда.

— Лягчэй, цішэй,—крычаў ён.—Ты прывык на млыне з каменнямі. Хто будзе купляць гурковую кашу, сын каровы?

Макара нясмела кашлянуў, падыходзячы да Сімона. Той

хутка азірнуўся, і абодва са здзіўленнем убачылі, што Сімон вясёлы і выраз яго твару не змяніўся, калі ён убачыў іх.

— Прышлі?— расплываючыся ў шырокай усмешцы, сказаў Сімон.— Вось і добра, што прышлі мірыцца. Пасварыліся і памірыліся. Гэта патрэбна чалавечаму сэрцу. Без гэтага не абыйдзешся. Так нашы дзяды жылі, так і нам загадалі. Хоць ты, Арцём (усмешка збегла з яго твару), ты можа прышоў па кантракт? І можа я дарэмна цябе па-прыяцельску сустракаю? А?

— Дзе там!— удаючы бесклапотную весялосць, паспешна адказаў Макар за Арцёма.— Кантракт хай будзе на месцы, жанчыны рыхтуюць хлапца ў дарогу, а мы прышлі прасіць у цябе выбачэння за дрэнны ўчынак Міха. Сам ён цяпер хворы і не можа прыйсці, але мы думаем, ён пашкадуе, што так неразважна зрабіў. У чалавека сэрца гарачае...

Арцём маўчаў і ўпарта глядзеў сабе пад ногі.

— Глупства!— засмяўся Гамрэкелі і дакрануўся да пляча Арцёма.— Між суседзямі ўсякае здараецца. Я і сам вінаваты, пагарачыўся за тое, што мяне ўчора Арцём абразіў... Эх. Глупства... Толькі (зноў усмешка знікла з твару Гамрэкелі) толькі вось Міха шмат чаго непатрэбнага ў злосці сказаў.

Макар падштурхнуў Арцёма. Яны пераглянуліся. Гамрэкелі гэта заўважыў.

— ... але мяне не датычыцца...— дакончыў ён і няшчыра засмяўся.— Я не ўрадавы камісар і не чыноўнік, мая справа прадаць шклянку віна ды добрых людзей пачаставаць. Гэй! Старая! Віна! Прашу, суседзі! Вось тут, у засені. Сядайце! Старая, хутчэй. Пасварымся і памірымся... На гэтым чалавечае жыццё трымаецца. Так нашы дзяды жылі... Прашу, суседзі.

Ён забегаў па двары, стараючыся выказаць як мага большую ветлівасць і пашану да суседзяў, якія прышлі мірыцца. Але суседзі бачылі ў гэтай Сімонавай паваротлівасці зусім іншае. Яны здагадваліся, што Сімон нешта задумаў, але не хоча паказаць гэтага, і па тым, як ён стараецца замаскавацца залішняй ветлівасцю, яны разумелі, што ўся дружба скончыцца, як толькі Сімон паедзе адгэтуль, і далей нічога добрага чакаць не выпадае. Таму госці селі за стол яшчэ больш панурыя. Макар, які разумеў, што калі яны хочуць адвесці бяду, то нельга траціць часу, сказаў пасля першай-жа шклянкі, якую пілі за дружбу, згоду і здароўе Гамрэкелі:

— Я вельмі рады, дарагі сусед, што вы дайшлі да згоды, і мне прыемна сядзець за адным сталом з такім чалавекам, як ты, Сімон. Асабліва я баяўся, што ты падумаеш дрэннае

пра беднага Міха, які сказаў тое, аб чым і сам не думаў. Ты-ж ведаеш, што ён калека, у яго дрэннае здароўе, і ў такім стане чалавека можна толькі шкадаваць, бо ён слабы і на сэрца, і на галаву.

Пранырлівыя вочы Сімона, унікаючы погляду Макара, кінуліся ўправа, улева і схаваліся пад прыпухлымі павекамі. Сімон напоўніў шклянкі, агляннуў гасцей і ўсміхнуўся так лагодна і весела, як гэта яму можа зроду не ўдавалася. І па гэтым пазнаў Макара, што ніякага міру няма, і што ён сваёй прамовай закрануў іменна тое, што захаваў Сімон і што хоча замаскаваць перад імі гасціннасцю і ветлівасцю.

— Бог з ім, з бедным Міха,—сказаў Гамрэкелі, узнімаючы шклянку.—Якая ў мяне можа быць злосць на яго, на хворага чалавека. Я толькі баюся, што людзі могуць панесці на языках яго словы і ад гэтага можа выйсці бяда і яму і людзям, якіх там было шмат. Ёсць-жа такія, што не разумеюць, якое слова ідзе на карысць, а якое на шкоду. А я не маю на Міха ніякай злосці і ніякай крыўды, я хачу жыць з суседзямі ў дружбе і згодзе і гэта сведчу тым, што са здавальненнем п'ю за здароўе Міха і вашае.

Цяпер ужо ўсё было зразумелым. Макара больш гутаркі пра Міха не пачынаў, яны маўчалі, хаця Сімон як мага стараўся падтрымаць веселасць за сталом згоды і рагатаў дзе трэба і не трэба.

Калі, нарэшце, яны падзякавалі гасціннаму гаспадару і вышлі за вароты яго сядзібы, Макара сказаў:

— Добра было-б, каб Міха мог куды-небудзь паехаць. Ды і ты таксама.

Арцём падумаў і махнуў рукой.

— Куды ён паедзе? І што там лепшае шукаць? Хай будзе так, як прыдзецца.

Гэта было ўсё, што мог сказаць Арцём. І ён сказаў праўду. Іспі не было куды і лепшага шукаць не было дзе. Заставалася чакаць, што будзе далей з ласкі купца Сімона Гамрэкелі.

Апоўдні на дварэ Сімона стаялі дзве запрэжаныя арбы. Іліко сядзеў на мяху з рэдысам, еў агурок і гутарыў з Ваню, пазіраючы на яго з вышыні нагружанага воза. Тут-жа былі: Арцём, старая Анна і Макара. Кетэ не магла прыйсці, яна засталася каля хворага Міха. Не было і Тапурыя: ён лавіў рыбу на балоце.

— Я магу з'есці ўсе гэтыя агуркі,—сказаў Іліко і кінуў агрызак за плот.—Сімон казаў, што яму нічога не шкода для мяне. Так ён мяне любіць.

Ваню маўчаў.

— Сімон даў мне іх цэлых два і сказаў: калі будзе мала— бяры яшчэ,—гаварыў далей Іліко і здабыў з мяха вялізны агурок.—Хочаш, Вано?

— Я не люблю, — схлусіў Вано. — Мне ад іх баліць у жываце. Кетэказала, што ад іх крышацца зубы.

Іліко таксама ўжо наздаволіўся гэтым ласункам, але ўсё-такі адкусіў кавалак. Агурок аказаўся горкім.

— Сімон казаў, што калі я буду есці шмат зеляніны,—уhradкам сплёўваючы ў кулак, сказаў Іліко,—то ў мяне да восені вырастуць вусы. Ён кажа, што купцу таксама патрэбна і барада. Тады да яго больш пашаны.

— Ад агуркоў вусы не вырастуць,—пакутным голасам адказаў Вано.—Вось я дык ведаю, што трэба есці. У мяне да восені вырасце барада, як у Тапурья.

— Ты будзеш падобны да Макаравага казла,—адрэзаў Іліко.

Гэта была абраза. Вано змоўк і стаяў панураны. Ад няма чаго рабіць ён адкалупваў пазногцямі камякі гліны, што прысохла да спіцы высокага кола. Нарэшце Вано надумаўся.

— Цябе бяруць у няволю,—сказаў ён узрадвана.—Гэта гаварыў Міха.

— Міха нічога не ведае,—абьякава адказаў Іліко.—Ён хворы. А Сімон абяцаў купіць мне чырвоную кашулю з вельмі добрага чырвонага сукна і яшчэ камізэльку.

Вано ўздыхнуў. Больш гаварыць не было аб чым. Ён быў пераможаным, і Іліко, адчуваючы гэта, раскашаваў на мяху з рэдысам, стараючыся зрабіць як мага больш важную міну. Ён хацеў быць падобным да сапраўднага купца і таму хмурыў бровы і надзімаў шчокі. Вано таптаўся каля воза, млеючы ад зайздрасці.

Арцём, Анна і Макар непадалёку гутарылі ўпоўголаса. Чакалі на Сімона, які з парабкамі лавіў у хлеве курэй. Куры гарлалі на ўвесь двор. Сімон лаяўся, як ніколі, і прайшоў ладны час, пакуль, нарэшце, спатнелыя парабкі не вывалаклі з хлева цэлых дзве нізкі павязаных разам курэй. У паветры паляцелі пер'е і пух, у будцы забрахаў сабака, індэк забалбатаў і пад'ехаў на крыллях, як на палазах. Парабкі ўскінулі курэй на воз, і гвалт памалу сціх.

— Трэба ехаць,—заклапочана сказаў Гамрэкелі.—Трэба ехаць і так шмат часу патрацілі, можна спазніцца на цягнік. Бывайце здаровы, суседзі. Калі хто будзе ў Поці, заходзьце, буду рады ўбачыць.

Але выехаць адразу не ўдалося. Узлезшы на воз, Сімон знайшоў непарадкі: мяхі ляжалі не так, як трэба, няёмка было сядзець.

— Шалбы!—закрычаў Сімон.—Ты лянуешся лішні раз ступіць нагой, свінячы хвост. Мне палову дня трэба ехаць, дык я з твае ласкі буду набіваць мазалі на прыгожым месцы? Давай саломы.

Парабак пабег у павець. Арцём з Макарам падышлі дапамагчы Сімону, а Іліко давялося злазіць з воза. Вано стаяў каля плятня і скоса глядзеў на Іліко.

— Вазьмі маю сетку і восці,—паблажліва сказаў Іліко.— Мне цяпер няма як рыбу лавіць. Я буду гандляваць таварамі. Хочаш агурок? Ён толькі з аднаго канца горкі.

Вано маўчаў, пазіраючы ў другі бок.

— Ты не крыўдзіся,—гаварыў далей Іліко.— Гэта я знак сказаў пра казла...

Твар Вано пакрывіўся, і яго чорныя вочы затуманіліся.

— Не трэба ехаць, Іліко...—зашаптаў Вано.—Што я буду рабіць адзін?.. Коча б'ецца, Гогі дурны, я не люблю яго... не трэба ехаць... Будзем разам хадзіць, я табе пакажу гняздо чаплі... Што я буду... адзін...

Вано ўсхліпнуў і абцір вочы рукавом.

Іліко анямеў ад нечаканасці. Потым ён адчуў, што нешта казыча ў горле, і ў яго задрыжэлі губы. Іліко напэўна заплакаў-бы, каб на гэтую пару Сімон не скончыў сваёй работы на возе.

— Іліко!—крыкнуў Сімон.—Хадзі сюды, малады купец! Паехалі!

І гэта адразу змяніла настрой. Слёзы, гатовыя выліцца, высахлі. Малады купец—гэта азначае: сталы чалавек. Сталым людзям плакаць не да твару.

— Ты слінішся, як жанчына,—з папрокам сказаў Іліко.— Я не магу застацца, калі мы ўжо дагаварыліся з Сімонам... Кінь, а то ўбачаць і будуць смяяцца...

— Мне трапіў камар у вока,—сказаў Вано,—я не плачу, няма чаго маніць. Пільная мне патрэба плакаць...

Вано яшчэ раз смаргануў рукавом па твары. У яго вачах бліснула злосць.

— Прыезджай да мяне ў госці разам з Тапурья,—папрабаваў прымірыцца Іліко.

— Я сам, калі захачу, буду купцом,—зазлаваны сказаў Вано.—Пільная мне патрэба... у госці...

— Іліко, Іліко,—у адзін голас крыкнулі Сімон з Макарам. Іліко пабег да арбы.

— Бывайце, суседзі,—крыкнуў Сімон, ляскаючы кіем па аблезлых сцягнях буйвалаў.—Прывязу вам купца-малайца, рыхтуйце вяселле! Э-гоп! Ха-ха-ха!.. Усяго добрага!

Сімон зайшоўся ад рогату, буйвалы ступілі наперад, за-

грукалі высокія колы, і вазы адзін за другім выехалі на вуліцу. Арцёмаў твар пацямнеў яшчэ больш, Макар насунуў свой капялюш на вочы, старая Анна заплакала. Толькі адзін Ваню быў цяпер спакойны. Пазіраючы ўслед шчасліваму Іліко, ён ужо думаў аб тым, як будучь праводзіць яго, калі ён куды-небудзь паедзе.

Буйвалы павольна ступалі, важна несучы свае цяжкія, закручастыя рогі, і васьмь вазы прайшлі ўжо вуліцу сялення з рэдкімі прысадамі таполяў і каштанаў; дарога крута завярнула ўбок; паабапал яе пацягнуліся даўгія плятні агародаў, і калі азірнуўся Іліко, то ўбачыў толькі шэрыя стрэхі хат і запыленую зеляніну садоў. Сяленне аддалялася. Скончыліся і плятні, колы загрузалі па насцілу, вазы ўз'ехалі на грэблю. Пачыналіся балоты.

Скрозь, як вокам глянуць, былі зараслі, і вузкая зыбкая грэбля вяла наперад, губляючыся ў гушчары. Шырокалістыя каснікі, шумлівае трысцё, крушыннік і вольха, чародкі крыклівых, стракатых соек, што праз дзень сварацца ў кустах, аддаўна знаёмыя мясціны). Нудна пасвістваючы, высока над грэбляй лётаў, выглядаючы здабычу, маленькі каршачок. У небе плыло заімглеае сонца. Балоты дрымалі ў млявай цішыні поўдня.

Тоўсты Сімон гойдаўся на бакі і нешта мармытаў сам сабе. Капялюш з'ехаў яму на самы нос, і Іліко, які сядзеў ззаду, бачыў толькі ягоныя шырокія, адрузлыя плечы, з ружовым наплывам карку над каўняром. Іліко стала нудна.

— Мы хутка прыедзем у Поці, дзядзька Сімон?—спытаў ён, каб пачаць размову.

Сімон маўчаў.

— А? Дзядзька Сімон?

Сімон сагнаў кіем сляпня, што сядзеў на хрыбце буйвала, і не абазваўся ні словам. Здзіўлены Іліко хацеў зазірнуць у твар Сімону, але той адварнуўся ў другі бок. Іліко стала ніякавата. Ён больш не спрабаваў пачынаць гутарку і нават не варушыўся. Буйвалы павольна ішлі наперад, арба трэслася і скрыпела. Сядзець было няёмка, бярэма саломы ўсё больш пасоўвалася на бок, трэба было паправіць, але Іліко не адважваўся сказаць пра гэта Сімону. Так прайшоў ладны час. Нарэшце Іліко адчуў, што з'язджае з мяха зусім, і, каб не ўпасці, ухапіўся адной рукой за біла, а другой пачаў падграбаць салому. Тут нешта трапіла яму пад руку. Гэта быў агурок, якім ён частаваў Ваню, і памятаючы, што агурок горкі, Іліко выкінуў яго на дарогу. У гэты-ж момант Сімон павярнуўся да хлапчука.

— Ты што выкінуў?—сурова спытаў ён.

— Агурок,—спужана адказаў Іліко.

— Ідзі зараз-жа вазьмі яго!

— Ён горкі...

— Ідзі, вазьмі яго, кажу табе!—павысіў голас Сімон.— Не прывыкай гаспадарскае дабро раскідаць. Чуеш? Цябе не абыходзіць, горкі ён ці салодкі?

Іліко глядзеў у вочы гаспадару і ніяк не мог даць веры, што Сімон гаворыць сур'ёзна. Яму ўсё здавалася, што і маўкліваць Сімона і гэтыя ягоныя суровыя словы, усё гэта знак, што Сімон зараз зарагоча і абодвум будзе весела. Але маленькія вочкі Сімона глядзелі цвёрда і злосна, і не было нават і цені ўсмешкі на Сімонавым круглым твары.

— Ідзі, шчанё!—сыкнуў Сімон, стрымліваючы буйвалаў.— Ты што, аглух, чортава дзіця?

Іліко зразумеў, што ніякіх жартаў тут няма, хутка саскочыў з воза і прынёс агурок.

— Лезь,—коратка загадаў Сімон, прымаючы агурок з рук Іліко.

Іліко, спяшаючыся, узлез на воз і прыстроіўся на самым канцы мяха. Сімон лягнуў кіем па касцістых хрыбтах буйвалаў, і арба рушыла наперад.

— Чаму ты кінуў агурок?—грозна спытаў Сімон.

— Ён... горкі...—прашаптаў блізка да плачу Іліко.

Сімон аглядзеў агурок, абцёр яго аб крысо і шпурнуў далёка ў кусты.

— Ты мне гэтак усе агуркі паабгрызаеш, паскуднік!—Памятай, калі табе гаспадар што-небудзь дае, а ты не хочаш гэта спажываць, то ты павінен падзякаваць гаспадару за ласку і папрасіць, каб ён узяў падарунак назад, а не раскідаць гаспадарскае дабро па гразі. Цяпер бачу я, што ты плачаш; ад гэтага ты павінен адвыкнуць зусім. Я гэтага не люблю. Ты павінен быць вясёлым, ты павінен шмат працаваць, так як працую я, ты павінен беражліва адносіцца да гаспадарскага добра. Калі ты не будзеш такім, як трэба, то пойдзеш на вуліцу і будзеш начаваць з валацугамі пад баржай. Бачу, табе не падабаецца, што я кажу!? Не глядзі з-пад ілба... Не здварачвайся, як той воўк, якому евангеліе чыталі, а ён у лес глядзеў. памятай, што я твой гаспадар, а ты мой слуга. Глядзі мне проста ў вочы, калі я з табой гавару. І ты павінен мяне называць не «дзядзька», а «батано». Чуеш? Вось і ўсё!

Сімон скончыў, і зноў агарнуў яго дрымотны спакой. Ён гойдаўся на бакі і бурчэў сабе пад нос. Цяпер толькі Іліко зразумеў, што бурчэнне Сімонава—гэта песня.

Іліко быў разгублены і пакрыўджаны, баяўся Сімона і адчуваў сябе адзінокім, як ніхто на свеце. Цяпер ужо яму не

хацелася ехаць у незнаёмы горад Поці, гандляваць таварамі. Марудна ішлі лянiвiя буйвалы, марудна рухалася арба знаёмаю грэбляю ў незнаёмае для Іліко жыццё. Ён глядзеў сухімі, пашыранымі ад нязнанага дагэтуль болю душы, вачыма на гэтыя родныя мясціны, на гэтае дрымотнае балота, за якім ляжала родная вёска, дзе жылі родныя людзі, і адзіным жадааннем Іліко было: саскочыць з арбы і бегчы назад, туды, дзе квітнеюць гранаты ў маленькім садзе добрага Тапурья, туды, дзе чакае на яго прыяцель Вано. Але гэтага зрабіць было нельга, з-пад шырокапалага капелюша скосу адным вокам пазіраў на Іліко Сімон.

Каршачок склаў крылі і каменем упаў у зараслі. Ён знайшоў здабычу. У кустах закрычалі сойкі. Направа, узбоч дарогі, рэдка махаючы крыллямі, з намаганнем узнялася чапля і паляцела некуды ў глыб балота. Можна быць тая самая чапля, гняздо якой ведае Вано...

У гэты самы паўдзённы час стары Тапурья лавіў рыбу ў ціхай балотнай рэчцы і, пераглядаючы свае сеці, абдумваў гісторыю пра тое, як быў выратаваны інжынер Андрэй Міхайлавіч з небяспечнай багны пад курганам. У гэты час знясілены хваробай Міха прышоў да памяці і ляжаў з шырока адкрытымі вачыма на жорсткай посцілцы. У гэты гарачы паўдзённы час Арцём стаяў з матыгай на агародах, глядзеў на далёкія скрытыя імглой туманаў горы і думаў свае горкія думы, а Вано, схваўшыся ў гушчары кукурузы, плакаў, развітваючыся са сваім прыяцелем, і цяпер ужо не сароміўся сваіх слёз, бо іх ніхто не бачыў.

... Марудна ішлі буйвалы, важна несучы свае закручастыя рогі, і за імі грукала арба па вузкай грэблі, што вяла праз вялікія прастрані балоты туды, дзе пачыналіся сухія землі, дзе жылі інакшыя людзі і было інакшае жыццё.

Малады купец Іліко Жванія ехаў гандляваць таварамі ў незнаёмы горад Поці.

ЧАСТКА ДРУГАЯ

Фазіс—мта. Гара Фазіс. Сівыя вершаліны ў сям'і гор Сванетыі. Па крутых спадах імчыць ледніковы паток. Ён шуміць у вузкіх горных праходах, разліваецца па зялёных палянах пасбішчаў, з грымотным гулам падае з абрываў у змрочныя прадонні, дзе адвечная вільгаць, дзе сівыя туманы чакаюць на прыход ночы. Ён падмывае скалы, крышыць гранітныя глыбы, бярэ з сабою рэчкі і ручаіны, што трапляюцца на шляху, і поўны новых сіл, бурны і гнеўны, вырываецца з горных пянін на прасторы даліны, дзе ў падножжы гор раскідаў свае сады стары і прыгожы горад Кутаісі.

Хутка пачынаюцца абшары Калхіды, і тады жоўтапенны паток, насычаны цёмнымі водамі балот, стрымлівае свой імпэт. Рыён, многоводная, магутная рака, якую старадаўнія народы называлі Фазісам, велічна падыходзіць да мора і перад тым, як аддаць яму сваю сілу, падзяляе рэчышчы на двое. І на тым рубяжы, дзе заканчваецца адвечны шлях Рыёна, акружаны балотамі, на нізкім морскім узбярэжжы, ляжыць невялікі горад Поці.

Некалькі простых роўных вуліц. Прысадзістыя, каржакаватыя дрэвы інжыру, каштанаў, засень арэховых прысад у цэнтры, дзе будынкi ўстаноў і найбольш багатыя крамы. Гарадскі сквер, на якім пара нехайна збітых павільёнаў, густыя зараслі лаўравішань, аліў і мірт і дрымотныя пальмы; на беразе Рыёна—спавітыя дзікім вінаградом руіны старажытнай турэцкай цытадэлі. Там-жа ўзвышаюцца шэрыя сцены недакончанай пабудовы сабору. Невялікі рыначны пляц. На ўскраінах дамы на палях, глыбокія лужы, балотная дрыгва на небрукаваных вуліцах і там бясконцае рэхтанне жаб, хмары камароў і лянівая, прэлая балотная цішыня. З аднаго боку—шырачэзная морская сіль, з другога—неаглядныя прасторы калхідскай нізіны. Толькі зрэдку гудок парахода ў порце, прарэзлівы світ лесапільні за горадам, кірмашны шум па святах ажыўляюць млявы спакой гарадка, што дрэмле на берагах Рыёна.

Такім быў Поці ў тыя часы, калі туды прыехаў гандляваць малады купец Іліко Жванія.

Цягнік не паспеў яшчэ спыніцца, а Сімон быў ужо на пероне. Размахваючы паперкамі перад носам высокага чалавека з бліскучымі гузікамі, ён крычаў нешта аб багажы і аб вагоне, які адчাপілі на апошняй станцыі. Следам за Сімонам выкуліўся з вагона Іліко са сваім клункам.

— Вагон адчапілі таму, што загарэліся буксы,—спакойна растлумачваў Сімону высокі.—Калі буксы гараць, вагон следваць не можа. Забаронена правіламі руху!

Іліко таптаўся каля Сімона, увесь час трапляючы пад ногі людзям, якія некуды спяшаліся. Ён быў аглушаны ўражаннямі гэтага незвычайнага дня: чорнае страшыдла—паравоз, вялікія і прыгожыя дамы на калёсах, шмат народа, начальнікі з светлымі гузікамі, ліхтарамі і флагамі, свіст і грукат, усё гэта ўздзейнічала на Іліко так, што ён баяўся адступіць на крок ад Сімона.

— А гнілы тавар, з вашай ласкі, прадаваць правіламі не забаронена?—верашчэў Сімон, наступаючы на высокага.—Чаму гэта, калі гараць нейкія буксы, то павінен гарэць Сімон Гамрэкелі? Падавайце мой багаж, я на гэта грошы патраціў. У мяне, з вашай ласкі, гніюць два вазы гародніны, у мяне, з вашай ласкі, куры з голаду паздыхаюць. Я не настолькі багаты, каб з-за вашых праклятых буксаў страты цяпець. Я падам скаргу на ўпраўленне дарогі.

Іліко нічога не разумеў з гэтай гутаркі. Ён баяўся, што начальнік заарыштуе Сімона. Але дзяжурны па станцыі быў спакойным чалавекам і, акрамя таго, яму не было чаго рабіць. Ён моўчкі слухаў, паглядаючы паверх Сімонавай галавы, і ад гэтага Сімон аж шалеў. Нарэшце дзяжурнаму надакучыла, і ён узяў багажныя квіткі.

— Адзінае, што я магу зрабіць,—сказаў ён, разглядаючы паперкі.—Гэта адзнаку аб прычынах затрымання груза. Падавайце скаргу.

— Адзінае, што я магу зрабіць,—сказала курыца,—гэта знесці яйка!—крыкнуў Сімон,—Іліко, пайшли! Казу купіў, казу прадаў, а карысці ні капейкі!

Сімон крута завярнуўся і памчаў па перону, узнімаючы пыл сваімі шырокімі порткамі. Следам пабег Іліко. На вакзальным пляцы чакала на Сімона лінейка, пакрытая дываном. На козлах сядзеў смуглы, чорнавусы чалавек і курыў. На ім была чырвоная кашуля і камізэлька, аб якой марыў Іліко.

— Я ўжо думаў, вы не прыехалі, батоно,—сказаў ён роўнадушна.—А гэты хлопчык з вамі?

Сімон, не адказваючы, ускочыў на лінейку. За ім узлез Іліко. Чорнавусы тузануў за лейцы. Лінейка загрымела па

бруку. Сыты, лянівы конь бег трухам, бразгаючы вялізнымі падковамі, маўклівы фурман густа курыў, едкі дым цэлымі хмарамі плыў над яго войлачным капелюшом. Сімон сапеў носам, адплёўваўся і лаяў дзяжурнага. Лінейку моцна трэсла і калаціла па разбітым бруку, і Іліко трымаўся за жалезную парэнчу з усяе моцы. У гэты час заходзіла сонца, косыя праменні густа фарбавалі дахі нізкіх дамоў, у вузкіх вуліцах згушчаўся змрок. Лінейка завярнула ў нейкую вуліцу, Іліко ўбачыў вялікі сад і зараз-жа адкрылася мора. Дрымота, якая ўжо дакучала стомленаму хлопчыку, знікла без следу.

Агромная неаглядная прастрань ззяла ўсімі фарбамі вачэрняй зары. Чысты блакіт і барвовы пурпур, цёмная сінь і жоўтыя агнявыя ўспышкі на грэбнях хваль, безліч колераў і адценняў іх расцякаліся, мяняліся, трапяталі, ішлі шырачэзнымі палотнішчамі па невымернай гладзі спакойнага мора, ад гарызонту самага, і загасалі, дасягнуўшы берагоў. Неба злівалася з морам, і гэта быў дзівосны, казачны пажар, які ахапіў палову свету.

Іліко глядзеў шырока адкрытымі вачыма на гэты чуд.

— Заўтра будзе добрае надвор'е,—сказаў чорнавусы, паганяючы каня.—Хо! Заўтра цёпла будзе. Сонца весела спаць пайшло.

— Яно заўсёды так?—спытаў Іліко, забыўшыся на ўсе крыўды і на тое, што Сімон загадаў не дакучаць.—Яно заўсёды такое... чырвонае? Яно, мусіць, глыбокае? Дзядзька Сімон? Стары Тапурыя казаў, што...

— Сціхні,—сыкнуў Сімон.—Мне патрэбна ведаць, што казаў нейкі Тапурыя!.. Гвація! Кінь курыць, ты задушыў мяне дымам. Не гані каня, я сабе зубы паадбіваю на гэтай дрындзе. Сонца весела спаць пайшло. Што мне з таго, калі я сам спаць іду плачучы. Добрае надвор'е яму патрэбна, гэткаму пану. У цябе дабро не гніе ў вагоне? Га?

Гвація кінуў акурак, стрымаў каня, лінейка павольна рушыла прысадамі па самым узбярэжжы, і Іліко доўга яшчэ бачыў палымнеючае мора.

— Каб тут быў Ваню,—падумаў Іліко, асцярожна пазіраючы на Сімона.—Чаго ён злуе на мяне? Ой, які дрэнны чалавек.

Яму было сумна, ён адчуваў сябе чужым і адзінокім сярод гэтых людзей. Але плакаць было нельга. Побач сядзеў Сімон, які не любіў, калі людзі плачучы.

На рагу вуліцы стаяў ліхтар, праз шырокія вокны вялікага дома ў змрок вечара падала святло. У доме, відаць, было шмат людзей, на шыбах мітусіліся цені, чутна была музыка і спевы. Тут і спынілася лінейка. Гвація саскочыў, адчыніў вароты і ўвёў каня ў двор.

— Зляжай!—падштурхнуў Іліко Сімон.

На дварэ было зусім цёмна: Іліко не мог добра аглядзецца і стаяў на месцы. Гвація выпрагаў каня. Сімон адышоўся ўбок, нешта мармытаў там сам сабе, крахтаў і потым сціх. З дому ўсё так-жа чутна была музыка, тупат ног і галасы. Іліко паглядзеў угору. Неба стала цёмным, і на ім трымцелі вялікія і ясныя зоры.

Гвація выпраг каня і павёў яго некуды ў двор. Скрыпнулі вароты. Іліко стаяў, трымаючы пад пахай свой клунак. Сімон не абзываўся. Так цягнулася даволі доўга. Зноў заскрыпелі вароты. Гвація вяртаўся назад.

— Гвація!—натужна крыкнуў Сімон так, што Іліко знянацку ўздрыгнуў.—Гвація, чуеш?

— Я тут, батоно,—недзе зблізку адказаў Гвація.

— Вазьмі хлапца, вядзі на кухню і скажы старой, каб дала яму чаго-небудзь есці... Чуеш?

— Чую, батоно.

— ... Хай спіць у каморы... Потым прыдзеш да мяне, я скажу, што трэба з ім рабіць... Ха, чорт, нервы мне сёння папсавалі... Дык ідзіце.

Гвація падышоў да Іліко, узяў яго за рукаў і моўчкі павёў за сабой.

На кухні быў чад і прагорклы смурод апаленага пер'я і перасмажанага тлушчу. Пад нізкаю столлю вісела цьмяная, забруджаная лямпа. Ля печы, падобнай да кавальскага горна, завіхалася жанчына.

— Саламея!—крыкнуў Гвація.—Пакармі хлапца.

— Які хлапец?—ахрыплым мужчынскім голасам спытала жанчына.

— Гаспадар прывёз.

— Добра. Хай пачакае.

— Хадзі сюды!—сказаў Гвація да Іліко.—Сядай тут, табе дадуць есці, я па цябе потым прыду.

Іліко паклаў свой клунак на падлогу і сеў на шырокую лаву. Гвація вышаў.

— Яна, мусіць, таксама дрэнная...—падумаў Іліко пра жанчыну, што завіхалася каля печы.—У яе страшны голас, і яна, калі я прышоў, нават і не глянула на мяне. І Гвація злы... Ён усё маўчыць.

Акрамя Саламеі, на кухні была яшчэ адна жанчына. Яна мыла талеркі і таксама ні разу не глянула на Іліко.

— Усе тут дрэнныя...—думаў Іліко.—Тапурыя быў добры, дзядзька Арцём быў добры, Кетэ была добрая, Ваню, цётка Анна... А тут усе дрэнныя... А-вай...

Іліко абапёрся аб сцяну, каб ямчэй было сядзець. Ён закрыву вочы, на якіх былі слёзы ад едкага дыму.

— Я ўцяку адгэтуль...—думаў Іліко.—Я ўцяжу, тут дрэнныя людзі. Прыду да дзядзькі Арцёма, а ён працуе ў кукурузніку... Прыду да дзядзькі...

І тут Іліко нечакана ўбачыў Арцёма. Ён стаяў у кукурузніку за плятнём, круціў свой сівы вус і ўсміхаўся.

— Тут усе дрэнныя людзі,—казаў Іліко.

Твар Арцёма стаў сумным.

— Мала добрых людзей на свеце, сыноч,—адказаў Арцём так, як гаварыў ён заўсёды.

— Я ўцёк,—казаў Іліко.—Я не хачу гандляваць таварамі.

— Ён не хоча гандляваць... ха-ха!—казаў нехта чужы.

Арцём сумна ўсміхнуўся і знік, толькі калыхаліся яшчэ залацістыя мяцёлкі кукурузы.

— Ён заснуў,—зноў казаў чужы.—Змарыўся.

Іліко адкрыву вочы. Каля яго стаялі трох: Гвація і дзве жанчыны.

— Калі не хочаш гандляваць, дык мо' чаго з'еў-бы?—спытаў Гвація.

Іліко маўчаў, з-пад ілба пазіраючы на чужых.

— Ён яшчэ зусім малы,—казала маладзейшая жанчына.

— Я не малы!—агрызнуўся Іліко, тулячыся да сцяны.

— Хочаш, я табе дам харчо?—спытала тая, у якой быў страшны голас.

Іліко любіў гэтую пахучую страву. Ён недаверліва паглядзеў на жанчыну, і цяпер яна чамусьці здалася не такой страшнай. Яна была падобная да бабулі Анны.

— Хачу...—нерашуча адказаў Іліко.

Праз хвіліну перад Іліко стаяла міска з харчо, а за сталом супроць яе сядзеў Гвація. Ён таксама аказаўся не такім злым, і ад яго пахла віном. Жанчыны зноў узяліся за работу. За сцяной пачала граць музыка, там не спыняўся гоман і спевы, у печы ясна разгарэўся агонь і на кухні пасвятлела. Іліко адчуў сябе лепш.

— Дык ты, кажаш, прыехаў вучыцца на купца?

Іліко паківаў галавой. У яго быў заняты рот.

Гвація выцягнуў з кішэні бутэльку і паглядзіў вусы.

— За тваё здароўе, малады купец.

— На здароўе!—адказаў Іліко. Ён стараўся быць прыстойным.

— Гэта гаспадар табе казаў, што ты будзеш купцом?—спытаў Гвація, хаваючы бутэльку.

— Гаспадар. Ён казаў яшчэ, што ў мяне будзе чырвоная кашуля і камізэлька, як у вас.

— Гэта то будзе!—упэўнена адказаў Гвація.
Іліко стала весела. Ён дакончыў вячэру і збіраўся ўжо, як і ўсе дарослыя, распачаць гутарку пра справы, але Гвація ўстаў з-за стала.

— Пойдзем спаць, купец,—сказаў ён.—У нас устаюць рана.

Не заставалася больш нічога, як узяць свой клунак і пайсці за Гвація. Але гэта не сапсавала настрою хлапца, і ён, супакоены і здаволены, лёг спаць на войлачнай посцілцы ў маленькай каморы. Ён бачыў у сне шэрыя стрэхі родных хат, сваіх пакінутых сяброў і не ведаў, што на гэтыя ціхія стрэхі павольна сунецца злавесная хмара няшчасцяў.

* * *

Сімон Гамрэкелі вышаў на вуліцу, пастаяў ля варот, пасвістаў, абдумваючы нешта, і ўзышоў на ганак. У духане іграла шарманка. Сімон адчыніў дзверы і пераступіў парог. Воблака тытунёвага дыму ўскалыхнулася і пайшло яму насустрач. Гул п'яных галасоў агарнуў Сімона.

- Гаспадар!
- Хо-о!.. Гаспадар!
- Гамарджоба, Сімон!
- Выпі з намі!
- Здароўе Сімона!

Гаспей было шмат, усе столікі былі заняты, і пасярэдзіне абшырнай залы Сімонавага духана за шырокім сталом гарлала і бразгала кубкамі вялікая кампанія. З усіх бакоў да Сімона цягнуліся рукі з келішкамі, шклянкамі, кубкамі. Сімон кланяўся направа і налева. З-за вялікага стала ўзняўся таўшчэразны мужчына з рогам віна ў руках. Гэта быў прыяцель Сімона, Саламон Пачулія.

— Музыка, ціха!—закрычаў ён.—Батонібо! Першы тост мы п'ём за нашага дарагога Ноя*), за нашага бацьку, за ягоны светлы розум і добрае здароўе! Ваша!

— Ваша-а-а!—падхвіліла кампанія.

Нехта падаў Сімону шклянку. Усе ўсталі. Саламон Пачулія ўзняў вялізны рог і перахіліўся назад. Усе адразу сціхлі. Пачулія ўсё больш перахіляўся, і адпаведна гэтаму ўзнімалася яго рука.

- Тры бутэлькі!—у захапленні сказаў нехта.
- Ціха!

Чырвоны твар Пачулія стаў шызым, вялізнае бруха гарой

*) Ной Жарданія, кіраўнік меншавіцкага ўрада ў Грузіі (1918—1921 гг.)

выпірала над сталом. Нарэшце, ён выпрастаўся. Рог быў пусты.

— Га-а, Саламон!—зашумела кампанія.

— Ой, Саламон!

— Здароўе гаспадара, Саламон!

Пачулія аціраў вусы. Зноў заграла шарманка. Пілі за здароўе Сімона і потым Сімон піў за здароўе гасцей і паказаў не меншае за Пачулія ўмельства.

— Рэзаць барана!—крычалі госці.—Музыку! Досыць шарманкі!

Сімон сказаў некалькі слоў буфетчыку, той абцір рукі і выскачыў на вуліцу. Госці з-за маленькіх столікаў адзін за другім пакідалі духан. Сімон не пайшоў іх угаварваць. Гэта была драбязя—рыбакі і некалькі сялян з Рачынскага павета, якія заначавалі ў горадзе. Хутка ў духане засталася толькі кампанія пад кіраўніцтвам Саламона. Тут былі такія-ж купцы, як Пачулія і сам Гамрэкелі, некалькі больш дробных, але пажаных гандляроў, чыноўнікі, на чале са зборшчыкам падатку, і іншая цёплая грашовая публіка.

Сімон сядзеў побач з Пачулія і старанна падліваў яму ў кубак, Пачулія ахвотна піў, яшчэ больш еў і кідаў косткі пад стол.

— Мусіць зарабіў, Саламо?—дапытваўся Сімон.—Па вацах бачу, што зарабіў. Навошта хаваешся ад прыяцеля?

Але Пачулія падміргваў суседзям, жартаваў, ліў у сябе віно, як у бочку, і нібы не чуў Сімонавых пытанняў.

— Саламо,—ныў Гамрэкелі.—Чаму ты не скажаш?

Але Саламо ў гэты час пачынаў гутарку з суседам. Ведаючы ягоную натуру, Сімон цярпіва падліваў віна. І вось язык Пачулія пачаў блытацца, маслінавыя вочы затуманіліся і, нарэшце, ён абняў Сімона за шыю.

— Сімон, ты лепшы мой друг,—расчулена сказаў Саламон.—Ты лепшы мой друг і... разумная галава, Сімон... Я добра зарабіў. Дай, я цябе пацалую, мой дарагі Сімон...

— На чым ты зарабіў?—аціраючы твар, спытаў Сімон.

— Хром... Сапраўдны англійскі хром... Падэшва і іншы падувал... Ха! Я ўсё гэта пераправіў у Тбілісі. Добра зарабіў. Гуляем!

Сімон адразу ацверазеў і страціў настрой. Адсунуўшыся ад Пачулія, ён панура аглядаў гасцей. Сімона ела зайздрасць, і яму цяпер здаваліся глупствам гэтыя клопаты і беганіна з гароднінай і курамі. Яго нават не цешыла выручка ад сённяшняй гулянкі. Гэта можа адна тысячная доля прыбытку пранырлівага Пачулія.

— Саламо,—пачакаўшы, зноў пачаў Сімон.—Саламо! А колькі ты зарабіў? Ну, скажы, не бойся прыяцеля... Саламо.

Гамрэкелі енчыў яшчэ з поўгадзіны да той пары, пакуль Саламон зноў абняў яго за шыю. Паміж двума сакавітымі палункамі Сімон пачуў такую лічбу, ад якой яму стала холадна.

— Ай!—мог толькі сказаць Сімон.—У інтэнданцтва?

— Што, у інтэнданцтва.

— Прадаў....

— Ва!—зняважліва ўсміхнуўся Пачулія.—Я з інтэнданцтва купіў, а куды прадаў, гэта мая справа... Дарагі Сімон. Саламо ўмее...

Пачулія змоўк на поўслове, адварнуўся ў другі бок і пачаў нешта шаптаць суседу, камерцыйнаму чыноўніку з транспартнай канторы. Гамрэкелі зразумеў, што Саламон толькі прыкідваецца п'яным і што гэтую гулянку ён завёў нездарма. Ва ўсякім разе не з-за той прычыны, што ён добра зарабіў і хоча пагуляць з сябрамі. Сімон пасунуўся бліжэй, спадзеючыся ўчуць хоць-бы адно слова з гутаркі Саламона з чыноўнікам, але на тую бяду за сталом пачаліся спевы. Госці галёкалі ў паўтара дзесятка горлаў так, што ў Сімона зазвінела ў вушах і ён кінуў слухаць.

— Вось гэта галава!—пакутваў Сімон.—Гэты чалавек умеє гандляваць. Ён мае справу з разумнымі людзьмі, і ў яго кішэнях звоніць золата. А ты, Сімон, лётаеш па балотах, месіш гразь. Шалудзівыя мужыкі гатовы прабіць табе чэрап матыгамі, ты гандлюеш агуркамі і мацаеш курэй і ў кішэнях у цябе не столькі золата, колькі гарбузікаў. Ай, які ты стаў дурны, Сімон.

Госці гутарылі, спявалі, бразгалі кубкамі, смяліся. Пануры Сімон сядзеў маўклівы і насцярожаны. Ягоную, прагнуў да здабычы, душу пякла зайздрасць.

— Дзесяць мяхоў гомі. Што гэта за гандаль!

— Вы чулі? Былі выпадкі захворванняў на халеру?

— Пляваць я хацеў на халеру... Вып'ем.

— Патрыярх Леанід служыў у Сіёнскім саборы...

— Пляваць я хацеў на...

— Што?!!

— Я не на патрыярха... Я на халеру...

— Вып'ем!

— Панове! Гост!

— Я быў заняты размовай і нічога не чуў...

— Рабочыя майстэрняў... Яны не хочуць...

— Мала, што яны не хочуць...

— Рубель на рубель—гэта гандаль.

Усё гэта Сімон прапускаў міма вушэй. Ён пільнаваў Пачулія, камерцыйнага чыноўніка, зборшчыка падаткаў. Цяпер яны гутарылі ўтрох. Сімон адчуваў сябе, як на вугаллях. Ягонья, зарослыя рудым воласам, вушы прагна лавілі кожны гук іх ціхай размовы.

— Я так думаю, што ўзіму па гарадах пачнецца голад... Запасы хлеба, панове, гэта скарб... Каб я быў купцом, я-б скупляў хлеб і..

Усе ўтрох, як па камандзе, глянулі на Сімона. Падатковаму чыноўніку здалася, што ён залішне павысіў голас. Але Сімон Гамрэкеці, ветлівы гаспадар, частаваў суседа і быў заняты толькі сваёй справай.

— Не губляйце часу, паважаны Пачулія, вось вам адзіная мая парада. Мне здаецца, што вы будзеце ўдзячны за маю паслугу.

Далей справы Сімона нечакана і хутка пайшлі яшчэ лепш. Адчыніліся дзверы, і ў духан увайшлі новыя госці, і адзін з іх быў Акакій Гунава, асобаатрадчык. Ён яшчэ стаяў на парозе, заклаўшы пальцы рук за аздоблены срэбнай насечкай пояс, і паклонамі адказваў на прывітанні, як Сімон ужо вырашыў, што трэба рабіць. Ён у адно мгненне выбраўся з-за стала і апынуўся ля парога.

— Прашу! Дарагія госці...

Важны, надзьмуты Гунава павольна абышоў стол. Гамрэкеці вёў яго пад руку і пасадзіў на пачэснае месца ў цэнтры, але з такім разлікам, каб Саламон не прысуседзіўся да гэтай персоны. Ён нават не адышоўся ад Гунава і здалёк распараджаўся ўсаджваннем астатніх асобаатрадчыкаў. Пачулія, зацікаўлены, моўчкі глядзеў на Сімонавы манеўры. Ён хацеў разгадаць ягоную ігру.

— Нічога, прыцель!—сказалі яму светлыя Сімонавы вочкі.—Ты сабе, я сабе. Пагуляем.

Саламон з абыякавым выглядам адварнуўся ў другі бок.

Зноў адчыніліся дзверы. Буфетчык прывёў двух вандроўных музыкаў, якіх яму ўдалося вывудзіць з суседняга духана. Неўзабаве заскуголіла скрыпка, завыла віяланчэль, падобная да абшарпанай скрыні, падатковы чыноўнік вышаў танцаваць, але наляцеў на служанак, што неслі з кухні доўгачаканага барана.

Сімон заняўся з Гунава.

II

На золаку Сімонаву жонку абудзіў грукат. Нехта абярнуў крэсла ў суседнім пакоі і там чыркаці запалкамі. Потым пачуўся ахрыплы голас Сімона:

. Э. Самуйлёнак. Будучыня.

— Сюды, друг Гунава, налева... Цішэй, тут жонка спіць. Ты спіш?

Жанчына прыкінулася спячай. Праз спальню прайшоў са свечкай у рудэ Сімон, за ім, высокі і тонкі, як жэрдка, Гунава. Жанчына заўважыла, што абодва дрэнна стаяць на нагах. Яны пакінулі дзверы адчыненымі. Было зусім добра чуваць, што гавораць, і яна пачала слухаць.

— ... будзе каштаваць!—сказаў Гунава.

— Нічога не зробіш,—пакорна адказаў Сімон.

— Ты напішаш, я падтрымаю,—сказаў Гунава.—Усё ў парадку.

— Колькі?—спытаў Сімон.

— Сто жоўценькіх,—коратка адказаў Гунава.

— Дорага,—яшчэ карацей сказаў Сімон.

— Нічога не зробіш!—тонам Сімона адказаў Гунава.

Памаўчалі.

— Пяцьдзесят цяпер, пяцьдзесят потым,—прапанаваў Сімон.

— Сто адразу,—уздыхнуў Гунава.—І штуку сукна потым. Ты напішаш, я падтрымаю. Справа зроблена.

— Чорт!—сказаў Сімон.

Памаўчалі.

— Пойдзем вып'ем?—спытаў Гунава.

— Пойдзем,—адказаў Сімон.

Яны зноў прайшлі праз спальню, і зноў загрымела крэсла. Здалёк жанчына ўчула.

— ... жонка... здаровая?

— Здаровая... ведзьма...

У ранні час, на ўсходзе сонца жанчына абудзілася яшчэ раз. Ля ложка стаяў Сімон і, махаючы рукамі, гаварыў прамову.

— Пачулія зарабіў грошы і думае, што ён разумнейшы за ўсіх. Але ты, Саламо (ён пагразіў пальцам), не думай, што грошы галоўная сіла... Галоўная сіла—зямля. Я не спрачаюся, Саламо, аб тое, што грошы не маюць сілы. О, не! За грошы можна купіць нават і зямлю... Але, адкуль-жа бярэцца золата? З зямлі. Адкуль хлеб, віно, бараны і ўсё, што патрэбна чалавеку?.. З зямлі. Грошы можна згубіць, а зямля заўсёды застаецца пры табе... Я вырашыў заняцца зямлёй, Саламо. (Сімон ікнуў і пахіснуўся.) Я буду набываць зямлю без золата, і здабываць з яе золата... Зямля—гэта сіла, а астатняе ноль і цьфу. Я не спрачаюся, што золата гэта сіла... Калі я аддаваў сёння гэтаму прахвосту Гунава сто залатых, у мяне адбалела палова сэрца. Але, самая галоўная сіла...

У гэты момант заскрыпелі пружыны ложка, і Сімон змоўк.

З-пад коўдры, агромная, як мядзведзіца, вылазіла мадам Гамрэкелі, Сімон адступіў на крок, потым зрабіў другі і хутка апынуўся за парогам спальні. Мадам Гамрэкелі моцна грукнула дзвярыма, і Сімон чуў, як шчоўкнуў замок.

— Самая галоўная сіла...—прамармытаў Сімон, клалучыся на канапу.

Раніцой мадам Гамрэкелі вышла з спальні. Сімон сядзеў за сталом і пісаў.

— Што ты пішаш?—густым голасам спытала мадам Гамрэкелі.

Сімон маўчаў. Мадам Гамрэкелі паправіла шаль і моўчкі вышла. Сімон прачытаў напісанае. Папера была гатова. Яна пачыналася словамі:

Даводжу да ведама асобаму атраду
і заканчвалася ўласнаручным подпісам купца Сімона Гамрэкелі.

«... з прычыны таго, што адзін сын Арцёма Коркія, Вісарыён, з'яўляецца камуністам,—пісаў Сімон,—то калі я браў да сябе на службу няпоўналетняга Іліко Жванія, старэйшы сын Арцёма, Міха, не хацеў мне яго аддаваць, так як Арцём з'яўляецца апекуном няпоўналетняга Іліко Жванія. Калі я ўзлаваўся і сказаў, што яны не хочуць дзіцяці добра, а калі так, то і я не хачу для іх добра і спаганю з іх даўгі праз суд і не хопіць іхнае гаспадаркі, каб сплаціць даўгі, памянёны вышэй Міха Коркія (аднарукі па прычыне георгіеўскага кавалерства) пачаў мяне лаяць, кідаўся біцца, лаяў урад і асобы атрад (апошнія два словы Сімон два разы падкрэсліў) і казаў, што ён зробіць паўстанне, пасля чаго яго схопіў прыпадак, так як ён ёсць прыпадчны. Сын Арцёма Коркія, Вісарыён, каторы камуніст, пайшоў у Чырвоную Армію да большэвікоў, а перад тым, як пайсці да большэвікоў, ледзьве не застрэліў аканомна князя. Прозвішча аканомна Гогі Дгебуадзе, і ён гэта пацвердзіць.

Па прычыне ўсяго вышэйпаказанага, працу выселіць сям'ю Арцёма Коркія з сялення Сагвасалію, а старэйшага сына ягонага, па імені Міха, арыштаваць, як яўнага большэвіка, бо ён падбухторвае народ знішчыць мае плантацыі, якія я маю ў памянёным вышэй сяленні».

Скончыўшы пісанне, Сімон паклаў пяро і задумаўся. Ён вылічваў, наколькі пашырыцца плошча яго вінаграднікаў, калі да яе далучыць зямлю Коркія і Іліко.

— Галоўная сіла, дарагі Саламо, гэта зямля! —сказаў Сімон, заклеіў паперу ў канверт, паклаў у кішэню і вышаў з пакоя.

Ён пайшоў па справах. Сімон ніколі не адкладваў на заўтрае тое, што можна зрабіць сёння.

Дзверы скрыпнулі, і ясны сонечны зайчык ускочыў у цёмную камору. Іліко абудзіўся.

— Хто там? — спытаў ён.

— Я!—адказаў тоненькі галасок.—Гвація кажа, табе трэба ўставаць, а то гаспадар убачыць, што доўга спіш. Уставай!

Іліко ў першую хвіліну ніяк не мог уцяміць, дзе ён знаходзіцца і што гэта за гаспадар і хто такі Гвація. Замест знаёмай пракуранай столі над галавой запыленымі вехцямі звисала павуцінне, паблізу стаяла вялікая абсмаленая дзяжа, навокал было шмат усялякага ламачча, і заместа акна былі вузенькія шчыліны ў дзвярах, і праз іх праліваліся светлыя праменьчыкі. Нарэшце, Іліко прыпомніў: Сімон, Поці, Гвація, чырвоная кашуля і камізэлька. Ён хутка ўскочыў і пачаў апрацаваць.

— Ты не спіш?—спытаў з-за дзвярэй тонкі галасок.

— Не. Я ўстаў. А што, Сімон чакае?

— Які Сімон?

— Рыжы.

— Так нельга пра гаспадара гаварыць,—адказаў галасок з-за дзвярэй.

Праз хвіліну Іліко вышаў з каморы. У калідоры, ля акна, стаяла маленькая дзяўчынка. У яе былі даўгія чорныя косы, смуглы твар і вельмі вялікія дапытлівыя вочы, якія ў момант агледзелі Іліко з ног да галавы і спыніліся на ягоным заспаным твары. Іліко чамусьці стала няёмка.

— Чаго ты на мяне так глядзіш, — спытаў ён, адварочваючыся ад сонца, бо святло рэзала вочы.

— Я думала, што ты малы!—адказала дзяўчынка, паціскаючы плечыкам.—А ты зусім вялікі...

Яна гаварыла так, як-бы шкадавала, што Іліко вялікі. Але гэта яму прышлося да спадабы.

— Я не малы, — здаволена адказаў ён.—Мне дзевяць гадоў.

— А мне сем,—сказала дзяўчынка.—Я яшчэ малая. А як цябе зваць?

— Іліко. А цябе?

— Маро. Маю маму завуць Саламея. Яна кухарка на кухні, а тату забілі на вайне. У цябе ёсць мама?

— Няма. Я адзін живу... Я прыехаў у Поці вучыцца гандляваць таварамі.

— Ну, дык пойдзем,—сказала Маро.—Мама табе дасць есці, а потым ты будзеш мыць бочкі. Так сказаў Гвація.

— Бочкі?—спытаў Іліко, ідучы следам за Маро. — А якія бочкі?..

— Ад віна...

Маро хутка збегла ўніз па драўляных усходах, і яны апынуліся на абшырным двары, з усіх бакоў акружаным пабудовамі. Тут Іліко ўбачыў Гвація. Ён выкочваў бочкі з пограба.

— Гамарджо! — сказаў Іліко, знімаючы сваю круглую шапку.

— А, купец!—засмяяўся Гвація.—Бяжы хутка на кухню, а потым сюды. Ёсць работа.

Маро ўжо чакала ля дзвярэй кухні.

Далей усё пайшло зусім не так, як Іліко меркаваў. На снеданне замест харчо, на якое ён разлічваў, памятаючы ўчарашнюю вячэру, было мацоні і да яго хлеб. Толькі, калі ўжо Іліко збіраўся адыходзіць, Саламея дала яму курэчую ножку і сказала, каб ён з'еў як найхутчэй і каб ніхто не ўбачыў. Гэта здзівіла Іліко, але ён зрабіў так, як сказала Саламея. Пасля гэтага пачаўся цэлы шэраг непрыемных нечаканасцей. Гвація, убачыўшы Іліко, сказаў:

— Ну, купец, знімай кашулю.

— Навошта?

— А як-жа ты ў кашулі палезеш у бочку? Знімай, яна ў цябе яшчэ добрая. І падкасвай штаны. Замочыўшы, як доўгахвостая мыш...

Іліко стаяў збянтэжаны і не ведаў, што яму рабіць. З кухні раз-па-разу выходзілі то Саламея, то другая жанчына, воддалі стаяла Маро; няёмка было распранацца.

— Маро, ідзі адгэтуль, — загадаў Гвація.—Зараз устане гаспадыня. Знімай кашулю, Іліко. Ужо нясуць ваду.

Жанчына з кухні несла вядро, з якога ішла пара.

— Вось у тую, у большую, — паказаў Гвація і дапамог жанчыне выліць ваду ў бочку. Потым ён адварнуўся да Іліко.

— Хутчэй, купец. Выйдзе гаспадар, бяда будзе. І так спазніліся, бо я цябе пашкадаваў рана будзіць. Ну, жыва.

Іліко адважыўся нарэшце і ўзяўся за завязкі кашулі. Потым Гвація ўзяў яго пад рукі, узняў у паветра і пачаў павольна апускаць у вялікую бочку.

— Ай!—сказаў Іліко, як толькі ногі яго дакрануліся вады.

— Горача?—спытаў Гвація.—Ну, я патрымаю цябе... Прывыкай...

Ён нейкі час трымаў Іліко пад рукі, павольна апускаючы яго ўніз. Вада была вельмі гарачай, у Іліко зайшлося дыханне, ён пачырванеў.

— Прывыкнеш, прывыкнеш... — суцяшаў Гвація, — дарагі мой, я таксама папарыў пяты не раз. А ну. Гоп!

Іліко стаў на дно і адразу адчуў сябе неяк лепш. Ён ужо

жрыху прывык да вады і, акрамя таго, быў здаволены, што ніхто не бачыць яго без кашулі, бо ён схваўся з галавой. У бочцы было гулка, душна ад пары і нейкага густога смуроду. Стаяць было таксама дрэнна: дно і сценкі аплылі слізкаю цвіллю. Іліко ўзняў галаву і ўбачыў угары блакітнае чыстае неба. Па ім ішло лёгкае курчавае воблака, пранізанае сонечнымі промнямі.

— Ну, купец,—пачуўся ўгары голас Гвація.—Вось табе інструмент. Бяры і мый сцены, пакуль вада гарачая.

У ваду шлёпнуў сухі пук нейкай надзвычайна жорсткай травы. Калі хлапчук узяўся за работу, ён спачатку баяўся, каб не парэзаць рук. Але трава хутка размокла і працаваць стала лягчэй.

Апоўдні на двары стала гарача. Сонца стаяла амаль проста над галавой і прыпакала так, што куры, якія швэндаліся дагэтуль па двары, раззявіўшы дзюбы, самі лезлі ў пограб. Гвація ўвесь час майстраваў там: ён збіваў абручы і знімаў пакрышкі з бочак, якія Іліко павінен быў потым вымыць. Пасля гэтага, як растлумачыў Гвація, бочкі заставалася толькі абкурыць, каб не было дрэннага паху, ад якога магло папсавацца маладое віно. Да поўдня Іліко вымыў дзве бочкі. Ён прывык ужо да гарачай вады, але Гвація, які на ўласным вопыце ведаў гэтую работу, перад тым, як перасадзіць Іліко ў трэцюю бочку, пераклічыў яе пад павець, каб хлапцу не дакучала сонца.

Іменна тады і вышла з дому мадам Гамрэкелі. Звычайна яна рэдка з'яўлялася на дварэ, тым больш у такую пару. Але ёй казалі, што гаспадар прывёз новага работніка, і яна захачела на яго паглядзець.

— Дзе ён?—спытала мадам Гамрэкелі.

— Там,—паказала Маро.

Яна павяла гаспадыню пад павець, і тая з цікаўнасцю зазірнула ў бочку.

— Маленькі зусім,—гулка сказаў нехта над галавою Іліко. Хлапчук ускочыў на ногі і ўбачыў шырокі жаночы твар.

— Ён не малы, — сказала Маро, — ён вялікі.

— Маро, — сурова спыніла дзяўчынку мадам Гамрэкелі,—цябе ніхто не пытае.

— Мне дзевяць гадоў, — данеслася з бочкі.

Але мадам Гамрэкелі ўжо вышла з-пад павеці. Гвація паглядзеў гаспадыні ўслед, кінуў акурак і палез у пограб. На абшырным дварэ стала пуста.

Пасля абеду і кароткага адпачынку Іліко адчуў сябе стомленым. Балелі ногі, і рукі былі, як чужыя. Але Гвація сказаў, што гаспадар будзе злаваць, і Іліко зноў палез у бочку. Калі

сцямнела, Іліко пайшоў на кухню і заснуў на лаве. Саламея не магла яго абудзіць і прымусіць есці. Гвація завёў хлапчука ў камору. Ён абурўся і сказаў, што пойдзе гутарыць з гаспадаром, але замест гэтага напіўся і ўсю ноч адаспаў пад паветкай. Назаўтра ён абудзіў Іліко і сказаў, што трэба хутчэй ісці, бо гаспадар загадаў, каб да нядзелі ўсе бочкі былі перамамыты. Да нядзелі засталася пяць дзён, але бочак яшчэ шмат, і Гвація хутчэй павёў заспанага хлапчука на кухню.

Так прайшло тры дні. Бочак сапраўды аказалася шмат. Яны адна за другой з'яўляліся на двары з нізкіх варотцаў пограба. Іліко пералазіў з аднае бочкі ў другую. Гвація то майстраваў у пограбе, то складаў перамамытыя бочкі пад павець, то знікаў некуды па справах, па якіх пасылаў гаспадар. Гаспадар Іліко не бачыў ад самай той хвіліны, калі ён злез з лінейкі. Не бачыў ён таксама і гаспадыні і Маро, якая заўсёды знаходзілася пры ёй альбо ў доме, альбо ў садзе за домам. Іліко пералазаў з бочкі ў бочку, гурт іх рос пад павеццю, а Гвація ўсё яшчэ грукаў у пограбе і казаў, што бочак яшчэ шмат. Іліко пакрыху прывыкаў да гэтай работы, ужо не так балелі распараныя ногі і сцёртыя рукі, але затое хлапчука грызла туга. Як сённешні, стаяў перад ім апошні дзень у роднай вёсцы: доўгія плятні, за якімі калышуща залацістыя мяцёлкі кукурузы, высокія таполі на вуліцы, маленькія сады, такія, як сад Тапурья, прыяцель Ваню і пануры Арцём з капелюшом у руках (так стаяў ён ля варот Сімонавай сядзібы, калі ад'язджаў Іліко) і нарэшце,—знаёмая грэбля, стракатыя сойкі ў густых зараслях і маленькі каршачок, што лётаў высока над балотамі і свістаў, развітваючыся з Іліко. Тады яшчэ ўзяцела з трысця вялікая шыязя чапля...

А потым Сімон ляяўся, калі яны ехалі праз грэблю, і крычаў на Іліко. А далей была станцыя і спатканне з чорным страшыдлам, якое завецца паравозам. Калі ехалі паравозам, Сімон казаў, што купіць для Іліко камізэльку і чырвоную кашулю, а цяпер выходзіць, што ён зманіў. Іліко сядзіць у бочцы ў смуроднай гарачыні з жорсткім вехцем у руках. Але пры ўсёй крыўдзе на Сімона ён і не думаў нават аб тым, каб дапамінацца наконт кашулі з камізэлькай. За дні, якія пражыў Іліко ў Сімона, ён адвык і ў думках называць яго так, як зваў раней—дзядзька Сімон, або проста Сімон. Усе, і Саламея, і другая кухарка Эзабедзі, і буфетчык Гурген і, не гаворачы аб Маро, сам Гвація інакш не называлі Сімона, як «гаспадар» і «батано». І хаця Іліко не бачыў Сімона ад самай хвіліны прыезда сюды, ён разумеў, што з ім папросту справу мець нельга, бо ён гаспадар і, паводле слоў Гвація, ён мог зрабіць з Іліко

што хоча. Нічога больш не заставалася, як шаравачь аслізлыя сценкі, тужыць і зрэдку плакаць.

Аднойчы, калі Іліко плакаў, да бочкі падышоў Гвація.

— Чаго ты?—спытаў ён.—Стаміўся?

Іліко маўчаў, усхліпваючы.

— Калі стаміўся, то вылязай і адпачні. Мне самому ад гэтых бочак млосна, а ты яшчэ дзіця... Вылязай.

— Я ўцяку адгэтуль,—нечакана для самога сябе выкрыкнуў Іліко і змоўк, спалоханы. Гэта была ягоная захаваная думка з першага дня. Гвація абаперся на бераг бочкі.

— Дурань!—лагодна сказаў ён.—Куды ты будзеш уцякаць? Дадому? Як ты туды дабярэшся, неразумнае дзіця?.. І што ты там будзеш рабіць? Мусяць не з вялікай выгоды цябе сюды аддалі!.. У свет пойдзеш? Не ведаеш ты, што цяпер на свеце робіцца!.. Эх, купец. На свеце голад цяпер, людзі на халеру хварэюць, папы ўсе званы ў цэрквах паабівалі і рады няма... А ён будзе ўцякаць. Тут хаця ты кавалак хлеба маеш, а там... Цярпі, купец. Я гэты хлеб з дзяцінства ем... Я, брат, усюды быў, усяго паспытаў...

Гвація нахіліўся і паглядзіў ускалмачаную мокрую галаву хлапчука. Ад гэтай нечаканай пяшчотнасці чужога чалавека сэрца Іліко моцна зазнібела, і хлапчук заплакаў уголас.

— Эх, гора, гора!—сказаў Гвація, махнуў рукой і пайшоў у пограб.

Нарэшце прышоў дзень, калі Гвація выкаціў апошнюю бочку. Падвечар Іліко ўлез у яе і тады на дварэ з'явіўся гаспадар. Ён кінуў кароткі позірк пад павець і прайшоў у пограб.

— Малайчына, Гвація,—весела загаварыў Сімон.—Прывучай хлапца працаваць і сам вучыся на гаспадара. Бачыш, калі будзе тое віно, а ў мяне ўжо і бочкі гатовы.

— Стаміўся хлапец...—панура адказаў Гвація.—Сумуе...

— Нічога, прывыкне. І мы сумавалі...

Сімон завярнуўся і вышаў з пограба.

Над галавой Іліко нечакана загрымеў гулкі смех.

— Ах-ха-ха...—зайшоўся Сімон.—Іліко аказваецца добры работнік, іш ты, як скрабе і колькі наскроб. Малайчына хлапчук, будзе з цябе чалавек, адразу бачу.

Напалоханы Іліко маўчаў, пазіраючы ўгору. Нарэшце, Сімон высмяяўся і сціх.

— Самая галоўная чалавеку вартасць,—павучальна сказаў ён,—гэта калі чалавек працавіты. А калі ён гультай, то ноль і цьфу. Ты бяры прыклад ад мяне. Я працую як дзень, дык ноч. І калі табе хто будзе што-нібы такое гаварыць, то ты

нікому веры не давай, а бяры прыклад са свайго гаспадара. І будзеш чалавекам. Я сам цябе зраблю чалавекам. Чуў?

Іліко маўчаў.

— Ты чуў, я ў цябе пытаюся?

— Чуў...—прашаптаў Іліко.

— Ну, то і памятай.

Сімон пайшоў у дом.

Падвечар мадам Гамрэкелі прахаджвалася па верандзе, што выходзіла ў сад. Праз адчыненае акно яна ўбачыла мужа. Сімон сядзеў за сталом і пісаў.

— Ты зноў пішаш?—спытала малам Гамрэкелі.—Пра што ты ўсё пішаш?

Сімон не ўзняў нават галавы. Ён пісаў заяву ў суд, патрабуючы тэрміновага спагнання даўгоў з Арцёма Коркія. Яму не было часу для размоў.

— Сімон!—даволі грозна сказала мадам Гамрэкелі.

Сімон не чуў.

— Хам!—сказала мадам Гамрэкелі, адыходзячы ад акна.

Паклікаўшы Маро, яна павольна сышла з веранды ў сад. Тут раслі акуратна падстрыжаныя кусты міртаў і лаўра-вішань, ля паркану буяла акацыя, квітнелі стройныя, тонкія дрэўцы мандарынаў. Калі мадам Гамрэкелі з'явілася ў садзе, Гвація, які прывязваў да тычкі тонкі парастак маладога лімоннага дрэва, схваў у руках акурак. У садзе, у прысутнасці мадам Гамрэкелі, яму не дазвалялася курыць. Мадам Гамрэкелі павольна прайшла міма. Яна даравала непрыстойны ўчынак, бо Гвація, акрамя ўсяго, быў нядрэнным садоўнікам. Клумбы і газоны і ўтрыманьня ў парадку дрэвы сведчылі аб яго дбайнасці і ўмельстве.

Мадам Гамрэкелі прайшла праз увесь сад і грузна села на лаўку. Маро заняла сваё звычайнае месца каля яе ног, на пяску дарожкі. Яна трымала на руках кацянё.

— Ты мне прынясеш у дом заразу,—заўважыла мадам Гамрэкелі.—Я скажу Гвація, каб ён выкінуў вон гэтае стварэнне. Што ў цябе за мода падбіраць на вуліцы ўсякую дрэнь!

Маро прытуліла да грудзей цёплы, пушысты камок. Яе вочы напоўніліся слязамі.

— Ну, не плач...—сказала мадам Гамрэкелі.—Можаш пакінуць яго ў сябе, толькі заўсёды мый рукі, калі прыходзіш у дом.

Мадам Гамрэкелі сама адчувала сябе пакрыўджанай і ў такім стане заўсёды была больш ласкавейшая.

— Прынясі мне кветку.

Маро ўмомант выканала загад. Мадам Гамрэкелі супакоілася. У садзе было ціха, на вуліцы таксама. Даўгія целі дрэў клаліся на пячанья дарожкі—сонца схілялася да захаду. Яно цяпер плыло над морам, заліваючы золатам неаглядны прастор, але гэтага з саду нельга было ўбачыць. Тут была толькі засень, пах кветак і цішыня, якая парушалася час-ад-часу кашлем Сімона ў доме і ціхім плескам вады за парканам. Гэта Іліко мяў апошняю бочку на дварэ.

Мадам Гамрэкелі ўздыхнула, прыціскаючы квоल्या, пахучыя пялёсткі да мясістых ноздраў. Яе твар быў сумным. Яна асабліва востра пераносіла ў гэты момант сваю хранічную хваробу—крыўду на жыццё, якое зрабіла яе ахвярай кахання і жонкай Сімона Гамрэкелі... У свой час павятовы паштмейстар Самсон Дгебуадзе меў непрыемнасць ад уласнага ведамства. Яно даставіла яму тэлеграму, у якой дырэктар жаночай гімназіі ў Тбілісі паведамляў, што гімназістка VI класа Тамара Дгебуадзе выехала без дазволу адміністрацыі гэтай навучальнай установы і таксама без яе ведама ў горад Санкт-Пецербург разам з гусарскім паручыкам-рэманцёрам. На наступны дзень прышоў ліст ад Тамары, у якім яна пісала, што каханне кліча яе на жыццё і на смерць, што агонь яе сэрца ледзь не загаснуў у сценах гімназіі і што гусар іменна тая асоба, якая годна падтрымаць гэты агонь.

Праз тры месяцы Тамара прыехала назад. Аказалася, што асоба, годная падтрымаць святы агонь кахання, прагуляла на бильярдзе, у карты і іншымі спосабамі значныя казённыя сумы і трапіла пад суд, ушчэнт разбіўшы сэрца Тамары. Але разбітае сэрца не было галоўнай бядой. Тамара была ў такім стане, калі жанчыне лепш за ўсё быць замужам. На сямейнай нарадзе было вырашана адправіць яе ў Поці, дзе стрыечны брат яе быў аканомам княжага маёнтка паблізу горада.

Амаль на наступны-ж дзень па прыездзе ў Поці брат пазнаёміў Тамару з гандляром Сімонам Гамрэклія, які разбагацеў на армейскіх пастаўках і якому для поўнага парадку не ставала толькі жонкі. Гогі Дгебуадзе, аканом, меў дачыненні да Сімонавых спраў у такой-жа меры, як Сімон да спраў Дгебуадзе. Яны хутка згаварыліся. Аказалася, што Гамрэклія намераны жаніцца толькі на асобе з дваранскага роду. Паколькі Тамара гэтым запатрабаваннем адпавядала—справа толькі за пасагам. Гамрэклія сам вызначыў суму і, калі сямейная нарада Дгебуадзе адхіліла і суму і самую прапанову,

Гамрэклія ўскосна даў зразумець, што яму вядома становішча паненкі і што, калі яму выдадуць значную суму, ён бярэцца ліквідаваць канфлікт. Сямейная нарада Дгебуадзе пайшла на ўступкі. Што да самой Тамары, то для яе інакшага выйсця не было. Пасля пагроз скончыць самагубствам, яна перайшла да разумных разважанняў і дала згоду быць жонкай Сімона, паставіўшы толькі адну ўмову: не Гамрэклія, а Гамрэкелі. Апошняе, здавалася ёй, гучэла лепш. Сімон згадзіўся, хаця прадчуваў лішнія клопаты. Гэта засталася адзінай ягонаю уступкай на ўсё жыццё.

Дзіцё няўдалага каханья памерла пры нараджэнні. Прайшлі гады. Стройна Тамара Дгебуадзе стала грузнай мадам Гамрэкелі. Гэта паказала сябе лянівая кроў памешчыкаў-продкаў. На твары мадам Гамрэкелі застыгла назаўсёды рыска пакрыўджанасці і пагарды—міна, якую мела яна ў час шлюбу. Вяселы і парыўны характар Тамары Дгебуадзе ператварыўся ў нораў ведзьмы, як любіў гаварыць Сімон.

Вось цяпер сядзіць яна, паўдруга гусара і жонка купца, нудна ўспамінае сваё несамавітае мінулае і, прыціскаючы да мясістых ноздраў кволяя кветкі, тут-жа вырашае, што трэба загадаць на вячэру, і потым думае аб тым, што хутка прыедзе на вакацыі Гло, сын яе і Сімона.

— Маро!—сказала мадам Гамрэкелі.—Прынясі мне яшчэ кветак.

Дзяўчынка ўскочыла і пабегла да клумбы.

— Я не люблю гэтых...—сказала мадам Гамрэкелі.—Хіба ты не ведаеш, Маро? Прынясі тых, блакітных.

Маро пабегла зноў.

Яшчэ некаторы час прайшоў у цішыні. Засень у садзе стала цёмназялёнай. У гэты час сонца раскошна купалася ў моры і неба гарэла дзівосным полымем.

— Усёткі, я баюся заразы,—сказала мадам Гамрэкелі.— Я скажу Гвацыя, каб ён утапіў гэтае стварэнне. Як ты думаеш, Маро?

— О, пані!—прашаптала Маро, тулячы да сябе пушыстага звярка.

— Калі ты будзеш мыць рукі, ён застанецца ў доме. Не плач. Бяжы ў мой пакой, там на століку ляжаць папяросы. Каля гадзінніка. Толькі глядзі не бяры нічога, а то я цябе пакараю.

Маро пабегла ў дом і хутка вярнулася. Яна запаліла сярнічку. Пахучае воблачка дыму ўсплыло ў застаялым паветры.

— Маро! — сказала мадам Гамрэкелі. — Прынясі мне

кніжку, што ў цёмнай вокладцы, з белымі літарамі. Толькі глядзі нічога не чапай. Кніжка ляжыць на піяніна.

Дзяўчынка пабегла зноў.

Неба рабілася цёмнасінім. У нязмераных вышніх павольна загасалі праменні сонца. Адтуль сыходзіла ноч на зямлю, але зор яшчэ не было, бо палаў над морам цудоўны пажар захаду. Па садзе прайшоў лёгкі ветрык.

Маро прынесла кнігу.

— Маро, — сказала мадам Гамрэкелі, разгортваючы кнігу, — занясі кацянё ў дом, памый рукі і прыходзь да мяне. Толькі не нясі яго на кухню, пакінь у сенях...

Маро пабегла.

Крылатым і смелым
Был гот, хто влюблен.

Мадам Гамрэкелі задумалася. На яе рыхлым твары больш выразнай стала пагардлівая гримаса, якую носіць яна паўтара дзесятка год. Гусар палка яго вялікасці і гандляр кукурузай. Дваранка Тамара Дгебуадзе і мяшчанка Гамрэклія, жонка купца другой гільдыі. Не, ніколі не можа мадам Гамрэкелі дараваць гэтага свайму няўдаламу лёсу...

Прышла Маро. Мадам Гамрэкелі не кранулася з месца. Дзяўчынка сядзела на пяску, пры нагах сваёй гаспадыні. Нарэшце шырокі твар з падвойным падбародкам павярнуўся ў яе бок.

— Маро! — сказала мадам Гамрэкелі, — бяжы на веранду і ціхенька паглядзі праз акно, што робіць батоно. Толькі глядзі, каб ён цябе не бачыў.

Маро асцярожна прайшла сцежкай паўз веранду. Мадам Гамрэкелі сачыла за ёй, пакуль кучаравая галава Маро не знікла ў гушчары акацыі, што расла ля сцяны дома. Дзяўчынка вярнулася хутка.

— Батоно няма ў доме, — сказала яна. — Пакой пусты, а на стала ляжаць паперы.

— Пойдзем у дом, — сказала мадам Гамрэкелі. — Ужо цямнее, я не магу чытаць. Ідзі на кухню і скажы матцы, каб прышла да мяне. І памый рукі яшчэ раз...

Мадам Гамрэкелі ўстала і павольна пайшла чыста вымеценай дарожкай да веранды. Яе вялікая, грузная постаць ціха праплыла міма Гвація, узнялася па прыступках на веранду і знікла за цёмным шклом дзвярэй у неасветленым пакоі.

— Як жывуць людзі! — разважна сказаў Гвація сам сабе. — Год без работы, два без работы, а як-жа дваццаць гадоў без работы? Гэта трэба мець моцнае здароўе, каб з маладых год да старасці пад кустом на лаўцы адседзець!

Сказаўшы гэта, Гвація азірнуўся. Ён меў дрэнную пры-
вычку голасна гаварыць сам з сабою. Але яго ніхто не мог
чуць. Маро даўно выбегла з саду, мадам Гамрэкелі пакінула
за сабою дзверы зачыненымі, у доме было цёмна, усюды была
цішыня. У вершалінах дрэў звінелі мошкі. Ад зямлі ўзняма-
лася вячэрняя вільгаць. Па вуліцы нехта праехаў, глуха пра-
тупаў конь, і слуп шэрага пылу ўзняўся за парканам.

Гвація адрэзаў сухую галінку і кінуў яе ў кошык.

* * *

Неўзабаве пасля таго, як мадам Гамрэкелі выбралася
ў сад, Сімон скончыў пісаць заяву, узяў тростачку, шырокі
святочны капялюш і вышаў з дому. Ён крыху пастаяў ля ва-
рот. На вуліцы было яшчэ светла, і, калі ісці да Гунава звы-
чайнай дарогай, яго абавязкова заўважыць Пачулія. Ён жыве
паблізу, у гэты час заўсёды сядзіць на ганку, гуляючы з пры-
казчыкам у «нарды», і калі не прычэпіцца да Сімона, то аба-
вязкова прасочыць, куды ён пойдзе. Сімону не хацелася, каб
Пачулія ведаў аб яго візітах да Гунава, ён перачакаў-бы, па-
куль сцямнее, але спяшаўся таму, што ведаў: праз поўгадзіны
Гунава трэба ўжо шукаць па духанах.

Сімон завярнуў у завулак, зрабіў ладны крук і, калі вышаў
з другога канца вуліцы, на якой жыў Гунава, то здалёк яшчэ
ўбачыў таўшчэразную постаць і шырокую лысіну Пачулія. Як
і меркаваў Сімон, Пачулія сядзеў на ганку. Насунуўшы ка-
пялош на вочы, трымаючыся засені, бокам, Сімон прабег па
тратуары і, не паспеўшы адказаць на прывітанне знаёмаму,
што кланяўся праз акно, хутка ўскочыў у падваротню. На
дварэ ён паправіў капялюш і асцярожна выглянуў на вуліцу.
Лысіна Пачулія маячыла на тым-жа месцы.

— Гэй, Сімон!—пачуўся сіпаты голас.—Чаго ты там
джыгітуеш?

У глыбі двара пад разветным каштанам сядзеў за сталом
Гунава. Ён курыў даўгую старую люльку. Перад ім, прыцісну-
тыя каменем, ляжалі паперы. Пад сталом Сімон заўважыў
вядро, з якога тырчэла горла бутэлькі. Ля ног Гунава ляжаў
вялізны аўчар.

— Смялей ідзі, не ўкусіць!—крычаў Гунава, заўважыўшы,
як далікатна ступае Сімон.—Ён цябе не зачэпіць, гэта толькі
для жулікаў спецыяльны сабака!

— Вазьмі яго, патрымай!—папрасіў Сімон.

Гунава зарагатаў.

— Табе кажу, ён толькі для жулікаў, чаго ты баішся? Ён
толькі жулікаў бярэ... Ідзі смялей!..

Аўчар, які дагэтуль моўчкі глядзеў на Сімона, раптам устаў. Сімон убачыў лютую грывасу звера, моцныя, жоўтыя клькі і крута затармазіў. Гунава ўзяў сабаку за ашыійнік.

— Э-э-э, Сімон!—з дакорам сказаў ён.—Дык ты, аказваецца, гм!.. Ну, што-ж, хадзі і сядай. Нічога не зробіш. Усе мы людзі, усе грэшныя...

Сімон вырысаваў поўкруг навокал каштана, зайшоў з другога боку стала і асцярожна сеў на крэсла. Ён баяўся паварушыцца, бо думаў, што Гунава не стрымае сабаку. Але аўчар адразу лёг, як толькі Гунава ўзяўся за ашыійнік, і больш не ўдзяляў Сімону ўвагі.

— Гэта мой вопыт...—выцягваючы бутэльку з вядра, сказаў Гунава.—Гэта я сам прыдумаў. Як толькі скажу, што сабака жулікаў бярэ, усе мае паважаныя кліенты гатовы ўцячы праз паркан. І толькі адзін не ўцякаў. Ведаеш хто? Наш дарагі Саламон Пачулія. Той адразу прышоў да стала і нават нагой ударыў гэтую бедную псіну. Я аж падзівіўся: во, думаю, нарэшце, святы чалавек прышоў. Аказваецца, Саламон ведаў аб тым, што сабака стары і выскаляецца, каб яму далі скарынку хлеба... Так што, дарагі мой друг, Саламон спрытнейшы за цябе. Ну як табе падабаецца вопыт? Хочаш віна?

— Свіння...—зазлаваны падумаў Сімон. Ён толькі цяпер зразумеў, што трапіў у дурні з-за сваёй панічнай бязні сабак.—Божы ўгоднік знайшоўся, жулікаў з сабакам шукае... Паклаў маіх сто залатых у кішэню і яшчэ кпіны строіць. Казалі разумныя людзі: пацалуй свінню—укусіць.

Але ўголос выказаў Сімон свае думкі інакш.

— Калі першым сустракае гасця сабака, а апошнім гаспадар,—сказаў ён, пасоўваючы да Гунава шклянку, то гэта гасцю, мой дарагі Акакій, не вельмі прыемна. Але што-ж мне злаваць? Кожны ў сваім доме як хоча, так і робіць, а госць, як гэта кажуць, можа быць не ніжэй за жабрака і не вышэй за малодшага брата. Тым больш я да цябе параіцца прышоў.

— Нічога, Сімон, нічога,—засмяўся Гунава.—Не злуй, мой дарагі, не варта!

Ён сабраў паперы са стала і паклаў у сумку, што ляжала побач, на лаўцы. Туды перабраўся і Сімон. Яму было няёмка сядзець на крэсле, ножкі якога грузлі ў зямлю.

— Ну, вось і добра,—сказаў Гунава.—Хай будзе згода. Ломі! Пайшоў вон! Гэй, Сцепаніда!

Аўчар паслухмяна устаў і павалокся некуды ў кут двара. Толькі цяпер Сімон заўважыў, што сабака сапраўды стары, з абмуленым бокам, і яго зноў на момант укалола злосць. Але Гунава быў ветлівым і гасцінным. Басаногая Сцепаніда

бегала ў дом і з дому, на сталае з'яўлялася ўсё больш рознай стравы, і Сімон, адчуўшы сябе ў сваёй стыхіі, хутка зусім забыўся на крыўду. Пачалася гутарка.

Калі сцямнела, Сцепаніда прынесла з дому лямпу. Над сталом закружылі трапяткія матылі. Сябры ўжо гучна гаварылі.

— Я выкараню большэвікоў з гэтага праклятага сялення Сабакучаво!—крычаў Гунава, стукаючы кулаком па сталае.

— Сагвасалію,—паправіў Сімон.—Сяленне Сагвасалію.

— Усёроўна. І ў Сабакучаво ёсць большэвікі. Сёння туды паехаў падатковы інспектар і атрад міліцыі. Яны не плоцяць падаткаў, чортавы валацугі. Яны гатовы ляжаць дзесяць гадоў дагары брухам і хочуць, каб іх з уласных рук карміла начальства. Альбо яны заплоцяць падаткі, альбо іхныя косці будуць грызці шакалы.

— Дык як ты думаеш наконт майго іску?—спытаў Сімон.—Падаваць?

— На якое ліха? Даўно ад цябе суддзя Пагава хабар злучіў? Я яшчэ дапяку гэтага суддзю Пагава. Ён мне ў адным месцы нагу падставіў. Ну, то добра! Застанецца ён і без нагі і без носу. Не так лёгка Акакію Гунава ногі падстаўляць, сукіныя вы дзеці.

— Дык як-жа наконт іску?—дапытваўся Сімон.—Я хачу падаць іск!

— Я табе кажу, на чорта гэты іск? З кім ты будзеш судзіцца? Раз ты маеш справу з Акакіем Гунава і ён табе скажаў словы, прыходзь і бяры ўсё, што трэба, голымі рукамі. А калі ты мне штуку сукна прынясеш?

— Заўтра,—без запінкі адказаў Сімон.

— Дай я цябе пацалую, мой дарагі!

Сябры пацалаваліся.

Праз некалькі часу Гунава зноў грукаў па сталае кулаком.

— Як толькі прыдзе атрад з Сабакучаво, я дамся ў знакі гэтым смуроднікам з гнілой дзіры Сагвасалію. Яны чакаюць на большэвікоў, а большэвікі ву-унь яны дзе, за гарамі, за стэпамі, яны ўцякаюць ад войск яго пр-рэвасхадзіцельства...

У доме пачуўся тэлефонны званок.

— Сцепаніда!—крыкнуў Гунава.—Падыйдзі, паслухай... Калі звоняць з атрада, пашлі к... гэтае, скажы, што мяне ў доме няма. Аб чым я гэта гаварыў?

— Ты шмат аб чым гаварыў,—сказаў Сімон. Яго весалосць крыху зменшылася пасля напамінку Гунава наконт сукна.—Ты гаварыў, здаецца, што хутка паедзеш у Сагваса-

лію. І яшчэ казаў, што заплочіш мне з казны, бо я заявіў на большэвікоў...

— І паеду,—пачаў Гунава зноў.—І заплачу. З Акакіем Гунава ты можаш прайсці босымі нагамі праз самае пекла.

Густая цемра абступала асветлены лямпай стол, паціху шалісцела лісце каштана, які цёмным шатром узвышаўся ўгары, засланыючы зоры гэтай ціхай ночы. Матылі роем кружылі вакол лямпы і падалі на стол і траву. Ля стала нечакана з'явілася Сцепаніда. Гэта была дужая, шырокаплечая, укормленая жанчына.

— Патрабуюць да тэлефона,—гучным шэптам сказала яна.—Звоняць з атрада. Нічога не слухаюць, крычаць: падавайце начальніка. А я, кажу...

— Пасядзі, Сімон, я зараз.

Гунава ўстаў, апіраючыся рукамі на стол, зрабіў некалькі няцвёрдых крокаў і знік у цемры. Следам за ім адплыла Сцепаніда. Сімон застаўся адзін. Ён чуў, як спатыкнуўся Гунава аб прыступкі ганку. Потым данёсся ягоны голас. Гунава гаварыў па тэлефону.

— На ліха я сказаў, што заўтра сукно прынясу... — думаў Сімон. — Сто залатых згроб, цяпер возьме сукно, а выйдзе справа ці не, чорт яе ведае... Мала што ён тут пляце... Толькі тады кажы брод, калі на другі бераг вылезеш... Ай, пацягнула за язык... Дурны ты, Сімон.

Гунава нечакана затрымаўся ў доме. Сімон сядзеў, падпершы шчаку далонню. Матылі ўсё лёталі, кружылі, адны падалі, з'яўляліся другія. Над лямпай, ад цяпла, варушыўся шырокі каштанавы ліст. Прайшло значна часу. Сімону захацелася спаць.

Гунава падышоў так ціха, што Сімон уздрыгнуў, калі высокая постаць з'явілася ля стала.

— А я быў ужо заснуў, — сказаў Сімон і пацёр анямелую шчаку. — Вельмі-ж ты доўга... Мне ўжо і дадому пара...

Гунава замест адказу скінуў са стала дзве талеркі проста на зямлю. Толькі цяпер Сімон заўважыў, што на руках у Гунава цэлы ахапак нейкіх рамянёў.

— Забяры гэтыя чарапкі, Сцепаніда, — сказаў Гунава. — Бяры, кажу, бо паб'ю ў пыл.

Сцепаніда хутка сабрала пасуду, ачысціўшы бераг стала. Туды і паклаў Гунава свае рамяні, і толькі цяпер Сімон убачыў, што гэта баявая амуніцыя. Тут быў шырокі пояс з кольцамі, кручкамі і карабінамі, паходная сумка, вялікі рэвальвер у драўлянай кабуры, кінжал і крывая, старадаўная шабля ў

ножнах, упрыгожаных срэбнай насечкай. Акрамя таго, Гунава паставіў перад Сімонам на стол нейкую рэч, падобную да бутэлькі. Сімон, які з пашанаю аглядаў ваенную гаспадарку Гунава, дакрануўся да гэтай рэчы і адчуў пад пальцамі халадок метала.

— Не чапай, — сказаў Гунава, беручы са стала пояс. — Граната... Бомба...

Сімон зараз-жа схаваў руку. Сцепаніда панесла ў дом посуду.

— Што здарылася, Акакій, — спытаў Сімон. — Скажы, калі не сакрэт... Куды ты збіраешся? Можна, не дай бог, вайна?..

— У нас заўсёды вайна... — адказаў Гунава. — Гэта вы толькі гандлюеце бобам і ў вас мір за печкай. У нас-жа — вайна...

Ён працверазеў, стаў важны і маўклівы. Абчэплены з усіх бакоў зброяй, перавязаны ўздоўж і поперак рамянямі, ён меў ваяўнічы выгляд і зусім не быў падобны да таго Гунава, якога прывык бачыць Сімон у сябе ў духане. Гэта быў інакшы чалавек, Сімон не адважыўся больш распытваць і моўчкі сядзеў за сталом, пазіраючы на асобаатрадчыка.

— А цяпер, дарагі Сімон, — сказаў Гунава, прычэпліваючы да пояса гранату, — я, на жаль, павінен спяшацца. Ідзі, друг, і перад сном успаміні добрым словам Арсена, падатковага інспектара.

— А што з ім? — спытаў Сімон устаючы. — Ты-ж казаў, што ён паехаў і гэтае... у Сабакучаво.

— Ён паехаў у Сабакучаво, а адтуль яго прывязуць, — сказаў Гунава, беручы Сімона пад локаць. — Асцярожна, тут невялікая ямка... Свіння праклятая выкапала раніцой. Вось тут сцежка.

Сімон спыніўся. Цемра пасля святла асляпіла яго; пасля слоў Гунава яму стала страшна.

— Што ты гаворыш, Акакій, — сказаў ён, чапляючыся за рамяні Гунава. — Пачакай. Як гэта Арсена прывязуць?!

— Як нябожчыкаў возьць, не ведаеш? — з насмешкай спытаў Гунава. — У труне, нагамі наперад.

— Што-ж такое з ім здарылася? Ай-ва-ва.

— Бунт! — гучна сказаў Гунава. — Мужыкі ў Сабакучаво ўзбунтаваліся, адабралі ад міліцыянераў зброю, паранілі дваіх, а інспектара забілі. Вось што здарылася. Ды ідзі ты сцежкай, аслеп, ці што? На мазоль мне наступіў.

У цемры перад Сімонам на момант усплыў рыхлы твар з усікамі стрэлкай. У апошні раз бачыў Сімон падатковага

інспектара ў сваім духане. Тады-ж ён падслухаў размову інспектара і адразу завёў справу з Гунава. Сімона пранялі дрыжыкі. Ён пакорна валокся побач з Гунава спатыкаючыся праз кожны крок. Цемра была непранікнёнай, ноч дыхала пагрозай. Палахлівае сэрца Сімона гулка білася ў грудзях. Нарэшце дабраліся да варот. Гунава адчыніў фортку. На вуліцы, здавалася, было яшчэ цямней. Павеяў свежы, лёгкі ветрык з мора, прашумелі дрэвы. Чуваць было далёкі плеск прыбою.

— Вось яно, жыццё чалавечае, — прашаптаў Сімон. — Ты паедзеш туды, Акакій?

Воддаль пачуліся галасы, порсканне коней.

— Ідзі, Сімон, ідзі! — падштурхоўваючы гасця пад локаць, сказаў Гунава. — Мне няма часу, я спяшаюся. Будзь здароў!

— Я забыўся тростку, — сказаў Сімон. — Там, пад каштанам...

— Заўтра прышлеш па тростку. Ідзі, я табе кажу, у мяне часу няма!

Гунава на гэты раз падштурхнуў Сімона даволі моцна, так што ён нехаця ступіў два крокі ў напрамку дадому.

— Шчасліва, Акакій, — сказаў Сімон, не заўважаючы крывёды. — Усяго табе лепшага.

Гунава не адказаў. Магчыма ён пайшоў на двор. Сімон вобмацкам прабіраўся па дошках папсаванага тратуару. Ён чуў, як пад'ехалі коннікі да дому Гунава, і спыніўся, каб паслухаць. Але там гаварылі мала і паціху. Неўзабаве зноў затупалі коні, і міма Сімона на вуліцы прамчаў конны атрад. За ім, паскрыпваючы рэсорамі, лёгка праляцеў парны фэзтон Гунава.

Па дварах забрахалі сабакі. На вуліцы ўзняўся гаркавы пыл. Сімон застаўся адзін. Ён паціху брыў па тратуары, часта спатыкаўся, і яму ўсё здавалася, што ззатуліўся нехта ідзе крок у крок. Горкі пыл казытаў у перасохлым горле. Сімон баяўся адкашляцца.

— Запасы хлеба, панове, гэты скарб... Каб я быў купцом, я скупляў-бы хлеб... — сам таго не жадаючы, прыпомніў Сімон падслуханую пароду інспектара. — Запасы хлеба, гэта...

— Хто тут? — спытаў шэптам Сімон. Яму выдалася, што нехта стаіць побач.

Ніхто не адказаў. Прыціскаючы руку да грудзей, Сімон асцярожна сышоў з тратуара і, не азіраючыся больш, стараючыся не чуць начных шولاхаў, што паціху плылі адусюль, хутка пабег сярэдзінай вуліцы. Так ён дабег да свайго дому і з усяе сілы грукнуў у дзверы. Яму адчыніў заспаны Гвація.

Сімон моўчкі прайшоў у спальню і, адіраючы пот, задыханы, сеў на ложку. Цяпер яму не пагражала небяспека.

Але і тут яго доўга яшчэ грыз неспакой. Яму злым вяшчунствам выдавалася нечаканая смерць інспектара і ягоная выпадкам падслуханая парада, якая падштурхнула на небяспечны шлях здабывання зямлі. Вось, паедзе ён у Сагвасалію, калі Гунава зробіць усё, што ён зробіць павінен, а адтуль прывязуць яго, Сімона Гамрэкелі, мёртвага, з расшчэпленай галавой. Вы чулі? Памёр Сімон Гамрэкелі, яго забілі ў сяленні Сагвасалію, дзе ён адсудзіў ад мужыкоў зямлю. Прыходзьце ў суботу ў царкву св. Давіда, будзе багатае пахаванне...

Ці не варта пакінуць усё гэта, пакуль не позна? Што азначаюць для яго, нарэшце, сто залатых, якія Гунава напэўна не аддасць? За жыццё не шкада адкупіцца і тысячай. І так, і інакш думаў Сімон, седзячы на ложку. За акном, запятым кісяёй, дакучліва пішчэлі камары. Было душна. Заснуў Сімон толькі на світанні, калі праясніла неба і ў чыстым паветры на гарызонце абрысаваліся ў туманах вершаліны далёкіх прыморскіх гор.

III

Тапурыя палову дня ўжо ішоў па сляду вяпра, якога ўзняў з логава яшчэ на золаку. Звер, адчуваючы небяспеку, адразу пайшоў у глыб балот. Паблізу не было стада. Гэта быў стары адзінокі веpr. Ён па самае бруха грузнуў у дрыгве, калі абыходзіў багны, пад ім клалася трысцё, і, нават, калі звер трапіў у лес, на цвёрдую зямлю, Тапурыя скрозь бачыў яго след. Дарогу вяпра паказвалі абдзёртыя вострымі капытамі карэнні дрэў, прыбітая да зямлі трава, а ў гушчары, там, дзе ў глухой засені няма травы, на чорнай зямлі заставаўся выразны след—адбітак. Тапурыя не спяшаўся. На поўдні лес выходзіць у нізіну; грузнаму зверу ў топкую дрыгву ходу няма, і калі веpr паверне назад, на вузкім лясным перашыйку Тапурыя выйдзе яму насустрач.

Стары паляўнічы ішоў сваёй звычайнай, лёгкай хадой, пільна ўглядаючыся ў сляды. Вось тут звер спыніўся, слухаў і прынюхваўся. У гэты час Тапурыя быў далёка. Ён пераходзіў праз ручай. Там ляжала дрэва, выварацень, скрозь абвітае хмелем. Тапурыя заблытаўся ў націнні хмеля і, каб не ўпасці, сханіўся за сук. Сук зламаўся. Звонкае рэха панесла па лесе трэск. Веpr скочыў наперад і напрамом памчаў праз гушчар. Трэба ісці больш асцярожна і хутчэй, бо гэтак звер дойдзе да балота раней, чым Тапурыя дабярэцца да перашыйка, і тады яны размінуцца.

Праз нейкі час звер пачаў супакойвацца. Вось тут ён ішоў зусім памалу. Гэта добра. Пачынаецца нізіна. Зямля стала вязкай, усюды купіны, дзе-ні-дзе трапляюцца кашнікі, шмат аброслых мохам і грыбамі вываратняў і скрозь жоретка асака. Хаця сонца высока над балотамі, тут засень і вільгаць. Сляды вяпра сталі яшчэ больш выразнымі. Ён ішоў павольна і пачынаў ужо карміцца. Вось ён выкарчаваў купіну і ўскапаў зямлю пад старым пнём. Далей ён прайшоў праз асаку, вышаў на ўзгорак, узяў зямлю ў некалькіх месцах і пакінуў памёт, значыць, ён зусім блізка і не чуе паляўнічага. Тапурья агледзеў замок сваёй старой стрэльбы, выняў з похвы і заткнуў за пояс нож. Трэба быць пільным. Звер тут, недзе ў гушчары.

Тапурья не ступіў яшчэ і двух крокаў, як у зараслях пачуўся шум. Затрашчала галлэ, захліпала дрыгва, пахіснуўся бліжэйшы куст, зялёная заслона разарвалася, і вялікі буры звер выскачыў з зараслей. Убачыўшы чалавека, вепр стаў, як урыты, цяжка асеўшы назад. Узняўшы ўгору закручасты лыч, стуліўшы каботкія вшы, бліскаючы вялізнымі крывымі клыкамі, вялізны, шырокагруды звер з наёжаным хібам сядзеў пад кустом і, сапучы, кідаючы пенай, пазіраў на чалавека маленькімі, злымі вачыма. Тапурья ўзняў стрэльбу. Вепр з кароткім усхрыпам рынуў наперад. Бліснуў агонь, гулкі ўдар страсянуў паветра, у дыме мільганула даўгое, бурое цела, Тапурья адскочыў назад, трымаючы напаягове нож.

...Вепр ляжаў на баку, па ягонай мокрай бурай шэрсці поўз дымок, кроў залівала шырокія грудзі і цякла з пашчы, з-пад клыкоў. Паветра, уздрыгваючы, закрывала цёмнае вока, у якім павольна загасалі жуд і люгасць. Звер, спрабуючы ўстаць, цяжка, са стогнам кашлянуў. Праз ноздры пайшла кроў. Вепр зноў прыпаў галавой да зямлі, і ягоныя дужыя ногі, з чорнымі расшчэпленымі капытамі, выпрасталіся. Тапурья паклаў нож у похву.

Стала раптам вельмі ціха. Вецер прашумеў у вершалінах дрэў. Тапурья зняў капялюш і нізка пакланіўся на ўсход. Таго вымагаў старадаўны паляўнічы звычай. Воблака ўзышло на сонца, у лесе пацямнела. Зноў ускалыхнуў вецер вершаліны дрэў. Вялізны звер, гаспадар гэтых змрочных месц, нерухома ляжаў ля ног чалавека.

— Ты мяне хацеў перахітраваць?—спытаў Тапурья, дакранаючыся нагой да лыча мёртвага вяпра.—Ты думаў, я не ведаў, куды ты пойдзеш? А потым ты рынуў на мяне і хацеў прабіць клыкамі мае грудзі? Ах ты, дурны балотны дзед.

Тапурья падышоў пад дрэва і сеў на высокую купіну. Сэрца доўга яшчэ не супакойвалася. Потым Тапурья адшпіліў

ад пояса рогі, высыпаў на далонь рэшткі пораху. Заставалася якраз на адзін зарад. Але цяпер ужо няма чаго турбавацца. У маентку памешчыка Абхазава яшчэ не страцілі смаку да вяпровай шынкі і можна не толькі выменяць пораху і шроту, можна яшчэ прынесці дадому крыху мукі і солі, і нават цукру. Зараз Тапурыя адпачне, потым ён будзе разбіраць вяпра і гэтай работы яму хопіць да самага вечара. Ён застанецца тут нанач, а заўтра памалу перанясе мяса ў бліжэйшае сяленне.

— Ах ты, дурны балотны дзед!—сказаў Тапурыя, высыпаючы порах у мерку.—Тапурыя, каб ты ведаў, некалі застрэліў самога барса. Так, хаця гэта было даўно, у горах, аж пад Сухумі... Тапурыя, каб ты ведаў, самы лепшы паляўнічы ў Мінгрэліі. Ты павінен быў уцякаць адгэтуль, а ты, кацо, кідаешся на мяне і хочаш прабіць мне грудзі клыкамі...

Раптам Тапурыя ўзняў галаву. У кустах воддалі трывожна закрычала птушка. Пачуўся шолах. Неўзабаве птушка азвалася зноў.

— Хто там?—занепакоены падумаў Тапурыя.—Гэта-ж і вепр адтуль павярнуў...

Спяшаючыся, ён загнаў пыж, уздзеў пістон і ўстаў. Некалькі часу зялёны гушчар быў нерухомы, потым затрашчала галлё, шэрая птушка з прарэзлівым крыкам узяцела над зараслямі, мільгнула нечая постаць і з зарасляў вышаў чалавек са стрэльбай. Гэта быў высокі мужчына, чорнавусы, моцнага складу. Галава яго была павязана цёмнай суконкай, у руках ён трымаў стрэльбу. Тапурыя адразу пазнаў Тарыела Кверквелія з сялення Сабакучаво.

— Гамарджо, Тапурыя,—сказаў чалавек.—Дык гэта ты яго прыкончыў?

— Я гнаў яго ад самай раніцы,—забыўшыся адказаць на прывітанне, занепакоены адказаў Тапурыя.—Я трапіў яму проста ў сэрца. А што, хіба ён быў падстрэлены? Па-мойму, ён быў цэлы?

Кверквелія маўчаў. Ён стаяў на купіне і мерыўся пераскочыць праз невялікую багну. Купіна ўгрузала і, каб захаваць роўнавагу, Кверквелія размахваў сваёй стрэльбай. Прыгледзеўшыся, Тапурыя заўважыў, што гэта не паляўнічая стрэльба, а вінтоўка. Кверквелія прабраўся праз багну і падышоў да вяпра.

— О-о-о!—сказаў ён.—Гэта-ж леў!

— Ён быў падстрэлены ці не?—дапытваўся Тапурыя.

— Мусіць, не... Ён выскачыў проста на нас, а потым павярнуў назад, аж гром па лесе пайшоў. Раптам, чуем, нехта стрэліў... Вось я і прышоў паглядзець, чым гэта скончылася.

— Удача, што казаць! — узрадаваны засмяўся Тапу-

рыя.—А я думаў, можа ты што да мяне маеш!.. Бываюць такія зайздросныя людзі. Скажа, што з-пад ягонай стрэльбы ўзяў звер, вось і дзяліся з ім нямаведама за што. Я на гэтага вяпра амаль што тры дні патраціў. Дзічыны цяпер, сам ведаеш, не так ужо багата, я стары, не ўсюды магу дайсці, а тут дажыў да таго, што... ну, адным словам, сам ведаеш, як гэта бывае... Дык, ты кажаш, ён проста на вас выскачыў? А хто-ж там яшчэ?

— Ну і вепр,—сказаў Кверквелія,—гара мяса.

Нахіліўшыся, ён абмацваў карак вяпра.

— Добрая ў цябе стрэльба,—заўважыў Тапурыя.—Гэта мне здаецца, ваенная стрэльба. Дзе ты яе купіў?

— Ах, удача, — гаварыў Тарыел, не адыходзячыся ад тушы,—можа ў цябе ёсць крыху тытуню, Тапурыя? Ад самай раницы не курыў. Забыўся ўзяць.

Праз нейкі час яны сядзелі побач, распаліўшы люлькі.

— Цяпер звер у горы выбіраецца,—гаварыў Тапурыя.—Мала цяпер звера. Я за гэтым вяпром каторы дзень палюю. Увосень дык іншая справа. Тады ён сам да цябе ў сяленне прыдзе, і калі не дапільнуеш, чыста перамалоціць тваю кукурузу. Аднак, слаўная ў цябе стрэльба. Ты даўно выбраўся на паляванне?

— Нядаўна выбраўся,—усміхнуўся Тарыел і тут-жа спамурнеў.—Толькі мне здаецца, брат мой Тапурыя, мне з гэтага палявання дадому не прыйсці...

Ён змоўк і думаў аб нечым, пакручваючы свой чорны вус.

Гэтыя незразумелыя словы здзівілі Тапурыя, як і тое, што ў Кверквелія ваенная вінтоўка і замест капелюша на галаве нешта падобнае да аджарскай чалмы. Але стары не выказаў свайго здзіўлення. Ён нават не хацеў паказаць, што разумее ў словах Кверквелія нейкі падвойны сэнс.

— Да палявання, што і казаць, трэба мець спрыт,—простадушна заўважыў Тапурыя.—Калі хадзіць абыяк і абы дзе, то ад гэтага карысці не будзе, а, можа стацца нават, што і косці паразгубляеш. Калі хочаш, то можаш са мной хадзіць. Я тут усёроўна, што на сваім агародзе.

— Не такое ў мяне паляванне,—панура ўсміхнуўся Тарыел зноў,—я сам не ведаю, хто я такі, ці стралец ці качка...

Ён нахіліўся, сарваў у траве шырокі ліст нейкай балотнай расліны і ўзяўся разгладжваць яго на далоні. Тапурыя маўчаў, пазіраючы на гэтую непатрэбную работу. Яму вельмі цікава было ведаць, чаму Тарыел Кверквелія, працавіты і многасямейны гаспадар, які дагэтуль і ў рукі не браў стрэльбы, нечакана аказаўся ў балотах з ваеннай зброяй. Але Тапурыя больш не хацеў распытваць чалавека, які не хоча расказаць, і

яны доўгі час сядзелі моўчкі. Вечер сагнаў воблачка з над лесу, сонца зноў заліло святлом абшары балот, і тут, у гушчары, была прэстая засень, хісталася высокая папараць і моцна пахла прэлымі імхамі.

— Я думаю, мне ўжо трэба брацца за вяпра,— сказаў Тапурыя, мерачыся ўставаць.— Ён ужо астыгнуў. Трэба да вечара ўправіцца, бо потым камары будуць дакучаць.

— Пачакай!—стрымаў яго за рукаў Кверквелія.—Пачакай! Я табе нешта скажу.

Але перш чым пачаць гаварыць, ён яшчэ доўга прасваў у далонях воглы ліст. Тапурыя ніяк не мог зразумець, навошта гэтая дрэнь спатрэбілася Тарыелу.

— Лякарства,—сказаў Кверквелія, нібы адгадаўшы думкі старога. — Гэтай травой зараз будзем лячыцца.

Тарыел паклаў ліст на калена. Тапурыя, здзіўлены яшчэ больш, маўчаў. Толькі цяпер ён заўважыў, што Кверквелія некалькі змяніўся. На спакойным добрадушным твары Тарыела ляжаў як-бы нейкі цень. Смуглыя шчокі пацямнелі, вочы запалі глыбей і ў іх не было звычайнага аганьку жартаўніка Кверквелія.

— Я ведаю, мой дарагі, — пачаў Тарыел, — што ты любіш расказваць людзям цікавыя навiны. Таму вельмі прашу цябе, каб ты ні слова нікому не гаварыў, аб тым, што зараз пачуеш, як-бы ты аб гэтым ні падумаў. Мы без цябе абыйсiіся не можам, і калі ты дзе-небудзь ненарокам прагаворышся, то шмат наробиш бяды. Людзі ад гэтага могуць вельмі пацярпець, і я буду шкадаваць, што сустрэў цябе тут.

Тапурыя пакашляў, не ведаючы, што адказаць.

— Там вось, — паказаў Кверквелія ў зараслі, — у лесе хаваюцца людзі з сялення Сабакучаво, знаёмыя табе людзі, Тапурыя. Нас чатырнаццаць чалавек. Нашы семі засталіся сiротамі, нікому з нас не прыйсiі пад родны дах. І нікуды нам дарогі няма, хiба толькі ў турму...

Тапурыя шырока раскрыў вочы.

— Што здарылася з вамі, божа мой... — ускрыкнуў ён. — Пачакай, калі-ж гэта я заходзіў у Сабакучаво...

Кверквелія сцiснуў сваімі моцнымі пальцамі локаць Тапурыя да болю.

— ... Ты слухай... Учора надвечар прыехаў чыноўнік з атрадам салдат і пачаў спаганяць нядоімкі. Яны выганялі жывёлу з загонаў, бралі ўсё, што трапіла пад руку... Вялікае гора было ў нашым сяле... Калі чарга дайшла да мяне...

Кверквелія прасцёр руку. Ён як-бы бачыў яшчэ чыноўніка і салдат ля сваёй хаты.

— ...Я стаў на парозе і сказаў, што не дам ніводнага зярна,

пяра з курынага хваста не дам вырваць. Досыць ужо з нас пабораў. Я сказаў, што не пушчу нікога ступіць праз парог... Але чыноўнік пайшоў проста да мяне, і салдаты за ім. Я зайшоў чыноўніку дарогу, ён адштурхнуў мяне, я не падаўся. І тады ён... Вось... глядзі...

Кверквелія пачаў хутка развінаць сваю чалму. Пад ёй паказалася скрываўленае рыззё. З грымасай болю Кверквелія садраў рыззё, і Тапурыя ўбачыў рану. Ад скроні, наўскасяк чэрапа, да патыліцы была рассечана скура.

Тапурыя пранялі дрыжкі.

— У яго быў пруткі драцяны дубец... — скрыпнуўшы зубамі, сказаў Тарыел. — Тады я ўдарыў яго ў пераноссе. Я ўдарыў яго так, што ён больш не ўстаў... Ён без душы застаўся ляжаць у пылу, як сабака. Адзін салдат хацеў стрэліць у мяне, але я неяк паспеў ускочыць у хату... Потым я ўжо добра не памятаю... У руках у мяне аказаўся жалезны лом. Дзе я ўзяў яго — сам не ведаю... мужчыны пачалі ламаць парканы, салдаты стрэлілі ўгору, потым пакідалі зброю і ўцякалі з сялення, але мы здагналі іх і паадбіралі патроны. Чыноўнік застаўся ляжаць на вуліцы... Мы развялі жывёлу па загонах, пахавалі хто якія меў рэчы і, пабраўшы зброю, уначы прышлі сюды... Нас чатырнаццаць чалавек... якія біліся... Астатнія засталіся ў сяленні... Яны невінаватыя!.. паразбегліся, як зайцы!.. А чыноўнік застаўся ляжаць... Згіне ён з насеннем і завяззю... Каб ён спакою не меў на тым свеце... Зловяць нас ці не, усёроўна дзеці нашы сіротамі засталіся! Яшчэ невядома, што будзе... Можна прыехаў ужо асобы атрад... Ох, галава баліць... Пачакай, Тапурыя... Памажы мне абвязаць галаву... Цёмна ў вачах стала... Вазьмі ліст... прыкладзі да раны...

Кверквелія схіліў галаву на калені і сціх. Тапурыя дапамог яму ўстаць і амаль непрытомнага давёў да маленькага ручая, што струменіў з-пад карэнняў дрэў у неглыбокім яры. Пасля перавязкі Кверквелія адчуў сябе лепш.

— Ён моцна мяне ўдарыў... — сказаў ён шэптам. — Муціць косці адшчапіў, таму і дапякае... Здаровы быў гэты чыноўнік, сабака... Ох!

Ён закрыў вочы, і грымаса болю зноў сцягнула ягоны твар. Праз нейкі час Тарыел авалодаў сабою.

— Табе трэба ісці ў Сабакучаво... — гаварыў ён далей, прыўзнямаючыся на локці.—Мы думаем, што прыехаў асобы атрад... Мы хочам ведаць, што сталася з нашымі сем'ямі... Мы не баімся асобага атрада, але нас грызе трывога аб дзецях. Зрабі ласку, брат Тапурыя, і я і мы ўсе да самай смерці будзем паўтараць тваё імя. Мы пайшлі-б самі, бо, Кажу табе,—

не страшная нам смерць, але пасля нас застануцца сіраты і праўду пасля нас не будзе каму абараніць. Я табе потым раскажу, што мы будзем рабіць, зараз яшчэ не пара... Паслухай нас, Тапурыя...

Маленькая вёртка птушка гойдалася над ручаём на тонкай галінцы. Тапурыя, задуманы, пазіраў на гэтае ўвішнае дробнае стварэнне і нібы не чуў, што кажа да яго Тарыел.

— А можа ты не хочаш і гаварыць са мной? — спытаў Тарыел.—Можа ты пагарджаеш чалавекам, які забіў другога? Чуеш, Тапурыя?

Стары ўзняў на Тарыела затуманеныя вочы.

— Ты сказаў, не падумаўшы, Тарыел, — з дакорам адказаў ён. — Хіба мне не ведаць, што такое крыўда? Хіба я не зрабіў-бы так, як ты, каб у маіх слабых руках была твая сіла? О! Сто мёртвых шакалаў ляжала-б на маіх слядах!.. Але, я не ўмеў сам сябе абараніць... І хаця я быў слабым, усё-такі брат мой Тарыел, я не быў баязліўцам і заўсёды паважаў смелых. Я пайду ў Сабакучаво і зраблю ўсё, што трэба, і цяпер і калі яшчэ скажаш...

— Дзякаваць, Тапурыя, — шэптаў адказаў яму Тарыел.— Ты добры чалавек...

І ён зноў, закрываючы вочы, нізка схіліў галаву.

Праз некаторы час Тапурыя ўжо ішоў праз зараслі. Ён развітаўся з Тарыелам пасля таго, як яны закідалі галлём тушу вяпра і ўгаварыліся сустрэцца на пэўным месцы, на паўднёвай ускраіне лесу. Тапурыя ішоў нацянькі, каб скараціць дарогу ў Сабакучаво. Зараслі паступова пераходзілі ў нізіну, зямля стала вязкай, потым пад нагамі пачала зыбацца дрыгва, навокал хісталіся рэдкія кусты, і неўзабаве ўбачыў Тапурыя неабсяжны гушчар трысця. Стары спыніўся, падцягнуў пояс, закінуў стрэльбу за плечы і азірнуўся. Ззаду хмурнеў цёмны лес. Наперадзе, пад ветрамгнулася трысцё. Вельмі далёка, на гарызонце, праясняліся і знікалі абрысы ўзгор'яў. На палове дарогі да іх над лянівай балотнай рэчкай ляжала сяленне Сабакучаво, і, калі ісці праз балота проста, можна выйсці на грэблю, пад самае сяленне.

Тапурыя сышоў з купіцы і ступіў на зыбкую, пльвучую паверхню балота. Праз момант ягоная маленькая постаць знікла ў хісткім шумлівым гушчары. Цяпер бачыў перад сабою Тапурыя толькі зялёнае спляценне сцяблоў і над сабою блакітнае высокае неба. Ён пільна глядзеў наперад, па колеру трысця, па ягонай гушчыні стараючыся адгадаць багны. Перад яго вачыма мільгалі пыльныя мяцёлкі, каленчатыя сцяблы, і дрыгва пад ім калыхалася і плыла. У гэты час Тарыел Кверквелія ішоў густым лесам, дзе расла папараць, прэлі ў вільгаці

карчы, дзе ў самы ясны дзень панаваў змрок, бо неба закрылі густыя вершаліны высокіх дрэў.

Такім чынам ні стары паляўнічы, ні Тарыел не ўбачылі, як над балотамі ўсплыло вялізнае бурое воблака. Вецер ускалыхнуў яго, раптам узняў на вялікую вышыню, яно нейкі час заставалася там нерухомым, потым апала, развеялася, і новае воблака, яшчэ больш цёмнае і густое, усплыло над балотам.

* * *

Гэтую ноч у Сабакучаво спалі неспакойна, сон быў кароткім і трывожным. Яшчэ не развеўся змрок начы на ўсходзе, прадвяшчаючы прыход сонца, у знобкіх туманах усплывала цьмяная зара, а на вуліцы сялення ўжо тут і там чуліся галасы. Яны не былі звонкімі ў гэтай ранняй цішы, як заўсёды, калі такой парой людзі ўставалі на работу. Сыходзячыся, гаварылі паціху альбо стаялі маўклівымі гурткамі. Некалькі чалавек сабралася перад домам сельскага старасты Спірыдона Ганарджыя.

Праз шчыліны ў паркане яны бачылі бледную пляму слаба асветленага акна. Гэта гарэлі свечкі. У стараставым доме ляжала цела забітага падатковага чыноўніка. На дварэ стаявай сядзібы шорхаў гебель, шыпела піла, стукалі малаткі. Плотнік Піпія і стараставы парабкі рабілі труну для чыноўніка.

Усё больш яснала на ўсходзе. Ружовая зара перамагала туманы, з балот прышоў халаднаваты вецер, і ў садзе зашумелі дрэвы, атрасаючы начную расу. Гучна крычалі пеўні. Да паркану падышло яшчэ некалькі чалавек. Людзі прывіталіся шэптам.

— Стараста не выходзіў? — спытаў адзін з прышоўшых.

— Не... А навошта ён табе?

— Ён сказаў, каб я прынёс фарбы... У мяне крыху засталася з таго часу, калі я на дарозе знайшоў быў цэлую банку. Чыноўнікаву дамавіну будучь фарбаваць.

— Дык ты нясі, чаго стаіш?

— Я думаю, што ён спіць.

— Хто?

— Стараста.

— Ідзі, ён не спіць... Нядаўна нечага крычаў на дварэ.

— Хай хто-небудзь са мной пойдзе. Можа ён сабак у сад выпусціў...

Адзін з мужчын моўчкі адышоў ад паркану. Заскрыпела фортка, потым стала ціха.

— Няма сабак... — сказаў нехта з тых, што засталіся на

вулицы. — Цяпер стараста іх ад сябе не адпусціць. Ён цяпер сам гатовы ў сабачай будцы пераначаваць.

— Ціха, — загаманілі мужчыны, — досыць нам бяды і без твайго языка.

— Калі ў цябе такі розум, то лепш ідзі да Тарыела ў балоты.

— Ай! Якія палахлівыя! Што я няпраўду сказаў? Ці раз табе, Коча, парвалі лыткі стараставы сабакі? Пажартаваць ужо нельга.

— Жарты... Знайшоў ён час для жартаў.

— Што ты хочаш. Вар'яту заўсёды весела... Гамарджо, Гагулія.

З вулицы падышло яшчэ некалькі чалавек. Людзі зноў маўчалі. Вецер гнаў туманы над балотамі, паветра дрыжэла, насычаючыся святлом; ружовыя смугі зары расцякаліся ў неабдымнай прастрані неба, і праз нейкі час святло разарвала заслону начы, і сонечныя праменні дасяглі вышыні, асвятліўшы чараду рэдкіх дымных хмар. На далёкіх узгор'ях успыхнуў бляск, распаленае золата пырснула з-за гор, і ў раскошнай аправе праменьняў з'явілася сонца.

У садзе зашчабяталі птушкі. Але сонца развеяла толькі змрок. Трывога ў душах людзей засталася. Амаль усё насельніцтва Сабакучаво сабралася да стараставага дома, і была такая цішыня, што Спірыдон Ганарджыя здзівіўся, калі, адкрыўшы фортку, убачыў густы натоўп.

Ён зняў свой капялюш і моўчкі пакланіўся. Яму адказаў глухі гул дзесяткаў галасоў.

— Што ты хочаш, Гуджу? — голасна спытаў Ганарджыя, убачыўшы сівога чалавека, які ўвесь час кланяўся яму. — Што ты ад мяне хочаш? Усё сталася з ласкі твайго сына, і я нічога парадзіць не магу... Каторыя тут з жанчын...

Але стары ўжо выбраўся наперад.

— Я не пра сына хачу сказаць, брат Спірыдон, — задыхаючыся, загаварыў ён. — Я прашу цябе... каб ты... нашы сем'і... перад начальствам абараніў... каб наш здабытак не зруйнавалі... каб нявінныя дзеці... гора не цярпелі... Майму сыну бог даў... гарачае сэрца... і моцную руку... у чым-жа дзеці ягоныя... вінаватыя?..

— Чорт яму даў руку! — гукнуў стараста. — Сэрца ў яго гарачае. Каб шакалы з'елі сэрца, то па свеце шаленства пайшло-б. Ты маўчы, Гуджу. У мяне без цябе галава занятая. Твой сын забіў важнага і дастойнага чалавека, я пра твайго сына нічога і чуць не хачу, пакуль яго не павесяць. Эй, каторыя там з жанчын, бяжыце да ўдавы Тація, каб хутчэй кветкі неслі. Не разыходзьцеся, суседзі.

Ганарджыя завярнуўся і, грукнуўшы форткай, знік. Апы-

нуўшыся ў садзе, ён паслухаў яшчэ, што гавораць на вуліцы, але там было ціха. Ганарджыя пастаяў, змахнуў рукавом павуцінку з крыса сваёй новай світкі і пайшоў у двор, пабліскаючы халявамі новых ботаў, начышчаных да поўнай яснасці.

Перад натоўпам застаўся стаяць сівы стары. У яго дрыжэлі ногі, ён, нахіліўшыся, апіраўся на кій, на яго са спачуваннем глядзелі людзі, але ніхто не азваўся да яго ні словам. Гэта быў бацька Тарыела Кверквелія. Ужо некалькі гадоў ён не выходзіў з дому, прыкуты да месца даўняй хваробай, і вось цяпер, калі здарылася няшчасце, ён перамог хваробу і прышоў сюды ў надзеі абараніць сваю шматлікую сям'ю. Усім было шкада старога, але ніхто не падышоў да яго. Яшчэ ўчора ўвечары Ганарджыя абвясціў, што раніш трэба чакаць прыезду асобага атрада, і ўсе ведалі, што гэта азначае. Асобна ад іншых стаялі і жонкі тых, хто пайшоў у балота. Іх таксама ўсе абміналі. Кожны хацеў адвесці бяду ад сваёй хаты і думаў толькі аб сабе, з трывогай чакаючы страшнага слова «едуць». Вось чаму ў неспакоі блукалі людзі ў знобкім ранішнім змроку і абасобленыя, кожны сябе баючыся, стаялі цяпер у панурым чаканні. І амаль што звычайныя словы чалавека, які падышоў да Кверквелія, здаліся людзям папросту страшнымі.

— Што вы, бацька, ад гэтага паршыўна міласці просіце! — сказаў ён, беручы пад руку старога. — Уся ягоная скура аднаго вашага мазала не варта... Хадзіце, я даведу вас дадому...

Стары, не гаворачы ні слова, пайшоў за ім, і перад ім расступіліся. Мужчыны панура глядзелі ў зямлю. Гэты чалавек, Элія Бакучава, быў родным братам аднаго з тых, хто пайшоў у балоты.

— Бяда з гэтым Элія! — загаманілі ў натоўпе, калі Бакучава і стары Кверквелія адышлі.

— У яго язык, што нож...

— З гэтым языком не знасіць яму галавы па добраму...

— Ён хрэснік Гуджу Кверквелія! Заступіўся за радню...

— То што, калі хрэснік?! Вось як ахрысцяць яго нанова, ды за адным захадам і нас. Вялікая мне радасць, што ён некаму радня.

— А, кіньце вы. Маўчалі-б ужо лепш. Калі чалавек маўчыць у дрэнны час, ён усёроўна выйграе, ці дурны ён, ці разумны...

— Яшчэ хоціць часу для гаворкі.

— Праўда! Калі начальства пачне пытацца, вось тады паварыш!

— Вельмі гаваркія сталі...

Паступова гоман сціх, і людзі зноў стаялі моўчкі. Час ішоў.

Сонца ўзнімалася вышэй, высыхала раса, вецер ганяў па вуліцах пыл. Ніхто не крануўся з месца, ніхто не падумаў аб рабоце. У загонах рыкала жывёла, стада не пусцілі на пасьбішча, бо стараста загадаў, каб ўсё было на месцы.

— Труну панеслі ў дом, — сказаў нехта.

Усе паціснуліся да паркану. Там стала цесна.

— Не, гэта фарбуюць, — заўважыў адзін з мужчын. — Адыдзецца, паламаеце мне рэбры. Вунь Піпія прыставіў яе да паркану і фарбуе...

Натоўп падаўся назад, але зараз-жа прысунуў зноў, калі на дварэ Ганарджыя завішчэла парасё.

— Для начальства на абед...—здагадваліся людзі.—Глядзі, як Спірыдон стараецца.

— Гэта нам прыдзецца потым адплачваць, — гаварылі больш разважныя, якія не надта верылі ў шчодрасць Ганарджыя. — Гэта нам дарма не пойдзе... Сказаць па-праўдзе, Спірыдон з сваёй кішэні вельмі не перастараецца.

У гэты момант прымчаў задыханы хлапчук і здалёк яшчэ закрываў:

— На грэблі... Салдаты...

Усе адразу сціхлі. У мёртвай цішыні ўсе чулі далёкі, глухі тупат.

— Адыдзіцеся з дарогі, — крыкнуў нехта, і зараз-жа на вуліцы з'явіўся конны атрад. Коні ішлі на поўную рысь. Коннікі гойдаліся ў сёдлах, бліскала зброя, курыўся пыл, і ўсё гэта было незвычайным і страшным на вуліцы ціхага сялення. Атрад праляцеў міма, а за ім прамчаў парны фэтон. Пачулася працяглая каманда. Коннікі крута асадзілі коней, строй змяшаўся. У фэтоне сядзела трох, яны былі прыгожа і спрытна апранутыя, пры боку мелі шаблі і ўсякую іншую зброю. Мужчыны знялі свае шапкі.

— Гамарджо! — сказаў нехта, больш смелы, і за ім усе астатнія.

Двое вышлі з фэтона, трэці ўстаў і стаяў там, аглядаючы натоўп. Ён быў высокі, стройны, вельмі падцягнуты. У яго былі чорныя калючыя вочы, вусы стрэлкай і чорны пучок бародкі пад самай ніжняй губой. На поясе ў яго вісеў вялізны рэвальвер, шабля з чыстага срэбра. І не менш багаты кінжал. Усе адразу пазналі ў ім галоўнага начальніка, і куды-б ні глянуў Акакій Гунава, усюды бачыў ён нахіленыя галовы, ніхто ні разу не сустрэўся з ім поглядам.

— Я з вамі не вітаюся, — прагучэў голас начальніка. — Я скажу вам добры дзень тады, калі буду ведаць, што сярод вас няма забойцаў і рабаўнікоў. Стаяць спакойна, не разыходзіцца! Варта! Глядзец за народамі!

Начальнік саскочыў на зямлю... Коннікі акружылі натоўп, наязджаючы на людзей. Вельмі хутка салдаты сагналі сялян у цесны гурт. Начальнік нешта сказаў да сваіх, і яны ўтрох пайшлі да варот старасты. У гэты момант на вуліцу выскачыў Ганарджыя. У яго быў такі выгляд, што адразу можна было пазнаць: чалавек не ведае ці смяяцца яму, ці плакаць. Але, убачыўшы начальніцкую міну, Ганарджыя зразумеў, што смяцца не выпадае. З нізкім паклонам ён прапусціў сваіх гасцей, якія і яму не адказалі на прывітанне, і дбайна зачыніў фортку.

Людзі засталіся на вуліцы, акружаныя конніцай. Прайшло поўгадзіны, потым гадзіна, сонца прыпакала моцна, і калі спатнелыя коні высахлі, то дрэнна стала салдатам. Яны ёрзалі на сёдлах, усё больш губляючы выгляд удалых ваяк і усё больш нагадваючы вельмі стомленых людзей. Сукно гімнасцёрка пацямнела пад рамянямі і пагонамі. З панурымі тварамі салдаты пазіралі на сялян, якія, усё так-жа маўклівыя, пакорна стаялі на сярэдзіне пыльнай вуліцы. Апоўдні на вуліцу вышаў адзін з начальнікаў і загадаў палове атрада рассядлаць коней і адпачываць, астатнім-жа трымаць варту. Коней салдаты развялі па суседніх дварах, неўзабаве вышаў на вуліцу стараста Ганарджыя і загадаў, каб жанчыны зараз-жа ішлі гатаваць страву для салдат.

— У нас госці не павінны быць галоднымі, — сказаў ужо больш весялейшы Ганарджыя. — Ты, Гвазава, будзеш за старшага... Ідзі, я гаварыў з начальнікам і ён табе дазволіў выйсці з-пад варты. Нічога не шкадуйце для дарагіх гасцей.

Гвазава, спяшаючыся, выбраўся з натоўпу і адразу ўзяўся за работу. Ён адвёў убок жанчын з тых сем'яў, сваякі якіх пайшлі ў балоты, і пачаў з імі гутарыць.

— У цябе, Бучу, — сказаў Гвазава, — ёсць ладны падсвінак. Тамурья, прынясі курэй, Тація—малодшая—ты аддасі барана. Суседзі не павінны з-за вас гора цярпець. Што? Мукі няма? Гм... Ну, мукі можа знойдзем. А ты? У цябе толькі каза? То і што, калі каза? Хіба яна святая, твая каза? Аб дзецях трэба было падумаць свайму мужу, мне пра гэта думаць не варта, у мяне свае дзеці. Ну, ідзіце, паліце ў печы... Ідзіце, кажу я вам. Што вы думаеце, з-за вашых мужоў усе ў пятлю палезуць?

Жанчыны, плачучы, пайшлі па хатах. Мужчыны, якія стаялі пад вартай, зрабілі выгляд, што не чулі гутаркі Гвазава. Кожны думаў аб сабе і баяўся толькі за сябе. Праз некаторы час па дварах закрычалі куры, двое салдат пранеслі вуліцай у двор Гвазава вялікага барана. Туды-ж павяла жонка Мітрафана Бакучава адзіную сваю казу. Муж-

чыны не глядзелі ў той бок. Салдаты, якія засталіся на варце, спахмурнелі яшчэ больш... Сонца прыпакала няшчадна, коні, змучаныя начным паходам, ледзьве стаялі на нагах. Сяляне баяліся глядзець на салдат. Стала лепш, калі за парканам зноў з'явіўся начальнік і загадаў варце спешыцца.

— Гвазава апошняй Мітрафанавай казой хоча пяцьдзесят салдат накарміць, — сказаў суседу Элія Бакучава. — Багаты раз на жыцці памірае — бядняк штодзень. Іш, як спрытна стараста свайго прыяцеля вызваліў. Ці бачыў ты? Старшы! Начальства знайшлося курэй душыць!

Сусед моўчкі адварнуўся ад Бакучава.

Ішоў час, людзі нерухома стаялі на вуліцы, сонца пякло няшчадна і вецер узнімаў гарачы пыл.

У адным з пакояў абшырнага старастава дома за сталом сядзеў Гунава, побач з ім начальнік аддзела павятовай міліцыі Мучаідзе і насупроць — памочнік Гунава. Стараста не адважваўся садзіцца ў прысутнасці начальства і туляўся за крэсламі са жбаном у руцэ. Гунава праглядаў спіс, які падаў яму стараста.

— Дык гэтых, ты кажаш, ніводнага няма, — спытаў Гунава ў старасты.

— Ніводнага няма, пане начальнік, — паспешна адказаў стараста, наліваючы ў кубак Гунава. — Учора ўвечары ў балоты ўцяклі, каб іх пярун пабіў да астатку. Калі ласка, ваша міласць.

Гунава пагрыз курачую ножку і паклаў яе на чысты абрус. Стараста з жалем паглядзеў на жоўтую пляму.

— Раз... два... тры... — лічыў Гунава. — Чатырнаццаць... Чатырнаццаць мужыкоў з кіямі і пятнаццаць салдат з англійскімі магазіннымі вінтоўкамі... Яшчэ раз павінен вам сказаць, паважаны друг, што ў вас не салдаты, а цяжарныя бабы з радзільнага дому. Я хацеў-бы паглядзець, як гэта яны пераносілі свае зады праз плятні і ўцякалі ў балоты. Соррам! Ганьба! Мужык возьме хварасціну і праганяе з вёскі ўзброены атрад урадавага войска. Які пасля гэтага можа быць парадак? А?

Мучаідзе чырванеў і маўчаў. Стараста са жбанам адышоўся да сцяны.

— Колькі ў іх можа быць патронаў? — спытаў Гунава.

Мучаідзе адкашляўся.

— Патронаў?.. Штук пяцьсот можа быць... У кожнага міліцыянера было ў сярэднім па сорок пяць патронаў. Калі адбылася сутычка, выдаткаванне... у сярэднім... Адным словам, можна меркаваць.

— Гэта вы будзеце меркаваць, калі наскочыце ў балотах

на засаду... — перабіў яму гутарку Гунава. — Тады вы падлічыце, колькі ў сярэднім дзірак будзе ў вашым жываце. Со-рам, дарагі мой!

Начальнік міліцыі маўчаў. Ён не мог спрачацца з Гунава, бо ведаў, што ад асобаатрадчыка цалкам залежыць у далейшым ягоная служба.

— Яны былі ў салдатах, стараста? — спытаў Гунава.

— Хто, пане начальнік?..

— Ну, гэтыя... што ў балотах?

— Амаль усе, ваша міласць. Амаль усе былі ў вайну на фронце.

— Я думаю, яны лепш управяцца з вінтоўкамі, чымся вышы юрадзівыя, — сказаў Гунава да Мучаідзе. — Тарыел Кверквелія, Мітрафан Бакучава, Сандро Бачылава, Оція Гвіцыя, Міхаіл Ганарджыя... Што гэта, стараста, сваяк твой тут?

Стараста паставіў жбан на падлогу і развёў рукі.

— Стрыечны брат зганьбіў прозвішча, ваша міласць... Будзьце ласкавы, дайце веры: пяць год ягоная нага на парозе майго дома не была. Валацуга і скандаліст, бадзяўся па гарадах, капейкі пры душы ніколі не меў, голы і востры і богу нямілы, у нашым родзе гэгкіх ніколі не было... Увесь наш род Ганарджыя, ваша міласць, будзьце ласкавы...

— Добра, добра...—сказаў Гунава.—Досыць...

Стараста змоўк. У пакоі стала ціха.

— Дык вось, — сказаў Гунава нарэшце. — Ад таго, што стараста тут накрэмзаў, карысці ніякай няма. Гэты спіс вы пакладзіце, паважаны мой, сабе ў партфель. Так сказаць, на ўспамін аб сваёй плённай дзейнасці... А мы тымчасам падумаем, як гэтых чатырнаццаць галаварэзаў вылавіць з балот. Дзе яны могуць хавацца, як ты думаеш, стараста?

Ганарджыя зноў развёў рукамі.

— Балоты, пане начальнік. Хто яго ведае. Тут, вёрст за пяць адгэтуль, ёсць лес. Вялікая пушча... Туды вельмі дрэнна ісці, амаль ніхто не ходзіць, ваша міласць. Можа, яны там?

— Напэўна там, — ажывіўся Мучаідзе. — Людзі спешным строем пройдуць праз лес і...

— І што?

— ... І мы акружым іх. У нас пяцьдзесят чалавек.

— Глупства, мой дарагі! — усміхнуўся Гунава. — Вы пройдзеце сто крокаў і ад пешага строю застанеца на паверхні пяцьдзесят шапак. Мы павінны іх запрасіць сюды. Стараста! Хто там ёсць такі?

— Дзе, ваша міласць?

— На вуліцы... як яго... Элія...

— Бакучава, пане начальнік.

— Гэтага ўзяць пад варту, — сказаў Гунава да ад'ютанта, — астатніх распусціць па хатах. Толькі ты, стараста, адказваць будзеш, калі хто ўцячэ ў балоты. Праз гадзіну сабраць іх зноў... Я зараз паеду і вы са мной, мой паважаны друг...

Мучаідзе ўстаў. Ад'ютант моўчкі вышаў з пакоя. Гэта быў вельмі маўклівы чалавек. Праз хвіліну да варот падвялі коней, на вуліцы не было ўжо ніводнай душы. Акружаны кавалерыстамі, Гунава праехаў на другі канец сялення, спыніўся на мосце і доўга нешта абдумваў, аглядаючы балоты.

— Тут вы паставіце адзін «люіс», — сказаў ён ад'ютанту, заварачваючы каня. — Стралкоў размясціце ў агародах за плятнём.

У сяленні было ціха. Людзі выглядалі з-за парканаў і праз вокны і, убачыўшы суролага начальніка на кані, хаваліся. На другім канцы сялення, на грэблі, Гунава вызначыў месца для другога кулямёта, нешта запісаў у блакнот і, падаючы лісток ад'ютанту, сказаў:

— Па гэтай схеме размясціце атрад. Аб астатнім раскажу вам пасля. Цяпер пара ўжо абедцаць.

Яны вярнуліся ў сяленне.

Пасля абедна Гунава вышаў у другі пакой, паклікаў ад'ютанта, доўга гаварыў з ім, потым ад'ютант загадаў старасце сабраць сялян. Мучаідзе стаяў ля акна, паскубваючы рэдкія вусы, і не адварнуўся, калі Гунава падышоў да яго.

— На вас, мой дарагі, я ўскладаю вось што... — сказаў Гунава, падаючы яму каробку запалак. — Ад'ютант будзе пры мне, за салдатамі-ж патрэбны нагляд аўтарытэтнага начальніка... Тым больш, салдаты ўсе былыя сяляне... Пры гэтых справах яны звычайна хвалююцца...

Мучаідзе, не разумеючы, моўчкі глядзеў на Гунава.

— Стараста пакажа вам халупы гэтых... балотных гверыльясаў... — гаварыў далей Гунава. — Я гатовы паручыцца галавой, што праз гадзіну яны будуць тут: х-хэ. Дымок пад страхой — нядрэнная прынада.

Толькі цяпер Мучаідзе зразумеў у чым справа.

— Пане Гунава, — прашаптаў ён, хаваючы рукі за спіну.

— Па службе неприемнасцей не будзе! Мы тут на правах карнага атрада. Хіба ў вас уласныя запалкі?

Мучаідзе маўчаў. Гунава паклаў каробкі ў кішэню, і ў яго вачах успыхнула злосць.

— Вам надакучыла служба? — спытаў ён, насмешліва крывячы губы. — Вам патрэбны адпачынак. Я магу вам даць такую мажлівасць.

Гунава пайшоў да дзвярэй.

— Пане Гунава! — ахрыпла сказаў Мучаідзе. — У мяне няма запалак...

Гунава завярнуўся, як па камандзе, і зноў падышоў да яго.

— Я вас разумею, — сказаў ён. — Вы, здаецца, некалі былі ва універсітэце. Служэнне народу, ідэі дэмакратыі... Можце быць упэўнены, што я таксама падзяляю гэтыя погляды. Але, як ваенны чалавек, я надаю перавагу рашучым дзеянням, калі прыязджаю па справе забойства ўрадавага служачага. Калі ў вас такая далікатная натура, не варта было апранаць ваенны мундзір.

— Што вы, пане Гунава, — паспрабаваў усміхнуцца Мучаідзе. — Мне толькі здалосся, што гэта, так сказаць... выклікае моцныя непарадкі...

— Гэта іх супакоіць надоўга! — рэзка сказаў Гунава. — Па меншай меры на некалькі год. А вы свае ліберальныя ідэі...

Гунава зрабіў нейкі незразумелы жэст, што павінен быў азначаць начальнікавы ідэі.

— ... гэтыя дохлыя, студэнцкія ідэйкі пакіньце раз назаўсёды. Бярыце запалкі.

Гунава кінуў каробку на стол і пайшоў да дзвярэй.

— Майце на ўвазе! — крыкнуў ён ад парогу. — Я заўсёды буду ўжываць агонь і меч, каб падтрымаць аўтарытэт нашай дзяржавы. Ён для мяне даражэйшы за гнілыя халупы і за мужыцкія абмуляныя скуры. Астатняе — потым.

— Вы мяне дрэнна зразумелі, пане Гунава. Я... У мяне ідэй няма...

— Тым лепш для вас.

Гунававышаў, грукнуўшы дзвярыма. Мучаідзе застаўся ў пакоі адзін.

— Вар'ят, — пакрыўджаны, прабурчэў ён. — Слова не дае сказаць.

Яму было ад чаго крыўдзіцца. Ён не менш за Гунава паважаў аўтарытэт дзяржавы, разумеючы ў гэтым сваё ўласнае службовае становішча і добрабыт. Ён праявіў нерашучасць толькі таму, што не быў у дастатковай меры смелым, каб у ясны дзень, на вачах ста з лішнім сялян падпальваць

іхнія хаты. У суседнім пакоі ляжала мёртвае цела, а начальнік быў даволі ўражлівым чалавекам. Зразумела, сказаць пра гэта асобаатрадчыку ён не мог. Ён толькі сказаў, што Гунава памыляецца, мяркуючы, што ў яго ёсць інакшыя імкненні, акрамя жадання падтрымаць аўтарытэт улады, і гэта было шчырай праўдай. Але ўсёроўна, гэта не выратавала становішча, і для таго, каб словы пацвердзіць справай, трэба браць запалкі з акна. Інакш Гунава напіша рапарт, што начальнік аддзела міліцыі ліберал, гуманіст і чорт ведама што ён яшчэ такое, і, падмацаваўшы гэта гісторыяй у Сабакучаво, дзе міліцыя паказала сябе вельмі несамавіта, — лёгка даб'ецца ягонаў адстаўкі.

На дварэ за сталом сядзеў Гунава з ад'ютантам. Перад ім стаяў без шапкі селянін. Мучаідзе павольна сышоў з ганку. Ён толькі цяпер падумаў аб тым, што трымаў сябе пры асобаатрадчыку, як апошні на свеце баязлівец. І тое, што напалоханы Гунавай, ён папрасіў у яго запалкі, каб падпаліць сяленне, вышла знешне па-тэатральнаму, а па сутнасці проста па-халуйску.

— У мяне няма запалак, пане Гунава... — прыгадаў Мучаідзе свой ахрыплы нясмелы голас і расцярушыў каробку ў жмені, з нянавісцю пазіраючы на Гунава. — Ён цяпер паедзе на мне, як на ішаку.

— І тады што? — пытаў Гунава ў селяніна. — Што тады зрабіў Оція Гвічыя?

— Ён... — селянін азірнуўся, комкаючы ў руках шапку. — Ён, пане начальнік... ударыў салдата.

— Ах! — застагнаў стараста, які стаяў пад дрэвам. — Ах, якія людзі.

— Гунава глянуў на яго, і стараста закашляўся.

— Гэты баран можа ісці ў сваю загарадку, — сказаў асобаатрадчык. — Прывесці таго, што пад вартай.

Двое салдат прывялі Элія Бакучава.

— Глядзі мне ў вочы! — сказаў Гунава. — Ну? Чаму ў цябе морда скрываўленая?

Бакучава паспрабаваў вызваліць руку, але салдат трымаў яго моцна пад локаць. Тады ён штурхануў салдата плячом і вырваў руку.

— Я ў садзе, у пограбе сядзеў, — адказаў ён, аціраючы твар. — Мяне адтуль вашы салдацікі выцягнулі...

Як толькі ён абіёр твар, салдат зноў узяў яго пад руку.

— Пашана цяпер нам, — сказаў Бакучава, усміхаючыся і адкрываючы рад малых белых зубоў. — Водзяць пад рукі, як маладуху, і паціху мацаюць. У нас, пане начальнік, прыслоўе ёсць такое: мацалі маладуху, мацалі, а яна і зацяжа-

рыла. Дык вось, учора былі радзіны, а сёння, відаць, хрэс-біны... Пусці маю руку, служывы.

— Ты што плячеш? — упоўголаса грозна спытаў Гунава. — Чаму ты выскаляешся?

— Бо зубы маю!

— Што?

Гунава прыўстаў. Яго тонкія, рухавыя, даўгія пальцы пра-беглі па сталі і спыніліся каля рэвальвера, што ляжаў на паперах. Бакучава прасачыў за бегам трапяткіх начальніка-вых пальцаў, і, калі сустрэўся з поглядам асобаатрадчыка, смех загаснуў у яго вачах.

— Ты саб-бачая косць... — задыхаючыся, зашаптаў Гу-чава. — Ты сын паршывай сукі, сваімі зубамі не выхваляйся. Ты гэта бачыў?

Гунава ўзяў рэвальвер за ствол і памахаў у паветры цяж-кай рукаціццю.

— У нас ёсць лякарства для зубоў, — у тым-жа тоне га-варыў Гунава. — Мы і не такія зубы вылечылі. Стой ціха, сабака. І калі пытаюць, адказвай на кожнае слова.

Аброслы маладым воласам, смуглы твар Бакучава скамя-неў. Спіснуўшы зубы, ад чаго па сківіцах застыглі жаўлакі, моўчкі глядзеў Элія Бакучава на асобаатрадчыка. Ад гэтага погляду Гунава адчуваў, што шалее. Не палахлівая пэкор-насць, не ліслівая гатоўнасць услужыць, не страх і адчай, зу-сім не тое было ў вачах гэтага чалавека, што прывык бачыць Гунава ў іншых у гэтых-жа ўмовах. Нізкарослы селянін, які ледзьве дасягаў галавой да пляча салдата, глядзеў на Гу-нава з адкрытай пагардай, несхаванай пагрозай, спакойна і смела.

— Каналья, — крыкнуў Гунава, стукаючы рукаціццю рэ-вальвера па сталі. — Мы з табой пагутарым у другім месцы. Спусціць гэтага паганца ў пограб. Ну? Чаго стаіце? Не чулі?

Салдаты падштурхнулі Бакучава, ён завярнуўся і пайшоў з імі. Усе моўчкі глядзелі яму ўслед.

— Дазнання больш рабіць не будзем, — сказаў Гунава ад'ютанту. Ягонныя збялелыя губы дрыжэлі, і твар раз-па-разу перасмыквала лютая грымаса. — Усё і так ясна, мы да-рэмна трацім час. Людзі адпачылі і падмацаваліся. Ста-раста, пакажаш халупы... Пане начальнік, вазьміце ад варот пяць чалавек. Калі пачуець свісток, адразу пачынайце. Ну, ад'ютант.

Ад'ютант склаў паперы ў сумку і пайшоў з двара. Хутка пачулася каманда, і атрад, падзелены на дзве часткі, накі-раваўся ў розныя канцы сялення. Ля варот стараставай ся-дзібы засталася дзесяць коннікаў. Паранейшаму пякло

сонца, пераходзячы на другую палову дня, усё яшчэ не суняўся вецер, і ўсё гэтак-жа ў маўчанні зноў стаяў натоўп пасярэдзіне вуліцы.

Гунава вышаў за вароты; следам за ім Мучаідзе, які загадаў прызначаным для яго коннікам спешыцца і прывязаць коней. Стараста хадзіў следам, нешта мармычучы сабе пад нос. Мучаідзе не звяртаў на яго ўвагі.

— Гамарджо! — сказаў Гунава да натоўпу і ўзяў пад казырок. — Можна спадзявацца, што сярод вас цяпер бандытаў няма.

Стрыманы гул прайшоў у натоўпе.

— Праз пяць дзён вы ўсе павінны быць у павене, — гучна пачаў гаварыць Гунава. — Я даю вам ільготу на пяць дзён. За гэты час вы павінны сплаціць нядоімкі спаўна. Я думаю, што вы не будзеце чакаць, пакуль я яшчэ раз прыеду да вас! Сённяшні дзень застанецца вам у памяці, як прыклад таго, што бывае і будзе з кожным, хто асмеліцца ўзняць руку супроць улады і закону. Улада жорстка пакарае кожнага, хто выступіць супроць парадку, і гэта вы зараз убачыце на ўласных вочы.

— Ваша міласць, ваша міласць... — шаптаў стараста, ідучы ззаду за Мучаідзе. — Вось тут хлапчук, ваша міласць... Мой парабак.

— Што там яшчэ такое? — адварнуўся Мучаідзе.

Стараста, азіраючыся, цягнуў за руку маладога хлапца, падбег да яго.

— Я не магу, ваша міласць... — мармытаў стараста, увесь час аглядаючыся назад, на натоўп. — Адпусціце мяне, бо яны...

Ён раптам абхапіў Мучаідзе за шыю і зашаптаў на вуха:

— Заб'юць мяне потым... ваша міласць... Хай вам хлопчык пакажа.

Ад калючай стараствавай барады і ягонага панібрацтва начальніка пранялі гідлівыя дрыжкі. Ён моцна штурхнуў яго ў грудзі.

— Што ты мяне абымаеш, хам, — закрычаў Мучаідзе, нарэшце даючы волю свайму гневу. — Куды лезеш са сваёй мордай? Зараз-жа марш наперад і да мяне блізка не падыходзь! Ну?

Стараста адскочыў, як апараны. Салдаты зарагаталі.

— Вы, бараны! — нечакана для сябе самога зароў Мучаідзе не сваім голасам. — Даўно пад арыштам былі? З кім гэта вы? На гулянку вышлі?

Стараста борздзенька бег наперадзе і неўзабаве спыніўся ля сядзібы пад таполямі.

— Вось, ваша міласць, ... — гучным шэптам сказаў ён. — Хата Кверквелія... Тарыел Кверквелія, той самы, ваша міласць, што забіў нябожчыка, як яго...

Шэрую страху ахіналі разветлыя старыя дрэвы. Маленькія чыстыя вокны весела пазіралі з-за плятня на вуліцу. За домам былі яшчэ нейкія пабудовы, за садам расла кукуруза. Адкінуўшы нагой фортку, начальнік прайшоў ва двор, следам за ім праскочыў стараста, і, бразгаючы ножнамі шабляў, з шумам увайшлі і салдаты. На двары нікога не было.

— Абшукаць дом, — загадаў Мучаідзе. — Усіх, каго знойдзеце, выводзіць на вуліцу.

— Тут у хляве буйвал, — сказаў салдат, зазірнуўшы праз шчыліну ў дзвярах.

— Выганяйце на вуліцу! Каб нічога жывога не засталася.

Буйвал упіраўся, лез у кут загаралкі, кідаўся ўбок ад незнаёмых людзей. Адзін з салдатаў улез у загарадку і ўдарыў яго прыкладам па карку. Буйвал завярнуўся, зачачыў рогам за загарадку. Пачуўся трэск, пасыпаліся жэрдкі, і напалоханая жывёліна выбегла на двор. Салдаты выгналі буйвала на агарод.

— Добра паглядзеце ў доме, — камандаваў Мучаідзе. — Стараста! Ты лепш ведаеш, вядзі...

У доме нікога не было: салдаты ператрэслі і пераглядзелі ўсе куткі. Толькі цяпер Мучаідзе заўважыў, што кавалерысты, дзякаваць клопатам Гвазава, даволі такі п'янаватыя.

— Гэта лепш, — падумаў ён, выходзячы з сяней на двор. І тут-жа спыніўся. Перад ім, апіраючыся на кій, стаяў згрыбелы стары. У яго быў зусім цёмны, зморшчаны твар, вецер варушыў даўгія сівыя валасы на ягонай непакрытай галаве. Стары, нібы задуманы нечым, глядзеў на начальніка.

— Ты хто такі? — спытаў Мучаідзе.

Стары памаўчаў і, замест адказу, спытаў ціхім, дрыжачым голасам:

— Што вы робіце тут, добрыя людзі?

Падумаўшы яшчэ, ён дадаў, як-бы ў задуме:

— Вунь і буйвала з хлява выгналі...

Мучаідзе азірнуўся і па тварах салдат згагадаўся, што ім шкада гэтага старога, хаця яны яшчэ і не ведалі, чым усё гэта скончыцца.

— А ну, хлапцы! — бадзёра скамандаваў Мучаідзе. — Вывадзіце і старога таракана на вуліцу. Хай пасядзіць там, на лаўцы. Толькі асцярожна, каб не рассыпаўся...

І ён па-свойму падміргнуў салдатам. Але яны не засмяліся, як таго чакаў Мучаідзе. Адзін з іх падышоў і ўзяў старога пад руку.

— Ваша міласць... — жыва сказаў стары. — Пашкадуйце маіх дзетак, унукаў маіх... Бог даў майму сыну моцную руку і гарачае сэрца.

Ён умольна глядзеў на Мучаідзе, яго загаслыя вочы набылі жывы бляск. Салдат лёгенька падштурхоўваў яго, але стары стаяў цвёрда, упіраўся ў зямлю кіем і не хацеў ісці, чакаючы, відаць, адказу начальніка.

— Ідзі, ідзі, — сказаў Мучаідзе, хаваючы вочы. — Ідзі, нічога! Чаго ты стаіш? — закрычаў ён на салдата. — Колькі разоў трэба загадваць?

Салдат сілком павалок старога за сабою, і той пайшоў, не трапляючы ў крок. Астатнія моўчкі глязелі яму ўслед, і зноў Мучаідзе заўважыў на тварах салдат аднолькавы для ўсіх выраз жалю і спагады.

— Чорт прынёс гэтую старую падлу, — падумаў Мучаідзе.

Стараста, заклаўшы рукі за спіну, стаяў ля плятня і пазіраў на страху дома Кверквелія. Пругкі вецер гойдаў гнуткія таполі, у садзе шумелі дрэвы.

— Пагарыць усё ... — думаў стараста. — Гэта-ж чатырнаццаць двароў... Добра, калі яшчэ на астатнія не перакінецца... Хата Гвіцыя ад мяне за тры сядзбы... Ай-ва-ва.

Стараста ўявіў сабе, як шугае агонь з-пад высокага, чарапіцай крытага даха ягонага дома, як трэскаюцца і асыпаюцца цёмныя, задымленыя шыбы, і халодныя дрыжыкі пайшлі ў яго па хрыбце і ў горле стала суха. Стараста прагна ўздыхнуў.

— Не! — падумаў ён, стараючыся супакоіцца. — Салдаты будуць пільнаваць, начальства не дапусціць да бяды... Пан Гунава хлеб-соль пад маім дахам елі. Але яны-ж паедуць потым. Божа мой, яны-ж паедуць, а я застануся. Што будзе, калі Тарыела не зловяць, ён будзе туляцца па лясах і ўночы прыдзе ў сяленне... На ліха я ў старасты пайшоў, паціху сядзеў-бы, свой кавалак хлеба маючы... Чаго не ставала мне, ой, гора. Прасіў-жа я гэтую вусатую жабу... Хіба не мог парабак паказаць?.. О, гора!

Далёкі свіст пачуўся з агародаў, стараста ўздыхнуў, і ягоныя горасныя думкі развееліся ўшчэнт перад тым, што павінна было адбыцца. Мучаідзе падышоў да салдат.

— У каго ёсць запалкі, — спытаў ён.

— У мяне, пане паручык! — з гатоўнасцю адказаў адзін, шукаючы па кішэнях.

— Хадзі са мной, — загадаў Мучаідзе. — А вы праверце зброю. Быць напaгaтoвe, на нас могуць напасці.

Ён адвёў салдата да хлява і паказаў на нізкую саламяную страху.

— Запальвай.

Салдат глянуў на Мучаідзе асавелымі вачыма.

— Падпальвай дах! — павысіў голас Мучаідзе. — Што? Не выконваць загад?

Салдат збялеў. Ён шукаў па кішэнях і не мог знайсці каробку, якую толькі што трымаў у руках. Мучаідзе падаў яму на далоні жменю расцярушаных запалак.

— Выберы цэлюю! Зараз-жа! — закрычаў ён, украдкамі зірнуўшы на астатніх салдат. — Табе афіцэр загадвае, ці хто?

Салдаты стаялі плячо-ў-плячо, з вінтоўкамі пры назе, як у страі. Яны моўчкі глядзелі сабе пад ногі. Па іх тварах нельга было распазнаць, што думаюць гэтыя людзі. Нарэшце, салдат выбраў цэлюю запалку, спяшаючыся, смаргануў ёй па поясе. Жоўтая галоўка абвуглілася, але агню не было відаць, так ясна асвятляла двор сонца. Салдат прыўстаў на наскі, узнімаючы ўгору тоненькі адшчэпак дрэва, на якім трапятала нябачная кропля агню. Рука салдата дрыжэла, і ўсе глядзелі на гэтую вялікую, аброслую воласам, жылістую руку.

Было ціха. Нерухомыя цені ляжалі на пяску акуратна вымеценага двара. Паваяў вецер, скрыпнулі дзверы ў пустым, пакінутым доме. Шумелі таполі. За парканам калыхаліся залацістыя мяцёлкі кукурузы.

— Гарыць! — прашаптаў адзін з салдат.

Салом пацямнела ў тым месцы, дзе салдат дакрануўся страхі. Цёмная пляма пашыралася, але агню не было відаць. Тонкім струменем пацёк шэры дым, паслаўся па страсе, вецер скінуў яго ўніз на двор, і людзі пачулі звычайны дамавіты пах вогнішча. Зноў паваяў вецер, і цёмныя плямы з'явіліся адразу ў некалькіх месцах.

— Гатова! — сказаў Мучаідзе. — Выходзіць адгэтуль! Стараста, вядзі!

Яны пайшлі з двара.

На вуліцы стаяў згорблены Гуджу Кверквелія. Стараста, Мучаідзе і салдаты моўчкі прайшлі міма яго: і ён паглядзеў на іх, нібы не пазнаючы. У гэты момант над сядзібай усплыў цёмны дым. Стары ўздыхнуў, узняў галаву і са здзіўленнем глядзеў на цёмнае воблака, што ўзносілася ўгару. Потым спатыкаючыся, з высіленнем апіраючыся на кій, ён пакульгаў на двор.

— Пажар! — шаптаў стары Кверквелія, і яму здавалася, што ён бяжыць хутка і гучна крычыць. — Пажар! Што вы нарабілі, людзі...

— Урад па-бацькоўскаму клапоціцца аб вас... — гаварыў Гунава да маўклівага натоўпу. — І той, хто ўзнімае руку су-

проць свайго законнага ўрада, яшчэ раз кажу вам, будзе пакараны так, як забойцы, вечнай памяці, пана падатковага інспектара. Тое, што вы ўбачыце зараз, для вас добрая навука, а для іх грозны напамінак яшчэ больш цяжкай кары. Няма таго, хто, зрабіўшы злачынства, схаваўся-б ад рукі закона! Памятайце гэта! Вы ведаеце, што сказаў Ной Жарданія...

— Дым! — раптам крыкнуў нехта з натоўпу.

— Дым! — паўтарылі дзесяткі галасоў...

— Пажар!

Чорнае воблака ўзнімалася над садамі і стрэхамі Сабакучаво.

— Стаяць! — закрычаў Гунава на ўвесь голас.—Слухаць, што я кажу! Кожны мае права абараняць сваю гаспадарку і дапамагчы суседу. Хто паспрабуе выліць хоць каплю вады на дах аднаго з гэтых — застрэлю на месцы! Бачылі? Гунава вырваў з кабуры свой цяжкі рэвальвер.

— Марш па хатах!!

Натоўп з крыкам кінуўся ў розныя бакі. Хутка Гунава застаўся адзін са сваімі салдатамі. Чорная хмара паўзла над сяленнем, яе збіваў да зямлі вецер. Вялізны, бледнажоўты слуп агню раптам узняўся ўгору... Новае цёмнае воблака ўсплыло ў тым-жа канцы Сабакучаво. Крык суцэльным гулам стаяў над сяленнем, па вуліцы бегла жывёла. Коні канвоя Гунава стрыглі вушамі, непакоіліся, салдаты трымалі іх пад уздзечкі. Пакусваючы губы, Гунава паклаў у кабуру рэвальвер. Вогненны слуп прыгнуўся пад ветрам, дым апаў на вуліцу, пацямнела. Гунава зрабіў знак салдату, той пабег у двор і вывеў каня. Гунава акуратна паставіў вузкую ступню ў стрэмя і прызвычаена, спрытна ўскочыў у сядло. Конь затанцаваў, перакруціўся. Гунава абьякава адкінуўся назад, зацягваючы павады. Ён як-бы выхваляўся перад салдатамі сваёй спрытнасцю, сілай і спакоем.

Салдаты, бледныя і ўсхваляваныя, моўчкі глядзелі на яго.

— Як сядзіш?—крыкнуў Гунава аднаму з іх.—Папраўнагу! За мной!

У гэты момант жонка і дзеці Тарыела Кверквелія дабеглі да сваёй хаты, ахопленай полымем. Таполі хісталіся ў дыме, полымя грозна грывела. Жанчына, ламаючы рукі, заклікала суседзяў на дапамогу.

Гунава ўбачыў старасту, які паспяшаў яму насустрач. За ім бегла некалькі мужчын.

— Панё начальнік! — крычаў стараста яшчэ здалёк. — Ваша міласць!.. Загадайце, каб кінулі падпальваць... Увесь той канец сялення гарыць.

Мужчыны стаялі, зняўшы шапкі.

— Згарыць усё сяленне, — гаварыў стараста, чапляючыся за сядло Гунава.—Вецер вялікі, дым і агонь нясе скрозь...

— Пашкадуйце бедных людзей...—сказаў адзін з мужчын, але далёка не пакорнасць і просьбу ўбачыў Гунава ў яго вачах.—Навошта спусташаеце зямлю...

— Усё згарыць!—дадаў другі.—І правыя, і вінаватыя...

— Ваша міласць...—заенчыў стараста, не адпушчаючы сядла. — Ваша міласць!

— Добра!—сказаў Гунава.—Адмяніць загад! Скажыце начальніку, каб ішоў сюды...

Ён павярнуў каня. Неўзабаве прышоў на старастаў двор Мучаідзе з салдатамі. Мучаідзе аціраў хусткай потны твар, стараўся не сустракацца поглядам з Гунава і не адказаў на ягонае пытанне, калі асобаатрадчык захацеў даведацца, колькі імі было падпалена двароў.

— Пяць хат падпалілі, ваша міласць,—жыва адказаў стараста.—Астатняе само пайшло... Увесь той канец сялення гарыць.

Як гэта ні дзіўна, ён адчуваў цяпер сябе значна лепш, чымся ў пачатку пажару.

Гэта-ж не хто іншы, як ён, прасіў начальніка, у прысутнасці сялян, каб той адмяніў сваё рашэнне спаліць Сабакучаво, гэта-ж ён вешаўся на сядло Гунава, хапаў лютага асобаатрадчыка за рукі і дабіўся адмены загаду. Гэта бачылі людзі, і цяпер не такая ўжо бяда, калі і не зловяць Кверквелія, калі ён і заўтра прыдзе сюды з балот. Не пагражала небяспека і гаспадарцы. Вецер гнаў агонь у другі бок ад ягонай сядзібы. Стараста дрыжэў і ляскаў зубамі, пазіраючы на чорную хмару дыму, на грозныя ўсплёскі полымя. Ён быў узбуджаны і ўсхваляваны, але гэта ўсё не дасягала глыбіні душы і недзе ў схаваным кутку краталася радасць. Усё-такі чалавек вырабіўся з бяды. І не з адной, а з двух адразу.

Гунава моўчкі стаяў пад дрэвам, пазіраючы на замгленае дымам сонца. Вецер мацнеў, налятаў парывамі, смуроднае дыханне пажару насычала паветра. Здалёк былі чуваць гул, трэск і крык.

Рыкала спалоханая жывёла, ірзалі коні. Дзень спахмурнеў, трывога і жуд панавалі ў сяленні.

Мучаідзе хадзіў па двары, схаваўшы рукі ў кішэнях. Ля варот паціху гаманілі салдаты. Раптам нехта адкрыў фортку. Клікалі старасту, той, не спяшаючыся, пайшоў да варот і праз хвіліну вярнуўся ўжо бегам.

— Ваша міласць, чалавек згарэў, — далажыў ён Гунава. — Гуджу Кверквелія, бацька таго самага...

— Дзе згарэў? Як?

— Ён, мусіць, гасіў агонь і... значыцца... захлынуўся...

Гунава глянуў на Мучаідзе і сустрэў злую ўсмешку, якую той нават і не хаваў пад сваімі рэдкімі вусамі.

— Ну? — прачытаў Гунава ў насмешлівым поглядзе. — Што скажаш?

— Пане паручык! — сказаў Гунава раздзельна. — Я даў вам інструкцыю: нікога не пакідаць у хатах, вывесці нават жывёлу з хлявоў. Як гэта здарылася, мой дарагі?

— Пане капітан! — у тон яму адказаў Мучаідзе. — Я загадаў салдатам вывесці гэтага чалавека на вуліцу, што і было зроблена. У іншых дварах не было нікога. Такім чынам я выканаў вашу інструкцыю і за вынікі не адказваю.

— Вас ніхто і не абавязвае, — павёў плячом Гунава. — Я начальнік карнага атрада і магу выпаліць усю гэтую гніль дашчэнтку, не спадзяваючыся на тое, што адказаць будзеце вы. У вас ёсць уласная адказнасць, будзьце ласкавы... Што-ж, адзначым у пратаколе няшчасны выпадак на пажары... А гэта што? А-а-а! Бачыце?

Салдаты вялі ад варот незнаёмага.

— Дзе затрымалі? — спытаў Гунава, ідучы насустрач.

— На грэблі, пане капітан, — далажыў салдат. — Бег проста на кулямёт.

Гунава, здаволена ўсміхаючыся, крута павярнуўся на абцасах.

— Што я вам казаў, мой дарагі? Вышла па-мойму, гверыль-ясы не вытрымалі аганьку. Гэта іх разведчык. Яны ўсё-такі досыць асцярожныя... Ну, я так і меркаваў... Вядзіце яго сюды.

Ён прайшоў пад дрэва і сеў за стол, жэстам запрашаючы сесці і Мучаідзе. Яны хвіліну моўчкі прыглядаліся да незнаёмага. Перад імі стаяў пажылы селянін. Ён быў невысокага росту, шырокаполы капялюш закрываў палову яго твара. Выгляд ягоны быў самы звычайны.

— Слухай ты! — сказаў Гунава. — Знімі з галавы гэтае варонняе гняздо.

— Знімі капялюш, Тапурья! — крыкнуў стараста.

Арыштаваны зняў капялюш і, не адрываючыся, глядзеў на пажар. Там чуўся трэск, агонь кідаўся высока ў замгленае неба, чырвонае сонца хавалася ў дым. На твары чалавека быў нейкі засмучаны спакой. Так выглядаў Гуджу Кверквелія, калі ўбачыў салдат на сваім дварэ.

— Як яго зваць?—спытаў Гунава.—Тапурыя?

— Тапурыя, ваша міласць!

— Ну, паглядзім, што гэта за слодыч *). Слухай, Тапурыя, дзе астатнія?

Тапурыя паглядзеў на начальніка, не разумеючы.

— Ты што, глухі? Я пытаюся ў цябе, дзе хаваюцца астатнія?

Тапурыя паціснуў плячыма.

— Я не ведаю, начальнік... Я лавіў рыбу на балоце і прышоў сюды, калі ўбачыў дым. Гэткае няшчасце здарылася з людзьмі...

— Не прыкідвайся дурнем. Калі гэта ты пайшоў па рыбу? Пасля таго, як вы забілі чалавека, ты пайшоў сабе рыбку вудзіць, стары злодзей.

— Ваша міласць,—умяшаўся стараста,—гэты чалавек не з нашага сялення. Ён рыбак і палое на дзічыну... Ён з гэтага... як яго...

Бровы Гунава палезлі ўгору. Ён зусім не падумаў аб тым, што паблізу ў балотах могуць быць людзі і апрача сялян Сабакучаво.

— Як толькі ўбачыў дым, я пабег сюды, начальнік,—сказаў Тапурыя.—Я кінуў сеці і сам не памятаю дзе. Гэткае няшчасце...

Новая хмара ўсплыла ўгору, яшчэ вышэй узняўся агонь. Пачуўся распачлівы крык. Стараста з нагамі ўзлез на лаўку

— Злязай!—зашыпеў Гунава.—Што табе тут трэба! Пайшоў вон адгэтуль...

— Выбачайце, ваша міласць,...—шэптам адказаў стараста.—Новая хата гарыць... Здаецца, не дай божа, вецер змяніўся.

— Злязай, кажу!—закрычаў Гунава. — Вон адгэтуль, к чортавай мацеры, дурань! Ну!

Стараста саскочыў з лаўкі.

— Прынясіце крэсла!—загадаў Гунава. — Стараста, ты чуеш?

Стараста пабег у дом і вынес крэсла.

— Сядайце, Тапурыя,—запрасіў Гунава, перагінаючыся праз стол. Выбачайце, я не ведаў, што вы не тутэйшы. Калі ласка!

Гунава падаў Тапурыя раскрыты партсігар. Стары не выказаў ніякага здзіўлення з прычыны нечаканай начальніцкай ласкі. Ён, не спяшаючыся, узяў папяросу, няспрытна трымаючы яе ў непаслухмяных, агрубелых пальцах, прыкурыў ад запалкі.

*) Тапуры — па-мінгрэльская мёд.

якую падаў яму Гунава, і спакойна сеў на крэсла. Гунава гэта не спадабалася. Ён паморшчыўся, заўважыўшы лёгкую ўсмешку Мучаідзе, але стрымаў сябе.

— Скажыце, Тапурыя, — у тым-жа ветлівым тоне спытаў асобаатрадчык, — вы нікога не сустрэкалі ў балотах?

Яму здалася, што стары занепакоіўся; нейкая трывожная рыска з'явілася на яго зморшчаным твары і знікла. Гунава глядзеў на яго ва ўпор, неадрыўна і востра, добра ведаючы сілу гэтага погляду. Тапурыя адчуў сябе ніякавата. Здавалася, што павуцінне аблытала твар. Ён нават абцёр шчаку далонню, як гэта рабіў звычайна, калі ў гушчары траплялася зачэпіць гэтыя агідныя павуковыя цяніцы.

— Ну? Вы бачылі каго-небудзь у балотах? Гаварылі з кім-небудзь?

— Сёння раніцой, начальнік, бачыў я аднаго чалавека, — сказаў стары, прыпамінаючы. — Ён сек хвораств. Гэта далёка, ля самага нашага сялення.

— Хто ён такі? Прозвішча як?

— Макар Чантурыя, начальнік. Ён з нашага сялення.

— А як вашае сяленне зваць?

— Сагвасалію...

— Там жыве Арцём Коркія?

Зноў з'явілася і знікла неспакойная рыска на абыякавым і засмучаным твары старога. Гэта было адценне схаванай, трывожнай думкі, і Гунава гэта заўважыў.

— Там ёсць такі селянін, начальнік...

— А дзе ягоны сын, Вісарыён?

— Не ведаю... Ён, здаецца, у войску.

— Ага, — заспакоена сказаў Гунава. — Я так і думаў. Бачыце, напісалі заяву, — звярнуўся ён да Мучаідзе, — што Бесо Коркія хаваецца ў дэзертырах і хоча перабегчы да большэвікоў. Аказваецца, гэта няпраўда. Ужо трэці чалавек мне кажа, што Вісарыён служыць у нашым войску.

І зноў заўважыў Гунава цень неспакою на смуглым твары старога.

— Ну, пра гэта пакінем... — сказаў ён. — Глядзіце на мяне, Тапурыя... Там пажар, і вы пакуль што ні ў чым не дапаможце. Глядзіце мне проста ў вочы. Значыцца, вы нікога, акрамя Макара Чантурыя, у балотах не сустрэлі?

— Нікога, начальнік... — спакойна адказаў Тапурыя.

— Брэшаш, — раптам крыкнуў Гунава ўстаючы. — Ты майш, стары сабака! Хочаш, я табе зараз пакажу таго, хто цябе сюды паслаў? А? Глядзі мне ў вочы! Устаць!

Тапурыя ўстаў таксама. І колькі ні ўглядаўся асобаатрадчык, нічога з гэтага не вышла. Тапурыя ведаў, што

Тарыел нават пры самай хуткай хадзе мог быць тут не раней, як яшчэ праз гадзіну. Таму ён спакойна глядзеў на асобаатрадчыка і спакойна паўтарыў:

— Мяне ніхто не паслаў, начальнік. Я прыбег сюды, як толькі ўбачыў пажар.

Гунава глядзеў на яго ва ўпор.

— Ты хітруеш...—сказалі вочы Гунава.—Цябе прыслалі сюды...

— Я нікога не бачыў і нічога не ведаю,—цвёрда адказаў погляд Тапурыя.

У гэты момант наляцеў моцны парыв ветру. Горкі дым запоўніў двор, на пажары загрымела полымя, і зноў працяглы крык многіх людзей разлегся над сяленнем.

— Змяніўся вецер!—заенчыў стараста.—Ай-ва-ва!

— Вахмістр!—крыкнуў Гунава.—Што там такое?

— Абваліўся дах, пане капітан,—адказалі ад варот.— І яшчэ адна хата загарэлася пablізу...

— Ну добра!—сказаў Гунава да Тапурыя.—Сядай... можа быць ты і не бачыў нікога. Мяне толькі дзвіць, што ты гэтак далёка па рыбу ходзіш.

— Я заўсёды хаджу далёка. Pablізу рыбу вылаўліваюць... Людзям трэба есці, начальнік.

— Дык што,—апрача рыбы есці няма чаго?

— Бывае і так, начальнік... Да новага хлеба, і іншыя разам, год выдасца даўгі...

— Іш, якія галодныя!—Гунава крыва ўсміхнуўся.—Ну, ідзі, Тапурыя. Але памятай, калі ты мне зманіў, я цябе пад зямлёй знайду.—Гунава пастукаў па сталю сухімі косткамі пальцаў.—Ты ад мяне ў гэтым паганым балоце не схаваешся. Ідзі і памятай гэта.

Тапурыя ўстаў, пакланіўся і, не спяшаючыся, пайшоў да варот. Гунава сядзеў за сталом і, кусаючы мундштук, думаў аб нечым. Падобна было, што ён зноў пакліча Тапурыя. Але стары вышаў на вуліцу, і Гунава ўстаў і пачаў хадзіць па двары.

— І ўсё?—падумаў Мучаідзе, праводзячы Гунава поглядам.— І ўсё скончылася? І ты не ўбачыў, што ў яго на поясе ладунка шроту і рог з порахам?... Дурань... Замест бяздарнага актёрства і курэчага гіпнозу ты навінен быў пытаць, чаму ён схаваў стрэльбу і маніць, што лавіў рыбу. Вось тады, бараня твая галава, ты дазнаўся-б, навошта ён прышоў сюды? Цяпер ты іх не зловіш. Цяжка спадзявацца, што яны самі прыдуць сюды, мой дарагі Гунава...

Ён быў перакананы, што асобаатрадчык, выпусціўшы Тапурыя, страціў адзіную і апошнюю магчымасць злавіць

бунтароў. Але сказаў-бы ён пра гэта Гунава хіба толькі пад страхам смерці, бо нічога ён так не жадаў цяпер, як поўнага правалу асобаатрадчыка.

— Прыехаўшы з пустымі рукамі, надта не напішаш рапартаў, мой дарагі...—злорадасна думаў Мучаідзе.—Будзьце ўпэўнены, пане Гунава, ёсць пісьменныя людзі і акрамя вас...

Пануры, ссутулены Гунава кружыў па двары. Стараста, хаваючыся ў куце двара, ля паркану, глядзеў на вуліцу. Двое салдат курылі, стоячы ля варот, і пра нешта шапталіся.

— Прывесці таго... з пограба!..—загадаў Гунава.

Салдаты пабеглі ў сад.

— Я думаю,—сказаў Мучаідзе,—што гэты ўсё-такі ведае, дзе яны хаваюцца.

— Хто «гэты»?

— Ну, той, што ў пограбе.

Гунава моўчкі завярнуўся і зноў пачаў хадзіць, пасцёбваючы хлыстом па халявах. Запыленае срэбра ягонай шаблі цьмяна паблісквала. Крок быў цвёрдым і пругкім. Гунава яшчэ трымаў сябе ў звычайным тоне.

— Памалу сціхае агонь,—азваўся ад паркану стараста.— А то гарэла, як у пекле, я ўжо думаў...

— Сціхні!—сказаў Гунава.—Досыць тваіх лямантаў!..

З-за вугла выбег салдат і спыніўся, як урыты. Другі бег следам і наскочыў на яго.

— Пане капітан!—прашаптаў салдат, падносячы дрыжачую руку да казырка.—А-арыштаваны збег...

— Што?—бабскім голасам крыкнуў Гунава.—Як збег? Куды збег?

— Выкапаў яму пад сцяной, пане капітан... У пограбе аказалася лапата.

— І лом...—дадаў другі салдат.—Там поўна ўсякага інструменту.

Гунава з усяе сілы ўдарыў сябе хлыстом па назе, збялеў ад болю і заскрыпеў зубамі.

— Праўда, там інструмент, — пацвердзіў стараста. — Парабкі яго заўсёды ў пограб хаваюць...

— Ва-а-а-хмістр!—працягла закрычаў Гунава, тупаючы нагамі. — Вахмістр, сюды! Вы мяне зарэзалі, сабакі!.. Ва-а-ахмістр!

Ад варот, спатыкаючыся, бег цыбаты салдат.

— Ва-а-хмістр! — гарлаў Гунава. — Падаць мне арыштаванага сюды! Чуеш? Чаго стаіш? Каб ён праз хвіліну быў тут, перада мной! Марш!

Вахмістр больш не распытваў, завярнуўся і рынуў да ва-

рот. Салдаты пабеглі за ім. Стараста прашмыгнуў паўз сцяну і знік у садзе. Яго занепакоіла псота ў пограбе. Гунава павольна падышоў да Мучаідзе. Ягоны смуглы твар быў шэрым ад бледнасці, пасінеल्या вусны дрыжэлі.

— Чаму вы смяецесь? — спытаў ён шэптам. — Чаму вам смешна?

— Н-нервы... — згінаючыся, адказаў Мучаідзе і ацёр слёзы хусткай.—П-прыпадак. У мяне, пане Гунава, ха-ха-ха... сэрца... Няўроз сэрца!

Гунава хвіліну дзіка глядзеў на яго, потым крутнуўся і выбег з двара, моцна грывнуўшы форткай.

* * *

Калі Тапурыя вышаў на вуліцу, ён прыбавіў кроку. Наперадзе бушавала полымя, ускідаючы ўгору дым, у агні хісталіся цёмныя сілуэты таполяў. Па вуліцы бегла напалоханая жывёла, людзі вынасілі на дарогу і на агароды свой скарб. Над сяленнем стаяў рознагалосы лямант, вецер дыхаў гарачынёй і агідным смуродам пажару. Тапурыя не пазнаваў здаўна знаёмай, ціхай вуліцы.

Усё больш гусцеў дым, усё больш рабілася гарача. Міма беглі мужчыны, цягнучы на возе бочку з вадой. Тапурыя схпіўся за дышла, каб дапамагчы ім, але хутка пачаў задыхацца, адстаў і сышоў з дарогі. Паблізу дыміліся рэшткі нечый сядзібы. Апаленыя чорныя дрэвы прасціралі голае галлё. Пажоўклае скарэджанае лісце асыпалася ў гарачы попел. З-пад карэнняў дрэў поўз едкі дым. Абкураныя, мёртвыя калоды вулляў стаялі, як магільныя помнікі, у спаленым садзе. Абгарэлыя платы ляжалі на зямлі. Вось усё, што асталося ад сядзібы Тарыела Кверквелія. А далей усё яшчэ лятаваў пажар, апаляючы сваім смяротным дыханнем квітнеючыя сады.

Як скамянелы, стаяў Тапурыя над пажарышчам. Пасля першых хвілін спалоху і трывогі, калі, ідучы балотамі, ён убачыў агонь над стрэхамі Сабакучаво, пасля допыту ў Гунава, калі Тапурыя вельмі выразна адчуваў вялікую небяспеку, здолеў стрымаць сябе і застаўся спакойным, пасля ўсяго гэтага ягоную ўражлівую душу ахапіла нейкая здрантвелая абьякавасць. Ён мог-бы стаяць тут доўга, ні аб чым не думаючы, нічым не здзіўляючыся.

— Тапурыя! — клікаў недзе жаночы голас.—Тапурыя! — Хадзеце сюды!.. О, родны мой! Ён не чуе... Хадзеце сюды!..

Воддалі ад пажарышча на агародзе стаялі гуртком жанчыны і дзеці. Адна з іх клікала Тапурыя. Стары ледзьве паз-

наў Бучу, жонку Тарыела, адну з прыгажэйшых жанчын Сабакучаво. У апаленай вопратцы, з распушчанымі валасамі, Бучу ішла да яго, прасціраючы рукі, і слёзы цяклі па яе змарнелым, як-бы пастарэўшым і незнаёмым твары. Яе вялікія жывыя вочы былі напоўнены хворым бляскам болю і адчаю.

— Хадзеце сюды, Тупурыя... Яго трэба перанесці... жанчыны баяцца.

Стары зразумеў: здарылася нешта вельмі страшнае. Ён, спяшаючыся, перабраўся праз галоўні і пайшоў ёй насустрэч.

— Што ты кажаш, Бучу?—устрывожаны пытаў ён.—Каго трэба несці?...

— Гуджу... — застагнала жанчына. — Наш добры Гуджу...

І сцэжкай, што ішла з агародаў, яна прывяла Тапурыя на былы свой двор. І тут ён убачыў між грудамі руін, на гарачым бруку тое, што засталася ад Гуджу Кверквелія. Жуд праняў Тапурыя, ён адступіў і здалося, што зямля парушылася пад нагамі. На момант усё знікла, нібы ў тумане, і потым з'явілася зноў, незвычайнае і страшнае. Тапурыя зняў капялюш і схіліў галаву.

Бучу стаяла воддалі, баючыся падыйсці. Жанчыны на агародзе плакалі ўголас. Вецер узняў попел, едкі дым і чад узняліся з руін, слуп агню высока ўдарыў угору, там, на пажары. Бразгаючы дужкай, вядро пакацілася да ног Тапурыя, і ён уздрыгнуў. Тут страшным быў кожны гук, кожны шэлах.

— Начальнік падпаліў хату... — гаварыла шэптам Бучу. — Дзядуля хацеў... загасіць...

І яна закрыла твар далонямі.

Тады здарылася дзіўнае. Вялікая змена адбылася ў гэтую сумную і цяжкую хвіліну. Тапурыя глядзеў на схіленую постаць Бучу, на жудасныя астанкі таго, хто быў чалавекам і сябрам, на бяздомных дзяцей і жанчын, ён бачыў вялікае гора навокал сябе і, замест распачы і пакутнага страху, высокі гнеў, халодная нянавіць і нязмернае хваляванне, ніколі дагэтуль нязнання пачуцці, абнаўляючы кроў, нараджаліся ў глыбіні яго істоты. Як-бы не Тапурыя, стары і слабы чалавек, стаяў цяпер тут, сярод попелу руін, а малады і дужы сын народа прышоў сюды, на месца смерці і разбурэння, каб помсціць.

— Гуджу, — гучна сказаў Тапурыя, узнімаючы руку. — Прысягаю табе! Чалавек, ад якога прыняў ты пякельную

смерць, крывёй сваёй і жыццём заплочыць за гэта... Ягоную печань будуць жэрці сабакі, жабы будуць сядзець на ягоных касцях! Гуджу! Я, твой друг, Іота Тапурыя, прысягаю табе... Спі... Гуджу!..

Тапурыя нізка пакланіўся, дастаючы рукой зямлі.

— Я пайду, жанчына, — сурова сказаў ён. — Табе людзі дапамогуць, калі ўціхне пажар.

І ён пайшоў праз абгарэлы сад і хутка знік у гушчары кукурузы.

Сонца схілялася да захаду, занураючыся ў дымах, што ахіналі балоты. Пажар загасаў. Нядаўна Гунава зняў заслоны на дарогах, і сотні людзей, якія прыехалі і прышлі з суседніх сяленняў, запоўнілі Сабакучаво. Атрад Гунава ў поўным зборы стаяў на вуліцы. На дварэ стараста, Гвазава і парабкі ўвязвалі вярхоўкамі пастаўленую на арбу труну з целам падатковага інспектара. Мучаідзе прахаджаўся перад ганкам, дзе сядзеў хмуры Гунава са сваім маўклівым ад'ютантам.

— Прыемнае падарожжа, — думаў Мучаідзе, пазіраючы на двор. — Цьфу, чорт!

Ён угаварваў Гунава пераначаваць у сяленні і выехаць раніцой. Але асобаатрадчык упэўніўся, нарэшце, што тыя чатырнаццаць не прыдуць у сяленне, хаця б яно згарэла дашчэнтку. Раздражнены і збянтэжаны пабегам Бакучавы і раптоўным знікненнем Тапурыя, якога хацеў нанова дапытаць, ён зняў заставы з дарог і загадаў выступіць праз поўгадзіны.

— Вось цяпер ты будзеш больш прыстойным... — з ядавітай усмешачкай пазіраючы на панурага асобаатрадчыка, думаў Мучаідзе. — Сёння ты нарабіў столькі, колькі чатырыста ўзбунтаваных катаржнікаў зрабіць не здолеюць, не тое, што чатырнаццаць мужыкоў, і ўсё дарма, пустая твая галава.

Мучаідзе адчуваў-бы сябе зусім добра, каб не трэба было ехаць уначы праз балоты. Але тут ён ніякай рады даць не мог. Атрад быў у распараджэнні Гунава, і фаэтон ужо стаяў перад ганкам. Стараста скончыў сваю работу на дварэ, флегматычныя буйвалы вывалаклі на вуліцу арбу і спыніліся за фаэтонам. Парабак сядзеў на возе, раз-па-разу абьякава сплёўваючы на зямлю.

— Ты, — крыкнуў Гунава, сыходзячы з ганку. — Я табе пачухаюся, сабачая косць. Ты што? Мех бобу вязеш? Злязай, свіння. Вахмістр! Трох кавалерыстаў ля канвою цела! Прыбыць у Поці з усходам сонца!

Парабак перакінуў ногі праз біла і, не спяшаючыся, влез

з воза. Гунава ўскочыў у фэзгон. Мучаідзе і ад'ютант следам за ім. Пачулася каманда, і атрад рушыў. Стараста і Гвазава кланяліся ўслед. Зноў трывога агарнула старасту. Яго не супакойвала тое, што ён вешаўся на сядле Гунава, прасіў пашкадаваць сяленне і што ўсе гэта бачылі. Ён быў-бы больш спакойны, каб Гунава са сваім атрадам назаўсёды застаўся-б тут. Але атрад аддаляўся і хутка знік наперадзе, у дымным змроку пажарышча. Стараста ўздзеў свой капялюш.

— Пойдзем, брат мой Гвазава, — сказаў ён. — Дапаможам людзям у бядзе... Гэта-ж такое няшчасце.

Мала хто працаваў на пажарышчы з такім запалам, як стараста са сваім прыяцелем. Яны цягалі на вуліцы загаслыя галоўні, без патрэбы лезлі ў агонь, цяпер ужо не страшны, і ніхто не крычаў і не камандаваў так гучна, як Спірыдон Ганарджыя.

Атрад Гунава быў ужо далёка ў балотах, а следам за ім адстаючы ўсё больш, грукала арба. Босы парабак павольна ішоў грэбляй, сонныя салдаты ківаліся ў сёдлах. Наперадзе не чуваць ужо было тупату коней. Цямнела, вецер сціх, і з зарасляў на грэблю напаўзаў туман. Птушкі, абуджаныя грукатам, сонна перасвістваліся ў гушчары. Недзе далёка на ўзгор'і працягла вылі шакалы. Іх распачлівая песня то сціхала, то ўзнімалася і плыла ў вячэрняй цішы, абуджаючы гулкае рэха ў прасторах балот. Пішчэлі камары, аганькі светлякоў мітусіліся над грэбляй, рэхталі жабы. Праз нейкі час неба над балотамі праяснела. З надгорных туманаў выходзіў бледны месяц.

— Зараз канчаецца балота, — сказаў адзін з салдат. — Там у лясах будзе весялей! Гэй! Паганяй буйвалаў, бічо!

Гучны адзінокі стрэл пачуўся воддалі, рэха пранесла яго далёка, і ён паўтарыўся недзе ў гулкай цясніне гор. Недзе далёка закрычалі людзі, іх галасы слаба дайшлі сюды на змрочную балотную дарогу. Салдаты стрымалі коней.

— Страляюць... — прашаптаў першы салдат, зрываючы з пляча вінтоўку. — Во. Во яшчэ... Чуеце?

І сам не ведаючы навошта, ён ускінуў вінтоўку ўгору. Бліснуў агонь, і гулкі ўдар пракаціўся над грэбляй. Парабак закрычаў на буйвалаў, і ягоны спалоханы голас як-бы падштурхнуў салдатаў. Спяшаючыся адзін перад другім, яны расстралялі кожны па абойме. Калі сціхлі стрэлы, чуваць быў толькі грукат арбы наперадзе. Спуджаныя буйвалы пабеглі, і парабак крычаў на іх, угаварваў і ўпрошваў. Салдаты прышпорылі коней і хутка здагналі арбу. Парабак плакаў, што моцна збіў нагу, і прасіў дазволу сесці на воз.

Салдаты доўга стаялі на грэблі, раіліся, што рабіць. Ніхто не адважваўся адзін паехаць наперад, каб дазнацца, чаму стралялі. Калі-ж вырашылі ехаць удваіх, то трэці адмовіўся астацца пры возе. Нарэшце, рушылі тым жа строем, толькі ехалі цяпер больш асяцярожна, увесь час трымаючы вінтоўкі напалатове. Сціхла трывожнае адгалоссе стрэлаў, і зноў рэха насіла над балотамі распачлівую песню шакалаў.

Рыхталі жабы, звінелі камары... Бледны месяц плыў над змрочнай нізінай.

IV

Іліко абудзіўся. Праз шчыліны ў дзвярах працэджаліся ў камору струменьчыкі святла. Светлыя ніці пранізалі пыльнае, цёмнае паветра, і хлопчык бачыў усё змрочнае нутро свайго памяшкання. На першым плане была вялізная, абсма-леная дзяжа, далей цёмнай грудай, аблытанья павуціннем ляжалі непатрэбныя гаспадарчыя прылады. У адным куце ляжаў ворах старых шпалераў, у другім куча коркаў. Гвація кожную раніцу прыносіў іх у падоле з духану і, калі зб'ралася шмат, складаў у кошык і нёс некуды прадаваць. Па кутах каморы, у гэтым пыльным ламаччы, жылі пацукі. Калі ўвечары Іліко адчыняў дзверы, там пачыналася шумлівая беганіна. Хлапчук кідаў у ламачча старыя каробкі з-пад кансерваў. Беганіна сціхала на нейкі час, але потым, укрывшыся з галавой, Іліко ўсёроўна чуў шорах цопкіх лап і зацяты піск гэтых агідных стварэнняў.

Апіраючыся на локаць, Іліко агледзеў напоўсоннымі вачыма сваю несамавітую кватэру і зноў лёг на войлачную поспілку. Ён не спяшаўся ўставаць. Сёння нядзеля, а па святах усім дазваляецца спаць да познага. Так сказаў Іліко сам гаспадар. Тым больш, учора яны з Гвація зрабілі вялікую работу: абкурылі серай усе бочкі, што Іліко вымыў за мінулы тыдзень. Бочкі вывезлі на ўзбярэжжа, каб не псаваць паветра ў горадзе, у кожную бочку паклалі па кавалку серы і пасля падпалілі. Узняўся такі смурод, што сам Гвація не раз падб'гаў да вядра з вадою і, намачыўшы хустку, прыкладаў яе да твару. Гаспадар, без якога нідзе не абыходзілася, носу не паказаў праз цэлы дзень, і Іліко плёскаўся ў вадзе, колькі было ахвоты. Усё-такі абкурванне бочак нельга лічыць вельмі цяжкай работай, хаця ўсе казалі, што гэта шкодзіць здароўю. Учарайшы дзень прайшоў добра. Іліко нават сніў мора: ясная далеч, сінія, цяжкія хвалі, цёплы вецер, белыя птушкі ўзлятаюць над морам і строма падаюць уніз, кранаючыся крыллем грэбняў успененых хваляў. Іліко і Ваню стаялі на беразе, а Гвація выкідаў на пясок сеці, і ў іх мокрай тканіне трапя-

талі вялікія блакітныя рыбы. Такія рыбы прыносяць нядаўна рыбак. Потым прайшоў стары Тапурья, і Іліко нечакана абудзіўся. Цяпер яму было шкада свайго сну.

Але заснуць зноў не ўдалося. У калідоры пачуліся крокі, нехта ўзяўся за клямку, дзверы адчыніліся, і ўедлівы тытунёвы дым уплыў у камору.

— Уставай, Іліко, — сказаў Гвація. — Хутчэй, бо ў гаспадара сёння рана снедаюць. Бяжы да Габунія... Саламея дасць табе кошкы. Чуеш, Іліко? Уставай!

Іліко ўскочыў і пачаў апранацца. Гвація стаяў на парозе, смактаў сваю цыгарку і незадаволена сапеў. Ён быў чамусьці ў дрэнным настроі. Іліко марудзіў. Вочы не маглі прывыкнуць да яркага святла дня.

— Каб яны ўсе пагарэлі! — сказаў Гвація. — Праз ноч на вакзале адседзеў... Чаго ты шукаеш? Паяска? Вунь твой паясок, ты на ім стаіш!

Іліко падперазаўся, кінуў у кут сваю посцілку і вышаў у калідор. Гвація быў апрануты па-святочнаму. На ім была доўгая чырвоная кашуля, сіняя камізэлька з светлымі гузікамі, на галаве шапка з бліскучым казырком і шырокім верхам, на нагах начышчаныя боты.

— Ай, як прыгожа! — сказаў Іліко, з зайздрасцю аглядаючы пышнае адзенне Гвація. — Батоно і мне абяцаў пашыць кашулю з чырвонага сукна... і камізэльку. А колькі боты каштуюць?

— Не купіш...—адказаў Гвація, падштурхоўваючы хлапца да выхаду. — Ідзі, бо спознішся, тады будзе табе камізэлька.

Грукаючы босымі пятамі, Іліко збег уніз па драўляных усходах. На дварэ стаяла лінейка, буфетчык Гурген адвязаў вялікі чамадан, прымацаваны да яе задка тоўстымі вяроўкамі.

— Хто гэта прыехаў, Гвація? — звонка на ўвесь двор закрываў Іліко. — Цяжкая скрыня, дзядзька Гурген?

— Ціха! — нечакана зазлаваў Гвація, хапаючы Іліко за плячо, — што ты гэта заўсёды пасля сну нібы дурны? Хто прыехаў... Князь прыехаў. Ідзі на кухню, сырны чарвяк. А то зараз выйдзе гаспадар. У доме спаць, няма чаго крычаць на ўвесь горад.

Іліко пайшоў на кухню. Яму было крыўдна. Гвація вельмі балюча сціснуў руку. Вясёлы настрой адразу знік. На парозе кухні Іліко азірнуўся і з дакорам паглядзеў на Гвація, але той не звяртаў на яго ўжо ніякай увагі. Ён даламагаў Гургену. Іліко моўчкі сышоў уніз па слізкіх каменных прыступках. У прасторным падвале кухні было гулка і халаднавата. У печках яшчэ не палілі. Саламея і Эзабедзі абскубвалі ку-

рэй, яны спяшаліся, і ў паветры лётаў пух, на падлозе было раскідана пер'е.

— Іліко, — заклапочана, не ўзнімаючы галавы, сказала Саламея. — Бяры на сталае кошык, пад кошыкам паперка. Там Гурген напісаў, што трэба ўзяць. Хутчэй бяжы да Габу-
нія.

Іліко падышоў да стала і зняў з яго вялікі кошык. На дне, пад цыратавай покрыўкай нешта было. Аказалася, то Саламея цішком паклала для яго ладны кавалак сыру. Іліко ўзяў запіску, схаваў яе пад шапку, паставіў кошык на плячо так, як гэта, бачыў ён, носяць кошыкі рыбакі, і моўчкі пайшоў з кухні. Яго не дачылі ніякія прысмакі, ён чуў сябе вельмі пакрыўджаным.

На дварэ Гвація і Гурген усё яшчэ завіхаліся ля чамадана. Іліко прайшоў міма, павольна і цяжка ступаючы, з кошыкам на плячы, але ніводзін не глянуў на яго.

— Пачакай! — залавана падумаў Іліко, выходзячы на вуліцу. — Ён думае, што калі ў яго чырвоная кашуля...

Але тут думкі хлапца пайшлі іншым кірункам. На вуліцы пачуўся нейкі дзіўны шум, і з-за вугла, узнімаючы пыл, вылецела нейкае бліскучае страшыдла. Яно з гулам і рыгчаннем пранеслася міма на высокіх колах, прарэзліва ўскрыкнула і хутка знікла адразу-ж за духанам, пакінуўшы на вуліцы хмару пылу і востры пах. Іліко паспеў толькі ўбачыць за шклом шырокіх вокнаў начальніцкія шапкі і залатыя гузікі. Слуджаны і здзіўлены хлапчук стаяў, як скамянелы, пазіраючы ўслед гэтаму страшнаватаму і ў той-жа час прыгожаму пачвару.

— Ідзі, Іліко, ідзі! — крыкнуў з двара Гвація. — Гэта аўтамабілі, не бойся!

— Там людзі паехалі...— сказаў Іліко, няўпэўнены яшчэ, ці людзі гэта былі.

— А ты думаў, што буйвалы на ім ездзяць? Ідзі, кажу.

Іліко нясмела ступіў на вуліцу, дзе ў пылу застаўся шырокі шурпаты след. Хлапчук азіраўся на кожным кроку, пакуль не дайшоў да гарадскога саду, і тут толькі ўспомніў, што да рынку яшчэ далёка. Зняўшы кошык з пляча, ён пабег праз сад шырокай пясчанай дарожкай.

У садзе было пуста. Рослыя дрэвы стаялі нерухома, буйныя кроплі расы блішчэлі на кустах і на бурай, ужо апаленай сонцам траве. Воддалі чуўся глухі шум мора. Шчабяталі птушкі. У порце зычна крыкнуў гудок. Міма Іліко праехаў на веласіпедзе нейкі франт у капелюшы і ў панчохах. Іліко не звярнуў ніякай увагі на такую дробязь, што круцяць нагамі і такім чынам едуць. Цудоўная машына, дзівосны аўтамабілі

не выходзіў у яго з галавы. Ён забыўся на крыўду, забыўся нават на кавалак сыру, што калаціўся ў кошыку. Іліко вельмі хацелася яшчэ раз, хоць-бы здалёк, пабачыць гэтае дзіва, але аўтамабіль недзе знік, а яму трэба было спяшацца. Іліко бег, падскокваючы то на адной, то на другой назе і то абдумваў, як-бы цікавей расказаць пра гэта Маро, то стараўся адгадаць, з чаго зроблена машына і хто яе гэтак хутка вязе. Наконт паравоза Іліко ведаў усё, што трэба, яму расказаў Гвація: чалавек у чырвонай шапцы і начальнікі з ліхтарамі папіхаюць паравоз ззаду, і ён сам ужо едзе з гары па жалезных рэйках, цягнучы за сабою вагоны да наступнай станцыі. Там яго папіхаюць зноў. Такім парадкам Іліко прыехаў у Поці і гэтак жа можна ехаць, куды захочаш. Пра параходы яму расказвала Маро: яны жалезныя і вялікія і не тонуць, бо ў сярэдзіне пакладзена шмат коркаў і сухога трысця. Аўтамабіль-жа заставаўся пакуль што загадкай.

Раптам Іліко спыніўся, зацікаўлены. Узбоч ад дарожкі, на зялёнай, абшарпанай лаўцы ляжала куча лахманаў, і над ёй нахіліўся шырокаплечы мужчына ў паласатай кашулі без рукавоў. Прыгледзеўшыся, Іліко ўбачыў, што на лаўцы ляжыць хлапчук, што лахманы—гэта ягонае адзенне, і хлапец нійначай хворы, бо ляжыць нерухома і твар у яго жоўты, як воск. Такі твар быў у брата Іліко, калі ён хварэў на ліхаманку і пасля памёр. Іліко падышоў і спыніўся, здалёк прыглядаючыся да хворага. Ён ляжаў з адкрытымі вачыма, дробны тварык ягоны быў худы незвычайна. Скура на шчоках сцягнулася, шчыльна аблягаючы косць, лоб выдаваўся вельмі вялікім, вочы запалі глыбока пад бровы і глядзелі адтуль абьякава, пустыя і загаслыя. Нос быў зусім белы і востры, нібы ў мёртвага. Калі Іліко падышоў, хлапец павольна павярнуў галаву і глянуў на яго. Але і цяпер погляд ягоны заставаўся нежывым. Ён глядзеў на Іліко так, як-бы там, дзе ён стаяў, нікога не было. Мужчына азірнуўся на Іліко, паправіў клумак пад галавой у хворага і коратка сказаў:

— Хадзі сюды, бічо!

Іліко паслухмяна падышоў, з няменшай цікавасцю прыглядаючыся да мужчыны. У яго палова твару была цёмнай, як-бы пафарбаванай. Вялікая сіне-чырвоная пляма займала ўсю шчаку. Валасы ў гэтага мужчыны былі ярка-рыжыя, ён быў агромны, вельмі дужы і выдаўся Іліко злым. Хлапчук падышоў да яго нясмела. Хворы ляжаў усё так-жа і абьякава глядзеў на Іліко.

— Куды ты ідзеш?—спытаў мужчына.

— Да Габунія, па мяса...—хутка адказаў Іліко.—Ён ганяе мясам на рынку, мы ад яго заўсёды бяром. Я жыву ў

Сімона Гамрэкелі, вунь на той вуліцы. Там яшчэ жыве Гва-
ція. Можа ведаеце яго? Такі, з вусамі... Я прыехаў сюды ву-
чыцца гандляваць таварамі...

Усё гэта Іліко выказаў адным духам. Але мужчына нічо-
га не адказаў, толькі паглядзеў на кошык Іліко.

— Што ў цябе там?

— Там? Нічога... Я іду па мяса да Габунія, — раптам
Іліко ўспомніў пра сыр і, спяшаючыся, дадаў.—Там кавалак
сыру. Мне яго паклала Саламея... Яна заўсёды...

— Давай сыр!—жыва сказаў мужчына, хапаючыся за
кошык.—Давай яго сюды!

Хворы заварушыўся, узняў галаву, і ўпершыню Іліко за-
ўважыў у яго вачах бляск. Хлапец, не адрываючыся, глядзеў
на кавалак сыру, што трымаў у руках мужчына, падыходзя-
чы да яго. Іліко пачуў некалькі слоў на рускай мове. Ён ужо
навучыўся адрозніваць гэтую выразную, чоткую, адрывістую
мову ад іншых, але не разумеў яшчэ ні слова. Аказалася,
што гэты мужчына гаворыць па-расійску гэтак-жа добра, як
і на роднай мове Іліко. Мужчына адламаў кавалак сыру і
падаў хлапцу. Той прагна схопіў сыр тонкай рукой і нешта
сказаў слабым голасам.

— Дзякаваць, дзядзечка...—сказаў хлапец.

— Ну, ну, мурзаты!—усміхнуўся мужчына.—Цяпер будзе
табе лягчэй... Еш памалу, ён салёны і больш не прасі. Больш
пакуль што не дам... У цябе, брат, кішка ў кішку ўлезла,
многа есці нельга, зашкодзіць. Народ, чорт іх матары, дзіця з
голаду зайшлося, каб хто скарынку хлеба хаця-б са злосці
кінуў. Ляжы, ляжы, не ўставай... Пакрысе, не спяшайся...

Хлапец, сціскаючы ў жмені кавалачак сыру, прагна грыз
яго, і вочы ягоныя, дагэтуль загаслыя, глыбока роўнадушныя,
блішчэлі дзікаватымі, галоднымі агеньчыкамі. Іліко, усхваля-
ваны, моўчкі глядзеў на яго. Па таму, як хлапец узяўся есці,
Іліко здагадаўся, што ён не хворы, а вельмі галодны, настоль-
кі галодны, што аслабеў і лёг. Іліко зазірнуў у кошык яшчэ
раз, нават патрос яго, але там больш нічога не было. Такім
чынам Іліко ўжо нічым не мог дапамагчы і толькі стаяў і
моўчкі глядзеў, слухаючы незразумелую размову. Мужчына
больш не звяртаў на яго ўвагі.

У садзе было паранейшаму ціха, на дарожках нікога не
было. Раса падсыхала, сонца ўзнімалася вышэй, непадалёку
шумела мора. Але горад яшчэ спаў. Толькі ў порце яшчэ
раз зычна закрычаў гудок. Хлапец скончыў есці і ўмольна
глянуў на мужчыну. Але той пакруціў галавой, хаваючы сыр
у кішэню.

— Нельга больш, нельга. Паляжы ціхенька, адпачні, по-

тым са мной пойдзем. Там у мяне адляжышся! Эх! Ужо другі гудок! Ляжы ціха, мурзаты, зараз трэба ісці... Потым яшчэ падкармлю, не крывіся! Стаў богу свечку, што на мяне трапіў, тут, пад купецкімі ганкамі, ты напэўна і кончыўся-б... Эх, мурзаты, мурзаты! Хапіла табе гора, відаць, у поўнай форме!

Хлапец закрыў вочы і ляжаў ціха. Тады мужчына ўспомніў пра Іліко, які ўсё яшчэ стаяў тут са сваім кошыкам.

— Гэта бяздомны хлопчык,—сказаў мужчына.—У яго няма ні бацькі, ні маці, ён адзін ходзіць па свеце і трапіў сюды аж з Украіны. Ты, напэўна, агарак, не ведаеш, дзе Украіна?

Іліко шчыра сказаў, што не ведае. Пасля таго, як мужчына загаварыў з ім, ён пасмялеў і цяпер толькі чакаў моманту, каб запытаць пра аўтамабілі.

— Хлопчык два дні не еў,—сказаў мужчына, вымаючы з кішэні кароценькую люльку.—Ён толькі піў ваду каля фантана. Ты ведаеш, агарак, што гэта значыць, два дні не есці. Іш ты які здаровы супроць яго, шчокі, як арбузы... Ты што, сваяк Гамрэкелі? Што ты там у яго робіш?

— Я прыехаў сюды вучыцца гандляваць таварамі,—важна адказаў Іліко.—Але пакуль мне пашыюць камізэльку і чырвоную кашулю, то я заняты іншай работай...

— Ну? На рынак ходзіш? Падлогі мыеш?

— Я мыў бочкі,—горда адказаў Іліко.—Сто бочак вымыў.

— Іш ты!—засмяўся мужчына.—Дык ты, значыцца, будзеш купцом? Адкуль-жа ты, гэтакі асілак, прыехаў, што адразу сто бочак... А?

— Я прыехаў з сялення Сагвасаліо,—адказаў Іліко.—У мяне таксама няма ні бацькі, ні маці. Я живу адзін.

— З Сагвасаліо?—перапытаў мужчына.—У каго-ж ты там жыў?

— У Арцёма Коркія.

Мужчына ўважліва паглядзеў на Іліко, потым выняў з кішэні шчапотку тытуню і напхаў люльку. Ягоны погляд Іліко палічыў за знак недавер'я і абразіўся.

— Я ўсіх ведаю Коркія,—сказаў ён.—І старога Арцёма і Кетэ, і пётку Анну і аднарукага Міха. З Вано мы заўсёды лавілі рыбу. Раз мы злавілі сазана. Цэлых пяць пудоў... А тады яшчэ аднаго... Я сам яго забіў. Калі бабуля Анна памерла, я ў іх цэлы месяц жыў. Я толькі не ведаю Бесо... Калі я быў яшчэ малы, Бесо пайшоў у салдаты, у большэвікі...

— Ну, добра, добра...—сказаў мужчына.—А ці далёка ад Сагвасаліо сяленне Сабакучаво?

Іліко не паспеў адказаць. Ззаду пачуліся крыкі. Па дарож-

ны да іх набліжаліся чацвёрта ваенных, пяты, у цывільным, відаць, адстаў і, спяшаючыся, падбегам здаганяў іх. Іліко падхапіў свой кошык, які быў паставіў на зямлю, і адышоў убок. Гэта былі тыя самыя начальнікі, што нядаўна праехалі ў аўтамабілі. Яны ішлі цяпер проста да іх, мерна ступаючы, падобныя адзін да аднаго, прыбраныя ў прыгожае адзенне, вельмі строга і маўклівыя. Іліко хацеў ужо скочыць у кусты, але ваенныя спыніліся як адзін і паднеслі рукі да казыркоў. Мужчына выняў люльку з роту і кіўнуў галавой. У гэты момант падаспеў пяты, у вузкіх штанах і ў смешнай куртцы з двума хвастамі. Ён стаміўся, відаць, бо аціраў твар, бегучы, і хутка схваў хустачку некуды пад хвасты, як толькі падбег да начальства. Адзін з вайсковых паказаў вачыма на хлапчука, што ляжаў на лаўцы. Цывільны адразу-ж нешта спытаў у мужчыны, і той адказаў яму. Іліко не разумеў ні слова і стаяў воддалі, утаропіўшыся вачыма ў шырокія начальніцкія грудзі, прыбраныя ў залатыя гузікі і розныя бліскучыя штучкі.

— Я чыноўнік міністэрства замежных спраў,—сказаў цывільны па-расійску.—З кім маю гонар гаварыць?

— Гонар невялікі...—усміхнуўся мужчына.—Маё прозвішча Курыдзе... Канстанцін Курыдзе, партовы рабочы...

Чыноўнік патрымаўся за сваю эспан'ёлку, падумаў і адвярнуўся да вайсковых.

— Гэта партовы рабочы, пане генерал,—сказаў ён па-англійску.—Грузін.

Вайсковыя казырнулі зноў. Курыдзе выбіў сваю люльку аб пазногаць, схваў у кішэню і зноў пакланіўся.

— Ён мала падобны да грузіна...—заўважыў генерал. — Асабліва колер валасоў... Будзьце ласкавы, спытайце ў гэтага чалавека, што здарылася з яго дзіцем?

— Чыё гэта дзіця?—спытаў чыноўнік па-грузінску і гэта былі адзіныя словы, якія зразумеў Іліко з усёй паследуючай размовы. — Вы гаворыце з начальнікам англійскай ваеннай місіі ў Грузіі. Будзьце, калі ласка, больш ветлівым. Гэта ваша дзіця?

— Гэта бяздомнае дзіця,—холадна адказаў Курыдзе. — Ідучы на работу, я знайшоў яго тут, на гэтай самай лаўцы. Ён знясілеў ад голаду.

Чыноўнік паторгаў сваю бародку і зноў павярнуўся да вайсковых.

— Сын гэтага чалавека, генерал, нечакана захварэў, і вось ён прынёс яго ў больніцу. Але цяпер яшчэ рана і яны чакаюць на бульвары, пакуль пачнецца прыём.—Чыноўнік з укусу глянуў на Курыдзе.—Хутчэй за ўсё ў дзіцяці прыступ малярыі. Вельмі частае з'явішча на гэтым узбярэжжы. З вашага дз-

волу, пане генерал, панове афіцэры, тут паблізу, у гэтым-жа садзе будаўніцтва сабора. Першая і адзіная ў Еўропе жалеза-бетонная пабудова духоўнага прызначэння. Перакрыццё купала, прашу звярнуць увагу, таксама будзе жалеза-бетонным... Свайго роду ўнікум. Прашу...

Вайсковыя пераглянуліся, генерал у знак згоды кінуў галавой. Але тут Курыдзе зрабіў крок наперад і стаў перад генералам, трымаючы рукі ў кішэні. Відаць, ён вырашыў не быць асабліва ветлівым.

— Гэты чалавек ілжэ,—на чыстай англійскай мове сказаў Курыдзе, ваўпор гледзячы ў шэрыя, халодныя, здзіўленыя вочы генерала. — Як поўны генерал і поўны гаспадар Грузіі, маеце ўсе падставы прагнаць яго з двара і ўзяць сабе другога лакея.

Чыноўнік змярцвеў. Ягоны выхалены твар стаў шэрым. Вырачыўшы вочы, ён з жахам глядзеў на Курыдзе, не будучы ў сілах сказаць хоць-бы слова. Генерал прыўзняў брыво і глянуў на сваю світу. Адзін з афіцэраў ледзь прыкметна ўсміхнуўся.

— Да... дазвольце...—ускрыкнуў чыноўнік.—Дазвольце... Якое права...

Генерал глянуў на яго, і ён сціх. Гэта было сцвярджаннем слоў Курыдзе, які стаяў перад генералам усё ў той-жа спакойнай позе. Генерал, не спяшаючыся, аглядзеў яго з ног да галавы і адзін момант затрымаў погляд на кішэнях. Курыдзе ўсміхнуўся, выняў з кішэні люльку, з другой тытунь і адступіў на крок. Генерал зноў павёў брывом. Чыноўнік парываўся нешта сказаць, але яго замарожваў генеральскі погляд. Іліко аж прыадкрыў рот, стараючыся ўгадаць, што такое раптам здарылася. Толькі хворы ўсё так-жа абьякава глядзеў на незнаёмых людзей. Непрыемная пауза прадоўжвалася. Яе парушыў сам Курыдзе.

— Прашу выбачэння,—сказаў ён.—Пан генерал прыехаў у Поці, каб паглядзець, як ідзе пагрузка чыятурскага марганца на англійскія параходы... Я гэта разумею. Але я асмельваюся на хвіліну затрымаць увагу пана генерала: гэта не маё дзіця. Гэта бяздомнае дзіця з Украіны, яно страціла сваіх блізкіх і шукае дапамогі і прытулку. Але з пажарышча яно трапіла ў абакрадзены дом і вось вынікі... Курыдзе паказаў на ворах лахманоў.

Вочы генерала пасвятлелі, шчака ўздрыгнула, ён пабарабаниў пальцамі па тугім паясе з таўстой, лакіраванай скуры, але стрымаў сябе і ўсміхнуўся.

— Гэта частае з'явішча не на адным толькі ўзбярэжжы...—дадаў Курыдзе.—І прычыны яго вядомы шмат каму...

Курыдзе ўсунуў у кішэню сваю люльку. Пляма на шчаце пацямнела і выдавалася чорнай. Ён стаяў вялікі, няскладны супроць шчагалеватага, падцягнутага генерала, які ветліва і паблажліва ўсміхаўся, пазіраючы сабе пад ногі.

— Пане генерал,—рэзка крыкнуў чыноўнік.—Я лічу патрэбным звярнуцца...

Генерал зноў глянуў на яго, і зноў у зрэнках з'явіліся ільдзінкі і зніклі. Чыноўнік змоўк.

— Вельмі прыемна чуць ад вас англійскую мову...—ціха сказаў генерал да Курыдзе.—Тым больш... гм... вы, калі судзіць знешне, цяжка меркаваць аб адукацыі... Аднак... Вы жылі ў Англіі?

Генерал усміхаўся, але белыя ільдзінкі выразна прасвечвалі ў яго зрэнках.

— Я жыў у Англіі...—коратка адказаў Курыдзе.

— Так... Вельмі вам удзячны.—Генерал, ускінуўшы руку да казырка, адварнуўся.—Вы, здаецца, хацелі паказаць нам...

Чыноўнік падбег да генерала, Курыдзе ўчуў апошнія генеральскія словы.

— Так, так... Жалеза-бетонны сабор...

Яны пайшлі. Іліко глядзеў услед пышнаму начальству. Чалавек з двума хвастамі, які ішоў ззаду, выдаваўся папросту смешным. Іліко хацеў сказаць пра гэта Курыдзе, які яшчэ больш спадабаўся яму, бо, па ўсім відаць, моцна зрэзаў хвастатага перад начальнікам, але, убачыўшы ягоны суровы, нават злы твар, не асмеліўся. Курыдзе хвіліну стаяў моўчкі, павярнуўся да Іліко.

— Ну, ты, купец, сто бочак, сьп адгэтуль!—сказаў ён.—А то гаспадар дасць табе ў скуру... Табе яшчэ рана з генераламі кампанію вадзіць...

Падышоўшы да лаўкі, ён лёгка ўзяў на рукі хворага, моўчкі абмінуў Іліко і хутка пайшоў некуды проста праз кусты. Іліко падхапіў свой кошык і, не шкадуючы ног, памчаў па дарожцы. Усё гэта было так цікава, што ён і не заўважыў, як сышоў ладны час. Сонца ўжо ўзнялося вышэй за гарадскія дахі і добра грэла, па вуліцы за садам грукалі колы і надрыўна крычаў ішак. Гэта ехалі на рынак сяляне з бліжніх вёсак. Якраз у гэтую пару заўсёды прасынаецца гаспадар. Іліко надаў ходу.

У той момант, калі Курыдзе знік у кустах, генерал лёганька, непрыкметна азірнуўся скосу і потым глянуў на чыноўніка. Той адразу зразумеў, у чым справа.

— Прашу выбачэння, пане генерал,—сказаў ён.—Адно хвілінку. Адно мгненне...

Ён хутка пайшоў наперад, завярнуўся на бліжэйшую сцеж-

ку, азірнуўся і рушыў размашыстай рыссю, падскокваючы на крутых заваротах. Праз пару хвілін бегу наперадзе мільгнулі чыгунныя крагі агарожы, чыноўнік звярнуў са сцэжкі, каб скараціць шлях, пераскочыў праз куст і, вылецеўшы на дарожку, ледзь не збіў з ног хлапчука з кошыкам.

Іліко, убачыўшы хвастатага, ірвануў наперад з усяе сілы. Хвастаты бег за ім. Каля адкрытых варот саду нерухома стаяў аўтамабіль, але цяпер Іліко не спыніўся-б, хаця-б усе цуды зямлі стаялі на яго дарозе. Цыбаты і хвастаты начальнік бег за ім крок у крок. Яны амаль што разам выскачылі з варот саду і пасля гэтага Іліко прыпусціў так, што ногі амаль не датыкаліся да зямлі. Такім ходам, далёка пакінуўшы за сабою хвастатага, Іліко дамчаў да рынку і знік у натоўпе.

Чыноўнік прыбыў туды значна пазней. Вусаты і пузаты чын, відаць, з ранейшых гарадавых, стаяў ля латка з зелянінай і еў рэдыску. Чыноўнік падбег да яго, нешта сказаў чыну на вуха, у таго акругліліся вочы і хвосцік рэдыскі некалькі часу нерухома тырчэў з роту.

— У паласатай матроскай фуфайцы...—шаптаў чыноўнік. — З плямай на шчацэ... Прозвішча Курыдзе... У порце.

Чын кіўнуў галавой, выплюнуў хвосцік і, прытрымліваючы кабуру, патрухаў з рынку. Чыноўнік пайшоў павольна, аціраючы твар. На яго з цікаўнасцю глядзелі жанчыны, якіх парадкам ужо сабралася на рынак.

— Я ведаю! — сказала адна з іх, агледзеўшы чыноўніка. — Гэты... яны ў Валіко Лакапарыя з учарайшага вечара ў карты рэзаліся. Відаць пабіліся? Гэты зусім п'яны.

Чыноўнік міністэрства замежных спраў з высока ўзнятай галавой ішоў праз натоўп і перад ім расступаліся. У гэты час ваенная місія вялікай саюзнай дзяржавы аглядала пабудову сабора, адзіную ў Еўропе жалеза-бетонную пабудову духоўнага прызначэння.

* * *

Яшчэ падыходзячы да варот, Іліко адчуў голасны плач Маро на дварэ. Кошык цяпер быў цяжкім, і Іліко, спяшаючы, амаль не перакуліўся праз высокі парог падваротні. Па сярэдзіне двара стаяў незнаёмы хлапец, круглатвары, з кручкаватым носам, каротка астрыжаны, з доўгімі, нейкімі вострымі, адтапыранымі вушамі. Хлапец не спадабаўся Іліко з першага погляду, а тое, што ён рабіў, не спадабалася яшчэ больш. Ён трымаў за шыю кацянё Маро, высока ўзнімаючы яго ўгару. Пушысты звярок трапятаўся ў яго руках, бо хлапец мусіць душыў яго за горла. Маро бегала наўкола і голасна

плакала. Убачыўшы гэта, Іліко кінуў свой кошык і ў два скокі апынуўся побач з хлапцом.

— Ты!—крыкнуў Іліко, сціскаючы кулакі. — Пусці кацянё, свіння!

Хлапец быў амаль што на галаву вышэйшы за Іліко. Ён зняважліва аглянуў яго цераз плячо і, заспяваўшы нейкую песню, выбрыкваючы нагамі, затанцаваў па двары. Іліко не паўтараўся. Ён падбег да хлапца і з разгону ўдарыў яго кулакамі ў бок. Хлапец войкнуў і выпусціў кацянё. Маро моўчкі падхапіла яго і пабегла на кухню.

— Яшчэ хочаш, — закрычаў Іліко, захоплены лёгкай перамогай. — Яшчэ хочаш? Свіння, жаба, ішак!

Хлапец размахнуўся і спрытна даў Іліко пад падбародак. Іліко з вігам рынуў на яго і праз момант абодва качаліся па зямлі блізка таго месца, дзе ўначы стаялі буйвалы. Спачатку на дварэ нікога, акрамя двух байцоў, не было. Потым з кухні выглянула Эзабедзі і ўбачыла Іліко, які сядзеў верхам на панічы і малаціў яго кулакамі па патыліцы.

— Гвація, — закрычала Эзабедзі. — Гвація, бяжы сюды! Іліко б'е маладога батона!

Малады батона зароў на ўсё горла. На двор выбег Гвація. Іліко злез з пераможанага праціўніка, і той павольна ўставаў, выпэцканы ў бруд, з чырвоным абсопленным тварам.

— Ага! — падскокваючы крычаў Іліко. — З'еў? Хадзі яшчэ, наб'ю морду! З'еў?

— Іліко! — крычаў Гвація, падбягаючы. — Іліко! Пайшоў прэч, што ты робіш, паскуднік! Вось я табе...

У гэты момант малады батона моўчкі ўдарыў Іліко, той не ўстаяў на нагах, і яны зноў пакаціліся па зямлі. Гвація бегаў навокал, мерачыся зловіць Іліко за нагу. На дапамогу яму паспяхалі Саламея і Эзабедзі, буфетчык Гурген выскачыў з кухні апошнім, на хадзі адвязваючы фартук. Байцоў хутка развялі-б, але тут пачуўся голас гаспадара.

— Не паддавайся, Гіо!—крычаў Сімон, стоячы на парозе. — Пад нагу яго! Пад нагу! Так! Прапаў Іліко! Гвація, адступіся! Не замінаўце ім. Не чапайце, кажу! Ну, Гіо? Так! Р-раз! Малайчына Гіо! Ах, забаўна!

Сімон павольна сыходзіў па лесвіцы, з цікаўнасцю прыглядаючыся да бойкі. Цяпер Іліко стала горш. Гіо аказаўся на версе. У Іліко з носу ішла кроў, удары сыпаліся адзін за адным. Абараняючыся, Іліко бачыў блізка ад сябе ашчэранныя рэдкія зубы, выпуклыя непрытомныя ад злосці вочы, таўсташчокі нейкі дзіўна знаёмы твар. Потым цопкая рука пракра-

лася да горла Іліко, ён ірвануўся з усіх сіл і ўскочыў на ногі. Задыханы, размазваючы рукавом кроў па твары, ён чакаў, пакуль хлапец узнімецца на ногі. У гэтую хвіліну нехта схопіў яго за каўнер і аж прыўзняў ад зямлі, гэта быў гаспадар. Іліко ўбачыў спуджаныя твары Саламеі, Гвація і астатніх і ў той-жа момант свет страсянуўся ў яго вачах і ў вушах зазвінела ад моцнага ўдару.

— Шчанюк! — зашыпеў Сімон, яшчэ раз пляснуўшы Іліко па шчацэ. — Ты з кім гэта? Ты паглядзі, што ты зрабіў маладому батоно!.. А? Сын сабакі, ты языком выліжаш ягонае адзенне!..

Малады батоно стаяў, растапырыўшы рукі, аглядаючы парваную на калені панчоку. Сімон тузануў Іліко за руку.

— Я табе пакажу, як з кулакамі кідацца на гаспадара! — крыкнуў Сімон. — Ты гразь з-пад ягоных ног! Ты ў мяне доўга не забудзешся!

І ён пацягнуў за сабой амаль непрытомнага хлапчука, на хаду адшпільваючы таўсты скураны пояс.

— Батоно! — закрычала ўслед Саламея. — Батоно! Ён не ведаў, што гэта паніч! Батоно!

Сімон адкрыў дзверы ў свіран, з размаху ўкінуў туды Іліко і, не азіраючыся, пераступіў парог. На дварэ стала ціха. Потым праз маленькае, забранае ў краты акенца свірана прарваўся тонкі пакутны дзіцячы голас. Саламея, затыкаючы вушы, пабегла з двара, Эзабедзі заплакала, ламаючы рукі, хмуры Гурген павярнуўся і моўчкі пайшоў на кухню. Гіо, пераступаючы нагамі ад задавальнення, з цікаўнасцю прыслухоўваўся да таго, што робіцца ў свіране. Здушаны тонкі дзіцячы голас не сціхаючы вёў адну высокую страшную ноту. І тады чыста звярыны рык разлётся па двары. Гэта ўзбунтаваўся Гвація. Ён прыбег да свірана і ірвануў да сябе дзверы. Яны не падаліся, зашчэпленыя знутры. Гвація ўдарыў у дзверы нагой.

— Гвація, што робіш? — крыкнуў ад парога кухні Гурген, — Гвація!

Гвація адбегся і зноў грукнуў у дзверы. Іліко сціх; дзверы адчыніліся, і на парозе з'явіўся з рэмянём у руках распяразаны Сімон. Убачыўшы Гвація, Сімон адступіў. Бледны, як мярцвяк, з дзіка вырачанымі вачыма, Гвація быў страшны. Ён стаяў, сціснуўшы кулак, калаціўся ўсім целам і не мог сказаць ні слова. Сустрэўшыся з поглядам Гвація, Сімон адступіў яшчэ на крок.

— Што ты? — прашаптаў Сімон, — што ты!..

— Звер! — закрычаў Гвація, тупаючы нагамі. — Звер!.. Звер!..

— Гурген,—крыкнуў Сімон, хаваючыся за дзверы.—Ён звар'ясеў!..

Гвація ўскочыў у свіран. Сімон пабег у кут, але Гвація заступіў дарогу і прыціснуў яго да сцяны. Сімон не абараняўся. Паралізаваны страхам, раззявіўшы рот, ён глядзеў у дзікія вочы Гвація, нават не адчуваючы болю, хаця Гвація з незвычайнай сілай сціскаў жалезнымі сваімі палцамі ягоныя рыхлыя плечы.

На дварэ ў тры галасы крычалі Гіо, Эзабедзі і Гурген. Мадам Гамрэкелі паспешна сыходзіла па лесвіцы. Збіты Іліко прапоўз каля ног Гвація і схваўся за скрыню.

— Звер!.. Звер!..—шаптаў Гвація, трасучы Сімона.—Звер!

Раптам Сімон крутнуўся, нырнуў галавой пад рукі Гвація, вырваўся і пераскочыў парог, ледзьве не збіў з ног Гургена, што бег на дапамогу, і, азіраючыся, хутка пайшоў праз двор. Гвація выскачыў са свірна, але не здаганяў Сімона.

— Звер!—хрыпла крыкнуў ён, патрасаючы кулаком.—Гадзіна!.. Я знішчу тваё гняздо. Ты ў мяне жабраком па свеце пойдзеш. Звер! Смярдзючы клоп! Я цябе спалю!.. Звер!

Сімон, убачыўшы, што Гвація не здаганяе яго, спыніўся і нешта крыкнуў. Гвація не ўчуў, але хутка нахіліўся, узяў з зямлі кавалак цагляны і з усяе сілы шпурнуў у Сімона. У акне кухні рассыпалася шыба. Сімон адным махам узбег па ўсходах і, грукнуўшы дзвярыма, знік у доме. Гвація схопіўся за галаву і, хістаючыся, пайшоў на вуліцу.

Цэлую гадзіну яшчэ ў доме Гамрэкелі не сціхаў шум. Сімон хадзіў па пакоях, падкідаючы нагой крэслы, мадам Гамрэкелі ляжала на канапе, і Маро падносила ёй то адзін, то другі флакон. Эзабедзі ў калідоры абмывала маладога батоно, Гурген прыбіваў да акна кухні ліст фанеры. Ля варот стаялі суседзі, абмяркоўваючы падзеі ў сям'і Гамрэкелі. Яны бачылі, як Саламея павяла праз двор збітага Іліко, і цяпер спрачаліся, ці мае гаспадар права пакараць свайго парабка. Суседзі Гамрэкелі былі паважанымі ў горадзе людзьмі. Шмат хто з іх меў крамы, іншыя займаліся падрадамі, астатнія служылі ў дзяржаўных і прыватных установах. Апошнія і трымаліся думкі, што гаспадар не мае права біць сваіх слуг.

— Пачакайце, паважаны Малакія!..—чулася ля варот.

— Выбачайце, мой дарагі, мы жывем у дэмакратычнай рэспубліцы... Закон...

— Ха! Дык па-вашаму, трэба саступаць з дарогі кожнаму хаму?

— Мы мзем на ўвазе няпоўналетняе дзіця...

— Самі вы няпоўналетняе дзіця!

— Закон... На падставе закону...

— Вы мне адкажаце за знявагу!

— Ой! Каб я баяўся кожнага канцылярскага пацука?

— Вы жулік! Вы думаеце, нікому невядомы вашы махінацыі з лесам у Очэмчыры?

— Панове! Хвілінку ўвагі. Пакіньце спрэчкі... Высокія прынцыпы дэмакратыі, пакладзеныя ў аснову...

— Я не жадаю разважаць аб дэмакратыі ў прысутнасці жулікаў!

— Што вы казалі?

— Схавайце свой кулак! Я зараз паклічу паставага!

Скончылася на тым, што прышоў Гурген і, моцна грукнуўшы, закрыў фортку. Гэта неяк адразу ахаладзіла страсці, паважаныя грамадзяне торада ўспомнілі, што неўзабаве паніхіда па інспектары, і разышліся, ляніва пабрэхваючы адзін на аднаго. Надыходзіў час сьнеданьня, і на кухні кожнага больш ці менш прыстойнага дому больш ці менш прыёмна пахла.

Памалу супакоіліся і ў доме Гамрэкелі. Сімону надакучыла раскідаць крэслы, ён патрабаваў гарачай вады і сеў галіцца. На маладога батона ўздзелі новы гарнітур, і мадам Гамрэкелі вывела яго ў сад. Эзабедзі чысціла ў калідоры сурдот Сімона, Саламея рыхтавала сьнеданне, Гурген сядзеў за канторкай у духане і падлічваў учарайшую выручку.

У каморы ляжаў Іліко, побач з ім, на падлозе, сядзела Маро. Іліко дрыжэў, галава была гарачай, усё цела было як-бы налітым тупым болем. Так нешчасліва скончылася гэтая багатая падзеямі мітуслівая раніца. У каморы было цёмна, сонца ішло ўжо высока, і сонечныя зайчыкі зніклі. Пахла цвіллю і пылам, было душна і крыху нават боязна. Але Маро і не думала аб тым, каб пайсці адгэтуль. Яна паціху гладзіла кучаравыя валасы Іліко і шаптала ўвесь час.

— Не плач, Іліко, не плач...

— Я н-не... не плачу... — заікаючыся, стогнучы, шэптам адказваў Іліко.

— Не плач, Іліко, не плач...

Больш Маро нічога не магла прыдумаць, каб суцешыць і супакоіць Іліко. Іліко то засынаў і ляжаў ціха нейкі час у забыцці, то ўздрыгваў, як-бы хто штурхаў яго, і пачаў паціху стагнаць. Тады маленькая рука лашчыла ягоныя валасы, цёпла краналася твару і Іліко чуў ціхі шэпт:

— Не плач, Іліко, не плач...

— Я н-не... плачу... — адказваў Іліко, і цяжкая дрымота зноў ахінала яго. Нарэшце, ён заснуў. Маро баялася паварушыцца, нават не знімала рукі з галавы Іліко. Так прайшло некалькі хвілін. У туглівай цішыні Маро чула нейкія шолэхі,

здавалася, што нехта стаіць паблізу, ля галавы Іліко, нехта гаворыць паціху, ледзь чутна. Вузенькія, цымяныя палоскі святла ў шчылінах дзвярэй час-ад-часу знікалі амаль зусім. Раптам Іліко выразна сказаў на ўвесь голас:

— Я іх зарэжу!

— Каго, Іліко?—спалоханая спытала Маро.

Іліко не адказаў. Ён спаў. Гэта было вышэй за сілы Маро. Яна заўсёды баялася, калі людзі гавораць у сне.

— Каго, Іліко? — спытала зноў Маро.

Адказу не было. Была тужлівая цішыня, душная цемра, нейкія шолахі паблізу, страх сціснуў сэрца дзяўчынкі. Не дыхаючы, яна ўстала, вобмацкам прайшла да дзвярэй і, на шчасце, адразу знайшла клямку. Дзверы заскрыпелі, і Маро апынулася ў калідоры. Тут было светла. Праз запэцканае мухамі вузкае акно Маро ўбачыла на дварэ Гургена. Ён хадзіў з вядром каля новага дэрэжані, на якім гаспадар ездзіць па святых, і абліваў вадою чырвоныя колы. На ім быў скураны фартух, які насіў Гвація. Быў ясны, сонечны дзень, белыя рэдкія хмаркі плылі ў сінім небе, на падаконніку падскоквала маленькая шэрая птушка. Яна глянула на Маро чорным дробненькім вочкам, успырхнула і знікла.

Маро супакоілася адразу, як толькі апынулася ў калідоры. Цяпер ёй было шкада Іліко, які застаўся адзін у цёмнай каморы. Яна адважна адкрыла дзверы, якія былі самі зачыніліся, і зазірнула ў камору. Іліко ляжаў нерухома, адварнуўшыся да сцяны, і твару яго не было відаць. Толькі кучаравыя валасы выглядалі з-пад коўдры.

— Іліко! — паклікала Маро. — Іліко!

Іліко не адказаў. Ён спаў. Маро пайшла ў кут, прынесла адтуль дошку і паклала яе ў створку дзвярэй. Цяпер дзверы шчыльна не зачыняліся, у каморы было святлей, і Іліко было не так страшна спаць. Пасля гэтага Маро сышла ўніз і аказалася, што ў самую пару. Мадам Гамрэкелі пасля снедання прайшла ў спальню апранацца і загадала паклікаць Маро. Дзяўчынцы не ўдалося нават забегчы на кухню, каб расказаць маці пра Іліко. Цыбаты вырадак Гіо сустрэў яе на дварэ, таргануў за касу і, паабяцаўшы ўсёроўна задушыць яе кацянё, перадаў ёй загад мадам Гамрэкелі. Маро пабегла ў дом.

Час ішоў, набліжаўся поўдзень. Гурген вывеў на двор коней і ўзяўся запрагаць. Ён не быў звычайным да гэтай работы і, акрамя таго, не вельмі быў смелым з коньмі. Справа ішла вельмі марудна. Нарэшце, Гурген неяк ублытаў коней у прапэжку і, праклінаючы ўсё на свеце, пайшоў апранаць фур-

манскае адзенне. Адзенне гэтае складалася ўсяго толькі з шарсцянска чырвонага пояса, але для Гургена і гэтага было досыць. Ён быў сталага ўжо веку і наймаўся да Гамрэкелі за буфетчыка, а не за фурмана. У яго не хапіла духу адмовіцца, калі гаспадар сказаў, што яму прыдзецца замяніць Гвація, і цяпер ён пакутваў, уяўляючы сабе, як гэта ён выедзе на козлах на смех усім знаёмым. Сімон таксама быў у дрэнным настроі. Акрамя ўсіх непрыемнасцей, якія адбыліся ў гэтую раніцу, на рукаве сурдута аказалася пляма, якую ніяк нельга было звесці. Акрамя таго, Сімон непакоіўся, што яны спозняцца і лепшыя месцы ў царкве будуць занятымі. Сімон не любіў быць апошнім. Ён нерваваўся, хадзіў па калідоры ля дзвярэй спальні, крычаў, каб мадам Гамрэкелі хутчэй канчала завіўку, бо ў доме пахне паленым сабакам, і дабіўся нарэшце таго, што са спальні велічна вышла мадам Гамрэкелі і абвясціла, што не паедзе ні на якія пахаванні Сімонавых сяброў, гэтакіх-жа п'яніц, як і ён сам. Узняўся крык, мітусня пачалася нанова і было ўжо далёка палова дня, калі вароты сядзібы Гамрэкелі расчыніліся і пануры Гурген, туга напяўшы лейцы, вывез на вуліцу свайго батона з жонкаю і нашчадкам.

А Іліко ўсё спаў. Ён не прасынаўся, калі прыходзілі Саламея і Маро, а пасля іх Эзабедзі. Ён не чуў, як праходзіла па вуліцы пахавальная працэсія, ён спаў доўга і непрабудна шмат гадзін.

* * *

Пахаванне падатковага інспектара было пышным. Жалобная працэсія павольна рухалася па вуліцах, блішчэлі рызы духавенства, плыў сіні дым ладана. Найбольш паважаныя грамадзяне горада прыстойным, хоць і не стройным гуртам ішлі за катафалкам, за імі рухаўся вялікі натоўп цікаўнага народа. Побач ішло для парадку некалькі чыноў у белых пярчатках, ззаду ехала чарада карэт, фэтонаў і проста лінеек. Калі працэсія пераходзіла вуліцы, паставыя бралі пад казырок. Усё было вельмі ўрачыста.

Сімон быў наперадзе. Ён дарэмна непакоіўся, што застанецца незаўважаным. Хаця ён і спазніўся, хаця паніхіда і пачалася ўжо, калі фэтон Гамрэкелі пад'ехаў да царквы, — усё-такі ўсё ўладзілася, калі не лічыць таго, што спярша так і не ўдалося прабіцца бліжэй да катафалка, на месца, якое загадзя быў намеціў Сімон. Паважаныя грамадзяне горада стаялі сцяной і энергічна адказвалі на Сімонавы штуршкі.

Давялося пастаяць каля царкоўнага старасты. Калі выносілі труну. Сімона таксама адцёрлі: Ён быў падвярнуўся якраз у пару і падставіў плячо, цвёрда ўпэўнены, што цяпер месца за катафалкам забяспечана, але вышла замінка, таўсты Пачулія выкарыстаў гэта і адціснуў Сімона ўбок. У той самы момант, калі страчаны былі ўсе надзеі і не было ўжо ніякіх магчымасцей прабіцца наперад, Сімон раптам заўважыў удаву. Яна разгублена стаяла зусім адна, на яе неяк забыліся. У адзін момант Сімон прабіўся праз натоўп і ўзяў жанчыну пад руку. Пры выхадзе нехта з сваякоў прыклеіўся з другога боку, астатнія-ж тапталіся навокал, непрыязна пазіраючы на Сімона. Але ніякіх спосабаў адарваць яго ад удавы не было і яны павалакліся ззаду. Сімон ішоў перад усімі, беражна і далікатна вёў удаву і калі зрэдку азіраўся, то бачыў лысіну Пачулія, які зайздросна адводзіў вочы ўбок, дзівячыся відаць з Сімонавага спрыту.

Найбольш эфектным быў Гунава. Ідучы за катафалкам, і пасля, на могілках, стоячы пад дрэвам, воддалі ад усіх, ён часта сустракаў зацікаўленыя погляды і чуў сваё імя. З прысутных тут ён адзін меў самае блізкае дачыненне да гэтай урачыстай падзеі. Доказам была ягоная правая рука, што вісела на чорнай перавязі. У форме, гладка выгалены, крыху бледны, з лёгкай балеснай грываскай на твары, Гунава выдаваўся маладзейшым за свае гады і карыстаўся павышанай увагай жанчын. Ён усміхаўся ім стомлена і сумна, ранены герой, што стаіць над магілай друга.

Яму і на самай справе было дрэнна. Рука, параненая вялікай самадзельнай куляй, тупа ныла, не сціхаючы ўвесь час. Даўгі гранёны ствол стрэльбы, які цьмяна бліюў пры святле месяца на грэблі Сабакучаво, смертаноснае чорнае вочка, што глянула яму ў твар, застанецца ў памяці надоўга, як адзін з страшнейшых момантаў у яго жыцці. Але не гэта прыгнятала Гунава, калі ён слухаў гісторыю пра геройскае ўзяцце бунтоўнага сялення: побач з ім ішоў чалавек, які быў сведкай і ўдзельнікам гэтых геройстваў. Мучаідзе застаўся сядзеццё, калі Гунава, убачыўшы стрэльбу, заверашчэў заячым голасам і ўпаў на дно фэтона, да таго яшчэ, як той, што хаваўся ў кустах, стрэліў. Ён-жа ўзняў Гунава на ногі і падтрымліваў яго, пакуль асобаатрадчык жыў і крычаў на ўсё балота, што яго забілі, наганяючы гэтым яшчэ больш страху на салдат, якія расстралялі ў паветра палову сваіх патронаў. Мучаідзе, перад якім выстаўляў сябе Гунава, як узор энергіі і бяспрашнасці, адпойваў яго смярдзючай балотнай вадой, калі пасля перавязкі Гунава качаўся ў прыпадку істэрыкі і бляваў, як

кацяне, і ён-жа, прыехаўшы ў Поці, паднёс асобаатрадчыку на ўспамін цяжкую, свінцовую самадзельную кулю, якая прабіла Гунава руку і ўвязла ў мяккіх падушках сядзення. Гунава ўзяў гэтую кулю, хаця ўспамінаў было і без таго досыць. Цяпер Мучаідзе ішоў побач з ім, Гунава папросту здзіўляла скромнасць гэтага чалавека. Варта было Мучаідзе расказаць толькі адзін эпізод на грэблі, каб слава асобаатрадчыка лопнула, як мыльны пупыр. І ён меў усе падставы зрабіць гэта, аднак, дагэтуль, відаць, маўчаў. Гунава шкадаваў нават, што ў свой час дакучаў гэтаму чалавеку.

Пры такіх неспрыяючых абставінах даводзілася асобаатрадчыку вытрымліваць марку.

Інспектару праспявалі вечную памяць. Дзячок вытрас каззіла, дзякан хрыпла адкашляўся. Пачалі разыходзіцца. Заплаканая ўдава і сваякі запрашалі на памінкі, і тыя, хто на запрашэнне разлічваў, збіраліся ў гурткі і гутарылі ўсё аб тым-жа бунтоўным сяленні Сабакучаво і аб справах, якія завялі падатковага інспектара на той свет. Сімон, урачысты настрой якога значна знізіўся пасля кароткай сутычкі з мадам Гамрэкелі (прычынай было няпрошанае Сімонава казальерства), цяпер, наслухаўшыся гутарак аб забойствах і пажарах, спахмурнеў канчаткова. Ён прыпомніў пагрозу Гвація і рады быў ужо, калі змучаная ўдава з плаксівай усмешкай падышла да яго і запрасіла на памінальны абед. Лепш за ўсё ён паехаў-бы адразу дадому, бо ўсялякія няшчасці заўсёды якраз і пачыналіся з таго, што сёння адбылося паміж ім і Гвація. Але ехаць на абед усё-такі давялося. Гіо перадалі на рукі Эзабедзі, якая, згодна раней дадзеных інструкцый, прышла на могількі. Сімон узлез у фэтон, побач з ім села мадам Гамрэкелі і ў знак няласкавасці ўперлася локцем у ягоны бок. Пануры Гурген, насцёбваючы ленаватых коней, павёз гаспадароў на старую інспектараву кватэру. Пераязджаючы пляц, мадам Гамрэкелі, не адварочваючыся да Сімона, тонам загаду сказала:

- Каб яго мае вочы больш не бачылі!
- Каго гэта? — нясмела спытаў Сімон.
- Гэтага вар'ята Гвація.

Замест адказу Сімон паказаў вачыма на ўнылыя плечы Гургена, але мадам Гамрэкелі не звярнула ніякай увагі на Сімонаў сігнал.

— Я не хачу, каб майму дзіцяці нейкі п'яніца прабіў галаву даглінай,—рашуча сказала мадам Гамрэкелі.—Я загадаю, каб ягоныя лахманы сёння-ж выкінулі на вуліцу. Проста сорам, што ты не ўмееш сябе трымаць, як гаспадар.

— Я быў-бы вельмі рады, душка, — лагодна адказаў Сімон, — каб нячыстая сіла ўзяла вас усіх ад маёй галавы!

— Хам!

На гэтым размова скончылася, і фэатон неўзабаве спыніўся ля дома інспектаравай удавы. Памінальны абед быў нудны, як і трэба было чакаць. Гунава не прыехаў, спаслаўшыся на неадкладныя справы і неабходнасць перавязкі. Гэта таксама не спрыяла настрою Сімона. Ён думаў пагаварыць з Гунава наконт сваіх спраў, бо ўчора яшчэ канчаткова вырашыў з зямлёй Коркія не звязвацца. Падзеі, якія адбыліся ў Сабакучаво, адбілі ў Сімона ахвоту пашыраць свае плантацыі ў Сагвасалію, і нават, каб знайшоўся пакупнік, ён магчыма, падумаўшы, прадаў-бы і тыя вот участкі, што меў.

— Я-ж не магу там сядзець са стрэльбай у вінаграднічку, — гаварыў учора Сімон жонцы на сямейнай нарадзе. — Гунава ездзіць у вёску з салдатамі, дык такая ў яго служба, ён за гэта і медалі атрымоўвае! А мне медалёў ніхто не дасць! Альбо кошык вінаграду, альбо дзіра ў чэрапе. Хай ён згарыць, такі гандаль! І на ліха я з гэтым Коркія звязаўся яшчэ? Сто рублёў упёк чысценькімі! Праўду кажуць разумныя людзі: у вароны вока не было, а яна ў бога веяк прасіла...

Тут, на абедзе, Сімон і меркаваў завесці з Гунава размову наконт звароту ста залатых, але той, як-бы ведаючы, не прышоў. Саламон Пачулія ўвесь час аб нечым шаптаўся з лесніком Саатсазавым, відаць, заводзіў нейкую справу. Калі Сімон, каб распачаць гутарку, узяў кубак за яго здароўе, Пачулія толькі паківаў галавой і адварнуўся. Па правую руку Сімона была ягоная ўласная жонка, па левую — дзьяк, царкоўны пацук з зарослымі воласам вушамі і з барадой, што пачынала расці ледзьве не ад патыліцы. Сімон сядзеў адзін і, не зважаючы на пагрозныя погляды мадам Гамрэкелі, налягаў на віно. Але ад гэтага не было весялей.

Дадому прыехаў Сімон пануры і занепакоены. Гвація не было яшчэ. Сімон загадаў Гургену далажыць, калі прыдзе Гвація, і, вылезшы з фэатона, пайшоў проста ў спальню. Гурген, які згаладаўся праз дзень на козлах, быў злы не менш за гаспадара, нічога не адказаў і ўзяўся выпрагаць коней.

Гвація з'явіўся ўвечары, калі было ўжо цёмна, і прайшоў у вазоўню, дзе ён заўсёды спаў улетку. Гурген паслаў Эзабедзі сказаць аб гэтым гаспадару, і Сімон неўзабаве вышаў з дому. Ён пастаяў на дварэ, нешта абдумваючы, і павольна падышоў да варот вазоўні. Цямнела. Чуліся далёкія галасы, недзе грала музыка. Глуха шумеў морскі прыбой, на гарызонце ўспыхвалі дрыгатлівыя зарніцы. Было душна.

Сімон нясмела ўзяўся за клямку. Вароты скрыпнулі. У ва-

воўні было цёмна і, здавалася, пуста. Сімон азірнуўся. На дварэ нікога не было. Толькі сабака бразгаў ланцугом у куцеля стайні і скуголіў, пачуўшы гаспадара.

— Гвація, — ціха паклікаў Сімон.

— А, — адразу-ж адказаў Гвація з цёмнай вазоўні.

— Гэта я... — сказаў Сімон, азіраючыся яшчэ раз. Але двор быў пусты, ніхто іх размовы не падслухоўваў. — Вось што, Гвація... Ты ў мяне служыш ужо шмат гадоў, здаецца, крыўды асаблівай ад мяне ты не меў, хаця, жывучы, усяк бывае, можа я цябе калі і пакрыўдзіў... Але куды-ж гэта варта, дарагі мой, што ты кідаешся на мяне, гатовы задушыць, шпурляеш у мяне цэглай, б'еш вокны, выстаўляеш мяне на смех перад людзьмі?! А? Куды гэта варта, мой дарагі?! І ўсё-ж я гатовы дараваць табе гэта, чуеш, Гвація?

Гвація прабурчэў нешта незразумелае. Яму было, відаць, сорамна.

— Я гатовы табе дараваць усё гэта, — паўтарыў Сімон, расчүлены ўласнай міласэрнасцю, — бо ты ў мяне жывеш ужо шмат гадоў і я да цябе прывык, ты для мяне ўсёроўна, што з роднай сям'і. І я табе дарую твой дрэнны ўчынак, а ты павінен заўсёды памятаць, што я твой гаспадар. Увосень, калі ўсё будзе добра, я пашью табе новы гарнітур і набаўлю пенсію... Самае лепшае, гэта калі ў доме мір і спакой... Праўда, Гвація?

Гвація маўчаў.

— Можа ён ужо да другога наняўся? — з непакоем падумаў Сімон. — Гэтакага работніка кожны возьме. Хоць-бы сабе той самы Саламон. Нешта ён сёння ўсё пасмейваўся ў гэтыя чортавы свае вусы!

— А можа ты да другога ўжо наняўся? — спытаў Сімон. Гвація не адказаў.

— Ну, тады бог табе суддзя!.. — з дакорам сказаў Сімон. — Хай ён рассудзіць!.. Дык праўда, ты мяне ўжо не маеш за гаспадара? Чуеш, Гвація?

— А! — адказаў Гвація.

— Я пытаюся ў цябе: ці гаспадар я табе, ці ўжо не? Можа я дарэмна час трачу з чужым чалавекам... Што ты слова да мяне сказаць не хочаш? Гвація!

— А! — данеслася з вазоўні.

— Я ў цябе пытаюся...

— А!..

Сімон плюнуў. Толькі цяпер ён зразумеў, што Гвація п'яны. Ён яшчэ раз, каб праверыць сваю здагадку, паклікаў яго, і Гвація азваўся гэтак-жа, як і раней. Сімона ўзяла

злосць. Бразнуўшы клямкай, ён зачыніў вароты і пайшоў у дом.

— Сам з сабою ў дурня згуляў, — зазлаваны, думаў Сімон, прахаджваючыся па пакоі. — Добра, што ніхто не чуў, смяяцца няма каму... Ой, што са мной робіцца!

Паступова ён супакоіўся. Зрэшты, ніякай бяды не вышла. Гвація напэўна будзе спаць да самай раніцы, а заўтра ўжо ён з ім пагаворыць. І не так, як цяпер, трымаючыся за вароты, а па-гаспадарску, за сталом, ва ўласным доме. І можа трэба прыстукнуць нават па стале кулаком, каб адразу паставіць на месца. А потым пакрысе, мякчэй, каб дайсці да згоды. І ўсё будзе добра. Сімон пахадзіў па пакоі, загасіў лямпу і лёг. Душная цемра адразу абступіла яго, потым успыхнула за акном зарніца, на момант напоўніўшы пакой бледным трапяткім святлом. Недзе далёка прагрукнуў гром, і зноў дрыготлівым адценнем далёкага святла праляцела ўначы бледная зарніца. Над морам збіраліся хмары.

— А калі ён прачнецца?!—падумаў Сімон і сеў на ложку. — У п'янага думка прычэплівая, а там, у вазоўні, у куце стружкі ляжаць. Э! што гэта я! Калі ён прачнецца, то будзе ўжо цвярозы! Лепш за ўсё было-б, каб я ў вазоўні яго замкнуў...

Зноў ісці ў вазоўню ў Сімона не знайшлося адвагі. Замест гэтага ён лёг на ложак і заплюшчыў вочы. Але заснуць ён доўга не мог. Чуліся шлоахі, нечыя ціхія крокі. Нарэшце, ён выразна адчуў пах дыму. Сімон ускочыў, падбег да дзвярэй і доўга стаяў там. Але ў доме было ўсё спакойна, з суседняга пакоя даносіўся магутны ўсхрап мадам Гамрэкелі, недзе скрэблася мыш, у калідоры стрыкаў свярчок. Зарніцы ўспыхвалі раз-по-разу, асвятляючы вялізную хмару, што ішла за мора. Было душна.

Сімон лёг, потым зноў уставаў некалькі разоў і так пакутваў да самага світаньня. Раніцой хмара ўзышла на горад і зашумеў дождж, раскаты грому сатрасалі паветра, грозна гуло ўзбунтаванае мора, кідаючыся на нізкі пясчаны бераг. Усё ахутаў туман. Патокі мутнай успененай вады імчалі па вуліцах Поці.

Пад шум дажджу Сімон, нарэшце, заснуў.

V

Два дні ўзапар ішлі дажджы. Яны змылі попел з дрэў у садах Сабакучаво, абмылі галоўні на пажарышчы, патокі вады знеслі ў балоты пыл і смецце, на вуліцы сялення застаўся жоўты перамыты пясок. Прыгожым бывала Сабакучаво, раней, у такія паслядажджавыя дні. Зелень садоў і агародаў

была яркай і свежай, на вуліцы па лужах, на вільготным пяску са звонкім гоманам бегалі дзеці, усё было чыста вымытае, і дамы, і дрэвы, і самая зямля. Калі вецер зносіў апошнія хмары, у сінім небе з'яўлялася лагоднае сонца, тады вальней дыхалася і людзі больш ахвотна браліся за работу. Вось гэткім-жа быў і дзень, у які пахавалі Гуджу Кверквелія. Толькі Сабакучаво выглядала цяпер інакш.

Апаленыя дрэвы пагублялі пад дажджом апошнія лісце і стаялі голыя, чорныя, узнімаючы ўгару абгарэлае галлё. Усюды ляжалі яшчэ раскіданыя галоўні, вугалле хрусцела пад нагамі, трава паблізу зруйнаваных сядзіб зжоўкла, зьяляя кукуруза валам ляжала ўздоўж вуліцы, каля спаленых плацоў. У пустых садах гулі осы. Іх набралася аднекуль шмат і яны жэрлі мёд у абгарэлых вуллях, выкідаючы праз лёткі хворых і мёртвых пчол. Пад лагодным ясным сонцам, абмытыя цёплым летнім дажджом, ляжалі спапялелыя руіны, і цяжкі прыгорклы агідны пах ішоў ад іх.

Праводзіць Гуджу Кверквелія ў апошнюю дарогу сабралася ўсё Сабакучаво, прышлі нават з суседніх сяленняў. Элія Бакучава, які звярнуўся дахаты неўзабаве пасля выезду карнага атрада, выкапаў магілу для Гуджу Кверквелія на самым высокім, пачэсным месцы могілак сялення. Цясляр Піпія зрабіў труну. Спірыдон Ганарджыя, стараста, зарэзаў двух бараноў на памінкі па Гуджу Кверквелія. Прыяцель старасты, Гвазава, той самы, што частаваў абедам асобы атрад, афараваў адкормленага бычка і абяцаў жонцы Мітрафана Бакучава аддаць ёй казу з уласнага стада. Абодва яны, і Ганарджыя і Гвазава, вельмі клапаціліся цяпер аб сем'ях, што пацярпелі ад пажару. Асаблівай ахвоты да благачэсных учынкаў дадавалі ім чуткі аб тым, што нехта з мужчын напаткаў учора ў балотах Тарыела Кверквелія і што ён абяцаў сёння прыйсці ў Сабакучаво. Спачатку Ганарджыя быў вырашыў ад'ехаць куды-нібы на пэўны час, але потым пакінуў пра гэта думаць, бо калі выехаць, то трэба будзе некалі і прыехаць, а тым часам ад гаспадаркі застанецца гэткае-ж папялішча, як і ад хаты Кверквелія. На заступніцтва вышэйшага начальства Ганарджыя меў слабую надзею, бо хадзілі чуткі, што Тарыел і астатнія перанялі на грэблі атрад Гунава і мала хто з асобаатрадчыкаў выбраўся з балот. Шмат было ўсякіх чутак, і праверыць іх было нельга, адзін спасылаўся на другога, а той на некага яшчэ. Было вельмі трывожна ў зруйнаваным сяленні, і Ганарджыя з Гвазава, параіўшыся паміж сабою, шчыра ўзяліся за апякунства над пацярпеўшымі.

Астатнім не было чаго баяцца помсты Тарыела Кверквелія. Іх клопаты аб суседзях, што засталіся без даху над гала-

вой, былі справай добрай волі. Тыя, каго бяда абмінула, лічылі сваім абавязкам дапамагчы суседу ў няшчасці. Цяпер не было лютага начальства і хмурых салдат, не было патрэбы хаваць сваю спагаду. Такім чынам, пагарэльцаў размясцілі па хатах, жывёлу іх развялі па загонах, і для тых, у каго добра згарэла цалкам, амаль кожны прынёс што мог. Усімі гэтымі справамі распараджаўся Элія Бакучава, які, удёкшы са стараставага пограбу, унікнуў асобаатрадчыцкай справы. Ганарджыя меў катэгарычны загад Гунава аб арышце Элія і дастаўцы яго ў Поці, але ён пра гэты загад і не ўспамінаў нават. Элія нейкім чынам дазнаўся аб тым, што стараста нашэптваў на яго асобаатрадчыкам, і цяпер Ганарджыя папросту баяўся глянуць у той бок, дзе хадзіў Элія, і быў рады, што Бакучава пакуль што не сказаў яму яшчэ нічога дрэннага.

Стараста Ганарджыя быў куды цішэйшым, чым у тую раніцу, калі прыязджаў Гунава.

На могілках раслі старыя каштаны, ліпы, і там, дзе падрыхтавалі месца для Гуджу, раскінуў магутнае галлё стогадовы дуб. Сяляне маўклівым натоўпам акружылі магілу, наперадзе стаялі старыкі, паціху ўсхліпвалі жанчыны, не асмельваючыся голасным плачам трывожыць спакой мёртвых. Чуваць было шорханне рыдлёвак, іншым разам звінела жалеза ад удару аб камень, зямля з глухім шумам асыпалася ў яму. Нарэшце, усё было скончана. Але людзі не разыходзіліся, каб нейкай хвілінай маўчання ўшанаваць таго, хто сышоў у зямлю. Схіліўшы галовы, яны ўспаміналі Гуджу Кверквелія.

Белае воблака плыло ў сіняй вышыні, кідаючы на зямлю сваю лёгкую, празрыстую цень. Разамлелыя ў цеплыні дрэвы прасціралі пышнае вецце над месцам мёртвых. Пахла прымятая трава. Урачыстая і сумная, задуманая цішыня была тут.

Раптам рух прайшоў у натоўпе, пачуліся здзіўленыя галасы. Натоўп падаўся наперад, потым заднія адышліся, людзі адступілі ад ямы, і стараста Ганарджыя раптам убачыў Тарыела. Ён быў не адзін. За яго плячыма, апіраючыся на вінтоўкі, цесным гуртком стаялі астатнія. Ганарджыя адчуў, як мярцвее твар.

Было ціха. Нават з жанчын ніхто не сказаў ні слова. Ніхто не парушыўся з месца. Усе глядзелі на прышоўшых, як на нейкую незвычайную з'яву, хаця гэта былі людзі, якіх усе ведалі з маленства і якія ўсяго чатыры дні таму назад пакінулі сяленне. Тарыел узняў галаву і, сустрэўшы дзесяткі пільных, чакаючых поглядаў, зноў панурыўся. ля яго ног быў жоўты пячаны насып, змятая, абсыпаная пяском трава... і яшчэ раз глянуў навокал сябе Тарыел, і ў яго цёмных, расшыраных вачах быў такі выраз,

як-бы ён нікога перад сабой не бачыў. Тарыел прыкрыў твар далонню.

— О, Гуджу!—усклікнула адна з жанчын, Тація—старэйшая ўдава, што ўмела лепш за ўсіх аплакваць мёртвых.— О, Гуджу!.. Сын твой плача над тваёй магілай...

— О, Гуджу!—падхапіла другая,—ці бачыш ты нас, нешчаслівых, якіх ты пакінуў гараваць на зямлі!

Жанчыны загаласілі, вочы мужчын затуманіліся, твары спахмурнелі. І тады Тарыел адняў далонь ад вачэй.

— Браты!—гучна сказаў ён.—Пакіньце плакаць!

— Багародзіца маці!..—прашаптаў стараста, нечакана сустрэўшыся з поглядам Тарыела.

Бучу, з распушчанымі, у знак жалобы, валасамі, развёўшы рукі, плачучы, кінулася да Тарыела. Жонка Мітрафана Бакучава, узняўшы над галавой дзіця, старалася прабіцца праз натоўп да мужа, што стаяў за плячыма Кверквелія. Але глянуўшы на Тарыела, Бучу затрымалася і з натоўпу не вышла, жонка Мітрафана таксама засталася там.

Тарыел стаяў выпрастаны ва ўвесь свой магутны рост. Запалыя вочы яго гнеўна глядзелі з-пад зведзеных чорных бровей, пад смуглай скурай загарэлых худых шчок рухаліся жаўлакі. І хаця ўсе бачылі дробную светлую кроплю слязы, што павольна сцякала па шчацэ, гэта не зменшвала ўражання пагрозы, якой дыхала ўся пастаць Тарыела. Ён зусім не быў падобны да таго добрадушнага Кверквелія, якога кожны дзень прывыклі сустракаць на полі ягоныя суседзі. З павязанай галавой, з падсумкам ля пояса і з вінтоўкай у руцэ, грозны і суровы стаяў ён наперадзе маўклівай, цеснай грамадкі ўзброеных людзей. І паступова ўціхлі плач, рух і гоман.

— Гамарджо, браты!—сказаў Тарыел, дакранаючыся рукой да павязкі звыклым жэстам, якім ён раней знімаў капялюш. Прывітальны гул прайшоў у натоўпе.

Тарыел ступіў крок наперад.

— Вялікае гора перажываю я зараз... — раздзельна, як-бы задуманы, сказаў ён.—Цяжка сыну стаяць над магілай забітага бацькі!.. Але наколькі-ж памнажаецца гора чалавека, калі ён бачыць навокал сябе няшчасце многіх!.. Добрыя мае суседзі! Дзе нашы хаты? Дзе тыя стрэхі, пад якімі не адзін з нас упершыню пабачыў свет! Хто спяганіў нашы сады, нашу пацеху?! Чые коні патапталі нашы нівы? Які страшны звер лютаваў у нашым ціхім сяленні?

Натоўп глуха ўздыхнуў, адна з жанчын заплакала ўголос і сціхла.

— Браты!—амаль шэптам сказаў Тарыел.—Завошта нам такая кара?.. Мы ўзрошчвалі хлеб, мы сваім потам і цяжкай

працай кармілі сваіх дзяцей... За гэтыя два гады мы згалелі дашчэнту, нас абабралі і зрабілі жабракамі... Як было далей жыць? Хіба ёсць такі баязлівец, што адбярэ ад дзіцяці кавалак хлеба, каб адкупіцца ім ад сабакі?! І вось што яны зрабілі з намі?..

Тарыел паказаў на чорныя рэбры крокваў, што відаць былі з узвышша могілак. Пачакаўшы, Тарыел загаварыў зноў. І голас яго паступова мацнеў.

— Вось тут ляжыць бацька мой, што загінуў у агні страшнаю смерцю! У чым ён быў вінаваты, гэты чалавек? Чаму так страшна прападае той, хто аздабляе зямлю працай сваёй?! О! бацька! Ты некалі расказваў пра Аліханаі...*) То быў царскі слуга і ён меў наш народ за сабак. А цябе жывым спалілі тыя, хто крыжам распінаецца за наш народ! Памятаеце, добрыя людзі, што казаў нам два тыдні таму назад чалавек з горада? Ён казаў, што мы шчаслівы народ, што нас вядзе нейкі прарок Ной, хай будзе праклятым імя ягонае за тое, што яны зрабілі з намі!

І зноў усе глядзелі на абгарэлыя руіны, і была цяжкая цішыня.

— Няма звера страшнейшага за тыгра,—крыкнуў Тарыел, бляднеючы.—Ён самы крыважэрны звер на свеце. Але і ён хавецца ў логава, калі, ломячы лес, ідзе разгневаны буйвал. Скончылася наша цярплівасць! Мы пойдзем да памешчыка Абхазава і скажам: аддавай нам, Абхазава, зямлю, гэта наша зямля, дзяды нашы і бацькі карчавалі лес і сеялі збожжа, а ты адабраў і зямлю, і хлеб! Мы прыдзем да купца і скажам: аддай, купец, нашы грошы! Ты гандляваў нашай працай і нажыўся на ёй! А тыя, хто быў прычынай смерці бацькі майго, хай шкадуюць, што нарадзіліся на свет! Гэта кажу я, Кверквелія, над магіламі тых, якія далі нам жыццё і навучылі першаму слову!..

Больш Ганарджыя не слухаў. Гоман заглушыў далейшыя словы Кверквелія, натоўп рушыўся наперад, пачуўся голас Элія Бакучава, і стараста, штурхаючыся локцямі, выбраўся з тлуму. Азірнуўшыся, ён убачыў разгубленага Гвазава, які круціў галавой ува ўсе бакі, мусіць, шукаючы яго, старасту.

— Тут жа... на месцы...—шаптаў стараста.—Багародзіца маці...

Хаваючыся за дрэвы і азіраючыся на кожным кроку, ён падбег да агарожы, не шкадуючы вопратку, пралез праз шыпыннік і апынуўся на полі. Тут у рост чалавека стаяла пустая,

*) Ген. Аліханаў — начальнік карнай экспедыцыі ў Заходняй Грузіі ў 1905 годзе.

сакавітая кукуруза. На могілках чуваць быў гоман. Стараста, расхінаючы пругкія цвёрдыя сцяблы, прыгнуўся і знік у гушчары.

* * *

Нават жонка ў той дзень да самага позняга вечара не ведала, куды падзеўся стараста. А ён сядзеў у садзе, у пограбе, не ў тым, адкуль уцёк ад асобаатрадчыкаў Элія Бакучава, а ў старым, які выкапаў старастаў бацька яшчэ ў даўнія гады. Тут не было дубовых акутых дзвярэй і мураваных сцен, не было нават даху. Стараста сядзеў у абрытай яме, поўнай смецця, і, прыкрыўшыся трохлявай саломай, з вялікай трывогай і непакоем прыслухоўваўся да таго, што рабілася на гары. То чуліся блізкія галасы і ў доме моцна грукалі дзвярыма, то здавалася, што нехта ходзіць па садзе, недалёка ад пограба, і раз на самай справе над галавой зашалысцела трава і на стараставы плечы пасыпалася зямля. У старасты адразу перасохла горла, заняло дыханне, ён сядзеў невядома колькі часу не рухаючыся, упершыся падбародкам у калені. Нарэшце, угары пачулася скамленне. Гэта быў уласны старастаў сабака. Ганарджыя закрычаў на яго, мядзведзем прыўзнімаючыся з ямы, і сабака, утуліўшы хвост, адскочыў і ўзяўся брахаць. Брахаў ён доўга, хаця стараста паціху пасвістваў з ямы і шэптам супакойваў яго. Пасля сабака неяк суняўся.

Нарэшце, надышоў вечар. Стараста з ямы бачыў вершаліны таполяў, афарбаваныя ў яркую чырвань. Сонца ішло ўжо нізка над балотамі. Над стараставай галавой мітусілася машкара. У сяленні мычалі каровы, па вуліцы прайшло стада коз, пабразгваючы бляшанымі званочкамі. Пачынала змяркацца. Светла зялёная пышная вершаліна раскідзістага арэхавага дрэва, што расло паблізу, стала цёмнай. Прамільгнуў над ямай не тапыр. Стараста не спяшаўся вылязаць. Ён вельмі добра памятаў апошнія словы Кверквелія на могілках і не давяраў вячэрняй, мірнай цішыні, што панавала ў сяленні. Выбраўся ён са свайго сховішча, калі ўжо было зусім цёмна.

Пастаяўшы каля ямы, стараста павольна рушыў у кут саду, дзе сыходзіцца разам два завулкі, і дайшоў ужо да паркану, як у двух кроках ад яго на вуліцы нехта кашлянуў, пачулася чырканне крэсіва, пасыпаліся іскры, і ў гэтым імгненным святле на момант з'явіўся і знік вусаты, гарбаносы твар Кверквелія. Стараста абамлеў і стаў, як урыты, наўгад схіпіўшыся рукой за сук бліжэйшага дрэва.

Яшчэ і яшчэ раз чыркнула крэсіва. З Тарыелам стаяў яшчэ нехта.

— Не паліць!..—сказаў Кверквелія.—Крэмень збіўся...

— У мяне, здаецца, яшчэ са дзве запалкі...—азваўся той, што стаяў побач. Голас быў вельмі знаёмы, толькі стараста не мог згадаць, хто гэта. Успыхнула запалка і асвятліла твар Элія Бакучава, чалму, нахмураны лоб і густыя кучмастыя бровы Кверквелія.

— А стараста ўцёк такі, сабака!—сказаў Бакучава.—Казалі, ён уцёк з могілак адразу, як вы прышлі...

Стараста адчуў, як слабнуць ногі.

— Э! Што там стараста,—адказаў Тарыел.—Хай ужо ціха будзе ў сяленні, а то прыгоняць полк войска, зямля ўраны паб'ецца. Але ты яму скажы: калі ён будзе яшчэ шаптаць на вуха Гунава—на першым дрэве павесім сабаку! Маім словам скажы!.. Чорт з ім, не будзем больш гаварыць пра яго!..

— Дзе я дапільную, пойдзе ён шаптаць альбо не...—нездаволена прабурчэў Элія.

— Ты яму толькі скажы мае словы... Ён не дурны, яму га-лава даражэйшая за медаль, ён ведае, што я свайго слова датрымаю!..

Яны памаўчалі. Стараста за парканам стаяў ні жывы, ні мёртвы.

— Ціхая ноч...—задуманая сказаў Кверквелія.—Ад зор будзе светла, пакуль узыйдзе месяц... Трэба ўжо ісці... Вось жыццё, брат Элія! Кінуць бяздомных дзяцей на чужыя рукі, валачыцца па лесе, туляцца на шакалліх сцежках! Ці думаў я калі, што гэтак прыдзецца жыць?

— Хто-ж думаў, — адказаў Элія, — чалавек заўсёды аб лепшым думае.

Кверквелія маўчаў. У цемры тлеў чырвоны агеньчык люлькі.

— Дык слухай, Элія, — зніжаючы голас сказаў Тарыел. — Калі будзе патрэбна нас бачыць, ты ідзі на ўзгор'е Нам-Дэві і распалі там вогнішча, як толькі сцямнее.

— Добра...

— А да цябе будзе прыходзіць Тапурыя. Ён можа прыйсці і ўдзень, гэта не страх. Ён такі чалавек, што ніколі не сядзеў на месцы і ніхто не здзівіцца, што ён зайшоў у Сабакучаво.

— Дык ён будзе з вамі?

— З намі... Але ён будзе хадзіць па сяленнях, трэба-ж нам ведаць, што робіцца на свеце.

— А хіба яго не пазналі? Там... на грэблі...

— Напэўна, не. Ён стрэліў з кустоў.

— Як ты думаеш, Тарыел: Гунава моцна паранены?

— Хто ведае! Можа ўжо здох, будзь ён прокляты! Ён выкуліўся са свайго дэрэжаны і роў, як бугай. Так расказваў Тапурыя.

— Ха! А тут плялі, што вы амаль да аднаго ўсіх перабілі.

— Можа гэта калі і здарыцца.. Але нас там не было, мы сядзелі ў лесе... Хіба мы ведалі, што яны падпаляць сяло? Мы думалі, што яны будуць шукаць нас, не знойдуць і паедуць назад. І вось як вышла. Ну, нічога. Калі Гунава застаўся жывы, мы яшчэ з ім сустрэнемся, калі не,—то ешце сабакі ягоную печань. Мы знойдзем сабе работу. Кроў ім і смерць.

— Ціха! Нехта ідзе...—прашаптаў Элія.

Яны змоўклі. Неўзабаве пачуліся глухія крокі, за парканам мільгнуў шэры цень.

— Мусіць Мітрафан,—сказаў Тарыел.—Ты, Мітрафан?

— Я!

Гэта быў брат Элія, адзін з чатырнаццаці.

— Ты сабаку вядзеш?—спытаў Элія.

Мітрафан закашляўся. Голас у яго быў хрыплы, відаць, ён застудзіўся ў балотах.

— Вяду. Не зашкодзіць сабака!

Стараста адпусціў сук, за які трымаўся дагэтуль, ступаючы на наскі, зайшоў за дрэва, шчасліва абмінуў калючы барбарысавы куст і апынуўся на дарожцы, што вяла на двор. Цяпер хаця-б і знохаў яго Мітрафанаў сабака, ніякага падзрэння ў Кверквелія ўзнікнуць не магло: чалавек ходзіць па гаспадарчых справах ва ўласным садзе. Стараста пасмялеў і, пасвістваючы, узышоў на двор. Ягоны парабак Бахва з ліхтаром хадзіў каля буйвала і нешта бурчэў сабе пад нос.

— Буска нагу набіў,—паведаміў ён, пачухваючыся.—Няйначай у балоце, на корч... Мы праз дзень вас шукалі, рады няма. Стаіць, падла, на трох нагах.

— Давай мне ліхтар, Бахва,—сказаў стараста. — А сам прайдзі паціху вуліцай на кут саду, там нехта гамоніць, мне здаецца, там хлапчукі каля паркану збіраюцца. Ды добра паглядзі, можа яны там далей, у завулку. Толькі паціху ідзі, глядзі не сморкайся на ўсю вуліцу, а то паразбгаюцца.

— А што там яны ў садзе зрабяць...—ляніва адказаў Бахва, перадаючы гаспадару ліхтар.—Яшчэ нічога спелага ў садзе няма. Як разумныя людзі кажуць, што сабаку ў кузні ўзяць?

— Ты ў мяне пагавары!—зашыпеў стараста.—Разумныя людзі кажуць... Ты слухай, што я кажу.

Пакрыўджаны Бахва павольна павярнуўся і адразу-ж знік у густой цемры, за жоўтым кругам святла ад ліхтара. Праз нейкі час бразнула клямка. Бахва вышаў на вуліцу. Стараста абшыў каля арбы, да якой быў прывязаны буйвал. Яго не турбавала цяпер, што ягоны лепшы буйвал хворы. Ён быў заняты іншымі думкамі.

— Буска!—сказаў ён па привычцы.—Буска!

Буйвал пераступіў з нагі на нагу, пацягнуўся мордай да рукі старасты, цёпла фукнуў на яе, адрыгнуў жвачку і пачаў шумна жаваць. У выпуклых цёмных вачах яго, як у мутнай вазе, цьмяна адбівалася святло ліхтара. У доме адчынілі акно.

— Гэта ты там, Спірыдон?—пачуў стараста голас жонкі.

— Я!

— Чаго ты там стаіш? І дзе ты дагэтуль быў? Мы з ног збіліся, цябе шукаючы.

— Буйвал хворы, вось і стаю...—адказаў стараста.—Мяне шукаць няма чаго, не малое дзіця. Прыстрой мне есці і зачыні акно, камароў набярэцца.

Акно зачынілася. Неўзабаве скрыпнула падваротня, і Бахва, чухаючыся і пазяхаючы, з'явіўся перад гаспадаром.

— Нікога там няма, — сонна сказаў ён.—А-а-о-у. Пуста... Вам ныйначай здалося.

— Пайшлі ўжо,—адзначыў стараста сам сабе. Ён ужо вырашыў, што і як трэба рабіць.

— Зайдзі сюды, Бахва, — сказаў ён, гасячы ліхтар.—Хадзі, мне трэба з табой пагаварыць.

Ён павёў парабка ў дом, на чыстую палову, у той самы пакой, дзе нядаўна засядаў Гунава са сваімі памочнікамі. Стараста загадаў падаць лямпу, пасадзіў Бахву за стол, а жонку папрасіў выйсці. Калі яна, агрызнуўшыся пару разоў, вышла, ён прычыніў дзверы, Бахва быў настолькі здзіўлены, што нават забыўся аб сне. За ўсе тры гады службы Бахва ні разу не быў у гаспадара за сталом на чыстай палове, тым больш уначы.

— А дзе Хэчо? — спытаўся стараста, калі яны ўдваіх засталіся ў пакоі.

— Спіць...

— То і добра.

Хэчо, другі старастаў парабак, быў на многа ўвішнейшы за Бахву, але гэтая яго ўвішнасьць і цікаўнасьць якраз можа пашкодзіць справе.

— Вось што, Бахва,—сказаў стараста.—Раскажы ты мне, брат мой, што было ў сяленні, калі прышлі з могілак...

Вочы хлапца акругліліся.

— А вы хіба не былі ў сяленні?

— Гэта не твая справа, дзе я быў?

Бахва расказаў. На могілках Кверквелія ўгаварыў сялян у павет не ездзіць і нядоімак не плаціць. Усе згадзіліся. Пасля былі памінкі па Гуджу. Тарыел і ўсе астатнія прасілі суседзяў не крыўдзіць іх сем'яў і ў патрэбе дапамагчы. Надвечар усе

разышліся. Тарыела апошні раз парабак бачыў на захадзе сонца: ён развітваўся з жонкай і тая вельмі плакала. Куды яны пайшлі з сялення, ніхто мусіць не ведае, бо ні Тарыел, ні другія нічога пра гэта не гаварылі. Элія са два разы ўтаўся ў Бахвы, дзе гаспадар. Гвазава даў на памінкі віна і нават Бахву дастаўся добры кубак. Вось і ўсё, што расказаў Бахва.

— Так!—сказаў стараста, калі Бахва скончыў.—Так!

Ён пабарабаніў пальцамі па сталю і аб нечым задумаўся. Бахву зноў пачало скоўваць соннае адрантвенне. Вочы закрываліся самі, і ён нават дрэнна бачыў гаспадара. Твар старастаў расплываўся бясформеннай плямай. І таму Бахву здалася, што ён спіць, калі ўчуў, што кажа да яго гаспадар.

— Ты хочаш зарабіць ад мяне новыя боты?

Бахва з вялікім высіленнем стараўся зразумець, у чым справа.

— Добрыя новыя боты,—гаварыў стараста,—з мяккімі халлявамі!

— Х-ха!—адказаў Бахва, упэўнены, што гаспадар жартуе.

— Калі ты ўсё зробіш, як трэба, я табе падарую яшчэ добры пояс.

Цяпер Бахва прачнуўся як след.

— А што мне рабіць?—жыва спытаў ён, ужо ўяўляючы сабе, як гэта ў новых ботах і з новым поясам ён з'явіцца на гулянне. — Гэта-ж, мусіць, і работа вялікая?

— Работа невялікая. Трэба толькі ўсё зрабіць так, як я табе скажу. Ідзі зараз і прынясі з вазоўні сядло.

— Сядло?

— Не новае, а леташняе. І вазьмі са скрыні нож. Толькі глядзі, не грукай, не абудзі Хэчо!

Бахва, ступаючы на наскі, знік за дзвярыма. Калі ён, трымаючы нож у зубах і заціскаючы ў жмені страмёны, прывалок у пакой сядло, гаспадар сядзеў за сталом і пісаў. Бахва спыніўся, не ведаючы, што рабіць далей. Гаспадар паказаў яму, што рабіць, трэба было павымаць медзяныя цвічкі, якімі была прымацавана покрыўка прядняй луці сядла, і асцярожна нажом прыўзняць покрыўку. Калі Бахва скончыў работу, гаспадар яшчэ пісаў, нахмурыўшы лоб, падпіраючы языком шчаку. Ад гэтага старастаў вус стаў старчма. Пісаў ён доўга яшчэ, і, калі скончыў, Бахва спаў, паклаўшы галаву на сядло. Але на гэты раз ён абудзіўся адразу.

— Вось што,—сказаў стараста, закладаючы пад лакіраваную покрыўку складзеную ў некалькі разоў паперу.—Вось што, Бахва. Зацягвай акуратна абшыўку зноў і ўбівай цвічкі ў старыя гнезды. Толькі паціху, не грукай. От, гэтак. А цяпер слухай...

Работа Бахвы і сапраўды была невялікай. Ён павінен быў выехаць заўтра на ўсходзе сонца і як мага хутчэй прыбыць на бліжэйшую станцыю чыгункі, да якой было сорак з лішнім вёрст. Там, у мястэчку, жыве гандляр Хэту Ганарджыя, родны брат гаспадара. Прыехаўшы, Бахва павінен завесці каня пад павець, паклікаць Хэту і паціху, так, каб ніхто не чуў, сказаць, што ён нешта прывёз ад брата Спірыдона, і паказаць, дзе гэтае «нешта» знаходзіцца. Больш нічога ад Бахвы не патрабавалася.

— Толькі, калі ўжо цябе сустрэнуць па дарозе і пачнуць распытваць, тады ўжо глядзі, Бахва! — гаварыў стараста. — Хто-б цябе не сустрэў, кажы, што едзеш па лярства на станцыю... Не, лепш скажы, што гаспадар паслаў цябе... гм... Ты вась што скажы: ты едзеш дапамагчы брату гаспадара перавезці тавары, ён нейкую краму там адкрывае ў нейкім далёкім сяленні. Чуеш? Так і скажы: гаспадароў брат адкрывае новую краму, і я еду дапамагчы яму перавезці тавары. Ну, як ты скажаш?

Бахва паўтарыў слова ў слова. Стараста аж здзівіўся.

— Калі-ж цябе сустрэне Кверквелія, — гаварыў стараста далей, — ці хто-небудзь з іх... гэтых самых, што пайшлі ў разбойнікі, то памятай, Бахва! Калі ты слова не скажаш так, як трэба, альбо, не дай бог, скажаш, што ў цябе нешта ў сядле, яны цябе зарэжуць на месцы. Ты гэта памятай... Няма чаго баяцца, ніхто не ведае, што ў цябе ў сядле. Калі сустрэнеш іх, трымайся смела. Як толькі спытаюць, куды ты едзеш і па якіх справах, адразу і скажы: еду да батоно Хэто, да брата майго гаспадара; ён адкрывае новую краму, буду яму дапамагаць перавозіць тавары. І ўсё. А калі ты будзеш баяцца, будзеш заікацца і забудзешся, што трэба казаць, яны адразу назнаюць, што ты не так сабе едзеш, і пачнуць дапытвацца. І калі ўжо так выйдзе, то паўтарай, што едзеш да Хэту і ні слова больш. Пра тое, што ў сядле — ні слова. Жывым назад не вернешся. Разумееш, Бахва? Калі-ж у цябе нічога не спытаюць, прывітайся і спакойна езь сабе далей. Ну, што ты скажаш, калі сустрэнешся з Кверквелія?

Доўга павучаў і страшыў стараста Бахву і адпусціў толькі тады, калі пераканаўся, што хлапец і думаць баіцца пра паперку, якая зашыта ў сядле, і напэўна ўжо нікому пра яе не скажа.

Перад усходам сонца Бахва выязджаў. Стараста сам прывёў каня да варот, яшчэ раз праэкзаменаваў Бахву і выпусціў павод з рук. Бахва адразу пагнаў каня і хутка на вуліцы засталася толькі воблачка пылу. Стараста закрыў вароты і

павольна пайшоў у дом. Яго грызла трывога, хаця з падслуханай учора гутаркі ён ведаў, што баяцца няма чаго. Але цяпер завяліся новыя справы і яны здаваліся настолькі рызыкоўнымі і небяспечнымі, што стараста, калі праводзіў Бахву, гатовы быў ужо завярнуць каня назад і пакінуць усё, каб толькі быць спакойным. Ён гэтага не зрабіў і цяпер адчуваў сябе не лепш, чымся ўчора ў пограбе.

Сонца ўзнімалася над балотамі ранішнімі туманамі. Неба было чыстым. Пачынаўся дзень.

VI

Калі Тарыел з таварышамі пайшоў у Сабакучаво, Тапурыя выбраўся дадому. Яны ўмовіліся аб месцы, дзе сустрэнучца, развіталіся і стары накіраваўся лесам, той-жа дарогаю, якою прышоў сюды ў памятную раніцу, калі гнаў вепра. Ішоў ён па-лёгкаму: за плячыма боўталася незараджаная стрэльба, у руках быў кій. Здабыча Тапурыя была падзелена на пяццацца роўных частак, і цяпер у сумцы старога застаўся толькі невялікі кавалак смажанага мяса. Тапурыя сам прапанаваў падзяліць вяпрвую тушу, бо ў людзей на другі дзень, калі пайшоў зацяжны дождж, было ўсяго па адной кукурузнай ляпёшцы, а ў Мітрафана Бакучава—жменя солі, якая змяшалася ў кішэні напалову з тытунём. Тапурыя мала дбаў аб тым, што не давалася яму спатрэбіць здабычу так, як меркаваў раней. Шкада было толькі, што не засталася ні адрабінкі пораху. Стрэльба была пустая, і калі Тапурыя, як-бы знарок, трапіў на логава вяпровага вывадка, а праз некалькі крокаў убачыў самы вывадак на пашы, яму стала вельмі прыкра і крыўдна. Ён стаяў на ўзгорку і пазіраў на вывадак, што пасвіўся ў рэдкім лесе, на беразе таго самага ручая, дзе ляжаў выварачень, спавіты хмелем. Свіння, калышучы вялізным хібам, спакойна ўзрывала зямлю пад карэннямі сухога бука, вёрткія шэрыя парасяты бегалі навокал маткі, двое з іх нечага не паладзілі і завяліся біцца. Утуліўшы вушы, папіхаючыся кірпатымі лычамі, упіраючыся ў зямлю кароткімі, растапыранымі ножкамі, наставіўшы рэдкую шчацінку хібкаў, яны заядла наскоквалі адзін на аднаго. Шэрыя тоўстыя камякі, папіскваючы, качаліся ў высокай траве, і Тапурыя ціха засмяўся, забыўшыся на сваю ненабітую стрэльбу. Але неўзабаве бітва скончылася. Адзін з парасят ухапіў другога за вуха, і рэзкі віз працяў паветра. Свіння прыўзняла з ямы свой цяжкі закручасты лыч і раптам убачыла чалавека. Разлеглася грознае, глухое рохканне, грузным, але зграбным скокам свіння выскачыла з ямы і кінулася ў кусты, да ручая. Парасяты, падкідаючы круглыя

азадкі, памахваючы абвіслымі хвасткамі, памчалі следам за маткай. Затрашчала галлё, усплэснула вада і потым усё сціхла. Вывадак перабраўся на той бок ручая. Тапурья пайшоў сваёй дарогай. Наўрад ці страляў-бы ён зараз, каб і зараджанай была яго стрэльба. А таго апошняга набою, які выпусціў тры дні назад,—не шкадаваў.

Увечары Тапурья палыходзіў да сялення. Над балотным нізкім гушчаром відаць ужо былі стромыя вершаліны таполяў Сагвасалію. Вецер апаў; распаленае, агромністае сонца ў далёкім марыве нізка стаяла над гарызонтам. Хмары машкары гулі над грэбляй, нямоўчна верашчэлі жабы, над балотамі ўзнімаўся душны гнілаваты туман.

Тапурья спыніўся на мастку. Ціхая балотная рэчка павольна струменіла між абымшэлых паляў. Абрывістыя, дрыгвяныя берагі тлустымі чорнымі скібамі нізка ляжалі над цёмнай вадой. Прыглушаная і зацененая трысцём і кустамі, павольна гнала свае атручаныя гніллю воды ціхая балотная рэчка. Воддалі, на плоскім узгорку, зялёным астраўком узвышалася над балотамі Сагвасалію. Нездзе пабразгвалі бляшаныя званочкі. Пасвілася стада коз. Усё было аддаўна знаёмым, прывычным і не магло быць інакшым. Заўсёды, калі звяртаўся Тапурья з далёкіх і блізкіх сваіх вандраванняў, ён любіў пастаяць тут, аглядаючы родныя мясціны. Тут ён жыў шмат гадоў, неспакойны і лятуценны вандроўнік, тут, седзячы ля свайго адзінокага ачага, ён марыў аб незвычайных прыгодах, аздабляючы вымыслам сваё беднае на падзеі і ўражанні жыццё. Так прайшло шмат гадоў, так прайшла і аддалілася маладосць...

І вось усё змянілася раптоўна і нечакана. Тое, аб чым Тапурья марыў, стала рэчаіснасцю. Амаль што ні адна з расказаных ім гісторый не была так багата падзеямі, як апошнія чатыры дні, пачынаючы з таго, калі ён вышаў на паляванне. Гэтыя падзеі парушылі спакой яго ціхіх дзён. Так у ясны вечар, на захадзе сонца налятае бура.

Цяпер трэба пакінуць Сагвасалію і невядома, калі зноў пераступіць Тапурья парог сваёй пахілай хаты і распаліць агонь на старым ачагу. У лясах прадгор'яў на яго чакаюць таварышы, горстка людзей, акружаных ворагамі. І магчыма, ніколі не прыдзецца Тапурья стаяць на хісткім мастку, над ціхай рэчкай, і глядзець, як палымнеюць у развіталым зьяні сонца стромкія таполі над стрэхамі роднага сялення...

Задуманы і засмучаны Тапурья павольна сышоў з мосту. Стада коз выходзіла з кустоў на грэблю. Звінелі званочкі. Сонныя сойкі незадаволена крычалі, успырхаючы над зараслямі, і адразу зніклі і прыціхлі, калі над грэбляй пранеслася шырокакрылая балотная сава.

Ззаду пачуўся басаногі тупат, і не паспеў Тапурыя азір-
нуцца, як яго схпіў у абдымкі Вано.

— Дзядзька Тапурыя!—крычаў Вано ў захапленні.—Я ве-
даў, што вы сёння прыдзеце. Э, гоп!

Ён учапіўся за світку Тапурыя і кружыў яго на месцы,
бегаючы навокал. Хлапец быў дужы, Тапурыя не адразу ўда-
лося вырвацца, і Вано здаўся толькі тады, калі стары схпіў
яго за чуб.

— Вано!—строга сказаў Тапурыя.—Хіба так вітаюць ста-
рэйшых? Ты павінен быў падыйсці і прывітацца як след,
а ты хапаш мяне за адзенне, як-бы я з табою разам пасвіў
коз. Гэта непрыгожа.

Тапурыя аказаўся сёння вельмі суровым, але Вано ведаў,
што дзед рады іх сустрэчы, зусім не злуе, і пасля напэўна
раскажа што-нібы цікавае. Каб хутчэй дайсці да згоды,
Вано схітраваў.

— Я больш не буду,—прашаптаў ён, апускаючы вочы,
панурым усім сваім выглядам выказваючы жаль.—Я не ве-
даў, што гэта непрыгожа...

— Ну, добра,—адразу змякчэў Тапурыя.—Ты слаўны хла-
пец, але павінен ужо ведаць, як абыходзіцца са старэйшымі.
Вось я табе пра гэта і сказаў, няма чаго крыўдзіцца. Ты ўжо
не малы, вунь які малайчына вырас... Ты павінен ужо быць
разумным...

Усё гэта Вано прапусціў міма вушэй. Яны пайшлі грэбляй,
Вано трымаўся за шырокі рукаў світкі Тапурыя і то адста-
ваў, то забягаў наперад, тузаючы старога. На грэблі было
накідана хворасту, і Вано баяўся пакалоць ногі. Тапурыя ўсё
яшчэ павучаў яго, як трэба сябе трымаць пры старэйшых, а
Вано вельмі хацелася расказаць пра сваё. Нарэшце, Тапурыя
змоўк.

— У чаплі ўжо ёсць дзеці,—паспешна сказаў Вано.—
Нашага ката ўкусіў Макараў сабака, а калі быў дождж, Уча
зноў паламаў свой хлеў. Ён вельмі баіцца грому. А дзе вы
былі, дзядзька Тапурыя?

Грэбля скончылася. Дарога ішла лугам. Высокія травы,
завялыя і паніклыя ўдзень ад гарачыні, цяпер узнімаліся
ў вільготным дыханні адпачываючай зямлі. Моцна пахла лу-
гавая мята.

— Прыязджаў нейкі чалавек на ішаку,—забываючыся на
сваё пытанне, гаварыў далей Вано,—прадаваў запалкі і ты-
тунь. Ён, казалі, прыехаў аж з самага Сенакі. Кетэ купіла
ў яго гузікі.

Тут Вано ўспомніў пра сваё стада.

— Я скажу, каб Гогі прыгнаў коз...—паспешна сказаў ён.—Я зараз прыду, дзядзька Тапурыя.

Апошнія словы ён выкрыкнуў ужо на хаду. Тапурыя пайшоў сваёй дарогай. Яму ўжо не было сумна. Вясёлая сустрэча з хлапцом развееяла думкі, якія падказала яму журботная цішыня балот. Асабліва ён быў здаволены тым, што ў сяленні пакуль што ціха і з сям'ёй Коркія нічога дрэннага не здарылася. Тапурыя быў пераконаны, што начальнік нездарма пытаў у яго пра Арцёма і пра Бесо. Едучы назад, Гунава, мусіць, толькі таму абмінуў Сагвасалію, што пасля падзей на грэблі ў яго ўжо не ставала ахвоты нападаць з войскам на сяленні і крыўдзіць бедных людзей. Можна быць, што ён зусім не прыедзе сюды. Як-бы там ні было, Тапурыя вельмі трывожыўся аб сям'і Коркія, і каб не дажджы, ад якіх вышлі з берагоў балотныя рэкі, ён даўно ўжо быў-бы тут, у Сагвасалію.

На вуліцы ў Сагвасалію нікога не было. Усе яшчэ працавалі на полі. Тапурыя ўзышоў на маленькі пусты свой двор, аглядзеў сваю старую пахілую хату на палях (у месяцы дажджоў сюды падступала вада, зняў з плеч стрэльбу і прыставіў яе да сцяны. Сумам і беспрытульнай адзінотай веяла ад старой хаціны, і на душы ў Тапурыя зноў стала нявесела. Ён прайшоўся па двары, заглянуў праз пляцень у сад, але і там не знайшлося для яго нічога лепшага. Там была засень, нейкая непрыветлівая, вячэрняя, змрочная засень. Зноў журботная цішыня адзіноцтва падступала да Тапурыя, але неўзабаве пачуўся знаёмы басаногі тупат, і Ваню, збочыўшы галаву, порскаючы і выгінаючы шыю, уляцеў у двор.

— Я перагнаў Даціко,—крыкнуў ён, тупаючы нагамі.—Ён ехаў на жарабку, а я бег сам. Ой, я не магу стрымаць сваіх коней. Дурны Даціко, ён ледзьве не зваліўся з жарабка! Гогі зараз прыгоніць коз! Жарабка завуць «Лурджа»! Гэта не іхні жарабок, да іх прыехаў сваяк з сялення Бандза. Што ў вас у сумцы, дзядзька Тапурыя?

Цяпер Тапурыя стала весялей.

* * *

Змяркалася. На далёкім цёмным ускраі неба дагасала чырвоная смуга зары. Нават калі зусім сцямнела і нічога нельга было бачыць паблізу, зара ўсё яшчэ тлела ўдалечы, павольна занураючыся ў змрок. Ваню стаяў ля акна, глядзеў на загасаючую зару, на невыразныя абрысы дрэў, што зікалі ў цемры, і яму было нудна і сумна. Ён не любіў начы і баяўся цемры. У хаце нікога не было. Тапурыя пайшоў некуды на агароды па хворасть і чамусьці не звяртаўся. Ваню шкадаваў

ужо, што напросіўся застацца ў яго на вечар. Стары, напэўна, нічога не прынёс, бо сумку нядбайна кінуў у сенях, і расказваць што-нібы цікавае таксама, мусіць, не будзе, бо сёння ён нешта не ў гуморы. У цёмнай хаціне было душна, енчылі камары.

Нарэшце, Вано пачуў на дварэ голас Тапурыя. Стары клікаў дапамагчы яму ўцягнуць хвораст у хату, бо аднаму нязручна: да парогу было высока, а замест ганку і прыступкаў, у зямлю было ўкапана бярвяно з засечкамі. Неўзабаве яны вобмацкам нацягалі хворасту ў хату. Тапурыя распаліў трут, Вано старанна дзьмухаў у ахалку хворасту, што ляжала на ачагу, і, нарэшце, з'явіўся агонь. Тоненькі, трапяткі агеньчык лізнуў адну галінку, затрымаўся на другой, змрок уздрыгнуў, адступіў ад ачага, і хутка ў хаце стала светла, па сценах і абкуранай столі рухаліся цені, і толькі за акном была глухая, непранікнёная, але цяпер не страшная цемра. Ля агню было ўтульна, хаця крыху дымна і душна.

— Стары пляцень раскідаў,—сказаў Тапурыя. — Ліха з ім. Мне ўсёроўна не патрэбна. Хай гарыць.

Вано хацеў спытаць, чаму непатрэбным стаў пляцень, але Тапурыя ў гэты момант пайшоў у сені. Ён прынёс цвілы сыр, кавалак падсмажанага мяса і некалькі чэрствых кукурузных ляпёшак.

— Нам, Вано, трэба падмацавацца,—сказаў стары, месцячыся ля агню.—Ты за чаплямі паляваў, я хадзіў па іншых сякіх-такіх справах, і хаця нічога мы не прыдбалі, аднак есці хочацца... Ну, што-ж, запасы спатрэбім, а там ужо неяк будзе...

Вано з ахвотай узяўся за вячэру, але сам Тапурыя не еў амаль што нічога. Ён сядзеў вельмі задуманы, папраўляў галавешкі і ўвесь час курыў. Ён як-бы не заўважаў, што Вано сядзіць з ім побач, як-бы забыўся на яго.

— Здуе на мяне...—думаў Вано, не трацячы аднак апетыту.—А можа ён хворы? Зараз я ўстану, падзякую і пайду. Ён хворы, няйначай, бо ў яго нешта вус торгаецца. Яго, мусіць, камары пакусалі, ад гэтага бывае гарачка. Я зараз пайду...

Але нікуды Вано ісці не мог, бо баяўся цемры, і быў вельмі рады, калі Тапурыя, нарэшце, узняў на яго свае засмучаныя вочы і лагодна спытаў:

— Ну, што-ж, маленькі ты мой, нудна табе? Можа ты хочаш, каб я табе што-нібы расказаў?

Ад гэтага ціхага старэчага голасу, ад лагоднага погляду і мяккай прыязнай усмешкі ў Вано адразу стала хораша

і цёпла на душы. Ён паківаў галавой, спяшаючыся, глынуў і падрыхтаваўся слухаць, выгодна прылёгшы ля агню. Больш за ўсё на свеце любіў ён цікавыя гісторыі Тапурыя.

— Ну, дык вось што я раскажу табе...—пачаў Тапурыя, ускладаючы на агонь жменю хворасту.—Я раскажу табе, мой дарагі, пра бедных і багатых. Хаця ты яшчэ і недарослы, але па ўсім відаць, што калі выраснеш і будзеш мужчынай, розум твой будзе светлы і праніклівы. І я хачу, каб ты з малых год ужо ведаў, як людзі жывуць на свеце, як усталявана жыццё і як яго трэба разумець. Ты яшчэ і не чуў пра гора, ты жывеш пры бацьках, і яны ўсяк стараюцца цябе ад бяды абараніць. Хаця ты і не заўсёды як след пакормлены, аднак твае маладыя дні ціхія і раласныя. Ты жывеш, як птушка ў сонечны дзень, і твае вочы нічога, апроча радасці і веселасці, не хочуць бачыць... А на свеце, дарагі мой Ваню,—адно гора, адна бяда... Вось зараз я табе раскажу пра аднаго беднага чалавека, пра ягонае нешчаслівае жыццё, каб ты ведаў, якая злая пошасць ідзе па зямлі ад багатых людзей. А іх, Ваню, адна толькі горстка супроць усяго народа. Нал усім яны запанавалі, жыцця і смерці нашай гаспадары!.. Вось як ёсць на свеце, дарагі мой Ваню...

Тапурыя змоўк. Ваню таксама маўчаў, здзіўлены. Тапурыя ніколі так не пачынаў сваіх гісторый, ніколі не быў так засмучаны і не гаварыў такім голасам, нібы ў хаце, акрамя іх, быў нехта хворы.

— Гэта было вельмі даўно, дарагое маё дзіця...—гаварыў далей Тапурыя.—Твайго бацькі яшчэ не было тады на свеце, а ён ужо не маладога веку... Жыў тут у нашым сяленні алзін бедны селянін... Сям'я ў яго была невялікая—жонка і сын, маленькі хлопчык, меншы, можа, ён быў тады за цябе. Зямлі гэты чалавек меў якраз столькі, колькі маю я зараз. Акрамя сваёй зямлі, ён павінен быў абрабляць яшчэ зямлю князя, тады была яшчэ паншчына і да чалавека ставіліся гэтак-жа, як і да буйвала: калі буйвал здаровы і дужы, то яго лепш гаспадар шануе і даглядае, чым хворага і слабога. А селянін гэты дужым і здаровым не быў і таму жыў далёка горш ад іншых, хаця і ім не было чым хваліцца. Вось аднойчы едзе князь з усёй сваёй світай праз нашае сяленне, п'яны і дурны, як свіння. Ехаў ён з палявання, амаль нічога яны не забілі п'яныя, паразганялі толькі ўсю дзічыну па лясах. У нашым сяленні яны спыніліся, пасярэдзіне вуліцы расклалі агонь і як ад гэтага не вышла пажару, проста дзіва... Доўга яны гулялі, што толькі не вырабляў князь... І нарэшце, прышла яму злая думка, не лепшая за другія, што былі ў ягонай пустой галаве-

Паклікаў ён аднаго селяніна і кажа: «Узнімі гэты камень! Калі ўзнімеш—адпушчу на волю і зямлі дам». Той чалавек аж закалаціўся, так узрадаваўся, бо адразу, на вока, пазнаў ён, што камень гэты будзе яму па сіле. І ён гэты камень узняў і патрымаў нават на руках нейкую хвіліну. «Вольны!—кажа князь:—адпушчаю цябе з-пад свае ўлады сваім княжым словам! А цяпер паспрабуй шчасця ты!..» І паказвае пальцам, які не гнуўся ад пярсцёнкаў, на таго беднага селяніна, пра якога я табе кажу. «Я не ўзніму гэтага каменя, батоно,—адказвае селянін,—у мяне сілы не хопіць!» Тады князь адварочваецца да сваіх гасцей і ўсёй сваёй разбойніцкай світы і кажа: «Вы чулі, кажа, каб мой мужык, зямля з-пад маіх ног, жывёліна недастойная, пасмеў калі-нібы адмовіцца выканаць мой загад? Парайце мне, дарагія госці, што з ім рабіць?» Тады гэты селянін, не чакаючы на парады княжых гасцей і не спадзеючыся на ратунак, падышоў да каменя і паспрабаваў яго ўзняць. І ён узняў яго ад зямлі, але выпрастацца не здолеў, твар ягоны зсінеў і з рота пайшла кроў. Ён упаў тут-жа каля каменя і памёр, як толькі яго перанеслі праз парог хаты. А князь і ягоная світа, гарлаючы «орыраша»*), паехалі з сялення.

Апошнія словы Тапурья сказаў ціха, амаль шэптам. Вугалле тлела на ачагу, у роўным, чырвоным святле бачыў Ваню задуманы твар старога. Тапурья змоўк, відаць, успамінаў нешта. Змрок падступаў да ачага, пад столлю нылі камары—ім было дрэнна ў дыме.

— І вось што было далей...—пачаў гаварыць Тапурья.— Праз год, не больш, памерла жонка таго селяніна, маці хлопчука, і ён застаўся адзін на свеце. Такі, мусіць, быў яго лёс, што павінен быў ён пражыць сваё жыццё ў адзіноце. Чужыя людзі ўзялі яго да сябе, але прышоў неўзабаве чорны год, напала на людзей нейкая страшная хвароба, і хлопчук у другі раз застаўся сіратой.

Мала было ў тыя гады людзей у нашым сяленні, Ваню... Але зноў з году ў год множыўся народ, праз нейкі час прапала паншчына, і хаця шмат людзей яшчэ брала ў магілу злая ужмуры**, усё-ж, да той пары, калі хлопчык-сірата стаў дзецюком, у нашым сяленні было народа амаль столькі-ж, колькі і цяпер. Цярплівы і дужы наш народ, Ваню! І вось, слухай далей: стаў гэты хлопчык дарослым чалавекам. Асілкам ён не быў, але да работы быў здатным і з твара быў не брыдкі. Працаваў ён парабкам у багатых, бо з той зямлі, што ён меў,

*) „Орыраша“—песня без слоў.

***) Ужмуры—ліхарадка.

пращыць было цяжка, акрамя таго, аднаму гаспадарку весці дрэнна. Ён аддаваў сваю зямлю суседзям амаль што дарма, а сам альбо служыў парабкам альбо хадзіў на заробкі ў Поці, — тады будавалі порт — у Очэмчыры на пагрузку лесу... Усюды ён хадзіў, стараючыся зарабіць на жыццё. Так ён выбраўся са свайго гаротнага дзяцінства: перахварэў і абмінуў смерць, бываў спрацаваны і не страціў маладога свайго выгляду, галадаваў і не папсаваў здароўя. Быў ён вясёлы і спрытны, але характару быў ціхага, і таму яго часта крыўдзілі. Але ён на гэта не зважаў. Так ён і жыў сабе, адзінокі хлапец. І хутка яму адзіноцтва надакучыла, бо надыйшла такая пара, быў ён у такім ужо веку, калі чалавек павінен мець сваю ўласную сям'ю, каб потым на старасці не прападаць у адзіноце. Табе не варта было б пра гэта гаварыць, бо ты яшчэ малы і табе рана пра такія справы ведаць, але раз ужо так прышлося, нічога не зробіш, слова гэтага не выкінеш: спадабалася яму адна дзяўчына, у недалёкім адгэтуль сяленні, і ён хацеў яе ўзяць за жонку. Ён таксама ёй прышоўся да спадабы. Але ім не было з чаго пачынаць жыць, бо ён меў толькі тое, што было ў яго на плячах, і яна была не з багатай сям'і. Тады яны ўгаварыліся, што ён пойдзе на зароботкі, падшукае такое месца, дзе можа больш зарабіць. Людзі яму параілі ісці на Чыятурскія марганцавыя капальні, і ён пайшоў туды. Ты ведаеш, што такое марганец? Ён патрэбны для таго, каб рабіць жалеза, вась для чаго ён патрэбны... Шмат зазнаў там гэта хлапец, Ваню... Ён поўзаў у чорныя страшныя норы, дзе поўна вады і ўсякага бруду, і гэтыя норы ішлі глыбока пад зямлёй, аж у самае нутро гор. Ён сядзеў у глыбокіх ямах і капаў цяжкі, чорны марганец. Пляцілі вельмі мала, так што амаль увесь той заробак можна было спатрэбіць на ежу. Начальства здзеквалася над рабочымі людзьмі, старалася ашукаць яго, гатова было вырваць ад чалавека з рук тое, што ён ужо ад іх зарабіў. Такое там было гора, так было там цяжка працаваць, што гэты чалавек, пра якога я табе кажу, Ваню, мог вытрымаць толькі адзін год і два месяцы. Ён зарабіў крыху грошай, вельмі мала, але ўсё-ж з гэтага можна было распачынаць жыць. Я табе скажу, Ваню, што ён, чалавек гэты, жывіўся амаль што адным хлебам з вадой, і рэдка, хіба толькі па святах, купляў сабе кавалак мяса. Ён вельмі стаў худы і напэўна быў непрыгожы, але гэта мала яго абыходзіла, ён быў рады, што вызваліўся з капальняў і што мае цяпер з чаго пакрысе пачынаць тое жыццё, аб якім ён думаў год і два месяцы ў чыятурскіх страшных падзямельных норках. І вась ён прышоў, гэты чалавек, на сваю радзіму, а яе, Ваню, той дзяўчыны, ужо не было...

— Яна памерла?! — выкрыкнуў Ваню, шырока раскрыўшы вочы, прыціскаючы рукі да грудзей. — Памерла?

Тапурыя сумна ўсміхнуўся.

— Не, Ваню... Яна засталася жывой і здаровай. Але яна спадабалася аднаму багатаму, а ёй спадабалася ягонае багацце. Яна хутка забылася на таго беднага чалавека і стала жонкай багатага. Брат яе, Гуджу Кверквелія, добры чалавек і друг мой, адзін сустрэў мяне на парозе...

— Дзядзька Тапурыя, — ускрыкнуў Ваню. — Дык гэта-ж вы пра сябе кажаце.

— Што пра сябе? — недаволена спытаў Тапурыя.

— Вы раней казалі пра нейкага чалавека, а цяпер кажаце пра сябе.

— Ваню! — сурова сказаў Тапурыя. — Не перабівай мову старэйшым. Я больш нічога не скажу табе.

Ён паклаў на ачаг ладны жмут хворасту, стала вельмі дымна, і каб Тапурыя і хацеў гаварыць далей, не здолеў-бы. Але ён і на самай справе не хацеў гаварыць. Ваню выкрыў ягоную маленькую хітрасць, і гэтая акалічнасць псавала ўвесь строй апавядання. Гаворачы аб сабе ў трэцяй асобе, Тапурыя хацеў пасля расказаць Ваню пра ўсе падзеі ў Сабакучаво, уключаючы падзеі на грэблі, але цяпер, калі хлапчук здагадаўся, што справа ідзе аб самім Тапурыя, пра гэта казаць было нельга. Тапурыя разумеў, што небяспечна давярацца дзіцяці, і шкадаваў, што так няўдала вышла з-за ўласнай неасцярожнасці. Сёння, у развітальны гэты і можа апошні вечар, стары Тапурыя хацеў расказаць свайму маленькаму другу пра ўсё, што ён зразумеў у жыцці, хацеў пераказаць яму здаўна ношаныя і адчутыя свае думкі і шчыра быў пераконаны, што Ваню захаве іх у памяці на доўга, можа на ўсё жыццё. У тым парадку, у якім Тапурыя задумаў сваё апавяданне, падзеі ў Сабакучаво і асабліва падзеі на грэблі мелі вялікую значнасць і служылі б дастойным завяршэннем яго гісторыі.

— Што было далей, дзядзька Тапурыя? — знарком плачучым голасам, каб загладзіць сваю зіну, спытаў Ваню, але яму давялося некалькі разоў паўтарыць сваю просьбу і ён на самай справе гатовы быў плакаць, але Тапурыя пачаў гаварыць зноў.

— А далей дрэнна было, Ваню! — сказаў ён. — Не лепш чым і дагэтуль. Толькі ты пакінь сваю дрэнную прывычку лезці ў размову, калі гаворыць старэйшы за цябе. Ты неслухмяны, вось што я табе скажу!.. Далей-жа было так: гэты чалавек, я, значыцца, вельмі бедаваў, усё мне абрыдла і не ха-

целася нават жыць на свеце. Я прагуляў і параскідаў тыя грошы, што меў. бо так заўсёды бывае з чалавекам, калі ён згубіць сваю дарогу, і калі апамятаўся я, — зноў нічога ў мяне не было. Ты гэтак ніколі не рабі, Вано, калі здарыцца бяда ў жыцці. Я тады быў неразумны яшчэ, таму не бяры з мяне прыкладу!.. Дык вось зноў застаўся я, які быў, і з мяне смяяліся людзі, што я такі няўдалы чалавек. Можна яны і мелі рацыю, але мне гэта крыўдна было, а найбольшую крыўду зрабіла мне тая дзяўчына, за якую я гатовы быў жыццё аддаць. І тады я надумаўся дабіцца багацця, каб паказаць сваю сілу ўсім людзям і той, якая мяне так пакрыўдзіла. Гэта была таксама дурнота, бо ніколі чалавек са свайго мазаля багацця не створыць, найлепшае, калі ён не будзе кожны дзень галодным. Багацце, Вано, набываецца найбольш такімі справамі, што і разбойнік ад іх адмовіцца, каб душу сваю дарэшты не папсаваць. А мне, у маладой сваёй блазноце, усё гэта выдавалася проста: я пайду ў матросы, там, людзі мне казалі, можна лёгка зарабіць добрыя грошы, і акрамя таго, шмат можна чужых земляў пабачыць, увесь свет можна морскай дарогай аб'ехаць. Здавалася мне, што ў чужых землях людзі лепшыя жывуць, самыя гэтыя чужыя землі цудоўна прыгожыя і там нейкае адменнае жыццё, напэўна я знайду там сваё шчасце і назад звярнуся багаты і ў вялікай славе. Вось, узяў я свой клумак і павалокся ў порт, у Поці, у матросы пайшоў. Доўга я бадзяўся ў порце, ніхто мяне ні на адзін карабль не браў, капітаны толькі смяяліся, на мяне пазіраючы, а з аднаго карабля мяне так ссадзілі, што ледзьве адляжаўся. Гэта быў нейкі вельмі багаты, белы карабль і мне, дурню, здалося чамусьці, што на гэтым караблі і дзевяццацца мне плысці, шчасця свайго шукаць. Узышоў я на гэты карабль, і раптам сустракае мяне высокі і здаровы начальнік, з залатымі пагонамі, з рудай барадой, што расла з-пад самага горла, і, ні слова не гаворачы, з усёй сілы ўдарыў мяне па твару і нагой, як сабаку, скінуў са сходняў на бераг. Я ўжо не думаў жывым астацца, бо я зваліўся з вышні добрага дрэва і моцна пабіў бок. Да таго-ж яшчэ і зубы ён мне патрушчыў, скрыпелі, калі трэба было есці...

Тапурья ціхенька засмяўся, узяў з ачага вугалёк і паклаў у сваю люльку.

— Але гэта ўжо не такая была і бяда, бо есці ўсёроўна не было чаго... Ледзьве не апруцянеў я з голаду і ўсё-ж не пакідаў порта, нейкая надзея мяне трымала, што як-бы там ні было, а ўсё-такі павінен я свайго дабіцца. Вось і дабіўся: нарэшце, прынялі мяне на вельмі стары карабль, ён ледзьве

на вадзе трымаўся і проста дзіва было, як гэта ён даплываў, даверху нагружаны лесам, ад Очэмчыры да турэцкага горада Трапезунда і прыплываў назад. Але я пра гэта мала дбаў, я быў рады, што, нарэшце, трапіў на карабль і вучыўся на матроса. Апрача мяне было на караблі яшчэ з дзесятка матросаў і капітан. Што гэта быў за чалавек, Ваню, гэты капітан, страшна ўспомніць. Проста дзіва, што такі чалавек нарадзіўся ад жанчыны, не ад звера... Але ён памёр ужо, як і ўсе тыя гаротныя матросы, з якімі я ездзіў на караблі ў Трапезунд. Шмат гадоў яны ляжаць на дне мора, толькі аднаго капітана мора не прыняло да сябе і выкінула на бераг, мусіць таму, што вельмі дрэнным быў ён чалавекам. Але не будзем пра гэта гаварыць, яны ўжо даўно памерлі...

— Дзядзька Тапурыя, — з цікаўнасцю спытаў Ваню. — Гэта вы тады князя Давіда ўратавалі?

— Што? — перапытаў Тапурыя. — Якога князя Давіда?

— Вы пра яго раней казалі... Там яшчэ была князеўна, вы яе таксама ўратавалі...

— Ваню, — усклікнуў залаваны Тапурыя. — Ты хочаш, каб я табе раскажам, ці не?! Князь! Адкуль там мог узяцца князь?!

Тапурыя памаўчаў і потым дадаў, ужо больш спакойна:

— Ты ўжо не малы, Ваню, і павінен ведаць, што раскажаш для цікавасці і што ёсць праўда.

І калі Ваню не спадзяваўся на працяг гісторыі, Тапурыя пачаў гаварыць зноў:

— Слухай далей і больш не перабівай мне мовы. Проста брыдка, што ты ўтыкаешся са сваімі здагадкамі праз кожнае маё слова. Пачакай, пра што гэта я гаварыў?

— Што карабль затапіўся... — нясмела сказаў Ваню.

— Так, Ваню, пра карабль. Вельмі гэта страшная была хвіліна, мой дарагі, калі тапіўся карабль. Нават не раскажаш, і ўспамінаць не варта. Скажу табе толькі, што пасля гэтага адпала ў мяне ахвота шукаць шчасця на моры, проста глянуць баяўся я на гэтую ўзбаламучаную вадку. Не знайшоў я шчасця ні на сушы, ні на моры і прывалокеся назад у сяленне галодны і босы, які і быў раней... І зноў з мяне смяліся людзі і ўжо не лічылі мяне за разумнага. Вось якое шчасце я выстаўся, Ваню... Нават у сваім сяленні сярод сваіх людзей мне месца не было. І вось пачаў я ўнікаць людзей, і нейкі час як-бы хвароба ў мяне такая была: дрэнна мне пры людзях! Воддалі ад іх, у балотах, у лесе, мне куды лепш! І ціха там, і спакойна, як-бы для лесу я народжаны быў... Так і прызвычаіўся я жыць адзін, а пасля стаў упраўным паляўнічым і з гэтага

зарабляў сабе на хлеб. Гэтак год па году і сышло маё жыццё да старасці... А тая дзяўчына, што мяне пакінула, праз нейкія два гады памерла. Даўно гэта было. Муж яе той багаты аказаўся вельмі дрэнным чалавекам, як і ўсе багатыя. Ён увесь час папракаў яе беднасцю, шкадаваў для яе кавалка хлеба, здзекваўся над ёю так, як толькі багаты над бедным здзеквацца можа, я пра ўсё гэта ведаў, але што-ж я мог зрабіць, хаця ў мяне сэрца на кавалкі ірвалася. І яна неўзабаве памерла, пакінуўшы таму багатаму сына. Ён вырас ужо, цяпер ён дарослы і стаў мужчына і гэтакі-ж багаты, як і ягоны бацька. Вось, калі ты ўбачыш чалавека, якому прозвішча будзе Спірыдон Ганарджыя, то ведай, што гэта яе сын...

Пасля гэтага Тапурыя доўга маўчаў. Агонь на ачагу дагасаў, тлелі, акрываючыся попелам, вугаллі, успыхвалі і загасалі дробныя іскры. Вано не варушыўся, каб не патрывожыць духак старога, хаця і вельмі знямела нага. У чырвоным ззянні дагасаючага агню твар Тапурыя быў падобны да твара той маленькай, мядзянай фігуркі, якую Гогі знайшоў учора на кургане і пра якую казалі, што гэта даўнейшы бог. У Тапурыя быў цяпер якраз такі, нібы з медзі выліты, твар, з рэзкімі маршчынамі і гарбатым носам. Толькі барада ў бога была курчавая і шырокая, не падобная да клінаватай бародкі Тапурыя.

— Так, мой дарагі Вано, ходзячы міма людзей, я звёў свой век...— пачакаўшы, гаварыў далей Тапурыя.— І таму, што я жыў воддалі сам па сабе, ні ў якія справы не мяшаўся і ніхто да мяне ўжо нічога не меў, мне лепш было здалёку відаць, чаму так дрэнна робіцца на свеце. Багатыя прыцискаюць народ, Вано, вось ад чаго на свеце гора, і слёзы і нявінная кроў! Чаму я застаўся ў горкія дзіцячыя гады сіратой? Таму, што п'янай свінні, якая мела вялікую ўладу, захацелася ў дрэнны час пахваліцца перад другімі гэтай самай сваёй зверскай уладай і ад гэтага памёр чалавек... Чаму, калі спытацца, блізка пяць дзесяткаў гадоў бадзяюся я адзін па лясках, жыву не так, як усе астатнія, і памерці давядзецца не ў дзяцей і ўнукаў на руках, а можа дзе ў лесе, на звярынай дарозе? А вельмі проста, маё дарагое дзіця, багаты адабраў ад мяне і жонку, і сям'ю, багатыя людзі здзекваліся нада мной і кпілі з мяне, і білі мяне, і марылі голадам, і ўвесь час я на іх працаваў, не маючы ад гэтага ніякай карысці, мне стала брыдка жыць з людзьмі і я ўцёк ад іх у лес. Нават бедныя, такія самыя, як і я, не давалі мне месца побач з сабой, бо я быў слабейшы за іх, а жыццё наша, Вано, так усталявана непраўдзіва, што слабаму доўга не жыць. І можа ў пару я

ўцёк тады ў лясы, вось што... А хіба я адзін такі на свеце пакрыўджаны чалавек? Не, Вано, такіх людзей многія тысячы, увесь бедны народ пакрыўджаны і нешчаслівы, а багатых супроць усяго народа, я табе казаў ужо—адна толькі жменька. Такую сілу багацце мае, што гняце сабе пад ногі ўвесь свет, дужэйшы душыць слабейшага і бедныя людзі прападаюць, як мухі ў дажджлівы месяц экэнія!*). Вось што я зразумеў, Вано, вось што пазнаў я ў сваёй адзіноце: усё гора, усе няшчасці на свеце—ад багатых. Бяда ідзе па зямлі ад багацця, як злая зараза ад мерцвяка, што памёр ад дрэннай хваробы! І калі я гэта зразумеў, калі я ўсё гэта пазнаў, то пачаў думаць, якім спосабам бедны народ можа пазбавіцца ад уціску багатых. Многа думаў я, Вано, седзячы іншым разам дзе-нібы ў лесе, пры агні, адзін уначы. Ох, шмат было начэй такіх!.. І нарэшце, пазнаў я і гэта: толькі ўсёй сваёй сілай можа скрышыць бедны народ сілу багатых. Толькі тады ён пераможа багатых, калі ўвесь, як адзін чалавек, паўстане супроць іх! Але гэта марныя думкі былі тады, Вано... Народ наці ціхі і прыбіты, ён адвеку прывык насіць ярмо, і я нават нікому не гаварыў пра тое, што ведаю, бо хто-ж паслухае чалавека, які бадзяецца ў адзіноце, нічога за душой не мае і даху над сваёй галавой не любіць. Я маўчаў і ўсё думаў і спадзяваўся, што скончыцца, нарэшце, цярплінасць народа, прыдзе для багатых грозны час!

Тапурыя памаўчаў, потым сказаў звычайным тонам:

— Пакладзі яшчэ хворасту, Вано...

І калі зноў пасвятлела ў цёмнай, душнай хаціне, Тапурыя гаварыў далей:

— Чалавек не бязмоўная жывёла, Вано, — гэта чалавек! І я чакаў і ведаў, што цярплінасць народа скончыцца, што пакорнасць зменіцца на гнеў, і той, хто быў паднявольным, страшна адпомсціць за крыўды, слёзы і нявінную кроў... Век мой выдаўся даўгім, бачыў я і ведаў шмат што. Бедаваў народ пры ўладзе князёў, бедаваў пад царам і пачынаў ужо расці ў народзе вялікі гнеў. Гналі народ на войны, пуставала зямля, сохлі вінаграднікі, пустазеллем парасталі палі, голад прыходзіў у сяленні, багатыя нажываліся яшчэ лепш, чымся ў мірныя часы, і жылі тлустыя, сытыя і вясёлыя, а народ гневаўся і маўчаў. Я ўсё гэта бачыў і ведаў, Вано!.. Ніхто не падумаў-бы, што бедны дзівак Тапурыя гэтулькі ведае... І калі пайшлі чуткі, што прагналі цара, па сяленнях пайшлі людзі і казалі народу, што цяпер ужо вольнасць, што ўсім цяпер будзе вольна і добра жыць, бо цара ўжо няма, — народ супакоіўся і з надзеяй чакаў таго добрага, што прынесла яму

вольнасць. І прыціх гнеў народны, ён змяніўся надзеяй. Па-прыходзілі людзі з вайны, хто жывы і здаровы, хто калекам, як Міха Коркія, шмат хто не прышоў зусім, іх аплакалі ўдовы і дзеці. Вышлі сяляне на свае спустошаныя палі і паранейшаму бачаць памешчыцкую мяжу, агароджаныя гандлярскія землі і каля парканаў і па межах памешчыцкіх маёнткаў ходзяць са стрэльбамі вартаўнікі. А з горада ўсё прыезджаюць людзі і ўсё гавораць пра вольнасць і што сышоў на зямлю рай і з'явіўся новы Ной, які збавіць людзей ад гора, як той стары Ной, што збавіў іх ад патопу. Так яны балбаталі, як індыкі, народ слухаў іх і ўсё чакаў, калі прыдзе тое добрае, што яны абяцаюць... А я ўжо бачыў, што гэта мана і ніякай няма вольнасці, бо засталіся ўсе багатыя такімі, як і былі; і князь Абхазава застаўся ў сваім маёнтку жывы і здаровы і, можа, нават пабагацеў яшчэ крыху, калі прадаваў сялянам зерне, каб засеяць пустыя землі; і Сімон Гамрэкелі прыкупіў зямлі да сваіх вінаграднікаў ад удавы Меліва і старой маці нябожчыка Квірквэ, якога забілі на вайне, і шмат ад каго так паадбіраў, і нават начальства засталася амаль тое самае, што было і раней... і можа перш ад усіх падумаў аб тым, што гэта хітрыкі багатых людзей, што яны ашукваюць народ і што можа і цара не прагналі і ён сядзіць у сваім палацы, а яны ездзяць па сяленнях і хлусяць, каб народ забыўся на свой гнеў і паверыў ім, што зараз, пасля вайны будзе лепш. Але я пра гэта нікому не казаў, бо ведаў, што ніхто не паслухае мяне, старога Тапурья. Аказалася пасля, што цара такі прагналі, але вольнасці народу багатыя не далі, ашукалі народ абяцанкамі... і пайшло ўсё паранейшаму: маладых людзей у салдаты бяруць, падаткі вялікія народ плоціць, гандляры танна купляюць і дорага прадаюць, зямлі мала, хлеба мала, начальства прыціскае народ, а памешчыкі выгодна сабе раскашуюць, і князь Георгій, унук таго самага князя, які майго бацьку са свету звёў, ездзіць сабе на багатым кані, упіраючыся ў бокі і гатовы, як і ў даўнія часы, народ падковамі таптаць... А гэтыя індыкі ўсё балбочуць пра свайго Ноя, каб ім языкі паадсохлі. І зараз яны бадзяюцца па сяленнях, Ваню, але цяпер ужо ім ніхто не дае веры!

Голас Тапурья ўзмацнеў, і ён сам выглядаў цяпер нібы маладзейшым; і твар яго быў не такім сумным і задуманым, і страцілася падабенства да твару той мядзянай фігуркі, якую Гогі знайшоў учора на кургане.

— Не, Ваню!.. Цяпер яны ўжо ашуканствам не ўратуюцца! Гнеў у народзе вялікі і нястрымны, цяпер ужо кожны ведае, што багатыя ўкралі вольнасць беднага народа і што іхні Ной самы першы злодзей! Дрэнна ім цяпер будзе, бо народ зразу-

меў іхнюю ману. Ходзяць праўдзівыя чуткі, што народ у Расіі паўстаў, як адзін, супроць багатых і гоніць іхняе войска са сваёй зямлі. Кажуць, што Ной гэты хоча адгарадзіць наш народ ад Расіі, і будуць будаваць сцяну вышынёй з добрае дрэва. Калі гэта праўда, то яны не паспеюць і адной цаглінкай пакласці, як ім усім прыдзе канец. Каб яны пра гэта ведалі, то і не думалі-б пра сцяну. Кажуць яшчэ, што ў наша мора наплыло ўсякіх караблёў і прышло чужаземнае войска. Яны баяцца, што рускі народ прыдзе нас вызваляць. Не! Цяпер ужо ім не саўладаць з намі. У тым годзе больш за тысячу чалавек сабралася ў сяленне Гордзі і адуюць да іх пайшоў народ. Калі іх сабралася дзве тысячы, яны пайшлі ў горы збіраць яшчэ большую сілу. Іх збіраюць большэвікі, гэта парасійску азначае: вялікія людзі, якія абараняюць бедны народ. Яны ўзнялі народ супроць багатых у Расіі і цяпер змагаюцца з іхнім войскам і гоняць яго прэч са сваёй зямлі! Вядзе войска большэвікоў мудры чалавек, вялікай сілы і смелы, як леў. Перад ягоным гнеўным тварам падаюць ніц і гінуць багатыя, як гіне туман перад сонцам. Ён не ведае літасці да іх, войска топча іх пад ногі, як нячыстае зелле, і яны ўцякаюць дзень і ноч супроць дажджу і ветру. Побач з ім ідуць яго памочнікі, адважныя арлы, людзі яснага розуму, поўныя гневу і вялікай сілы і першы з іх, самы лепшы ягоны друг — сын нашага народа, ён паходзіць з горада Горы і завуць яго Сталін.

Ён прыдзе вызваляць свой народ і з ім разам прыдзе Ленін, той, хто стаіць на чале ўсёй вялікай сілы большэвікоў. Калі я быў на кірмашы ў Зугдзідзі, пра гэта расказваў адзін праўдзівы чалавек, яму можна верыць, бо ён прадракаў пагібель багатых і народную вольнасць. Усе яго слухалі і ўсе адразу распазналі, што ён не з тых, якія ўслаўляюць Ноя і ашукваюць нас. Гэта быў большэвік, і я табе шчыра кажу. Вано, што каб ён тады на кірмашы сказаў слова — усе, хто там быў, пайшлі-б за ім адразу, бо гэты чалавек хоча нам карысці, а не шкоды, хоча для нас добрага, а не злага. Але ён казаў, што яшчэ не пара, а калі будзе пара, пра гэта народ будзе ведаць. І мусіць, надыходзіць ужо гэты час і неўзабаве я сам пайду па сяленнях і буду казаць: «Выходзьце, добрыя людзі, надышоў нашай вольнасці час і канец нашым пакутам». І цяпер ужо напэўна людзі паслухаюць старога Тапурыя...

— Вы самі... — прашаптаў Вано, які ў маўклівым захваленні не здодзіў воч з Тапурыя.—Вы самі пойдзеце?

— А чаму-ж не? — спытаў Тапурыя. — Чаму? Хіба я не ведаю, што казаць людзям? І хіба я буду баяцца, што мяне

зловіць атрад? Чалавек, які ўсё сваё жыццё пражыў у лесе, не можа быць баязліўцам! Каб я баяўся, мяне даўно-б разарвалі звяры і кроку не ступіў-бы я ў балотах, каб сэрца маё было-б сэрцам баязлівым. О не, Вано! Рука мая ніколі не дрыжэла, калі я цэліў у галаву звера, не ўздрыгнула яна і тады, калі я ўзняў сваю зброю на аднаго нягодніка... Аднак, Вано, трэба скончыць нашу гутарку, бо ўжо час позны і працябе ў хаце будуць непакоіцца. Шмат аб чым можна было-б гаварыць, але я табе толькі тое скажу, што ты шчаслівы нарадзіўся на свет. Я добра ведаю, што да тае пары, пакуль ты вырасцеш, не будзе на свеце звярынай улады багатых і ты шчасліва і спакойна пражывеш свой век. А так зазнаў-бы ты вялікае гора: дзіця, з якім ты гуляеш і якому ты часам наб'еш нават гуза, вырасла-б на твайго гаспадара, і ты павінен быў-бы 'служыць яму да веку, бо ў яго больш прагнае душа і здатны да набыцця розум; глянуў-бы на цябе ў злы час багаты чалавек і яшчэ ў дзяцінстве пайшоў-бы ты да яго ў няволю вось гэтак, як Іліко да Сімона Гамрэкелі. І жыў-бы ты не так, як хацеў сам, а як захацелася-б твайму гаспадару, і пакутваў-бы ты пад гаспадарскай рукою да старасці год і да самай смерці. А каб усё-ж паставіў-бы ты на сваім, жыў-бы, як хочаш сам, то мусіў-бы ты туляцца па лясках, як я туляўся. Але прыходзіць на гэтых гаспадароў канец яшчэ раней, чым ты станеш на ногі, і я добра ведаю, што і ты, і Іліко, будзеце вольнымі людзьмі, як таго і варты чалавек. Вось на чым і скончу я гісторыю пра багатых і бедных, і ты, Вано, памятай пра ўсё, што я табе казаў, як мага даўжэй...

Тапурыя згарнуў апаленай драўлянай лапаткай дагасаючае вугалле, прысыпаў яго попелам і адразу стала цёмна. Пасля ў цемры праступіла цьмяная пляма акна.

— Так... — сказаў Тапурыя, устаючы. — Вось і ўся гісторыя... Але шмат-жа часу прайшло, пакуль яна склалася...

Неўзабаве яны ішлі вуліцай, і Вано стараўся ступаць крок у крок з Тапурыя. Пад цёплым ветрам шумелі таполі, на шэрым небе цьмяна святлелі затуманеныя, буйныя зоры. На вуліцы было ціха, рэдка дзе мільгаў за плятнём агеньчык, недзе скрыпелі ад ветру вароты. На тым канцы сялення ляніва ўзбрэхваў сабака.

Быў позны вечар.

ЧАСТКА ТРЭЦЯЯ

I

Гунава ад самай раніцы заклапочаны прахаджваўся па двары. Была нядзеля, але ён не мог пахваліцца добрым настроем, які звычайна бываў у яго па святах. Гунава кружыў і кружыў па двары, стары аўчар спрабаваў хадзіць за ім, потым яму надакучыла і ён са стогнам лёг пад круглым сталом, ля вядра з бутэлькай. А Гунава ўсё хадзіў, часам з укусу пазіраючы на стол, дзе, прыціснутыя плоскім каменем, ляжалі паперы. Адна з іх была асабліва непрыемнай і з'яўлялася прычынай дрэннага настрою Гунава. Цяпер ён мог у поўнай меры ацэньваць скромнасць Мучаідзе на пахаванні падатковага інспектара, бо ў паперы з адпаведнымі каментарыямі былі апісаны ўсе гераічныя ўчынкі Гунава ў часе карнай экспедыцыі і на аснове гэтага начальства загадвала альбо прывесці справы з бунтоўным сяленнем у парадак, альбо падаваць рапарт аб адстаўцы. Там-жа ўказвалася, якім спосабам, па думцы начальства, гэтыя справы ўпарадкаваць, і хаця гэта і было добрай адзнакай, бо сведчыла, што начальства яшчэ не намерана развітвацца з Гунава, усё-ж былі прычыны для таго, каб страціць настрой. Першае—тое, што дыркуляр начальніцкі быў напісаны ў вельмі едкім тоне—Гунава папросту высмейвалі, другое — гэта меры, якія прапаноўвала начальства: абсалютная асцярожнасць, ніякіх стрэлаў і сутычак, бо з вопыту мінулага вядома і г. д... І па-трэцяе, начальства загадвала неадкладна затрымаць усіх узброеных сялян і ў бліжэйшыя дні далажыць аб выкананні. Якім парадкам без стрэлаў і сутычак у бліжэйшыя дні вылавіць чатырнаццаць (а можа і больш) узброеных людзей, якія ўмеюць валодаць зброяй, і, акрамя таго, невядома дзе знаходзяцца, Гунава проста ўявіць сабе не мог. Рука ягоная дагэтуль яшчэ была на перавязі, і гэта быў сумны вопыт мінулага, ужываючы выраз з начальніцкага загаду. Дадатковай непрыемнасцю было тое, што на яго рапарце аб адпачынку ў сувязі з ранай была адмоўная рэзалюцыя. Начальніку вядома, што ён

паранены лёгка, нават удзельнічаў у пахаванні інспектара, на яго ўскладаецца абавязак ліквідацыі паўстання, пакуль яно яшчэ знаходзіцца ў самым пачатку, а пасля гэтага ён атрымае адпачынак.

Наогул-жа гэта была работа Мучаідзе, які вышаў чыстым і нават падслужыўся, а Гунава паставіў у вельмі невыгоднае становішча. Ён ні на хвіліну не сумняваўся, што калі паўстанне будзе разрастацца, яго аддадуць пад суд за тое, што ён спаліў сяленне, і на гэтым адыграюцца. Таму ён пастараўся гэтыя падзеі падаць у іншым святле, але цяпер усё пайшло прахам. Гунава ні аб чым не мог думаць і праклінаў Мучаідзе ўсімі праклёнамі, якія толькі ведаў.

Апоўдні нехта пабразгаў клямкай у падваротні. Фортка была замкнутай. Заспаная Сцепаніда выглянула з акна і, адганяючы ад сябе мух, незадаволена сказала:

— Батоно, там нехта з вуліцы стукае... Нейкі чалавек...

— Адчыні, — гаркнуў Гунава. — Я пайду адчыняць? Карова!

Сцепаніда адвалілася ад акна, праз нейкі час вышла з дому, і неўзабаве на двор увайшоў плячысты чалавек з вялікімі абвіслымі вусамі. Ubачыўшы Гунава, ён зняў шапку, пакланіўся і паказаў з-пад вусоў два даўгія жоўтыя зубы, што выдаваліся наперад. Шчокі ў яго былі чырвоныя, як намаляваныя, і вёрткія вочкі, з хітраватымі жоўтымі зрэнкамі, увесь час смяяліся. Чалавек, відаць, быў вельмі задаволеным, што ўбачыў Гунава. Асобаатрадчык глядзеў на яго, прыпамінаючы. Яму здавалася, што ён недзе сустракаўся з гэтым чалавекам.

— Ну? Што трэба? — негасцінна спытаў Гунава. — Сёння я не прымаю.

Чалавек яшчэ раз пакланіўся, усё гэтак-жа ўсміхаючыся.

— Хэту Ганарджыя, ваша міласць...—сказаў ён, вымаючы з шапкі нейкую паперу і выпроставаючы яе. — Я па крысе займаюся гандлем, ваша міласць; Спірыдон, як старэйшы, застаўся на зямлі. Мы з ім, ваша міласць, даўно падзяліліся... Хэ-хэ...

Гунава заўважыў, што Хэту Ганарджыя не зусім цвёрда стаіць на нагах.

— Сёння я не прымаю, — паўтарыў Гунава, адварочваючыся.—Прыходзь заўтра ў канцылярыю.

Ён прайшоў па двары да паркану і, калі павярнуўся, то ўбачыў, што Хэту Ганарджыя стаіць на тым-жа месцы, трымае паперу ў руках і ўсміхаецца.

— Ну? Што я табе казаў? — залавана крыкнуў Гунава.

— Ад брата майго Спірыдона вельмі важная папера для вашай міласці...

Нахмураны, пакусваючы губы, Гунава падышоў і ўзяў скамечаную паперку. Ён незадаволена аглядзеў шырокі, спісаны буйнымі літарамі ліст, які пачынаўся словамі «яго светласці батоно Гунава» і канчаўся подпісам «абишчыны Сабакучаво стараста Спірыдон Ганарджыя», затрымаўся поглядам на адным радку, потым прачытаў другі і раптам хмуры яго твар праяснеў.

— Хо! — сказаў Хэту Ганарджыя. — Хе-хе-хе... Ваша міласць.

Ад яго на ўвесь двор несла цыбуляй і яшчэ нейкай дрэнню, але Гунава гатовы ўжо быў дараваць яму і першае, ён толькі крыху адышоўся ўбок. У лісце, што напісаў стараста Ганарджыя і прывёз ягоны брат, быў ратунак.

«Тады, вылезшы з ямы, ваша міласць,—пісаў Ганарджыя,—я ўчуў, як гутарылі між сабою Тарыел Кверквелія і Элія Бакучава, які быў тады ўцёк з пограбу і якога вы загадалі арыштаваць, але я, ваша міласць, без войска баюся. Яны ўгаварваліся, што Бакучава будзе ў сяленні і калі яму спатрэбіцца бачыць гэтых разбойнікаў, што, забыўшыся на бога і не саромячыся людзей, ваша міласць...

Гунава пакінуў два радкі.

«... то ён, азначаны Элія Бакучава, будзе паліць агонь на ўзгор'і Нам-Дэві і яны тады ўначы, агонь убачыўшы, прыдуць да яго. Узгор'е Нам-Дэві, ваша міласць, каб ведалі, гэта будзе гара па правую руку, як толькі з'язджаць з лесу да нашай грэблі. На ёй расце высокая ліпа з тоўстым, крывым сукам нізка ад зямлі. А яшчэ я чуў, як яны гаварылі, што ў вас стрэліў Тапурыя, той самы Тапурыя, стары нягоднік і валцуга, якога вашы салдацікі злавілі ў нас на агародах у той дзень, калі ў нашым сяленні, з божай волі, пажар здарыўся. Цяпер я думаю, што можа вы хворыя, ваша міласць...

У Гунава пачала торгацца шчака. Ён яшчэ раз прачытаў Тапурыя. Той самы стары, з худым гарбаносым, смуглым тварам, у шырокім капелюшы з клінаватай сівой бародкай. Умомант, як жывы, паўстаў ён перад Гунава, і як тады, на допыце, у ягоных задуманых і загадкавых вачах было пакорнае: «не ведаю, батоно»

«... а яшчэ, ваша міласць, дакладваю вам, што яны, значыцца, усё наша сяленне, так, як вы загадалі, рабіць не хочуць, нядоімкі аплачваць не будуць і ў павет не паедуць. Як гаварыў Кверквелія, яны думаюць адабраць зямлю ад суседняга з намі памешчыка князя Абхазава...»

Далей Гунава не чытаў, склаў паперу і ўсунуў яе ў кішэню.

— Х-хэ... ваша міласць, батоно,— сказаў Хэту Ганарджыя, пераступаючы з нагі на нагу. Ён заўважыў пад сталом вядро і ў ім бутэльку.

Гунава, не зважаючы на яго, завярнуўся і пайшоў па дварэ.

— Так!.. — думаў Гунава. — Гара ўнізе парасла арэхаўнікам, я памятаю... Адзін узвод заляжа іменна там, ад лесу. Ад балота паставім два «льюісы», па дарозе, у лесе — конны ўзвод. Та-пу-рыя. Ты мяне пачаставаў сваім мёдам, цяпер скаштуеш майго.

Гунава дайшоў да паркана і павярнуў назад. Хэту Ганарджыя стаяў пасярэдзіне двара, камечы ў руках шапку і ўсміхаўся.

— Прашу! — Гунава, ідучы да стала, зрабіў шырокі, гасцінны жэст і ўсміхнуўся гэтак-жа шырока, як і Хэту. Той, кланяючыся на кожным кроку, падышоў да стала.

— Ваш брат — дастойны чалавек, — сказаў Гунава, наліваючы шклянку. — Тое самае я думаю і аб вас. Сцепаніда!

— Хе-хе, ваша міласць...— здаволена бурчэў Хэту, які разамлеў на сонцы.—Я—бедны чалавек... А Спірыдон мне і не зусім родны... Мы не адной маці, ваша міласць...

— Гэта не важна. Беднасць і блagarоднасць заўсёды ішлі поруч. На жаль, я не магу сам належным чынам ўзнагародзіць вас...

Усмешка збегла з вясёлага твару Хэту, і ён сур'ёзна глянуў на Гунава. Відаць, ён не спадзяваўся, што такі начальнік не можа ўзнагародзіць.

— ... аднак,— гаварыў Гунава, заікаючыся,— такія паслугі... (Дам яму колькі-небудзь, чорт яго бяры, — вырашыў ён раптам) такія паслугі, — дакончыў ён, — павінны быць аплочаны, хаця яны і вышэй за грошы. Яны будуць аплочаны са сродкаў дзяржавы, бо вы, паважаны, з братам сваім, зрабілі для дзяржавы, гм...

Гунава не быў красамоўным, калі справа датычылася выдаткаў. Ён моўчкі пасунуў шклянку да Хэту. На ганак вышла Сцепаніда і абьякава паглядзела на гаспадара.

— Прынясі мой партфель, Сцепаніда, — сказаў Гунава. — І што-небудзь закусіць.

Было гарача. Сонца стаяла проста над галавой і нідзе не было ніякай засені. Лісце на дрэвах абвяла, воглы душны вецер іншы раз налятаў парывамі і пасля яго было яшчэ больш гарача. Хэту Ганарджыя, старанна вырысоўваючы літары, пісаў распіску. Гунава дыктаваў яму, адкінуўшыся на спінку

крэсла, назіраў за чырвонымі дробнымі жучкамі, што поўзалі па шурпатай кары каштанаў, і думаў аб Мучаідзе.

— Дарэмна мазолілі свае сабачыя лапы, паважаны...—думаў Гунава.—Не так лёгка для Гунава яму выкапаць. Мы яшчэ паглядзім, хто атрымае ўзнагароду і хто вылеціць са службы...

— Напісаў, батоно,—сказаў Хэту, сквапна аглядаючы пачку прэстых паперак, што ляжалі на партфелі.—Як пісаць далей?

У гэты момант на дварэ з'явіўся Гамрэкелі.

— Гамарджо, Акакій, — крыкнуў ён, махаючы капелюшом,— у пару прышоў, у цябе госці. Патрымай сабаку, калі ласка.

У гэтую хвіліну Гунава шчыра пашкадаваў, што аўчар стары і прыязна адносіцца да людзей. Гамрэкелі, прыемна ўсміхаючыся, падплыў да стала і, усеабдымным імгненным поглядам агледзеўшы чырвонашчокага Хэту і ўсё, што было на сталае, прысеў на бераг лаўкі, насупраць Гунава, які адразу-ж сабраў паперы і паклаў іх у партфель, а грошы, адлучыўшы ад пачкі некалькі паперак, схаваў у кішэню. Гэта вышла, як і хацеў таго Гунава, падкрэслена непрыязна. Але Сімон, які зразумеў дэманстрацыю Гунава, зрабіў такі выгляд, што нічога непрыкметнага ў гэтым для сябе не бачыць.

— Аднак- жа і горача...—простадушна сказаў ён, аціраючы лоб абшырнай хусткай. — Ф-фу, божа ты мой!

Гунава маўчаў. Ён ведаў, чаго прышоў Сімон, і таму за гадзя вырашыў стаць на пазіцыю.

— Сёння рыбакі налавілі многа рыбы,—сказаў Сімон проста для таго, каб што-нібы сказаць. — Габунія прадае адменную кефаль, проста задарма... Пашлі сваю бабу да Габунія, а не, дык прыходзь сёння ў духан, я купіў, пачастую.

Гунава маўчаў. Хэту Ганарджыя з кіслай мінай пазіраў на клейкія, замурзаныя паперкі, што засталіся замест пухлай пачкі. Глупства, не ўзнагарода, гэтыя ноеўскія боны. Ды і тых начальнік пашкадаваў... За гэтыя грошы дзве курыцы не купіш. Хэту Ганарджыя, які хаця і не ведаў усіх акалічнасцей справы, але здагадваўся пра яе важнасць і спадзяваўся на багатую ўзнагароду, цяпер страціў сваю весялоць.

— Падпішыце сваё прозвішча, — сказаў Гунава, пасоўваючы да яго абтрэпаныя боны. — А з братам з вашым я потым... Мы з ім потым пабачымся.

Хэту распісаўся, глыбока ўздыхнуў, падаў Гунава паперку, сабраў свае боны і, уздыхнуўшы яшчэ раз, устаў.

— Жадаю ўсяго вам найлепшага, дарагі батоно,—сказаў

ён пакрыўджаным голасам і па вачах яго можна было пазнаць, што ён гаворыць няпраўду.—Дай вам бог...

Ён пакланіўся, бровы Гунава прыўзняліся і апалі, што таксама павінна было азначаць паклон. Але тут умяшаўся Гамрэкелі.

— На дарогу, на дарогу...— сказаў ён, з выглядам свайскага ў гэтым доме чалавека, наліваючы ў шклянкі віно, — можа, дарога далёка?.. Як-жа так...

— Ды і не блізка...— пачаў Хэту, кланяючыся.—Так што, калі сказаць, адгэтуль да станцыі...

Але тут Гунава гучна кашлянуў і ўстаў.

— За ваша здароўе і здароўе вашага брата,—сказаў ён, хутка беручы шклянку, якую быў для сябе наліў Сімон,— таксама жадаю здароўя і для вашай сям'і...

Ён адкрыў рот, плеснуў туды віно і паглядзеў на Хэту. Той, спяшаючыся, дапіваў сваю шклянку і, як толькі паставіў яе на стол, Гунава моцна ўзяў яго пад руку сваёй здаровай левай рукой і павёў да варот з такім выглядам, як-бы хацеў яму нешта сказаць па сакрэту. На самай-жа справе ён, нічога не гаворачы, давёў Хэту да варот, лёгенька падштурхнуўшы гасця пад локцаць, кланяючыся, выставіў яго на вуліцу, прыемна яму ўсміхнуўся на развітанне і закрыў фортку, гучна бразгануўшы засаўкай.

Сімон нерухома сядзеў за сталом, адчуваючы, што вышла дрэнна. Ён у гэтым упэўніўся, калі ўбачыў Гунава, які вяртаўся ад варот: асобаатрадчык ішоў з пахмурным тварам, грозна звёўшы бровы, пазіраючы сабе пад ногі. Падышоўшы да стала, ён сеў на крэсла, шумна ўздыхнуў, таргануў сябе за вус і люта глянуў на Сімона.

— Брат мой Акакій,—з дакорам сказаў Сімон, вырашыўшы пачынаць першым,— калі ты не хочаш, каб я да цябе прыходзіў, ты можаш мне пра гэта сказаць. Непрыгожа пры чужым чалавеку вырываць у мяне кубак з рук.

У Гунава зноў пачала торгацца шчака. Ён падаўся ўсім тулавам наперад, з нянавісцю пазіраючы ва ўпор у шырокі Сімонаў твар.

— Ты хто такі?—свісцячым шэптам, з усіх сіл трымаючыся, каб не закрычаць, спытаў Гунава.—Ты хто такі, што будзеш мне мараль чытаць? Ты прыходзіш у мой дом, як у свой уласны, нюхаеш па кутках, як сабака, лезеш усюды, дзе цябе не просяць! Твая справа маім віном чорт ведама каго частаваць? Табе хацелася дазнацца, адкуль гэты чалавек і што яму трэба? Ты ўсё вынюхваеш і выглядаеш? Маўчы! Мне проста дзіва, што дагэтуль не ставала характару прагнаць цябе з двара, чортавы мех з кукурузай. Якая мне справа да цябе,

мене, двараніну, афіцэру нацыянальнай гвардыі, начальніку асобага атрада? Ты жулік, я цябе магу ў турме згнаць. Я цябе не хачу бачыць за сваім сталом.

— Ва!—зняважліва сказаў Сімон і глянуў на Гунава адкрытым, наглым, затуманеным злосцю поглядам.—Падумаеш. Аддай маіх сто залатых і я цябе не тое што за сталом, у сваім нужніку бачыць не захачу. Аддай сто рублёў і будзь сабе генералам, а не, дык я ў суд...

Гунава моўчкі схопіў партфель і шпурнуў яго ў Сімона, але не трапіў, і партфель, зачэпіўшы за бутэльку, рассыпаючы паперы, праляцеў міма. Бутэлька скацілася ў траву. Сімон ускочыў і хацеў выбегчы з-за стала, але паткнуўся на сабаку, той прарэзліва ўзвігнуў, і Сімон зноў асеў на лаву.

— Ломі!!—крычаў, тупаючы нагамі, ашалелы Гунава.— Ломі! Узяць! Узяць яго!

Ён пінаў сабаку, але той, заместа каб узяць, вылецеў з-пад стала і ў два скокі знік у садзе. У акне з'явілася Сцепаніда, з маўклівай цікаўнасцю прыглядаючыся да таго, што рабілася на дварэ. Але там больш ужо нічога не рабілася. Гунава неяк хутка сціх і сеў на сваё месца. Сімон-жа і раней маўчаў. Яны моўчкі сядзелі адзін супроць другога, і Сцепаніда вельмі здзівілася і пашкадавала, што сварка так хутка ўціхла.

— Якія сто рублёў?—шэптам спытаў Гунава, адзін за адным зрываючы гузікі з сваёй кашулі.—Якіх сто залатых, рудая ты жаба?

— Тыя, што ты ўзяў ад мяне пад зямлю ў Сагвасалію,— адказаў Сімон, павольна спускаючы ногі з лавы.

Гунава адарваў апошні гузік і кінуў у траву. Зрабіў ён гэта, па-праўдзе кажучы, дарма, бо ўжо не злаваў і злаваць яму не было чаго. Якія грошы патрабаваў ад яго Сімон, ён ведаў, надта задумвацца, каб прыпомніць, калі ён узяў іх ад Сімона, не выпадала, ведаў ён таксама, што, не гледзячы ні на якія Сімонавы намаганні, грошы застануцца пры ім, Гунава быў не такі чалавек, каб лёгка выпусціць з рук кругленькую суму вагой у сто залатых. Злаваць не было прычыны, і прыпаднак раздражліваасці Гунава быў папросту вынікам ранішніх перажыванняў. Аднак і гэта прышлося дарэчы: даўно ўжо трэба было даць адпор залішняй Сімонавай нахабнасці; купец, нарэшце, павінен ведаць сваё месца. Гунава, упэўніўшыся, што на Сімона страху ўжо досыць, устаў, пачаў падбіраць свае гузікі і паперы. Сімон, заўважыўшы, што Гунава дрэнна ўпраўляецца адной рукой, вылез з-за стала і дапамог яму.

Гэта быў мірны жэст, і Гунава прыняў яго даволі паблажліва.

— Вунь там,—сказаў ён,—мне здаецца, яшчэ адзін гузік.
— Дохлы жучок, а не гузік,—адказаў Сімон, зазірнуўшы пад стол.—Гэта бываюць такія круглыя жучкі...

Яны пабралі паперы, Сімон, з-за далікатнасці адварочваючы ўбок галаву, склаў іх у парадак і перадаў Гунава.

— Дзякаваць,—суха сказаў Гунава. Ён усё-ж не згаджаўся на хуткі і поўны мір.—Я з-за цябе важныя дакументы ледзьве не пагубляў! Душу ты мне вымеш!

Сімон, які ведаў, што важных дакументаў і блізка няма, і лічыў, што іменна яму ў даным выпадку вымаюць душу, цяжка ўздыхнуў.

— Аздай грошы, Акакій! — сказаў ён пакорліва, — хопіць з цябе і так... Калі мы з табой турэцкі тавар прадалі, ты роўную долю ўзяў, а ў цябе толькі і клопату было, што здабыў паруснік. А пра шынелі памятаеш?.. Ты-ж мне проста костку выкінуў, як жабраку, а я за ўсё чыстымі грашыма заплаціў і прыбытак вымеркаваў. Але я табе слова тады не сказаў, маючы цябе за прыяцеля, за друга. З блізкімі людзьмі я сваёй карысці вельмі не трымаюся. І вось ты цяпер мае грошы проста так сабе забраў, бо я табе ўжо казаў, што ад справы адмаўляюся. Праўда, на гэтым я не збяднею і ты не пабагацееш, але-ж тут аб тое ідзе, што грошы мае прападаюць без парадку... І ты мне яшчэ ў твар кідаеш рознымі скуратамі і сабакамі мяне цкуеш...

Сімон быў вельмі пакрыўджаны і гаварыў доўга. Гунава яго не слухаў. Плаксіваець Сімонава лёсу ста залатых змяніць не магла. Акрамя таго, Гунава ведаў, што Сімон абгуляў яго і на турэцкім тавары і на шынелях, так што слухаць ягоны лямант было не варта. Адкінуўшыся на спінку крэсла, Гунава пазіраў у замгленае, гарачае неба і думаў аб тым, што ягоныя справы ўсёткі наладжваюцца. Ён шкадаваў толькі, што паказаў нейкую бабскую запальчывасць: тупаў нагамі і цкаваў Сімона сваім недарэчным сабакам. Трэба было проста вывесці купца за каўнер. Ён заўтра прышоў-бы мірыцца і ні ў якім разе больш не дапамінаўся-б пра грошы.

Нарэшце, Сімон заўважыў, што Гунава яго не слухае, і сціх.

— Я табе аддам гэтыя грошы... — задумана пазіраючы ў імглістую далеч неба, сказаў Гунава. — Пазычыў і аддам.

— Ого!—недаверліва ўсміхнуўся Сімон.

— І акрамя таго, ты можаш узяць зямлю. Што я табе—хляпчук? То ён са мной угаварваецца—бяры грошы, то ён адумаецца—аддавай іх назад. Хіба ў мяне банк? Я табе сказаў: зямля ўсёроўна што твая, калі патрэбны будуць якія-нібы фармальнасці, я табе дапамагу. Ты мне па ўгавору плоціш

пэўную суму. І ўсё. Калі ты сам адмаўляешся ад справы, то задатак прападае, гэта нават і па закону. Я-ж табе сказаў, што лічу грошы як-бы пазычанымі, дык гэтага табе мала? У чым-жа справа? А з рэштай, ідзі да чортавай матары, у мяне і без цябе работы шмат!

Гунава ўстаў, прайшоў наўкола стала і падкінуў наском бота бутэльку. Яна пакацілася па траве.

— Ён мне гаворыць пра нужнікі, а я павінен яму рабіць рэверансы!—чмыхнуў у нос Гунава, зноў набіраючыся злосці.—Я афіцэр, дваранін і палітычны дзеяч, яшчэ раз табе кажу! Ты павінен умець сябе трымаць, хам. Ён мне гаворыць рознае паскудства і спадзяецца на прыдворнае з ім абыходжанне... Калі хочаш ведаць, ты мяне зняважыў!

Ён пайшоў па двары, памахваючы пустым рукавом кашулі. Цяпер Сімон канчаткова пераканаўся, што грошай яму не атрымаць, і раптам, як гэта часта з ім бывала пры няўдачах, пакінуў пра гэта думаць. Ён адчуваў сябе так, як-бы што адбалела ў ягоным нутры, адарвалася і сціхла. Сімону стала адразу лягчэй.

— Д'ябал цыбаты,—падумаў ён, пазіраючы ўслед Гунава.—Што ўжо схопіць, абцугамі ад яго не вырвеш. Так і трэба! А ты не развешвай вушы. З гэтакімі людзьмі трэба ўмець жыць. Ай, дурны ты яшчэ, Сімон!

Гунава, зрабіўшы некалькі крокаў, павярнуўся, падышоў і зноў сеў за стол. Ён глянуў на Сімона з-пад ілба, адсунуў ад сябе партфель, абапёрся лакцём на стол і задумаўся аб нечым. Сімон маўчаў. Гунава скосу зноў глянуў на яго і, мусіць, Сімон выглядаў несамавіта, бо асобаатрадчык спагадліва сказаў:

— Дарма пакутуеш, Сімон... Праз тры дні я арыштую гэтага Коркія, бяры зямлю, хай не прападаюць твае грошы... Дальбог! Я проста здзіўляюся, як гэта ў мяне хапае характару з табой цацкацца.

Сімон крыва ўхмыльнуўся.

— Ты мяне ўгаварваеш схадзіць у госці да інспектара?—спытаў ён. — Вунь ты, ваенны чалавек, паехаў, дык за зброяй і штаноў не было відаць, а назад прыехаў без рукі.

Гунава паморшчыўся, але стрымаў сябе, толькі моцна некалькі разоў пастукаў па сталю.

— Ты не падумай, што я насміхаюся!—спяшаючыся дадаў Сімон, каб зноў не папсаваць гутаркі,—не падумай, што ты! Не дай бог! Я толькі сказаў, што калі цябе, ваеннага чалавека, які і зброю мае і як з яе стрэліць ведае, і то паранілі, то што-ж са мной будзе? Чым я адбаранюся ад іх? Кіем, што буйвала паганяюць? Вось што я хацеў сказаць, брат Акакій, а калі

вышла на кпіны падобна, то гэта ў мяне такі ўжо язык. На гэтым выбачай.

— Ну, досыць на сёння, паважаны сусед!—суха сказаў Гунава.—У мяне шмат работы. Я табе раіў-бы ад зямлі ўсёткі не адмаўляцца, а ты сабе рабі, як хочаш. Бунтаў баяцца не варта, праз тыдзень там будзе райскі спакой. Аднак, як хочаш, гэта мяне мала абыходзіць.

— Я зайду, можа, заўтра...—заклапочана сказаў Сімон, ідучы побач з Гунава да варот,— што ты думаеш, калі там будзе ўсё спакойна... А можа ты да мяне ў духан прыдзеш? Заходзь, брат Акакій, пагутарым... Дарэмна пасварыліся... Чорт ведае, у гэтым жыцці не заўсёды і здагадаешся, як ступіць...

— Добра, потым згаворымся...—адказаў Гунава, думваючы пра сваё.

Правёўшы Сімона, ён зноў пачаў хадзіць па двары. Ён хадзіў і насвістаў марш. Вецер сціх, у паветры састойваўся густы пах звялых траў, у садзе нудна стракаталі конікі.

II

Унізе, у даліне глуха шумеў ручай. Там была ўжо засень, адтуль пацягвала вільготным халадком блізкай начы. Стоячы на ўскраі вышчарбленай вятрамі скалы, Міхаіл Ганарджыя не мог ужо бачыць дарогі, якая ішла па дне даліны па той бок ручая. На спадах лясістых узгор'яў усё больш гусцелі цені, на вершалінах блізкіх і далніх гор ніклі праменныя фарбы захаду. Гулкая цішыня сыходзіла ў горныя лясы, і шум патоку раптам наблізіўся і стаў выразным. Цьмяныя адценні святла яшчэ насіліся ў паветры, яшчэ жылі тут, на вышыні, але неўзабаве зніклі і яны, і толькі зара некаторы час яшчэ тлела на грэбнях гор, на самым ускраі неба. Ноч уладарная запаланіла горы і лясы.

Міхаіл закінуў вінтоўку за плячо. Пры гэтым ён зачапіў рукавом за калючае галлё шыпшыны, якой поўна было тут, у гарах, і абшарпаў руку. Сабака, які ляжаў ля ног Міхаіла, узняўся, пазяхнуў з працяглым узвігам і раптам зарычаў. Міхаіл пхнуў яго нагой. Угары, у кустах пачуўся шолых, міма з грукатам пракаціўся камень, звонка шчоўкнуў аб другі. Яны сарваліся з абрыву і рэха прынесла з даліны звонкі лёскаат. Сабака забрахаў і скочыў наперад. Міхаілу здалася, што дзiesiąткі сабак брэшучь у гарах навокал, такім гулкім было рэха.

— Цішэй, пракляты! — пачуў Міхаіл голас Тарыела. — Ты дзе, Міха?

— Тут я... Ідзі направа, а то ўлезеш у муравейнік.

— На каменні ўзбіўся... — гаварыў Тарыел, набліжаючыся. — Як-бы іх знарок хто ў кусты панапхаў. А сабаку з сабой усёткі браць не трэба, Міхаіл... Пайшоў прэч, нячыстае горла, яшчэ пад ногі лезе!

Тарыел падышоў і стаў побач з Міхаілам, разглядаючыся.

+ Цёмна, — сказаў ён, — не дзіва і галаву ў гарах у гэтых скруціць.

— А вось толькі пяць крокаў наперад... — адказаў Міхаіл. — Усяго будзе досыць...

— Нікога не бачыў на дарозе? — спытаў Тарыел.

— Надвечар толькі сяляне праехалі нейкія... Карову вялі...

Тарыел нічога не адказаў. У цемры мільгалі бледныя агеньчыкі светлякоў. Сабака мяккім комам лёг пад ногі Міхаілу.

— Я прышоў пагаварыць з табой, Міха, — сказаў Тарыел пачакаўшы, — трэба нам неяк усё гэта абдумаць... Сядзем тут вось, на каменні...

Ён нахіліўся, абмацваючы рукой скалу. Пад пальцамі хрустка крышыўся дробны, сухі мох.

— Цёплыя каменні пасля дня... — сказаў Тарыел... — Э, браце, тут-жа зусім выгадна! Сядай побач са мной.

Міхаіл сеў. Скала сапраўды была цёплай. Ад нагрэтых каменяў, ад сухіх траў узнікаўся церпкі нейкі пыльны пах. Міхаіл закашляўся.

— Нам трэба з табой падумаць аб тым, што рабіць далей, — праз некаторы час пачаў гаварыць Тарыел. — Мы з табой старэйшыя ад усіх тут... Мяне нашы людзі, ты сам ведаеш, прызналі як-бы за начальніка, я-ж цябе, Міхаіл, і па гадах і па розуме сам старэйшым прызнаю. Мы з табой павінны мець адзіную думку і загадзя ведаць, што і як у кожнай патрэбе рабіць. Вось я і прышоў, каб пагутарыць з табой і параіцца...

Міхаіл пачаў кашляць зноў. Ужо трэці дзень ён адчуваў сябе дрэнна, асабліва пасля захаду сонца, калі цеплыня дня змянялася вільгацю і туманамі начы.

— Кажы, Тарыел, — сказаў ён, — што-ж, і сапраўды можа нешта прыдумаем.

— Першае, што зрабіць трэба, — сказаў Тарыел, — гэта наставіць усе нашы справы на вайсковы строй. Калі мы будзем трымацца, як авечае стада, нас пабяруць голымі рукамі. Супроць нас вялікае можа быць паслана войска. Мы павінны мець сябе за вайсковую каманду, слухаць выбранага начальніка, усё павінна ісці на вайсковы лад. Якія ў нас цяпер парадкі? Вось якія... Арчыл Сідава прападаў цэлы дзень і нішто не ведаў, дзе ён падзеўся. Прышоў толькі падвечар, і аказ-

ваецца, ён хадзіў на грэблю і чакаў, можа сустрэне каго з сялення... Яму хацелася дазнацца пра жонку! Оція пільнаваў дарогу па той бок даліны і не ўтрымаўся, каб не стрэліць, калі на яго трапіла дзікая каза. Ну, добра, што Арчыл нікога не сустрэў, а Оція забіў казу і ніхто, відаць, ягонага стрэлу не чуў. А што было-б, каб паблізу аказаліся салдаты? Дык вось, Міхаіл, паставім цяпер такі парадак: ніводзін без майго ці твайго дазволу не павінен ступіць кроку. Каму пільна да жонкі, няхай зараз-жа, сёння-ж ідзе прэч! Патроны кожнаму трэба выдаць пад лік, як на фронце, а запас трэба схаваць у пэўным месцы, пра якое будзем ведаць толькі мы з табой! У нас блізка пяць сотняў патронаў і не варта ўсе іх трымаць на руках.

— Гэта добра, — сказаў Міхаіл.

— А цяпер нам трэба падумаць і пра зброю. Ніхто з нас не ўмее разабраць затвора, бо гэта не такія вінтоўкі, з якімі мы ваявалі пад Саракамышам. Я сказаў, каб ніхто не браўся пакуль што за гэта, бо калі не складзеш затвор нанова, то стрэльбу трэба выкінуць за плот. Зноў-жа за плот яе трэба выкінуць, калі месяц насіць, ні разу не пачысціўшы затвора. Да таго-ж і змазваць зброю ў нас няма чым. Дык вось што мы зробім: калі заўтра ўсё будзе ціха, мы з табой паспрабуем саўладаць з затвораў, а Мітрафан Бакучава абяцаў зварыць такое масла, што будзе здатна для змазкі.

— І гэта добра, — сказаў Міхаіл.

З кожнай хвілінай яму рабілася горш. Кроў як-бы астыгла ў жылах, галаву ахінала гарачыня, у горле было суха, паліла смага, і сэрца стукала рэзкімі, балючымі штуршкамі. Часам яму здавалася, што ён адзін сядзіць тут, на горным узвышшы, а Тарыел гаворыць да яго аднекуль вельмі здалёку. Гэта быў прыступ ліхарадкі, даўняй хваробы Міхаіла.

— З усім гэтым я неяк сам разабраўся, — гаварыў Тарыел, — але з астатнім, відаць, з адной маёй галавой рады не дасі. Я не магу прыдумаць, брат Міхаіл, што нам рабіць далей. Вось мы ўсталюем вайсковы парадак, будзем, як вайсковая каманда, але-ж усёроўна мы будзем чуць кожную раніцу, як у Сабакучава пяюць пеўні, а ад гэтага, сам ведаеш, на сэрцы дрэнна робіцца!.. Ісці нам няма куды... Пайсці ў маёнтак Абхазава — там адной варты ў два разы больш, чымся нас. Ісці ў сяленні, збіраць войска, —зноў-такі нас мала, у кожным сяленні Гунава ці хто іншы паставіць нам пастку, і мы ўсе прападзем, як мухі, ды і, сказаць па-праўдзе, слабая надзея, што мы такім спосабам збяром войска! Не вельмі ахвочы наш чалавек так сабе адразу пакінуць хату і ісці з голай жменняй ваяваць супроць нажа! Гэта ён тады

пойдзе, калі і спяляць ягоную хату, і дзяцей па свеце паразганяюць! А да тае пары ён будзе галадаваць і енчыць і чакаць на лепшае!.. Дык вось я і думаю, брат Міхаіл, што-ж нам рабіць? Сядзець на гэтай гары нам доўга няма чаго. Ніхто гэтага не вытрымае. Ісці куды-небудзь—я не ведаю куды, і што там рабіць... Ох, Міхаіл, не так гэта лёгка, аказваецца, падняць народ!

Тарыел змоўк і задумаўся. Перамагаючы адрантвенне і холад крыві, Міхаіл Ганарджыя павольна выпрастаў тулава, упіраючыся ў калені ацёклымі, налітымі млявай слабасцю рукамі. У вушах шумела так, нібы вецер выў у гарах у гэтую хвіліну; перад вачыма плылі кругі, зямля цягнула да сябе зняможанае цела Міхаіла. Ён чуў усё, што гаварыў Тарыел, і разумеў, што патрэбна адказаць яму зараз-жа, каб падтрымаць гэтага адважнага і рашучага чалавека, ад якога залежыць амаль усё. Міхаіл Ганарджыя ведаў, што гаварыць, ён сказаў гучна, каб самому пачуць свой голас.

— Не варта траціць добрага гумору, Тарыел... Чалавек, акрамя таго, што ён дужы і смелы, павінен быць яшчэ і разважным... Іначай, ён не выглядае на дарослага мужчыну... Вось што я скажу табе, Тарыел: ты дарэмна думаў, што так лёгка ўзняць народ! Ты вельмі добра гаварыў на могільках, аднак-жа ніхто не прышоў да нас, як бачыш?! Ты дарэмна думаў, што мы з табой узнімем і павядзем народ!.. Э, не, Тарыел. Гэта нам не па сіле. Ты проста па-дзіцячаму думаў, Тарыел!

У гэты момант цяжкая заслона, што была між істотай Міхаіла і светам, сарвалася. Ён зноў пачуў гукі зямлі: лёгкі шум начнога ветру, шэlest дрэў, адчуў пахі траў, убачыў бледныя агеньчыкі светлякоў і блізка ля сябе — схіленую постаць Тарыела. Ён змоўк, бо вельмі гучным выдаўся яму ўласны голас. І сапраўды, ён амаль што выкрыкнуў гэтыя словы. Пачакаўшы, Міхаіл гаварыў звычайным тонам, спяшаючыся, каб паспець сказаць усё, што трэба да тае пары, пакуль зноў сцісне ягонае сэрца лютая неадступная «ужмуры».

— Ты залішне падумаў пра сябе, Тарыел, вось што... Мы звычайныя людзі, такім на свеце ліку няма. Паасобку мы мала чаго варты, але калі-б мы пайшлі ўсе разам—нікая на свеце сіла не здужала-б нас. Хто павінен усіх нас сабраць, як ты думаеш?.. Хто можа мець такую галаву, каб сабраць тысячы людзей і павесці іх куды трэба? А? Вось ты сабраў паўтара дзесяткі чалавек і не ведаеш, што з імі рабіць. Дык як-жа ты народ узнімеш, Тарыел? Я табе скажу, хто нас зьярэ і павядзе. Гэта—большэвікі. Іх—цэлая партыя! Партыя, гэта азначае ўсёроўна як войска... На чале стаіць

выбраны ўсімі камандзір. Яго слухаюць другія малодшыя камандзіры, а кожны салдат з гэтага войска, Тарыел, смела можа камандаваць не дзесяткам, а сотняй такіх, як мы з табой. Вось якія гэта людзі, Тарыел... Гэта ўсё ў большасці рабочы народ. І яны ўжо, калі бяруць стрэльбу ў рукі, то не слухаюць пеўняў і на жончын ложак не азіраюцца. Я-б табе расказаў, Тарыел, пра адну гісторыю, якой быў сведкам, калі працаваў у Сураханах пад Баку яшчэ ў сёмым годзе, але пра гэта потым... Я чую, што зноў да мяне падступае прыпадок... І я табе скажу толькі—дарэмна, Тарыел, ты падумаў, што мы з табой павядзем народ. Для гэтага трэба розум і сіла тысяч людзей, нязмерная сіла розуму, вялікі розум...

Міхаіл закашляўся, стараючыся лепш захінуцца ў світку. Тарыел моўчкі дапамог яму. Міхаіл дрыжэў, яго пачынала трэсці.

— Я ведаю пра большэвікоў...—сказаў Тарыел.—Але я не ведаю, як ім даць вестку пра нас. Яны-ж у Расіі... Як яны нам дапамогуць?!

— Яны тут!..—задыхаючыся ад холаду, прашаптаў Міхаіл.—Яны тут! І яны, пабачыш, знойдуць нас і дапамогуць нам. А можа, я пайду ў Згудзідзі... каб даць ім вестку... У мяне ёсць там знаёмы чалавек... Ён мяне прывядзе, куды трэба, і я буду гаварыць з імі... Яны тут, Тарыел! Яны збіраюць народ... І мы пойдзем з імі... Іначай—загінем!

Яны маўчалі. Тарыел зняў з сябе світку, накрыў ёю плечы Міхаіла і сядзеў задуманы. Густая цемра залівала ўсё навокал, агні светлякоў сталі больш яснымі. У даліне глуха шумеў ручай. Праглядалі і гаслі зоры—неба было ў туманнай імгле. Было ціха, маўчалі ў гэтую ноч совы і шакалы.

— Можа, пойдзем да агню, Міхаіл?—спытаў Тарыел.—Можа там будзе табе лепш, бедны чалавек!..—Міхаіл не адказаў. Тарыел думаў, углядаючыся ў цемру. Так прайшло некалькі часу. Потым угары, у кустах пачуўся шлох, пасыпаліся ўніз дробныя камешкі. Тарыел хутка нахіліўся і вобмацкам схапіў сабаку за карак. З гары асцярожна паклікалі.

— Ты тут, Тарыел?

Тарыел пазнаў голас Арчыла і адказаў яму.

— Тапурья прышоў, — сказаў Арчыл, — і прывёў нейкага чалавека.

— ...а вы будзеце тут, пакуль я схаджу...—шаптаў Міхаіл, як-бы прадоўжваючы размову з Тарыелам. — Вы пільнуйце дарогу ў Сабакучаво.

— Дапамажы мне, Арчыл,—сказаў Тарыел, беручы пад руку Ганарджыя.—Міхаіл захварэў...

— Мне ўжо добра...—сказаў Міхаіл, нібы прасынаючыся.—Я сам пайду.

Але самому яму ісці было дрэнна, і мінуў ладны час, пакуль яны, узнімаючыся ўгару, прабіраючыся праз калючы гушчар шыпшыны і спавітай дзікім вінаградом алычы, спатыкаючыся ўпоцемках, падышлі да паляны. Тут, пад старым разветлым букам, гарэў агонь, рухаліся цёмныя сілуэты людзей. Тарыел убачыў Тапурья, які стаяў пад дрэвам, побач з нейкім высокім, худым чалавекам. На крывым суку, што звісаў да зямлі, над галавой Тапурья сохла бурая казіная скурка. Жорсткае лісце старога бука выдавалася ў срытле лёгкім, празрыстым. Паблісквала зброя, чуліся ажыўленыя галасы. Па асветленай паляне праляталі цені. Навокал хмуры і цёмны стаяў маўклівы лес.

Калі сабака дабег да агню, усе, хто там быў, пачалі ўглядацца ў цемру. Неўзабаве Тарыел з Арчылам, ведучы пад рукі амаль непрытомнага Ганарджыя, увайшлі ў кола святла. Цемра засталася ззаду, як чорныя дзверы ў неясны свет. Тарыел дапамог Міхаілу легчы ля агню і потым падышоў да Тапурья. У высокім худым чалавеку, які стаяў побач са старым, Тарыел пазнаў аднарукага Міха Коркія. Яны прывіталіся. Гоман ля агню ўціх, і Тарыел заўважыў зацікаўленыя погляды сваіх таварышоў. Відаць, не ўсе з іх ведалі Міха Коркія, а тыя, хто ведаў, хацелі хутчэй дазнацца, чаму ён прышоў да іх.

Тапурья глянуў на Тарыела, на зняможанага Ганарджыя, што ляжаў пры агні з закрытымі вачыма, затрымаўся поглядам на Міха, і па гэтым Тарыел пазнаў, што стары вагаецца: гаварыць ці не.

— Ну, якія ў цябе навіны, Тапурья?—спытаў Тарыел, адказваючы гэтым на маўклівае запытанне старога.—Бачу я, ты нам новага воіна прывёў? А ці гэта наш госць? Усёроўна, мы рады. Сядайце, мае дарагія, хаця вось тут, дзе святлей.

Ён прымусіў абодвух сесці пры агні, а сам сеў насупроць іх, на таўстым магутным карані, што выпінаўся з зямлі. Оція Гвічыя, які выстругваў ражны, намерваючыся смажыць свой паляўнічы трафей, пакінуў работу і прымасціўся побач з гасцём. Міхаіл прыўзняўся на локці, з намаганнем узнімаючы ацяжараныя павекі. Астатнія паселі хто дзе мог. Тарыел аглядзеў іх. Оція, якога ён раней вылаяў за стрэл, адварнуўся ўбок. Ён ганарыўся сваёй здабычай і злаваў на Тарыела.

— А дзе Мітрафан?—спытаў Тарыел.

— Пільнуе Нам-Дэві...—адказаў Арчыл з-за вогнішча.

— Можна падыдзе сёння Элія,—дадаў Сандро Бачылава, беручы галавешку з агню.

Тарыел павярнуўся да Тапурыя. Але стары загаварыў не адразу, яму як-бы цяжка было пачаць гаварыць, ён як-бы падшукваў словы. І таму тое, што ён сказаў, адразу набыло падкрэслена трывожную значнасьць.

— У Сагвасалію прыехаў вялікі атрад, дарагія мае...— сказаў Тапурыя.— Можа гэта цэлы полк, я не ведаю, як гэта называецца. Яны патравілі коньмі лугі каля сялення. Але не гэта бяда, як і не бяда, што яны раскідалі маю хату. Яны забралі з сабой, павялі ў турму Арцёма Коркія, бацьку вась гэтага маладога чалавека...

На момант усе глянулі на Міха, і ён нікому не выдаўся маладым. На яго худым твары ляжалі цені, падкрэсліваючы маршчыны, запалыя глыбока вочы блішчэлі нездаровым бляскам. Ён схіліў галаву, рука яго шукала нешта на зямлі, знайшла сухую галінку і расцярушыла яе.

— Гэтым атрадам камандуе пракляты сабака Гунава, дарагія мае сябры!— сказаў Тапурыя, узнімаючы галаву.— Памылілася мая старая рука, помста абмінула яго і ён застаўся жыць на гора людзям. Ён носіць сваю шакаллю лапу перавязанай, але ягонае зварынае сэрца засталася цэлым, вась наша гора!

Усе моўчкі пераглянуліся. Сандро Бачылава прыўзняўся, устрывожана глянуў у цемру і зноў сеў. Ясна гарэў сухі хвораст, асыпаючы ў шэры попел хрусткія вугаллі, напоўненыя жывой чырванню агню. Стала ціха.

— Дзе яны цяпер? — спытаў Тарыел.

— Засталіся ў Сагвасалію... Мы прышлі, каб сказаць вам. Усе яны конныя і мы здолелі-б забегчы ім наперад. У іх ёсць вучоныя сабакі...

— Яны ледзьве не злавілі на агародах Тапурыя,— сказаў Міха,— я хаваўся ў кукурузе і бачыў, як ён уцякаў у балота. Салдат зваліўся з каня, бо конь спатыкнуўся аб пляцень на Макаравым агародзе. Я пабег следам і знайшоў Тапурыя. Іхнія сабакі не пайшлі ў балота, і самі яны на гэта не адважыліся. Потым, надвечар, хлапчукі нам казалі, што бацьку майго салдаты пагналі па дарозе, а ў нашай хаце п'янствуе начальства... Там сястра Кетэ... О, гора!

Міха закрыў твар рукой.

— Не варта!— сурова сказаў Тарыел.— Калі ты прышоў да нас і думаеш з намі застацца, трымайся, як след! Мы ваюем, Міха, у нас нельга плакаць...

Міха хутка адняў руку ад твару і глянуў на Тарыела. І раптам ён спрытна і лёгка ўскочыў на ногі.

— Тарыел,— ускрыкнуў ён, прыціскаючы руку да грудзей.— Я баязлівец?.. Я?.. Там бацька мой... Там сястра.

Прагані мяне, Тарыел, у мяне сэрца рвецца з грудзей... Але не папракай у слабасці, прашу цябе! У мяне хопіць сілы перагрызці ім горла, я табе кажу.

Ён зрабіў крок наперад і ступіў у цёплы попел, на спаленую траву. Усе глядзелі на яго, вельмі тонкага і высокага, з нязграбна прышпіленым да боку шырокім пустым рукавом, і кожны хаваў вочы, калі сустракаўся з ягоным непрытомным поглядам. Але так цягнулася нядоўга. Сандро Бачылава прыўзняўся яшчэ раз, прыслухаўся і, папярэджаючы, узяў руку.

— Нехта ідзе па лесе...—занепакоена сказаў ён.

І тады ўзняліся на ногі ўсе, як адзін, нават Міхаіл Ганарджыя ўстаў, з высіленнем азіраючыся на вінтоўку.

— Адыйсці ад агню!—загадаў Тарыел.—Тапурыя і Міха, станьце за дрэва.

Спіскаючы ў руках зброю, гурток людзей чакаў, трывожна слухаючы, што дзеецца ў лесе. Але ніхто нічога не чуў. У лесе было ціха. Сандро Бачылава, схіліўшы галаву, стаяў побач з Тарыелам. Толькі ён чуў далёкі, прыглушаны шэст крокаў у лесе.

— Нехта адзін ідзе,—сказаў ён, нарэшце.

— Ныйначай Мітрафан...—прашаптаў Гвічыя.

Гэта і быў Мітрафан. Неўзабаве сабака пачуў свайго гаспадара і, віхляючы хвостом, павізгваючы скачэў ад агню і знік у цемры.

— Мітрафан,—пераканана сказаў Сандро.

— Нікуды не варта гэткай работа!—падумаў незадаволены Тарыел.—Сядзімо пры агні, як падарожныя старцы. Трэба ставіць паставых.

Яго суцешыла толькі тое, што людзі не паверылі бесклапотна добраму слыху Сандро, стаялі пільныя і насцярожаныя воддалі ад агню да тае пары, пакуль Мітрафан не ўвайшоў у кола святла. Мітрафана сустрэлі ажыўленым гоманам. Цяжкая цішыня, што прыціскала людзей пасля размовы з Міха і Тапурыя, развеялася, і настрой змяніўся. Але і гэта было не надоўга, бо гэта была неспакойная ноч, у якую нават совы і шакалы маўчалі.

— На Нам-Дэві агонь,—коратка сказаў Мітрафан Бакучава, падышоўшы да агню і азіраючы рукавом свой спатнелы, касцісты, падобны да птушынага твар.—Нядаўна яго запалілі, я адразу пайшоў сюды, як толькі ўбачыў.

І зноў усе прыціхлі.

— Напэўна Элія... — сказаў маўклівы Гунія.—Больш няма каму.

Нехта паторгаў Тарыела за рукаў. Гэта быў Тапурыя. Тарыел пайшоў за ім.

— Ты слухай мяне, Тарыел...—зашаптаў Тапурья, калі яны адышліся ў цень.—Нам трэба ўсім пайсці адгэтуль. Не варта сядзець пры ясным агні, хаця-б сабе і ў лесе. Элія нездарма сёння запаліў агонь на Нам-Дэві... Мусіць, Гунава блізка са сваім атрадам. Можа яны праехалі дарогай міма нас, пакуль мы тут раскашваем. З даліны яны не маглі нашага агню ўбачыць?

— Дзе там...

— Ну, дык вось што мы зробім: я пайду зараз туды адзін, а вы паціху збірайцеся за мной... Чакайце мяне на спадзе гары. Я сыйду ў даліну і ад балота ўзнімуся на Нам-Дэві. Я навывлёт ведаю кожную сцежку ў арэхаўніку і прайду добра, хаця-б салдаты і блізка былі.

Тарыел азірнуўся на вогнішча. Там паціху гутарылі аб нечым, сабраўшыся ў кола.

Акрамя Тапурья ісці не было каму: ноч была цёмная, на Нам-Дэві крутыя і забытаныя сцежкі, у падножжы непранікнёны гушчар...

— Нельга марудзіць...—сказаў нецярпліва Тапурья.—Калі мы на кожнай гары будзем паліць агонь, нас адразу знойдуць. Зараз я прывяду Элія...

— Ну, дык ідзі, Тапурья,—адказаў Тарыел.—Толькі прашу цябе: будзь асцярожным...

Тапурья моўчкі дакрануўся да пляча Тарыела, і зараз-жа яго маленькая постаць знікла ў цемры. Толькі цяпер Тарыел успомніў, што ў старога няма зброі. Відаць, ягоная стрэльба засталася ў хаце і яе ўзялі салдаты.

— Тапурья,—паклікаў Тарыел.

Але Тапурья не адказаў.

Тарыел пайшоў да агню. Оція на гэты раз не давлялося скаштаваць дзічыны. Праз хвіліну вогнішча было раскідана, чадныя галоўні шыпелі ў траве, цьмяны змрок ахінуў паляну. Людзі моўчкі збіраліся ў дарогу, і яшчэ праз хвіліну каманда Тарыела, як называў ён цяпер сваіх аднасельцаў, ішла па лесе ланцужком.

Была страшная цемра, і вочы людзей пасля агню не маглі прывыкнуць да яе. Тарыел, ідучы паперадзе, на кожным кроку чуў, як спатыкаюцца людзі, чапляюцца за галлё, сутыкаюцца адзін з другім, але не спыняўся і не папярэдзваў неасцярожных; ён ведаў, што чалавек бездапаможны ў гэтай сібернай цемры. У яго самога садніла шчака пасля таго, як ён быў увяз у калючым кусце, і балела калена ад таго, што ён наляцеў на скалу. Стала яшчэ горш, калі пачаўся камяністы спад гары, зарослы нізкімі і густымі кустамі. Прайшоў

ладны час, пакуль круты схіл скончыўся. Яны ўзышлі на адлогую паляну і ўбачылі агонь на Нам-Дэві.

Там, у глыбокай цемры гэтай начы, яснай зоркай свяціў маленькі агеньчык.

У гэты час Тапурыя перайшоў ужо даліну і пачаў узнімацца на Нам-Дэві. Ён павольна ішоў угору, угадваючы крутыя завароты сцежкі, вытапанай вяпрамі. Толькі жвір і дробныя камешкі ледзь чутна паскрыпвалі пад лёгкай нагой Тапурыя. Рукой ён асцярожна адводзіў ад сябе шырокалістае галлё арэхаўніку, і калі ўсё-ж не ўсцярогся і ступіў на сухую галінку і тонкі трэск прагучэў у мёртвай цішы, Тапурыя доўга стаяў на месцы і напружана слухаў. Потым ён ішоў далей.

Нам-Дэві—месца злога духа Дэві, адно з узгор'яў на граніцы балот, здаўна карысталася дрэннай славай у народзе. Велізарная ліпа на ўзвышшы, на выпаленай сонцам, высушанай вятрамі паляне мела на сабе адзнакі старадаўных ахвяр у гонар духа балот і гор і гэтыя шматлікія засечкі, цвікі, увагнаньня глыбока ў дрэва і ўрослыя ў яго, цяпер разглядаліся, як сляды кіпцюроў і самых кіпцюры нячыстай сілы. Людзі стараліся абмінуць Нам-Дэві, і таму нават у падножжы ўзгор'я, у высокай траве лугоў не было ніякіх сцежак апрача звярыных троп. Амаль што адзін Тапурыя ўздзень і ўначы бязбоязна хадзіў на Нам-Дэві, дзе быў прытулак шматлікай дзічыны. І вось у каторы ўжо раз узыходзіць ён на ўзгор'е. Але ўпершыню так трывожна ў яго на сэрцы.

Зараслі скончыліся, сухая трава шалясцела пад асцярожнай нагой Тапурыя. Перад ім узвышаўся голы, чорны курган Нам-Дэві і на ім цёмны сілуэт дрэва, цьмяна асветлены вогнішчам. Тапурыя ішоў павольна, і вогнішча, адценне якога ён бачыў спачатку, паступова набліжалася. Тапурыя абышоў куст алычы, што рос на самой ужо вершаліне ўзгор'я, і ўбачыў ля агню Элія Бакучава. Тапурыя пастаяў, прыглядаючыся. Элія сядзеў бокам да яго, захінуўшыся ў світку, насунуўшы на лоб капялюш, аб нечым думаў. Дагараючыя галоўні курылі дымам, чырвоны бляск агню цьмяна дрыжэў у паветры. Элія акружала ноч, дрымотны спакой, цішыня...

Небяспекі не было.

Тапурыя вышаў з-за куста і накіраваўся да вогнішча. Пачуўшы яго крокі, Элія ўздрыгнуў і азірнуўся.

— Элія!..—узрадавана паклікаў Тапурыя.

І талы здарылася незразумелае і страшнае. Элія раптам адкінуўся на спіну і пакаціўся па зямлі. Світка звалілася з яго плеч, і Тапурыя ўбачыў, што тулава Элія абкручана вярочкамі і рот ягоны ўвязаны хусткай. Нечы чорны імклівы цень прамільгнуў у кустах, пачулася рычанне сабакі, Тапурыя ад-

ступіў назад, хапаючыся за нож, азірнуўся, і ў гэты момант з-за дрэва выбеглі трох з узнятымі вінтоўкамі.

— У-ця-кай-це!—крыкнуў Тапурыя на ўвесь голас, у ва ўсёй сіле адчуваючы ў гэтую хвіліну, што азначае страх.— О-о-о-у! Кверкве-э-элія.

Модны ўдар збіў яго з ног. Але распачлівы крык Тапурыя падхапіла рэха. Яно пранеслася над далінай, паўтарылася ў лясах, і Кверквелія з таварышамі на спадзе суседняга ўзгор'я ўчулі:

— ... У-ця-кай-а-айце!.. Кве-э-элія!

Агонь на Нам-Дэві заміргаў, яго засланілі. Потым ён зноў праглянуў спакойнай, яснай зоркай у цемрадзі гэтай страшнай ночы. Кверквелія ўстаў, захалануўшы ад трывогі і хвалявання.

— Тарыел,—ціха ўсклікнуў нехта паблізу.—Гэта Тапурыя.

— Маўчаць,—гучным шэптам сказаў Тарыел.—Маўчаць-хто галавы шкадуе.

Пятнацаць чалавек, ахопленыя жудам, нерухома і моўчкі стаялі на адлогай паляне, напружана прыслухоўваючыся, углядаючыся ў цемру, дзе трапяткой, яснай зоркай свяціў здалёку агеньчык на Нам-Дэві. Ён зноў быў спакойны і ясны, як-бы не было злавеснага крыку Тапурыя, як-бы не дзеялася там, у змроку, на панурым узгор'і, нешта незразумелае і страшнае.

Паваяў вецер, прашумелі дрэвы, агеньчык мільгнуў, знік і з'явіўся зноў. Тарыел чуў блізка ад сябе перарывістае, усхваляванае дыханне людзей. Не адрываючыся глядзеў ён наперад. Неўзабаве хтосьці таргануў яго за рукаў. Па голасу ён пазнаў Мітрафана Бакучава.

— Я вазьму сабаку...—шэптам сказаў Мітрафан,—падыду асцярожна, паслухаю... Божа мой, Тапурыя загіне...

— І я разам...—азваўся нехта побач...—Мы пойдзем трох: Гвічыя, Мітрафан і я...

Мітрафан трымаў Кверквелія за рукаў, нецярпліва торгаючы, чакаючы адказу. Ён вельмі здзівіўся, калі дужая рука Тарыела да болю, аж захрустелі пальцы, сціснула ягоную кісьць.

— Яшчэ адно слова!—пагрозна зашаптаў Тарыел.—Яшчэ адно слова, чортавыя вы, саплівыя бабы! Я вам сказаў—маўчаць! Я вам сказаў—слухаць каманду! Ніводнага кроку без майго загаду! Чулі? Маўчаць, кажу я вам!

І ён з сілай адкінуў прэч руку Мітрафана Бакучава. Той здзіўлена, але зусім не абражаны, асцярожна адсунуўся ў бок ад Тарыела.

— Трымай сабаку, Мітрафан!—учуў ён шэпт Кверквеліа.—Калі ён толькі раз пісне—загубіць нас.

Мітрафан нахіліўся і ўзяў за ашыійнік сабаку, які аціраўся ля ног. Зноў усе маўчала, слухалі, углядаліся. Маўчала трывожная ноч. Бледныя агеньчыкі светлякоў мітусіліся ў цемры. Яшчэ са два разы праваяў вецер, прашумелі дрэвы на спадзе ўзгор'я... Тарыел Кверквеліа неадрыўна глядзеў на агеньчык Нам-Дэві. Ён зразумеў, што Тапурыя трапіў у рукі Гунава, здагадваўся, што Элія Бакучава таксама там, у палоне, на ўзгор'і Нам-Дэві; быў перакананы, што атрад Гунава тут унізе, у даліне... Ён не думаў зараз аб тым, якім чынам Гунава так удала трапіў на іх сляды, ён не думаў нават аб тым, якім парадкам можна ўратаваць Тапурыя, якія для гэтага трэба ўжыць меры. Ён ведаў, што гэта зараз немагчыма, што Гунава толькі і чакае, каб Тарыел Кверквеліа і чатырнаццаць чалавек разам з ім апынуліся ў зараслях арэхаўніку на спадах Нам-Дэві. Ён ведаў таксама, што небяспечна заставацца тут, на месцы. Тарыел Кверквеліа моўчкі стаяў на чале астатніх чатырнаццаці, якія сышліся ў маўклівы, ціхі гурток за яго плячыма. У гэтую ноч ён стаў камандзірам. Ён думаў, ён стараўся знайсці выхад, згадаць далейшыя планы Гунава, распазнаць магчымыя ягонныя ходы ў гэтай смяротнай гульні...

А па той бок даліны на ўзгор'і Нам-Дэві стаяў Акакій Гунава. Ён стаяў узбоч ад агню, трымаючы на павадзе вялізнага плямістага дога. Широкагруды, тупаморды звер прагна нюхаў вільготнае, начное паветра, парываўся наперад і глуха рычаў, стараючыся разняць звязаную наморднікам шырокую сваю пашчу. Гунава ледзьве стрымліваў яго, пінаючы нагой, калі дог пачынаў рычаць асабліва голасна. Але сабака супакоіваўся не надоўга. Яго хвалявалі пахі людзей і звяроў, ён чуў шматлікія гукі, якія недаступны для слыху чалавека. Вось ён чуе, як перашэптваюцца салдаты, што ляжаць ланцугом у даліне, у падножжы ўзгор'я, ягонныя чуйныя ноздры раздражняе церпкі пах конскага поту (па той бок Нам-Дэві—конны атрад), яго нервуе смуродны дух машыннага масла (два кулямёты паблізу і два на дарозе ў даліне)—усё гэта перашкаджае адчуць як след прыемны пах вяпровага вывадку, што пасвіцца ў зараслях, на суседнім узгор'і, за поўварсты адгэтуль... Усё гэта перашкаджае злавіць і зразумець яшчэ нейкія зусім незнаёмыя пахі людзей і сабакі, ці то шакала ў тым-жа кірунку, дзе пасвіцца вяпры. Пахі з'яўляюцца і знікаюць у безлічы іншых, і гэта нервуе дога. Ён парываецца наперад, уздагон за імі, і тады чалавек штурхае яго нагой. Так, шмат гукаў і пахаў бродзіць у цемры ў гэтую ноч, і яны недаступныя для людзей... Абражаны звер глуха ры-

чыць, упіраючыся ў зямлю магутнымі лапамі, ягоная кароткая пярэстая шэрсць узнімаецца ўгору і ападае. Ён не ведае, чаго ад яго хоча чалавек, ноч хвалюе яго, істота яго поўная прагнасці бітвы... Ззаду захрусцела сухая трава. Нехта ішоў ад агню. Гунава азірнуўся і ў цьмяным святле пазнаў прысадзісты, крываногі сілуэт свайго ад'ютанта. Следам за ім рухалася высокая постаць, закутаная ў бурку. Гэта быў непасрэдным начальнік Гунава, асоба, камандыраваная з цэнтру. Дог зарычэў, Гунава тузгануў повад.

— Вы тут, капітан, — ціха спытаў ад'ютант.

— Я! — шэптам, непрыязна адказаў Гунава.

Ад'ютант падышоў і стаў побач, паціраючы далонь аб далонь, як-бы нечым быў надзвычайна здаволены.

— Калючкі, — растлумачыў ён. — Паткнуўся і проста на куст.

— Слухайце, капітан, — азвалася асоба ў бурцы, — мне здаецца, што дарэмна трацім час.

— Мне таксама, — са стрыманай злосцю, раздражліва адказаў Гунава, — мне таксама гэта здаецца... Але на жаль... спецыяльная ўмова, як бачыце...

Начальнік моўчкі засапеў носам. Гунава здужаў сваю злосць, перадаючы повад ад'ютанту, падышоў да начальніка бліжэй.

— Зараз былі ў даліне, — сказаў ад'ютант, беручы повад. — Правяралі сакрэты... Ох, калючкі, чорт іх... Скура садніць, як апараная.

Гунава падышоў да начальніка, крануў тугое сукно буркі.
— Я прасіў-бы вас на пару слоў... — ужо больш ветліва сказаў ён. — Калі ласка!

Яны адышліся на некалькі крокаў. Ад'ютант застаўся з сабакам на месцы. Чырвоныя водблескі агню цьмяна трымцелі на спаленай сонцам траве. Паваяў воглы, цёплы вецер.

«Раніцай можа быць дождж...» — з непакоем падумаў Гунава і шэптам спытаў у начальніка:

— Як вы ацэньваеце становішча, паважаны батоно?

— Я яго не ведаю, — гугнявічы ў нос, суха адказаў той. — У вас, мой дарагі, ініцыятыва, у нас... Я тут — госьць.

Гунава ўсміхнуўся. У голасе гасця адчувалася нецярпліваць.

— Так, я тут госьць, — гугнявіў поўшэптам высокі ў бурцы. — У мяне, так сказаць, толькі асобныя ўражанні... У прыватнасці, мне здаецца, вельмі няўдалым, што вы праламілі чэрап гэтаму старому. Ён дагэтуль непрытомны, а мы маглі-б ад яго што-нібы даведацца, мой дарагі...

— Што-ж, рукаць маўзера — цяжкая рэч! — адказаў Гу-

нава.—Я не ведаў, што разбойнік Бакучава знойдзе магчы-масць яго папярэдзіць. Хто-б мог падумаць, што гэты мужык такі вынаходлівы? Прызнацца, я адразу не зразумеў, чаму ён коціцца ад агню... Я толькі тады прышоў да памяці, калі стары бандыт зароў, як рэзаны бык. Ну, і з гарачкі не стрымаў рукі... Нічога не зробіш.

Гаварыў гэта Гунава знарок абьякавым тонам, як аб нечаканым выпадку. На самай-жа справе ён колькі было сілы ўдарыў Тапурыя, добра ведаючы, што пасля такога ўдару не ўстаюць. І ён-бы ўдарыў яшчэ і яшчэ, нават і цяпер... Ён гаварыў пра гэта абьякава, але пальцы здаровай рукі самі сціснুলіся ў кулак, ён стараўся гаварыць роўным голасам, але губы сціскаліся самі сабою. Гунава адчуў гарачы прыступ шаленства і, каб не сарвацца і не крыкнуць, змоўк. Начальнік у бурцы заўважыў гэта і правільна ўгадаў настрой Гунава.

— Паквітацца з ім вы маглі і пасля, мой дарагі!—сказаў ён незадаволена.—Каб ён застаўся прытомным, ягонья паказанні былі-б некаторай кампенсацыяй за гэта... ну... за тое, што ён з-за нашай неразважнасці змог іх папярэдзіць...

— Мы маем зусім прытомнага Бакучава!—адказаў Гунава, паступова супакойваючыся.—Можаце быць упэўнены, дарагі батоно, што ён не горш за Тапурыя ведае, дзе яны хаваюцца. Тым не менш... Гм... Самі бачыце, якія мы прымалі меры! Не, батоно, мне здаецца, што для нас аднолькавая з іх карысць, ці жывыя яны, ці мёртвыя... У некаторых выпадках, я нават надаю перавагу апошняму, і ў тым, што стары галаварэз перад смерцю крыкнуў, я, зрэшты, вялікай бяды не бачу. Ва ўсялякім разе мы цяпер ведаем, што яны недзе блізка. А так мы і пра гэта не дазналіся-б. Не будзем больш аб дробязях гаварыць. Мы яшчэ нічога не страцілі. Наадварот, мы ўжо выйгралі... І калі мы зараз не наробім памылак, наша экспедыцыя закончыцца поспехам. Прашу вас, пройдзем да агню, я раскажу вам усё падрабязна і, магчыма, ваш настрой палепшыцца...

Прытрымліваючы свайго начальніка пад руку, Гунава павёў яго да агню. Начальнік кінуў сапець. Яму, відаць, спадабалася абыходжанне Гунава. Так яны падышлі да старой ліпы. Тут стаяў гурток салдат, ляжалі сабакі. Салдаты трымалі павадкі, курылі, хаваючы цыгаркі ў жменях, шапталіся. Ubачыўшы дзве постаці ў бурках, яны загасілі цыгаркі, змоўклі.

— Агню! — сказаў Гунава. — Падкіньце дроў.

Адзін з салдат зараз-жа адлучыўся ад гуртка і пабег да трупы хворасту, складзенай воддалі.

— Прашу!—сказаў Гунава, звяртаючыся да гасця.—На траўку... Па-паходнаму...

Ён скінуў з плеч бурку, спрытна ўпраўляючыся адной рукой, паслаў яе на зямлі, пад ногі гасцю. Нязграбна згінаючы калены і ўсё сваё грузнае тулава, той сеў. Гунава сеў таксама побач з ім. Салдат ускінуў на агонь бярэма хворасту. Праз хвіліну стала святлей, цемра ўздрыгнула, адступаючы далей і ніжэй, у зараслі. Пад кустом, у кроках дзесяці ад агню, стаяла чацвёра салдат з вінтоўкамі «на руку». Для ног іх ляжала нешта, нейкі бясформенны вялікі клумак. У дрыготлівым адсвятленні вогнішча нерухомыя постаці салдат то з'яўляліся, то знікалі, ад агню нельга было добра разглядзець, што ляжыць там, пад кустом. Але Гунава толькі раз глянуў туды. Ён ведаў, што гэта.

Начальнік зняў капюшон з галавы. Хаця было і душна так хадзіць, аднак ён асцерагаўся вільгаці, гэтага воглага начнога подыху. У гасця былі шырокія, абвіслыя плечы, адрузлы твар, увесь абсыпаны рабаціннем, вялікі мясісты нос і тоўстыя, грэбліва абвіслыя губы. Маленькія, сонныя нерухомыя вочы і жыдкія чорныя вусы, што звисалі з тоўстай, як-бы засаленай губы, дапаўнялі ўражанне: чалавека толькі што абудзілі і ён вельмі незадаволены гэтым. Ён выдаваўся вельмі непаваротлівым і добрадушным.. Але Гунава ведаў, што гэта не так. Як толькі ён сустрэў сонны погляд гасця, пасля таго, як той зняў капюшон — то зараз-жа, спяшаючыся, адшпіліў ад пояса планшэт, паклаў яго на бурку і выняў з сумкі аловак. Гунава ў душы кляў сябе самога за тое, што не стрымаўся тады і агрызнуўся на начальніка. Сонныя вочы глядзелі на яго незчыліва.

— Беручыся за гэтую аперацыю, дарагі батано, — пачаў Гунава з усёй лагоднасцю, на якую толькі быў здольны, — беручыся за гэту аперацыю, я не цешыў сябе думкай, што яны прыдуць сюды ўсе да аднаго і што мы іх пабярэм голымі рукамі, як ракаў пры агні. Я ўжо меў вопыт і ўпэўніўся, што яны дзейнічаюць вельмі разважна. Таму планы свае грунтаваў на рэальнай узброенай сіле, якая знаходзіцца ў маім параджэнні, і толькі на гэтым. На шчаслівыя выпадкі я не спадзяваўся, тым больш улічваючы абстаноўку, у якой даводзіцца... як самі бачыце...

Гунава шырока павёў рукой, паказваючы за рубаж святла, дзе чорная згусцілася цемра. Сонныя вочы начальніка на момант глянулі туды, потым зноў уперліся ў Гунава. Заспаны твар не зменьваў свайго кіслага выгляду. Моцна тупаючы нагамі, салдат прывалок яшчэ бярэма хворасту і ўзваліў на агонь. Хвораст затрашчаў. Віхрыстым слупам узняліся ўгору

іскры і расталі ў цемры. Ясна ўзгарэўся агонь і зноў пад кустом воддалі бліснулі ствалы стрэльбаў і абрысаваліся нерухомя пастаці салдат. Гунава падсунуў да начальніка планшэт. Той, не спяшаючы, узяў яго, паклаў сабе на калені. Але слядзяная покрыва адбівала святло і перашкаджала бачыць карту. Начальнік адшпіліў кнопкі і выцягнуў карту з планшэта. Разам з картай на крысо буркі вывалілася ў чацвёрта складзеная паперка. Начальнік узяў яе, разгарнуў і, не пытаючы дазволу Гунава, не спяшаючыся, узяўся яе чытаць. Каб было лепш відаць, ён адсунуўся ад Гунава, павярнуўся да яго бокам і чытаў, сам сабе паўтараючы словы, варушыў тоўстай сваёй адвіслай губой. Гунава кашлянуў, сціснуў зубы, але не азваўся ні словам.

Паперка гэтая была лістом Спірыдона Ганарджыя да Гунава, іменна тым лістом, які не так даўно вясёлы Фэту даставіў у Поці. Паказваць ліст начальству Гунава не намерваўся. Ён быў упэўнены ў поспеху сённяшняй экспедыцыі і да канца свае карты начальству раскрываць не хацеў, прадстаўляючы яму права здагадвацца, якім парадкам капітан Гунава ў горных лясах, у цёмную ноч трапіў на след, знайшоў і вылавіў узброеную групу бунтоўных сялян. Словам, Гунава не хацеў падзяліць лаўры з старастам Спірыдонам Ганарджыя. Паводле яго намераў экспедыцыя павінна была быць для начальства неабвяргальным доказам яго, Гунава, вопыту і ўмельства. Ён хацеў прадставіць справу так, што ўсё ад пачатку да канца прадумана і зроблена ім, Гунава. Цяпер жа, калі начальнік прачытае ліст старасты, лаўры Акакія Гунава некалькі падвянуць. Бо ўсе ягоныя аддадзеныя ўжо распараджэнні і ягоны загады выпрацаваны план, які ён намерваўся зараз растлумачыць начальніку з скромным выглядам таленавітага і вопытнага стратэга — проста ад літары да літары падказаны гэтай скамечанай паперкай, лістом Ганарджыя. І толькі круглы дурань хіба, прачытаўшы гэты ліст, не ведаў-бы, што трэба рабіць.

Начальнік чытаў ліст, варушыў кусцістымі брывамі, шлёпаючы сваёй адвіслай губой. Заспаны ягоны твар крыху ажывіўся. Гунава моўчкі сядзеў на ўскраі буркі, пазіраў на паперку праз начальнікава плячо і яму было прыкра і брала вялікая злосць. Але больш рабіць нічога не выпадала. Начальнік скончыў чытаць, склаў паперку, ні слова не гаворачы, узяў з рук Гунава аловак і напісаў на паперцы некалькі слоў. Пасля гэтага ён паклаў яе ў планшэт і грузна павярнуўся да Гунава.

— Так... Я слухаю вас, дарагі капітан...

Гунава скосу зірнуў на планшэт. Ён не ведаў цяпер, як пачынаць. Яго інтрыгавала і непакоіла паперка ў планшэце, асабліва надпіс, які толькі што зрабіў начальнік.

— Вы кажаце, — сказаў высокі госць, захінаючыся ў бурку, — вы кажаце, мой дарагі, што ў асноўным пакладаецца на ўзброеную сілу. Разбярэм гэтае пытанне. Дзе, па-вашаму, знаходзяцца гэтыя разбойнікі?

Гунава зразумеў, што яму расказваць не давядзецца: прыдзеца адказаць на пытанні.

— Я лічу, што яны знаходзяцца альбо на адным, альбо на другім з бліжэйшых узгор'яў. — Гунава паказаў пальцамі пункты на карце. — Па сцежках і па дарозе пастаўлены дазоры. Акрамя таго, на злучэнні дарог, у даліне, — ручны кулямёт, і над рэчкай, на той бок суседняга ўзгор'я — другі. Гэта на той выпадак, калі яны ўздумаюць уцякаць у балоты.

Гаворачы, Гунава паказваў па карце. Начальнік уважліва сачыў за рухамі сухога, тонкага пальца Гунава, падумаў, і ў знак згоды нахіліў галаву.

— Так... Калі яны на адным з гэтых двух узгор'яў, мы іх можам захапіць напэўна. Ну, а што, калі яны на трэцім, вось тут, за тры вярсты ад нас? А што, калі яны пасля крыку старога, які, безумоўна, паслужыў для іх сігналам, удала прайшлі міма нашых дазораў і цяпер ужо далёка адгэтуль? А? Вось у чым галоўнае, мой дарагі...

— Пане палкоўнік, — упершыню назваў Гунава свайго гасця па чыну. — Мой атрад не можа ахапіць усю Мінгрэлію. У іх шмат дарог, у нас адна. Яны ўцякаюць, мы здаганяем іх. Я прадбачыў і гэта, іменна тое, што іх можа не быць у адным і ў другім месцы і акажуцца ў трэцім альбо ў чацвертым. Для нас важна тое, што мы знаходзімся ў цэнтры, у непасрэдным датычэнні да іх. Яны недзе тут, блізка, гэта мы ведаем. І гэтага пакуль што досыць... Калі яны не наскочаць уначы на нашы дазоры і шчасліва пройдуць праз акружэнне, на святанні мы пусцім сабак па слядах. Вось і ўсё. Дог, якога вы бачылі, мае два міжнародных прызы, ён спецыяльна трэніраваны на людзях, гэтаму сабаку няма цаны. Ён цэлыя суткі можа ісці па сляду, не ведаючы ўтомы. Ад яго схавання немагчыма. Я ўпэўнены: на ўсходзе сонца ён прывядзе нас у логава гэтай банды.

Палкоўнік сядзеў усё ў той-жа позе, не паварушыўся ні разу, пакуль гаварыў Гунава, і нават прыкрыў вочы. Але ж па пэўных непрыкметных адзнаках Гунава заўважыў, што госць ягоны задаволены.

— Гэта ваш сабака? — з адценнем цікаўнасці ў голасе, сцвярджаючы гэтым здагадку Гунава, спытаў палкоўнік.

— Гэта ўласнасць князя Дгебуадзе. Даведаўшыся ў гутарцы са мной аб акалічнасцях гэтай справы...

— Аб якіх акалічнасцях?

— Н-ну... што, скажам, гэтыя бандыты бадзяюцца па ляс-сах і цяжка адшукаць іх след...

— Ага!

— ... Князь Дгебуадзе прапанаваў узяць дога. І гарантаваў поспех. З свайго боку я гарантаваў яму, што гэтая каштоўнасць застанецца цэлай.

— Ну, зразумела! Дык вы цвёрда ўпэўнены, капітан, у якасці дога?

— Бясспрэчна.

— Ну, што-ж! Значыць яны ў нашых руках. Аказваецца, вы грунтавалі свае планы, капітан, не толькі на рэальнай узброенай сіле... Х-хе!.. Я думаў аб вас горш, мой дарагі... Толькі трэба памятаць: калі з вамі ваш начальнік, ён павінен ведаць тое-ж самае, што ведаеце вы. Вы хітрун, капітан! Хітрун і гарлівец!

Палкоўнік усміхаўся, ягоны твар як-бы аплыў, губа абвісла яшчэ больш і торгалася, кусцістыя бровы закрылі вочы, смех быў гэтакім-жа кіслым, як і заўсёдная палкоўніцкая міна, але ўсё-ж ён усміхаўся. Гунава ўсміхаўся таксама, хаця вясёлага для яго не было тут нічога. Для яго было ясна, што палкоўнік бярэ на сябе старшынства ў гэтай экспедыцыі, бо бачыць бясспрэчны яе поспех, і на долю яго, Гунава, такім чынам нічога не застаецца. Але ўсё-ж ён усміхаўся да тае пары, пакуль на палкоўніцкім твары не знікла грымаса.

— Сукін сын!—са шчырай нянавісцю падумаў Гунава.— Ён мяне за нейкага смаркача мае.

Але так ён мог толькі падумаць. У даны момант ды і на ўвесь далейшы час лёс Гунава быў у руках палкоўніка. Спрачацца не выпадала.

— Цяпер мы зробім так, капітан,—сказаў палкоўнік.— Агонь трэба трымаць як мага больш ясны. Яны сочаць за намі, гэта бясспрэчна. Агонь інтрыгуе іх, гэта бясспрэчна таксама. Калі мы згасім агонь, альбо ён будзе слабы, яны падумаюць, што мы пакінулі ўзгор'е, і пачнуць адыходзіць. Нам трэба, каб на досвітках былі зусім свежыя сляды. Далей гэтых...

Палкоўнік паказаў на куст, дзе стаялі салдаты са стрэльбамі.

— ... гэтых трэба адправіць зараз-жа. Яны будуць нам толькі замінаць. Яны больш нам непатрэбны... Ай-ай, мой дарагі... У вас цяжкая рука...

Палкоўнік з жаргаўлівым дакорам паківаў галавой, памаўчаў, выняў партсгар, пацёр таўстымі пальцамі папяросу і, чыркаячы запалкай, суха кінуў, хутка глянуўшы на Гунава праз плячо:

— Распараджайцеся, капітан!

Гунава ўстаў. Злосць папросту пенілася ўнутры. Палкоўнік выгадна сядзеў на ягонай бурцы. Гунава крутнуўся і пайшоў проста на агонь, як сляпы. Апамятаўся ён толькі тады, калі цеплынёй дыхнула ў твар. Хрыплым шэптам ён паклікаў вахмістра ад гуртка салдат пад ліпай. Матляючы ножнамі шаблі, з гучным званам шпор, падбег той самы цыбаты вахмістр, які быў у Сабакучаво. Ён стаў перад Гунава, і ягоны даўгі, нязграбны цень лёг на асветленай вогнішчам паляне на ўсю яе даўжыню. Гунава каротка перадаў яму палкоўніцкі загад. Вахмістр адскочыў прэч і знік у цемры, пад ліпай. Там пачаўся рух, пачуліся стрыманыя галасы. Па ўскраі паляны, па самай мяжы святла павольна ішоў ад'ютант, вядучы на повадзе плямістага дога. Ён падышоў да агню з другога боку, сабака лёг, а ад'ютант узяўся выцягваць калючкі з далоняў. Ён здабываў іх зубамі і нешта бурчэў сабе пад нос. Гунава не глядзеў на гэтую ідылію. Ён глядзеў на свайго гасця. Палкоўнік разлёгся на бурцы і спакойна курыў. Гунава пакусваў губу... Трэба-ж падумаць. Калі перад вайной Гунава атрымаў паручыка гвардыі, гэтая малпа была прыставам у адным з паліцэйскіх участкаў на ўскраіне Тбілісі!

— Распарадзіліся, капітан? — ляніва ўзнямаючы вочы, спытаў госьць, калі Гунава падышоў да яго.

Ляскаючы зубамі, Гунава нешта прабурчэў.

— Што з вамі?—спытаў палкоўнік.

Гунава не адказаў. Яны памаўчалі. Потым госьць пасунуўся бліжэй да Гунава.

— Пакрыўдзіліся?—спытаў ён ціха.—Нездаволены начальствам? Капітан!.. А?

— Што?

— Пакрыўдзіліся, кажу?

Гунава маўчаў, не ведаючы, што адказаць.

— Калі вы будзеце палкоўнікам, дарагі мой,—павучальна гаварыў госьць, соннымі сваімі вачыма пазіраючы на Гунава,—вы будзеце браць ініцыятыву з рук першага стрэчнага падпарадкаванага вам капітана і распараджацца ёю, як вам прыдзецца да спадабы. На гэтым будзеца вайсковая сістэма. Гэта называецца су-бор-ды-на-цыя. Прашу вас аб гэтым памятаць, калі хочаце ісці далей па службе. Але, я ўсё-ж не з такіх, як вы думаеце... Пакідаючы за флагам сваіх канкурэнтаў, я ніколі не забываюся на тых, хто працуе са мной разам. Вы яшчэ не ведаеце ўсіх акалічнасцей гэтай справы. Бачыце, яна далёка выходзіць за межы гэтага лесу і дасягае нават вышэйшых дзяржаўных сфер... Хочаце папяросу, капітан?...

Гунава моўчкі ўзяў з партсігара гасця таўстую папяросу. Раптоўна аднекуль наляцеў вецер, цёплы і воглы. Старая ліпа сонна зашумела, дым і вогнішча прыбіла ветрам да зямлі, і Гунава закашляўся. Ад'ютант устаў ад агню і пайшоў з сабакам некуды ў цемру.

— Бачыце ў чым справа...—гаварыў далей палкоўнік.—Справа ў тым, што ў вышэйшых сферах пачынаюць вельмі нервавацца, як толькі акажацца, што тры мужыкі адмовіліся ад сваіх няхітрых абавязкаў, здабылі недзе стрэльбы і бадзяюцца па лесе. Гэта вельмі дрэнна ўплывае на нервы дзяржаўных людзей. Ваш рапарт і яшчэ некаторыя звесткі з гэтых месцаў стварылі моцнае ўражанне. Я-б сказаў вельмі моцнае ўражанне. Падставы для гэтага сапраўды сур'ёзныя. Не больш як паўтары гады таму назад большэвікі сабралі тут, у Мінгрэлі, дзве тысячы франтавікоў і... словам, вы добра памятаеце і ведаеце, чым гэта пахне. За апошні час мы мелі хвалеванні ў Осетыі. Цяпер прышлі трывожныя весткі адгэтуль. У вышэйшых сферах зусім правільна думваюць, што ўзарваць парахавы пограб можа жокажны, хто ўкіне туды запалку. І вось, я прыбыў сюды, капітан. У мяне камандыроўка са спецыяльнымі поўнамоцтвамі. Цяпер скажыце мне: прыстойна гэта будзе, калі акажацца, што капітан Гунава ўсё зрабіў сам, а асоба, камандыраваная вышэйшымі сферамі, была толькі сведкай яго дзейнасці? Я думаю, што лепш прадставіць справу ў адваротным выглядзе. Гэта азначае: я начальнік экспедыцыі, я ўзначальваю яе і даводжу да паспяховага канца. І калі я пішу дакладную запіску, то не забываюся ўказаць: «пры непасрэднай і адданай дапамозе капітана Гунава, начальніка мясцовага асобага атрада, дзякуючы адвазе і ініцыятыве якога...» і так далей... Па руках, капітан?

Палкоўнік падаў Гунава руку. Сціскаючы пухлыя пальцы гасця, Гунава яшчэ раз абмеркаваў усё, аданіў і яшчэ раз прышоў да вываду, што інакш быць не можа. Злосць ягоная ўціхла гэтак-жа раптоўна, як была ўзнялася. Пасля таго, што ён чуў, госьць ягоны выдаўся яму больш прыстойным.

— Вось і добра, мой дарагі...—сказаў палкоўнік.—Люблю разумных людзей. Наколькі гэта магчыма, стараюся такім людзям дарогу не заступаць...

Ён памаўчаў, кінуў акурак далёка ад сябе і зноў адварнуўся да Гунава, намерваючыся гаварыць, але ў гэты момант, трымаючы руку ля казырка, выцягнуты да апошняй магчымасці, як з-пад зямлі вырас перад імі вахмістр.

— Яны не ўстаюць, дазвольце далажыць...—сказаў ён.

— Як не ўстаюць?

— Не могуць... Стары зусім без душы, можа мёртвы.

— Пакладзіце на двуколку,—сказаў Гунава.—Канвой і каб праз пяць хвілін тут духу не было. Толькі ціха, без гвалту. Вахмістр знік.

— Так, так...—пачаў гаварыць палкоўнік.—Гэткім людзям я дарогі не заступаю. Можаче быць упэўнены, капітан... Што гэта?

Зноў павеяў вецер, і далёкі гул пачуўся аднекуль з глыбіні начы.

— Гром!—сказаў Гунава.—Я так і думаў... Калі да світання наляціць дождж, ён папсуе нам справу... Па дажджу сабакі не знойдуць слядоў... Чорт!

Яны прыслухоўваліся некалькі хвілін, але было ціха ўсюды, вецер суняўся, чорнае маўчанне акружала Нам-Дэві. Ясна гарэў агонь. Паблізу загаварылі ўпоўголаса; неўзабаве некалькі салдат, цяжка ступаючы, пранеслі нешта міма вогнішча і зніклі. Пачуўся шолах галля, ціхія галасы даносіліся аднекуль знізу, і потым усё сціхла.

— Колькі іх можа быць там?—спытаў палкоўнік.

— Ні ў якім разе не больш за дваццаць чалавек.

— Мала... для рапарта мала... Аднак гэта лёгка можна правіць. Бачыце, капітан? Я з вамі гавару шчыра, як з другам...

— Я гэта ацэньваю як след, пане палкоўнік,—далікатна адказаў Гунава.

Яго толькі яшчэ вельмі цікавіла прыпіска на лісце Ганарджыя. Але на дзіва праніклівы госць угадаў і на гэты раз думкі Гунава і вынуў паперку з планшэта.

— Вось каб не забыцца...—сказаў ён, падаючы паперкі.—Абавязкова заплаціце яму гэтую суму поўнасьцю і адразу. Трэба заахвочваць людзей... Мы павінны мець як мага больш прыяцеляў сярод заможнага сялянства. Данос—гэта рызыка, рызыку трэба аплачваць.

Гунава прачытаў палкоўніцкую рэзалюцыю і здзіўлена ўзняў бровы. Сума была значнай.

— Нічога, нічога...—сказаў палкоўнік.—Грошы заўсёды зробіць сваю справу. З князем Дгебуадзе мы будзем гаварыць пасля экспедыцыі. І яшчэ некалькі слоў: з гэтымі асобамі, што бадзяюцца па лесе, размова будзе кароткай. Нам хопіць тых, што ўжо маем. Астатнія нам непатрэбны. Разумеце, капітан? Гэта вы возьмеце на сябе. У вас з імі ўласныя і асаблівыя разлікі, вы зразумелі, капітан?

— Бясспрэчна!

— Вось і ўсё. Гэта будзе мець належны рэзананс. А цяпер, капітан, у знак згоды і дзеля добрага пачатку... Эй, Элізбар!

А на адлогай паляне, на ўзгор'і, па той бок даліны, усё так-жа, у маўчанні, стаялі цесным гуртком пятнаццаць чалавек. Яны глядзелі на ясную зорку на ўзвышшы Нам-Дэві. Тарыел Кверквелія ўсё яшчэ думаў і не мог прыйсці да пэўнага выбару. Маўчала ноч, ціхая і трывожная. Нідзе нічога не было чутна. Толькі раз нізка над галавамі людзей пранеслася нейкая начная птушка, тугліва ўскрыкнула і знікла, і зноў усюды было ціха, толькі шумелі дрэвы, калі з балот прыходзіў вецер.

Са слоў Тапурыя Тарыел ведаў, што ў Гунава вялікі атрад конных і пешых. Значыць, гэты атрад тут, паблізу. Гунава здагадваецца, напэўна, дзе знаходзіцца Кверквелія і яго каманда. Атрад ягоны можа ахапіць лес, скажам, на добрых поўварсты. Як ён паставіў салдат? Напэўна, па сцежках, што ідуць на бліжэйшыя ўзгор'і, на дарогах у абодвух далінах і на бальшаку, адразаючы гэтым адыход у горы.

— ... У іх ёсць вучоныя сабакі...—успомніў Тарыел словы Тапурыя. Ён успомніў іх выразна, з яснай інтанацыяй голаса Тапурыя.

Так, сабакі... Вучоныя сабакі, якія ідуць па сляду чалавека. Дык што рабіць? У даліне, у падножжы ўзгор'я—напэўна салдаты. Направа, на дарозе, што ідзе да грэблі Сабакучаво—таксама. Значыць і налева, на бальшак, шлях небяспечны. Па тым баку ўзгор'я, да ручая, у даліне, у напрамку да балот, інакш нельга ісці, як праз абрыў тым іменна месцам, дзе стаяў на варце Міхаіл Ганарджыя. Салдаты будуць на дарозе, за ручаём, па адзін і па другі бок узгор'я, але іх не будзе пад абрываам. Яны будуць сачыць толькі за дарогай, бо гоі, хто хоча ісці ў балоты, павінен перабрацца праз дарогу. Іх можна абмінуць, калі брысці ўніз, па ручаі, альбо хаваючыся, ісці берагам. Адзіны выхад—праз абрыў. І тады берагам ручая ці ўброд па ручаі ў балоты. У горы нельга ісці ні ў якім разе... Але чаму яны не пакідаюць Нам-Дэві? Чаму яны паляць агонь?

— Яны паляць агонь для таго, каб ты як мага даўжэй глядзеў на яго, як мага даўжэй стаяў на месцы, Тарыел...

Так зусім правільна адгадаў Кверквелія план сваіх праціўнікаў і склаў свой уласны. Ён зразумеў, што нельга траціць ніводнай хвіліны, што трэба пакінуць узгор'е зараз-жа і што не можа быць зараз ніякай надзеі і ніякіх спроб ратаваць Тапурыя. Пасля, калі яны вырвуцца з акружэння, можна будзе думаць аб гэтым. Але-ж Тапурыя! Тапурыя!..

— Назад! — сказаў Тарыел. — Хадзіце за мной, ціха толькі, прашу вас, браты!

У гэты час зашумеў лес. Трэці парыў ветру быў асабліва

моцным, і ён прынёс здалёк выразны грукат грому. Гул быў мацнейшы, чым у першы раз. З мора, праз нізіну Калхіды, насоўвалася бура.

Пятнаццаць чалавек павольна ішлі густымі зараслямі, што аплялі камяністы спад узгор'я. Першым ішоў Тарыел, за ім, стогнучы амаль на кожным кроку, хворы Міхаіл Ганарджыя, пасля — Бакучава з сабакам. Ззаду рухаліся астатнія. Ніхто не спытаў у Тарыела, куды ён іх вядзе, усе адразу паслухмяна і без слоў пайшлі за ім. Ісці было дрэнна, спад быў круты, калючы гушчар раніў рукі, чапляўся за вопратку. Так ішлі доўгі час. Калі апынуліся на паляне, пад старым букам, дзе ўвечары раскладалі агонь,—Тарыел заўважыў, што пачало днець. Цёмра не была такой густой, непрагляднай, як раней. Быў сізы змрок, падобны да туману, можна было ўжо адрозніць постаці людзей паблізу. І яшчэ адна змена адбылася ў прыродзе: не было ўжо цішыні. Лес шумеў, не сціхаючы, трывожна; вецер, пругкі і моцны, дзьмуў усё з большай сілай, гул далёкіх грывотаў цяпер наблізіўся, і няясны водбліск далніх зарніц цьмяным яшчэ адценнем разпа-разу асвятляў лес. Бура хутка набліжалася. Гэтак-жа хутка надыходзіла світанне.

Тарыел моўчкі правёў людзей праз паляну і зноў увайшоў у гушчар. Але цяпер было лягчэй, гэта быў спуск, і не больш як праз поўгадзіны невялікі атрад апынуўся на скале, дзе ўвечары стаяў на варце Міхаіл Ганарджыя. Цяпер яны былі насупроцьлеглым у адносінах да Нам-Дэві баку ўзгор'я.

Тарыел асцярожна ўзышоў на скалу. Шум узбунтаванага лесу заглушыў паток, яго было не чуваць тут, на вышыні. Нічога яшчэ нельга было бачыць у сівым змроку світання. Тарыел пастаяў, абмяркоўваючы становішча. Ён ніколі дагэтуль не быў тут, не ведаў, ці ёсць тут сцежкі, не ведаў нават, якой вышыні гэтая скала. Ён ведаў толькі адно—іменна тут трэба сыходзіць у даліну і гэта двойчы небяспечна: скала можа аказацца вельмі крутой і тут-жа ўнізе могуць аказацца салдаты. У тым, што яны ёсць паблізу, па той бок ручая, на дарозе, Тарыел быў упэўнены. Трэба было даведацца, ці ёсць яны тут, пад абрывам. Гэта магло стаць вядомым толькі тады, калі хто-небудзь спусціцца з абрыву. Цяпер яшчэ нельга было гэтага рабіць, было яшчэ цёмна. Змрок яшчэ пакрываў даліну, узгор'і, узбунтаваныя лясы.

Тарыел сышоў са скалы і далучыўся да сваіх, што стаялі маўклівым гуртком. Цяпер ён ужо адрозніваў кожнага з іх па асобку.

— Калі будзе добра відно, паспрабуем спускацца ў да-

ліну... — сказаў Тарыел.— Вельмі цяжка нам, браты, пакідаць Тапурыя ў няволі, але сілы ў нас няма супроць іх, нічога не зробіш. Мы павінны адыйсці, пакуль не позна, і потым ужо шукаць спосабаў для ратунку нашага добрага друга. А цяпер — слухайце, што я вам скажу...

І Тарыел раскажаў, што трэба рабіць.

Як гэта заўсёды бывае ў гарах, развіднела адразу нечакана. Гунава, які за некалькі хвілін да гэтага загадваў салдатам падкінуць хворасту на вогнішча, выпадкова глянуў міма агню, туды, дзе ляжала глыбокая цемра, і раптам ускочыў на ногі. Цемры не было, ночы не было ўжо. У бледным змроку, як у дыме, вырысоўваліся зараслі, дрэвы, цёмная аграмадзіна суседняга ўзгор'я маячыла ў імгле святання. Узгор'е ў туманным змроку здавалася надзвычайнай вышыні, вершаліна яго гублялася недзе там, дзе павінны быць ужо воблакі. Гунава адышоў некалькі крокаў, абмінуў цяпер ужо няяснае вогнішча і спыніўся.

Гэты новы дзень нараджаўся ў трывозе і неспакоі. Тое, што палічыў Гунава за вершаліну суседняга ўзгор'я, на самай справе было хмарай. Яна ўспаўзала на горы, вялізная, чорная, засцячы бледна-цёмнае неба. Белыя маланкі, узразаючы цяжкую муць хмары, успыхвалі раз-па-разу. Перад хмарай, вышэй ці ніжэй за яе, хутка імчаліся ў бледным, задымленым, бязрадасным небе круглыя, цёмныя воблачкі. Маланкі ўспыхвалі белыя, асляпляючыя, але гром грымеў, як і раней, здалёк і няясна. Гэта азначала, што не абудзілася яшчэ горнае рэха, што бура бушуе яшчэ ў нізіне і не захапіла яшчэ гор.

Раптам апаў вецер. Яшчэ шалясцелі зараслі, яшчэ хісталіся вершаліны дрэў, але вецер сціх. Хмара стала цёмнасіняй, у цэнтры яе, звісаючы да зямлі, рухаўся цёмны слуп, глухі гул чуўся з-пад хмары, запальваліся белыя зігзагі маланак, і далёкі грукат грымотаў сатрасаў паветра. Гунава з дзяцінства баяўся буры. І цяпер нейкі няясны ўспамін трывожыў і прыгнятаў яго. Раптам, апальваючы ўскрай хмары, крыжуючыся і успыхваючы, прабегла маланка, у даліне, між узгор'ямі ўспыхнула белае святло, рэзкая рыса бела-сіняга агню з шыпеннем узнікла перад Гунава, і аглушальна ўдарыў гром. Магутны гук загрымеў у гарах, распадаючыся на грозныя, асобныя акорды, сціхаючы і паўтараючыся, у сухім паветры застаўся нейкі дзіўны і трывожны пах, у вачах Гунава ўсё яшчэ жыла трапяткая рыска страшнага агню. Ён павярнуўся і пайшоў назад, каб абудзіць палкоўніка. Але той ужо ўстаў. Ён зашпільваў

бурку, соннымі, абыякавымі вачыма ўглядаючыся ў грозную хмару.

— Не варта бурку браць з сабой, палкоўнік! — сказаў Гунава, падыходзячы. — Мне здаецца, нам прыдзецца пабегаць. Ну, што-ж... Будзем пачынаць?..

Гунава гаварыў спакойна і ўсім сваім выглядам выказваў спакой, на самай-жа справе ён нерваваўся і не мог пазбавіцца таго трывожнага, прыгнятаючага адчування, якое з'явілася ў момант мёртвай цішыні, перад ударам грому. Палкоўнік узяў галаву, уважліва аглядзеў хмару і пачаў павольна расшпільваць бурку, відаць, згадзіўся з Гунава. Ён кінуў яе на траву і хрыпла і гучна, цяпер ужо не асцерагаючыся, крыкнуў:

— Элізбар!

З-за дрэва выскачыў салдат. На паляну, да агню, вышаў ад'ютант з догам, паказваючы ў бок зарасляў і нешта гаварыў здалёк. Чацвёра салдат вывелі з кустоў сабак. Гэта былі кудлатыя мясцовыя аўчары, лютыя, але няздатныя для гону. Гунава разлічваў, што яны брэхам пададуць ахвоты догу. Дог, амаль у два разы большы за кожнага з іх, не глянуў на сваіх памочнікаў. Ён стаяў спакойна, дасягаючы амаль да пояса нізкаросламу ад'ютанту, высока ўзняўшы сваю тупую, звязаную наморднікам морду. Аўчаркі абнюхваліся і рычэлі.

— Гэтых пастухоў пакінем тут, — сказаў Гунава. — Відаць, не будзе з іх карысці. Прывязаць іх у кустах. Толькі перашкаджаць будуць. Людзі пойдучь з намі. Вы, ад'ютант, павядзеце дога...

Ён адвярнуўся да палкоўніка. Той аглядаў свой рэвальвер. Гунава выцягнуў з-за пояса маўзер, глянуў на каробку, на рукаец і хутка ўсунуў зноў за пояс. Светлая драўляная рукаец з аднаго боку афарбавалася ў нешта цёмнае. Гэткія-ж цёмныя плямы Гунава заўважыў на костках пальцаў сваёй рукі. Ён з гадлівай грымасай пацёр руку аб палу фрэнча. Пляма не сыходзіла.

— Чорт з імі! — падумаў Гунава і адвярнуўся да палкоўніка. — Пачнем?

— Можна будзе пачынаць... — адказаў палкоўнік. — Аднак-жа і надвор'е!

У гэты момант пасыпаліся першыя буйныя і рэдкія кроплі дажджу. Гул набліжаўся, павеяў халаднаваты і вільготны вецер. Хмара акрыла неба. У мутным, туманным поўзмроку твары людзей выдаваліся бледнымі. Зноў, невядома чаму, Гунава ўкалола трывога.

Салдаты выходзілі па адным з кустоў, прывязаўшы сабак. Яны знімалі вінтоўкі з плеч, правяралі затворы. Усе маўчалі.

— Пайшлі! — сказаў палкоўнік.

Ад'ютант павёў дога на сцежку, уніз. Сабака пругкім скокам, цягнучы за сабой ад'ютанта, памчаў па крутой, звілістай сцежцы. У гэты час па зараслях, па сухой траве, па лугах далін шаласцеў дождж. Але гэта быў толькі пачатак. Неўзабаве гулкія патокі вады, збіваючы лісце, зрываючы маладыя парасткі дрэў, акрываючы вадзяным туманам горы і даліны, гасячы бледнае святло пачынаючага дня, нізрынуліся на зямлю.

Салдаты ляжалі ў высокай траве даліны. Мучаідзе, вораг Гунава, стаяў пад кустом са свістком у руцэ. Ад'ютант з сабакам, высока ўскідаючы ногі, прабег па мокрай траве і знік у туманах дажджу. Следам за ім беглі Гунава, палкоўнік і чацвёрта салдат. Мучаідзе коратка свіснуў і пабег таксама. На хадзе ён азірнуўся. Каля двух дзсяткаў салдат крок у крок паспешалі за ім.

Дождж шумеў, гуў, нават грымеў. Бегчы было цяжка. Маланка асляпляла раз-па-разу, аглушальна грукалеў гром.

Яны ўжо ўзімаліся на суседняе ўзгор'е, чапляліся за каменні, лезлі праз гушчар. Хутка яны апынуліся на адлогай паляне, парослай рэдкімі дрэвамі і нізкім, калючым хмызняком. Тут дог спыніўся, пакруціўся на месцы і раптам скочыў наперад.

— Гоў-гоў! — учулі ўсе. — Гоў-гоў!

— След! — крыкнуў Гунава. — Ад'ютант! Зніміце сабаку наморднік!! Вось яны дзе, мае мілыя.

Але ад'ютант зрабіў памылку. Разам з наморднікам ён адчапіў повад. Дог з рычаннем скочыў наперад і знік. Ягоны размераны, гучны брэх чуўся наперадзе і потым сціх.

— Не адставаць! — крычаў Гунава. — Не адставаць!

Праз нейкі час яны выбраліся на паляну, дзе пад раскіданымі букам чарнела круглая пляма загашанага пакінутага вогнішча. І тут узрадаваны Гунава ўбачыў дога. Сабака круціўся ля пакінутага вогнішча і, убачыўшы людзей, з хрыплым брэхам кінуўся наперад. Гунава, разгарачаны, задыханы, з рэвальверам у руцэ памчаў за ім, коўзаючыся па мокрай траве. Сабака знік у зараслях і Гунава тут-жа адчуў, што пачынаецца спад. Ён стаяў як урыты, на яго наскочыў палкоўнік. Хапаючыся за кусты, ломячы галлё, цяжка дыхаючы, спыніліся салдаты.

— Блізка! — прахрыпеў Гунава. — Праверыць зброю! Асцярожна!

— Гоў-гоў! — чулася наперадзе.

І раптам дог узвыў на ўвесь голас, пачулася лютае рычанне, узвізгі, брэх і ўсё сціхла. Праз некалькі часу ўзвізг і рычанне паўтарыліся. Дог некага напаткаў.

Гэта аказалася не так проста — сыйсці ў даліну па абрыве. Арчыл Сідава і Оція, два самыя спрытнейшыя ад усіх, доўга поўзалі па ўскраі скалы, нагамі намацаваючы выступы, чапляючыся за сухія, паўзучыя карэнні. Ужо добра развіднела, і грымлівая хмара ўзышла над узгор'ем і зноў пачало як-бы цямнець, ужо зашалаццелі па лесе першыя кроплі дажджу, і туманы непагоды шчыльна закрылі ўсё навакол, акрываючы даліну, падступаючы да ўзгор'я, а Сідава і Оція ўсё яшчэ не маглі адшукаць месца, дзе-б можна было адважыцца на спуск. Скала вісела над далінай на вышыні некалькі сажняў, унізе нічога пакуль што не было відаць. Нарэшце, Арчыл абмацаў нагой нейкі больш надзейны выступ, уперся ў яго каленам і, трымаючыся за карэнні, пачаў на руках спускацца ўніз. У той-жа момант тыя, хто стаяў бліжэй, ускрыкнулі. Пачуўся трэск, стук сухіх, скарэжаных і пераплеценых між сабою карэнняў папоўз у іх з-пад ног і знік за абрывам. Пасыпаліся дробныя камешкі, жарства і ўсё сціхла.

— Арчыл! — крыкнуў Оція.

— Я тут! — данёсся знізу глухі голас. — Тут сцежка... Шырокая. Во! Пяць крокаў... Раз-два-тры... Пяць з лішнім крокаў... Ідзе проста ўніз, мабыць, да ручая... Лезьце сюды смела... Тут шырока, я вам кажу... Дайце мне стрэльбу.

Оція, не жадаючы адставаць ад таварыша, не асцерагаючыся скочыў проста з абрыву. Пачуўся глухі стук, лёскат каменняў, потым знізу пачалі клікаць у два галасы:

— Скакайце!

— Хутчэй! Толькі направа больш старайцеся... Тут злева асыпаецца.

У гэты момант зашумеў дождж. Даліна адразу закрылася вадзяной заслонай, зніклі дрэвы, прыляглі кусты. Была толькі мокрая скала, слізкія, аброслыя мохам каменні, усё астатняе знікла. Вецер налятаў раз-па-разу, моцны і цёплы. Белыя маланкі палілі вадзяную муць, гром грымеў не сціхаючы, рэха грывотных удараў грукатала і раўло ў далінах прадгор'я. У шуме дажджу і ветру сціхлі галасы пад абрывам.

Узмахнуўшы пустым рукавом світкі, як крылом, смела скочыў уніз Міха Коркія. Шмат змарнавалі часу, пакуль аказаўся ўнізе хворы Міхаіл Ганарджыя. Хвароба папросту валіла яго з ног, ён ужо не мог стаяць. Яго спускалі ўніз на пая-

сах. Пасля гэтага пакідалі ўніз клумкі, торбы—сваю паходную гаспадарку, і справа пайшла хутчэй. Неўзабаве адзін Тарыел застаўся на скале. Астатнія сыходзілі па сцежцы да ручая, а на Тарыела ўнізе чакаў Оція.

— Хутчэй, Тарыел! — чуўся з-пад скалы голас Оція. — Усе пайшлі.

Каля ног Тарыела круціўся сабака. Устрывожаны знікненнем людзей, ён бегаў па ўскраі скалы, заглядаючы ўніз, і скомліў. Тарыел не хацеў пакідаць яго тут на слядах, спрабаваў злавіць і спіхнуць уніз, да Оція, але сабака не даваўся ў рукі.

— Хутчэй, Тарыел! Хутчэй! — як з-пад зямлі даносіўся голас Оція. Нашых ужо не відаць.

Нарэшце, Тарыелу ўдалося ўхапіцца за касматы карак сабакі, але ў гэты-ж самы момант у зараслях пачуўся глухі, басавіты, аднастайны брэх.

— Гоў-гоў-гоў.

Сабака Тарыелаў стаў, як урыты, потым раптоўна пругкім крокам скачыў наперад, пакінуўшы ў руках Тарыела жмут мокрай поўсці. Праз момант ён знік у туману дажджу, у зараслях, што цямнелі ўтары, над мокрай грудай каменняў.

Тарыел хутка пайшоў да абрыву.

— Лезь, — недзе блізка гаварыў унізе Оція, — нашы ўжо далёка. Што ты там? Смялей. Тут не больш за два сажні...

Тарыел маўчаў. Ён на ўласныя вочы хацеў убачыць небяспеку.

Брэх набліжаўся. Потым разлеглася лютае рычанне, увзвэг, выццё, і Тарыел убачыў вялікі ком, што каціўся да яго з гары ад зарасляў, па грудзе слізкіх каменняў. Тарыел убачыў даўгое цела, стуленыя вушы, белыя клькі, бурую поўсць Мітрафанавага сабакі, які ірваў за горла вялікага плямістага звера. Ля самага абрыву Мітрафанаў сабака адскочыў убок, звер кінуўся да яго, яны схапіліся ў дубкі на самым ускраі скалы ў некалькіх кроках ад Тарыела, сарваліся і зніклі. Пад абрывам загрузаталі каменні, пачуўся крык Оція, глухі лёскат дайшоў з даліны і ўсё спіхла. Шумеў дождж. Вада струменіла між камяў. Знізу даносіўся голас Оція. Тарыел, нахіляючыся наперад, трымаючы на выцягнутай ружэ вінтоўку, скачыў.

Удар быў моцны. Падаючы, Тарыел абшарпаў сабе шчаку і збіў без таго балючае калена. Оція падбег да яго.

— Што гэта? — устрывожана загаварыў ён. — Я ледзьве са страху не самлеў, думаў, што ты зваліўся... Проста ўніз загрымела, міма сцежкі... Хто гэта?

— Потым скажу! Уніз!

Яны, спяшаючыся, ішлі ўніз па сцежцы. Раптам угары пачуўся голас. Тарыел узняў галаву. Некалькімі сажнямі вышэй, на самым абрыве скалы, стаяў чалавек. Ён махаў рукой і крычаў некаму, адварочваючыся назад. Тарыел добра бачыў праз зыбкую туманную заслону дажджу гэтую танклявую постаць. Чалавек махаў рукой, у руцэ ён трымаў рэвальвер. Не больш за дваццаць крокаў адлучала Тарыела ад таго месца, над якім стаяў чалавек. І Тарыел выразна ўбачыў: чалавек трымаў рэвальвер у левай руцэ...

— Стой, Оція... Стой, брат! — стогнучым шэптам, задыхаючыся, сказаў Тарыел. — Гэта Гунава! Ён!..

У наступнае мгненне халодны спакой ахапіў усю істоту Тарыела. Замерла сэрца, ён амаль не дыхаў, але галава была яснай і рукі не дрыжэлі, калі ён узняў вінтоўку.

... — Сюды! — крычаў Гунава. — Сабака саскочыў з абрыву... Яны там!

Зыбкая заслона дажджу акрывала даліну, веяў цёплы вецер, вадзяныя туманы ахіналі зямлю, горы, свет. Больш нічога не ўбачыў капітан Гунава. Мучаідзе і салдаты, коўзаючыся па каменнях, збеглі ўніз да абрыву, і ў гэты момант Гунава ўзмахнуў рукой, кінуў уніз рэвальвер, пахіснуўся і знік.

III

Познай раніцой таго дня да паўстанку падышоў цягнік. Дождж папросту шалеў. З плоскіх дахаў вагонаў вецер зрываў ваду цэлымі плахамі, вада абмывала рэйкі і шпалы, зносячы жвір з насыпу, на каменнай платформе, у рыштоках, пеніліся ручайкі. Цёмная, нізкая пабудова паўстанку, некалькі хісткіх дрэўцаў ля яе, абвалены ветрам паркан — вось усё, што маглі бачыць пасажыры праз заплёсканыя вадой вокны. Але з пасажыраў ніхто паўстанкам не цікавіўся, на платформу вышлі толькі два прыезджыя, і яны, захінуўшы галовы ў башлыкі, хутка прабеглі, не азіраючыся і не затрымліваючыся, да станцыйнага памяшкання. Нікчэмны, зацяганы паравозік свіснуў, і голасу ягонага ніхто не ўчуў за шумам вады, толькі белае воблачка пары з'явілася і знікла пад чорным комінам. Вагоны павольна рушылі. Неўзабаве перад невысокай платформай было пуста. Праз нейкі час вадзяную муць неба асвятліла сіне-белая ўспышка, шырокім, магутным раскатам грозна прарычэў гром. Адзін з прыезджых, якія стаялі пад прыдашкам, дзе вісеў станцыйны звон, перахрысціўся і расхінуў пры гэтым свой башлык. На замглены непагодай свет глянулі з-пад ружовых, прыпухлых павек светлыя вочы.

— Гэта ўжо заўсёды так, — сказаў незадаволены пасажыр. — Як Сімону Гамрэкелі брацца за работу, сам чорт яму насуперак... О, божа мой, зноў паліць. Мне здаецца, Гвація, мы тут пад гэтым праклятым званам добрага не дачакаемся. Жалеза — яно прыцягвае... Ды кінь ты курыць, як не захлынецца чалавек!

Цёплы дождж шумеў і гуў, у небе лютавалі белыя маланкі, удары перуноў раз-па-разу, здавалася, наскрозь прабівалі зямлю. Гэта быў самы разгар буры, у гэтую хвіліну капітан Гунава, які першы раз на жыцці праявіў адвагу, ляжаў мёртвы, а палкоўнік, які яшчэ ні разу адвагі не праяўляў, свістком аддаваў загад свайму войску аб спешным адыходзе. Сімон Гамрэкелі нічога аб усім гэтым не ведаў, іначай ён кроку не ступіў-бы з-пад станцыйнага звана і, дачакаўшыся цягніка на Поці, не трацячы лішняй хвіліны, ад'ехаў-бы з гэтых небяспечных месц.

— Ліха ягонай матары, начальніка станцыі, — сказаў Сімон Гамрэкелі. — Я такога паршыўца за залатыя грошы ў духан не пусціў-бы... І не думае людзей пад дах запрасіць. Стой тут пад званам, каб ён па ягонай галаве званіў! Ведаеш, дарагі мой Гвація? Прыдзецца нам прабегчы ў пасёлак, да Самсона Кварацхелія... Толькі памалу, на прамілы бог... Кажуць, што калі хутка бегчы, то прыцягвае... Ах, ах!

Мутнае неба выбухла светлым агнём. Удар быў сапраўды страшны... З новай сілай нізрынуліся на зямлю патокі цёплай вады. Гамрэкелі выскачыў з-пад прыдашка і пабег падскокваючы. Маўклівы Гвація з чамаданама падыбаў за ім.

За поўварсты ад паўстанку, калі ісці гасцінцам уздоўж насыпу, быў пасёлак. Тут жылі чыгуначныя рабочыя, агароднікі, тут-жа была вялікая крама і абшырны дом Самсона Кварацхелія. Сімон пакрыў адлегласць ад паўстанку да дому Кварацхелія за некалькі хвілін і, пакінуўшы мокры башлык і паліто на руках Гвація ў сеньях, шчасліва трапіў у гасцінныя абнімкі гаспадара.

Праз некалькі часу ён сядзеў ужо за сталом, а чаравісты грузны гаспадар, агладжваючы пышную бараду, вёў з ім гутарку.

— Пяць вагонаў войска прыехала, — гаварыў Кварацхелія. — Цяпер гэтым разбойнікам канец. З Тбілісі начальства... Важны такі, прыстойны начальнік... Ён павёў войска сам, ім цяпер няма як выкруціцца... Паверыш, Сімон, я ўжо сам стаў непакоіцца... Можна яно і не так страшна, але языкі праўду на няпраўду множаць, народ трывожыцца, басота задзірае нос. Неяк днямі прайшоў адзін спрадвечны мой

кліент, ад якога рубля за дзесяць год не дачакаешся, просіць, каб вексель ягоны перапісаў. Кажу яму: не магу, чалавеча... Што-ж бы ты думаў, дарагі мой Сімон? Тупнуў ён нагой, плюнуў і вышаў, грукнуўшы дзвярыма. Я глянуў праз акно, а ён азірнуўся і кулак мне паказвае, і поўная вуліца лаянкі з яго нага паганага роту... Як ты думаеш, Сімон, пасмеў-бы ён мне раней кулак паказаць?

Кварацхелія заціснуў у пальцах сваю разгадаваную бараду. Вочы яго бліснулі і твар пацямнеў. Грузна перахільваючыся праз стол, ён падлѣў у Сімонаў кубак. Сімон далжкатна маўчаў, даючы выказацца гаспадару.

— І я пра цябе ўспамінаў, думаў: гэтулькі працы чалавек паклаў, плантацыі займеў, а цяпер усё дымам ідзе, бо, кажуць, у Сагвасалію самае цяпер гняздо разбойніцкае. Праўда ці не — так кажуць... Дзякаваць богу, войска паехала адразу туды і аднаго ўжо заарыштавалі і адправілі. Гэта нейкі Арцём Коркія, у яго сыны да большэвікоў пайшлі...

— Заарыштавалі Коркія? — жвава спытаў Сімон. — Гэта праўда?

— Добра не ведаю, ці Коркія. А што арыштаваны мужык, — сам бачыў. Высокі такі, цёмны з твару, пазірае з-пад ілба. Яго павезлі ўжо начным цягніком. А на самым святанні, перад дажджом, яшчэ дваіх прывезлі. Адзін забіты, другі, кажуць, паранены. Той, што паранены, на пошце пад замком сядзіць, а мёртвага салдаты якраз цяпер недзе і закапваюць. Нядаўна ў мяне рыдлёўкі бралі. Кажуць людзі, войска ўсіх да аднаго іх перабрала ў балотах, і мала хто жывы застаўся.

Сімон устаў, адсунуў крэсла, падбег да акна і прынік да шыбы. Гаспадар глядзеў на яго, прыціскаючы далонню да грудзей раскошную сваю бараду, відаць, здзіўлены нечаканай Сімонавай рухавасцю.

— Ай, цікава! — сказаў Сімон, паціскаючы круглымі плячыма, пераступаючы з нагі на нагу. — Цікава было-б глянуць, хто такі... Я-ж там усіх, па ўсёй ваколіцы ведаю... Але дзе-ж тут, гэткая непагадзь!..

Сімон заглянуў у другое акно, потым падышоў да стала. Ён як-бы павесялеў, як здалося Кварацхелія.

— Мне так думаецца, — сказаў Сімон, — што раз Арцёма заарыштавалі, то гэта, пэўна, яго сын... Міха. Ну, яму варта! Злы, як звер, аднойчы мяне ледзьве не забіў. Ты не паверыш, мілы мой Самсон, колькі гора прыняў я ў гэтым Сагвасалію! Заўсёды сэрца неспакойнае, глядзяць на цябе з-пад ілба, га-

товья за дзесятка агуркоў душу з цябе вытрасці... Але цяпер іх, відаць, навучаць, як з людзьмі абыходзіцца!

— Пэўна, што навучаць! — пацвердзіў гаспадар, пасоўваючы да Сімона галерку. — Табе яшчэ нішто, ты ўсё-такі ў горадзе жывеш, а я тут адзін... Проста скажу табе, што заўтрашняга дня пэўны не быў. Цяпер-жа іх супакояць... Гэта па ўсім відаць, што добра ўзяліся — бітых возяць... Варта ліхадзеям. Не можа як чалавек свой кавалак зямлі абрабіць, ён у разбойнікі ідзе, на людзей з сякераю кідаецца! Пачакайце, дарагія мае!

Твар Кварацхелія стаў сізым, тоўстыя пальцы рук барабанілі па сталю, ён пазіраў на Сімона гарачымі злымі вачыма, як-бы той быў вінаваты ва ўсім гэтым.

— Ай, добра, што гэтых Коркія пабралі! — сказаў Сімон, паціраючы далонь аб далонь. — Цяпер спакой будзе на свеце. Тых бандытаў з Сабакучаво, напэўна, ужо ўсіх павязалі? Дзе мужыку супроць войска выстаяць! А? Як ты думаеш, Самсон?

— Я так думаю, што калі гэтулькі войска прышло, то, напэўна, ужо дадуць ім добрую памяць... А вось і гаспадыня наша, Сімон...

Дзверы са скрыпам адчыніліся, дзябёлая Самсонава жонка ўплыла ў пакой, несучы вялікае блюда. Сімон сквапна агледзеў прынесенае, пахваліў гаспадыню, з прыемнасцю нюхаючы паветра, напоўненае благароднымі пахамі смажанай курыцы. Калі гаспадыня пайшла, яны з Кварацхелія далей вялі гутарку, успамінаючы даўнейшае, абгаварваючы свае справы, і кожны раз прыходзячы зноў да таго-ж самага — да падзей, што адбываліся зараз там, у балотах, у сяленнях, да падзей можа крываваых, але цяпер ужо не страшных, бо прыбыло шмат войска.

Іменна таму і адважыўся Гамрэкелі прыехаць сюды. Пасля апошняй размовы з Гунава ён прагледзеў свае гандлёвыя кнігі за мінулыя гады і падлічыў прыбытак з плантацыі. Акрамя таго, ён памеркаваў, колькі выйдзе за гэты год і аддаведна — за будучыя. Атрымалася сума вельмі значная. Сімон цяпер і думаць не хацеў аб тым, каб прадаць сваю плантацыю каму-небудзь, ён гатовы быў цяпер патраціць яшчэ тры разы па сто залатых, якія і так ужо надакучыла яму дапамінацца... Сімон страціў спакой і добры гумар, туляўся ля вярот Гунава, паднёс яму падарунак — сядло, праўда, не зусім ловае; у хаце едчыў і ляўся, па звычаю падкідаючы нагой крэслы, і кожны вечар напіваўся ў кампаніі з Пачулія, усё намерваючыся дазнацца пра ягоныя сакрэты, якіх у Пачулія заўсёды было шмат. Гунава падарунак прыняў без асаблівай

радасці і правадзіў Сімона да парогу, спасылаючыся на справы, а Пачулія, які быў у пяцьдзесят разоў хітрэйшы за Сімона, расказваў яму розныя байкі. Усё ішло міма рук. Сімон, які не прывык адкладваць на заўтра тое, што можа зрабіць сёння, аж схудзеў з твару. З мадам Гамрэкелі адносіны папсаваліся з першых-жа дзён гэтага розруху. Мадам Гамрэкелі сказала, што ў Сімонавых паводзінах адразу відаць несамавітасць ягонага роду, неблагароднасць крыві. «Дгебуадзе, — сказала мадам Гамрэкелі, — ніколі не баяліся мужыкоў. Мужыкі, — сказала мадам Гамрэкелі, — заўсёды былі гатовы стаць на калені перад кожным з Дгебуадзе.» На гэта Сімон адказаў, што Дгебуадзе не варта было баяцца мужыка, які зайшоў на пошту, каб купіць марку, і дадаў яшчэ, што нешта не можа прыпомніць, каб перад паштовымі чыноўнікамі станавіліся на калені. Мадам Гамрэкелі выпрасталася ва ўвесь свой грэнадзёрскі рост і абвясціла, што між імі ўсё скончана.

Невядома, што было-б далей, але неўзабаве прыехала з Тбілісі начальства і вялікі атрад рушыў у паход, а Гунава прыслаў запіску, што Сімон можа выехаць у Сагвасалію хоць заўтра, лаблажліва гарантуючы абсалютную цэласць ягонай асобы. Сімон выехаў акуратна ў тэрмін і на ўсякі выпадак узяў з сабой Гвація.

Цяпер Гвація, з якім гаспадар гутарыў за панібрата ўсю дарогу, прэў у мокрым адзенні ў цёмных сеньях, перасушваючы на далонях воглы тытунь, а Сімон раскашаваў за гасцінным, прыяцельскім сталом, вельмі рады добрым навінам, якія ўдалося чуць, чакаючы далейшых, яшчэ лепшых. На дварэ шумела непагадзь, хаця ўжо аддаліўся грукат грывотаў і зменшыўся імпэт дажджу.

Пад полудзень дождж пачаў спіхаць, вецер з захаду ўзмацніўся, шэрая муць угары пачала паясняцца і неўзабаве праглянула сіняе пагодлівае неба. Вецер гнаў з-пад мора цёмныя, рэдкія воблакі, кружыў іх і раскідваў у надземных прасторах. У прарывы між хмар упалі на зямлю праменні нябачнага яшчэ сонца, і абмытая зямля закрасавала свежасцю траў, яным крышталём кропляў, якія блішчэлі ўсюды і на ўсім, што было толькі на паверхні зямлі. Нарэшце, праглянула і сонца, азваліся птушкі, па дарогах струменілі вясёлыя, шумлівыя ручайкі, з дамоў выходзілі людзі. Велізарная хмара, ад ускраю да ўскраю заспячы неба, цягнучы за сабой шэры полаг дажджу, аддалялася; вецер гнаў яе на горы, і хутка яна ператварылася у сінюю смугу на далёкім, чыстым гарызонце, а праз нейкі час і гэтага не было: над прасторами

балот, высока ў чыстым небе ззяла сонца, а там, куды пайшла хмара, абрысоўваліся ўжо вызваленыя з-пад яе заслоны вершаліны гор.

У гэтую пару якраз абудзіўся пасля прыёмнага адпачынку Сімон Гамрэкелі. Яго абудзіў Кварацхелія і сказаў, што калі яму цікава, то можа глянуць на забітага: якраз цяпер яго закапваюць салдаты, на лугу, за пасёлкам. Сімон паймчаў туды як быў, толькі схапіў на хаду свой паджак, што вісеў і сох на крэсле ля парогу, і Кварацхелія яшчэ раз падзвіўся Сімонавай рухавасці і цікаўнасці.

Сімон прабег вуліцай міма платоў, за якімі панікла мокрая кукуруза, і, абыходзячы ў канцы пасёлка вялікую, мутную лужу, здалёк яшчэ заўважыў на лугу, пад чыгуначным насыпам, постаці людзей у зялёным. Сімон наддаў ходу, мерачы праз луг нацянькі, і, падыходзячы бліжэй, убачыў, што капаюць чатыры салдаты, пяты стаіць воддалі і нешта камандуе, махаючы рукамі. Калі Сімон падышоў ужо зусім блізка, то аказалася, што пяты не салдат, а той самы негасцінны начальнік паўстанка, які вымусіў Сімона стаяць пад званом.

— ... паласа адчужэння... — учуў Сімон візглівы голас начальніка. — Не дазваляецца на паласе адчужэння могілкі ўтвараць... Я падам тэлеграму.

Сімон пераскочыў вузкую, поўную мутнай вады канаўку і паціху падышоў да салдат. Яны яго, мусіць, не заўважылі, бо ніхто з іх не ўзняў галавы. Яны ўпраўнымі, звычайнымі рухамі земляробаў, не разгінаючыся, моўчкі закідвалі тугімі лустамі чорнай лугавой зямлі вузкую, чорную яму. Яна была ўжо амаль поўнай, крохкія камякі асыпаліся і апаўзалі ў куты, і Сімону здалося, што нехта варушыцца там, у яме, стараючыся прыўзняць гэты чорны, сыпкі, вільготны цяжар. І Сімону стала ніякавата. Ён глянуў на суровыя, панурныя твары салдат, якія моўчкі рабілі сваю справу, і ад гэтай маўклівай работы, ад гэтай чорнай ямы і зямлі, якая цяжка пахла перагарэлым торфам, на Сімона выразна павеяла жудам смерці, адзіноцтвам, туглівым страхам. Ягонае тлустae і сквапнаe сэрца ўздрыгнула і захаланула. Рэзкі голас чыгуначніка здаўся яму страшэнна дакучным і непатрэбным тут. Упершыню на жыцці бачыў Сімон Гамрэкелі, як проста закапваюць чалавека. Дагэтуль ён бываў толькі на пышных урачыстых пахаваннях. І нядаўна яшчэ так распалены цікаўнасцю, захоплены сваімі думкамі і меркаваннямі, ён раптам прыціх, страціў сваю звычайную рызыкаўнасць і стаяў, як урыты, воддалі ад ямы. Чыгуначнік, мусіць, нарэшце, адчуў тое самае, што і Сімон, бо сціх і моўчкі назіраў, як асы-

паецца чорная зямля ў вузкую шчыліну магілы. Пабразгвалі рыдлёўкі, цяжка дыхалі салдаты. Нарэшце, начальнік станцыі махнуў рукой і пабрыў прэч па мокрай, высокай траве. Адзін з салдат азірнуўся на яго, потым хутка, скосу глянуў на Сімона і прадоўжваў працаваць. Сімон пераступіў з нагі на нагу. Ён добра адчуваў, што лішні тут, але не адыходзіў.

Яму хацелася дазнацца пра таго, хто ляжаў у гэтай чорнай яме. Гэта было неабходна для спакою ягонай, устрывожанай нечаканымі ўражанямі, душы. Здавалася яму, што будзе лягчэй, калі скажуць, што тут ляжыць Міха Коркія. Што-ж! Смерць знойдзе ўсіх, усе памрэм, хто раней, хто пазней, але жывым трэба думаць пра жыццё. Такі быў сэнс Сімонавых разважанняў пасля таго, калі ён крыху апамятаўся ад сваіх трывожных і нечаканых пачуццяў. Яму, жывому, было-б лепш, каб у гэтай яме ляжаў мёртвы Міха Коркія. А мёртваму—усёроўна, дзе ляжаць...

Салдаты скончылі сваю работу, паўтыкалі рыдлёўкі ў зямлю і тут ужо ўсе ўбачылі Сімона. Таўсты філосаф стаяў па калена ў мокрай траве, штаны ягоныя, пашытыя для ахалоды з тонкага матэрыялу, змоклі ад расы і, абпінаючы адвіслае бруха ва ўсёй прыгажосці, паказвалі таўшчыню рыхлых ягоных ляжак. На рухавым, адружлым і заспаным твары быў выраз неспакою і цікаўнасці: Сімон прыемна ўсміхнуўся. Салдаты пераглянуліся.

— Гм! — сказаў Сімон, кашлянуўшы ў кулак. — Ці нельга было-б даведацца, хто тут вамі пахаваны?..

— А табе навошта? — груба спытаў адзін з салдат, выглядам старэйшы ад усіх, — навошта гэта ведаць табе? Чалавек тут пахаваны!

— Бачыце... так сказаць... — Сімон закашляўся. — У мяне сваякі... і так сказаць, у гэтыя неспакойныя часы, гм... Гэтае самае... Што датычыцца мяне, панове, можаце не сумнявацца, я блізкі друг пана Гунава, начальніка вашага... Адным словам, мне гэта цікава... Будзьце ласкавы, скажыце мне.

Салдаты пераглянуліся, потым старэйшы, са злым, вясватым тварам, апіраючыся на рукаць рыдлёўкі, спытаў яшчэ больш груба:

— Дык ты што, свечку хочаш паставіць?

— Я вам кажу! — павысіў голас ужо залаваны Сімон, трапляючы ў сваю звычайную каляіну. — Я друг пана Гунава. Мне цікава ведаць!.. Ты глядзі, каб я табе не прыпомніў часам дурныя твае кпіны! У цябе пытаюць — ты адказвай, кіслая шэрсць!

— Што? — крыкнуў салдат, выцягваючы рыдлёўку з купіны. — А ну, прэч адгэтуль!

— Шпацыруе тут!—сказаў другі больш спакойна.

— Мы на службе, — дадаў трэці. — Начальнік знайшоўся! Ідзі прэч, не чапайся! Яму цікава! Чортавы кныр!

Чацверты павольна адышоўся і ўзяў з купіны шырокі паясны рамень. Ён узяў яго толькі для таго, каб падперазацца, але Сімон у гэтую хвіліну якраз вырашыў, што лепш за ўсё адступіць.

— Згарыце вы, такія людзі! — сказаў ён, дробным крокам падаючыся ўбок. — Каб вас чэрці ўзялі! Цьфу! Як сабакі, каб вы паляглі тут, на гэтым балоце.

— Ну, ну! — крыкнуў васпаваты салдат. — Глядзі, мы табе направім рэбры!

Адплёўваючыся і з кожным крокам павышаючы голас, Сімон аддаліўся. Ад узвышаных ягоных пачуццяў, якіх дазнаў ён, стоячы над невядомай магілай, не засталася ані следу. Калі Сімон дабраўся да пасёлкавай вуліцы, больш нічога не было, акрамя злосці, што яго так незаслужана злаялі, і жалю, што не даведаўся, ці гэта Міха Коркія пахаваны на лугу. Стоячы на вуліцы, ён пазіраў здалёк, як салдаты коцяць з насыпу белы камень.

— Помнік яшчэ ставяць! — падумаў зазлаваны Сімон. — Зрэштай — мор на вашу галаву! Арцёма ўзялі, то пэўна і аднарукі чорт папаўся. Ды гэта і ляжыць ён там, бо іначай з бацькам адправілі-б... Мне тое абыходзіць, каб яго ў сяленні не было, вось у чым справа. Бацьку-ж павезлі. То куды ён мог падзецца? Ай, дурны ты, Сімон! Лётаеш, дзе не трэба, толькі лішнія клопаты...

З гэтым Сімон прышоў назад у дом Кварацхелія. Тут ужо стала вядома, што атрады войска ездзяць па сяленнях і наводзяць парадак, што цяпер можна ісці і ехаць, куды хочаш (хаця і раней можна было), і што ад бунтароў і звання не засталася. Гэтыя навіны і пачастунак палепшылі настрой Сімона, і ён пасля полудня выехаў з пасёлку ў адменным гуморы, не ўспамінаючы нават пра сутычку з салдатамі. Выехаў ён на лінейцы Кварацхелія; пажылая гнедая кабыла аказалася даволі такі жвавай, і праз некаторы час пасёлак знік на завароце дарогі, па левы бок якой была зарослая лесам нізіна, што далей пераходзіла ў балота, а направа — плоскія ўзгор'і, адзінокія скалы, яры між імі, дзе шумелі і ручаі, гушчар арэхаўніку, шыпышыны і іншага хмызняку. Сімон прыткнуўся хрыбтом да пляча Гвація, па звычаю насунуў капялюш на вочы, і так гойдаючыся, паддаючыся ўсім цела м пругкім

штуршкам рэсораў, яму было вельмі прыемна ехаць... Звілістая дарога ішла то ўправа, то ўлева, усюды звінела вада, прыносячы на прамытую дарогу хрусткі жвір у зараслях, на розныя галасы высвіствалі птушкі, мякка грэла сонца, цёплы, лагодны вецер абвейваў твар. Дзе падзелася тая непагадзь, навалнічныя віхры, грывотныя страшныя ўдары? Дзе падзеліся твая трывожныя неспакойныя думкі, што былі раніцой, калі Сімон мокнуў на паўстанку? Як хутка, і дарэчы сказаць, часта на лепшае, змешваюцца абставіны жыцця!

— Я ім скажу так... — думаў Сімон, гойдаючыся, аціраючыся аб цвёрдае плячо Гвація. — Я ім скажу... Ну, што-ж. Не хацелі Арцём з сынамі жыць, як людзі, супроць закону пайшлі, на ўладу агрызаліся, вось цяпер і кара па заслугах. І мне страты, бо хто цяпер даўгі сплюціць? І як вы, бедныя жанчыны, без гаспадарчага дагляду, з малым гэтым хлапцом жыць будзеце?.. Тут яны пэўне ўжо расквіснуць, пачнуць ёнчыць, а я тым часам ім скажу... Ідзіце, скажу, да мяне, працуйце на маіх вінаградніках, я, злога не памятаючы, вас у бядзе не пакіну. Неразважны Арцём, які мяне ляяў і праклінаў, можа і не падзякуе, вышаўшы з турмы, калі яго адтуль калі-небудзь выпусцяць, але пра гэта мне малая бяда. Я пра тое клопат маю, каб вы, бедныя жанчыны, з дзіцяці з голаду не пралалі. Цяперашнім светам людзі не міргнуць вокам, хоць ля ног іхніх памры... Але я, пакуль жывы, не папушчу бедных людзей у крыўду і зроду так рабіў. Хай бог гэта бачыць! Тут яны зноў у слёзы прыўдараць, а я пасля ім скажу, што зямлю іхнюю і таго падшывальца, які ўжо ў мяне,—бяру сабе ў адплату доўгу, бо голых страт мець не хачу, а ім усёроўна зямлі гэтай не абрабіць. А гэтая Кетэ натуральна прыгожая дзяўчына!..

Тут думкі Сімонавы прынялі нейкі інакшы напрамак, і ён прыпомніў некаторыя асаблівасці Кетэ, дастойныя ўвагі: гнуткі стан і сама яна гнуткая, як трысцё — лерцамі, гарачыя цёмныя вочы, разветлыя тонкія бровы, смуглы твар... Сімон засмяўся ціхенька сам сабе і зноў паглыбіўся ў свае думкі, мяркуючы і так і гэтак. Нарэшце, падышла дрымота. Цеплыня разбірала размяклага Сімона, і ён, грузна прыхінуўшыся да Гвація, пачаў пасвістваць носам. Гвація добрасумленна вытрымліваў націск адрузлай тушы, час-ад-часу падаючы ахвоты старой кабыле Кварацхелія, і, такім чынам, прыемна адпачываючы, купец Сімон Гамрэкелі паступова набліжаўся да сваіх уладанняў.

Па дарозе за гэты час ім сустрэўся адзін толькі чалавек — гэта быў селянін, які вёз на ішаку два пустыя кошыкі з-пад

кукурузы. Ён пацвердзіў тое, што чуў Сімон ад Кварацхелія: па сяленнях шмат салдат, і яны шукаюць тых, хто ідзе супроць закону. Праехаўшы далей, на скрыжаванні дарог Сімон і Гвація бачылі на той дарозе, што ішла з нізіны ў надгор'е, мноства конскіх слядоў, Сімон правільна вырашыў, што тут нядаўна, пасля дажджу, прайшоў конны атрад, і ў поўным спакой душы зноў прыткнуўся да пляча Гвація.

Сімонава здагадка была правільнай. Тут прайшоў конны атрад на чале з палкоўнікам, гэты-ж атрад вёз цела Гунава. Другая частка войска, пешая, пад камандай Мучаідзе, рухалася па другой дарозе ў нізіне і замест трафяў везла на двуколцы дрэсіраванага дога князя Дгебуадзе. У благароднага сабакі былі паламанья рэбры і папсаваны хрыбет. Пасля смерці Гунава, палкоўнік, які вельмі шанаваў сваё дароўе, загадаў адыходзіць. Ён асперагаўся, каб не трапіць часам пад кулю. Ваяўнічы запал палкоўніка раптам астыгнуў, ён выбраўся на бальшак раней за салдат, акружыў сябе канвоем, і ў такім парадку войска рушыла прэч з гэтых нешчаслівых і небяспечных месцаў. Калі сціх дождж і атрад спыніўся на адпачынак, палкоўнік склаў другі план экспедыцыі. З пустымі рукамі звяртацца яму было нельга. Ён вырашыў падзяліць атрад на два і, дзякуючы таму, што небяспека цяпер аддалілася, з гэтымі двума атрадамі прайсці праз бліжэйшыя сяленні і паглядзець, ці ўсё там у парадку. За дзве гадзіны да таго, як на скрыжаванні двух дарог з'явіўся Гамрэкелі, атрад разлічыўся і пачаў дзейнічаць. Аб гэтым зараз-жа разнесліся чуткі ад вёскі да вёскі, і некаторыя з сялян спешна пакідалі свае хаты. Праязджаючы сяленні адно за другім, палкоўнік так-сяк сабраў, нарэшце, дарогай дадому патрэбныя яму матэрыялы для рапарту.

Тым часам Сімон праехаў больш за палову шляху і пасля таго, як абмінуў скрыжаванне двух дарог, да Сагвасалію было ўжо недалёка. Пакрысе пачалі паскубваць Сімона гаспадарчыя клопаты. Ён думаў пра свае вінаграднікі, агароды, пабудовы і пра тое, што будзе далей.

Сонца павольна ішло да захаду, хаця грэла ўсё яшчэ моцна, птушкі ў зараслях прыціхлі, пахаваўшыся ад спёкі ў засень, на дарозе было пуста, даўно ўжо ніхто не сустракаўся, каб сцудыць Сімона апавяданнем пра войска. Але ён пра гэта ўжо мала дбаў. На гэтай пустэльнай дарозе, якая ўжо выходзіла з прыгор'яў, зніжаючыся, пераходзячы ў балотную нізіну, Сімон чуў сябе цяпер не горш, чымся на вуліцы ў Поці ў ясны дзень. Яму толькі напрыкрыла доўгая дарога і ён часта загадваў:

— А ну, паддай пары гэтай чортавай клячы, Гвація!

І вось, калі Гвація паддаў пары і лінейка, віхляючы па жвірыстых каляінах, уз'ехала на масток, праз неглыбокі яр, узбоч дарогі, на невысокай скале, аброслай шыршынай, з'явіўся чалавек і нешта крыкнуў да падарожнікаў. Гвація моцна тузануў лейцы да сябе, старая кабыла асела на зад, наперадзе пачуліся галасы.

— Ай! — слабым голасам сказаў Сімон і больш нічога ўжо сказаць не мог. На дарозе стаялі ўзброеныя людзі. Падпязаныя па чорных абтрэпаных сялянскіх світках шырокімі баявымі паясамі, з вінтоўкамі ў руках, з цёмнымі смуглымі тварамі, даўно няголенымі і абветранымі, у чорных капелюшах і башлыках, яны стаялі моўчкі, заступаючы дарогу, і выгляд іх мог напалохаць нават больш адважнага чалавека, чым Сімон.

З гэтай суровай маўклівай грамады вышаў наперад высокі вусаты чалавек у чадме і падышоў да лінейкі.

— Вы адкуль едзеце, людзі? — спытаў ён, пазіраючы ва ўпор у мутныя, ашалелыя вочы Сімона.

— З По...по... (Сімон сударгава ўздыхнуў)... з Поці, батоно.

— Гэта ён!—пачуўся голас зверху.—Гамрэкелі, сабака. Папаўся, злодзей, шакал, гадзіна!

Нечая постаць мільгнула ў паветры, зашаласцеў хмызняк, і Міха Коркія, які скочыў са скалы з двухсажнёвай вышыні, апынуўся ля самай лінейкі і стаў між здзіўленым Кверквелія і абамлелым Сімонам. Люта гарэлі чорныя вочы Міха, дрыжэлі ягонныя збялелыя губы, у руцэ ён трымаў вялікі рэвальвер, і гэта было самае страшнае. Сімон застагнаў, душа ягоная гатова была пакінуць рыхлае грэшнае цела. І гэты момант надыхоў. Міха Коркія ўзняў рэвальвер, мерачы проста ў шырокі лоб Сімона Гамрэкелі. Гвація выкуліўся з лінейкі і на карачках папоўз прэч. Сімон усхліпнуў і, заплюшчыўшы вочы, амаль непрытомны, ужо амаль што нежывы, адкінуўся на спінку сядзення. У жываце ягоным гучна забурчэла.

Але Кверквелія паклаў руку на плячо Міха, і той быў вымушаны апусціць свой цяжкі рэвальвер.

— Ты хочаш паспрабаваць падарунак Гунава? — насмешліва і спакойна спытаў ён. — Пакінь. Мы не разбойнікі, каб пераймаць купцоў па дарогах. Аддай мне пісталет, Міха! Чуеш? Што я табе кажу?! Міха!..

Ён схапіў Коркія за кісьць рукі і рэвальвер упаў на пясок. Тарыел узяў яго, абцёр аб світку і заткнуў за пояс... Міха дрыжэў усім целам, вочы ягоныя разбегліся. Ён непрытомна пазіраў то на Кверквелія, то на Сімона, стараючыся разарваць неслухмянымі, дрыжачымі пальцамі каўнер сваёй кашулі. Астатнія ўсё так-жа моўчкі чакалі, што будзе далей. Гвація, умольна склаўшы рукі на грудзях, слупам стаяў пад кустом на ўскраі дарогі.

— Браты! — крыкнуў Міха. — Браты!.. Гэты-ж чалавек раскідаў нашу сям'ю... жыццё!.. загубіў бацьку майго!.. Ах, Тарыел, Тарыел!.. Аддай!..

Твар Тарыела нахмурыўся, сышліся бровы, ён хутка глянуў на нерухомую Сімонаву тушу, што ляжала на лінейцы, і адмоўна паківаў галавой.

— Тарыел! — ускрыкнуў Міха, — чаму ты шкадуеш гэтага зверга?.. Браты, заступецца за мяне!.. Імем бацькі прашу!..

Кверквелія павольна павярнуў галаву, глянуў на астатніх і ніхто з іх не варушыўся з месца і не сказаў ні слова. Тады Міха раптам заплакаў уголас і з працяглым енкам рынуў на Сімона.

— Ай! — гучна крыкнуў Сімон. — Ай, ай!

Гвація заплюшчыў вочы і, калі адкрыў зноў, убачыў, што высокі ў чалме трымае аднарукага і цягне прэч ад лінейкі.

— Спакойна, спокойна, Міха! — гаварыў Тарыел. — Спакойна, кажу табе!

І тут ён адчуў, што Міха неяк абмяк, і ў пару схапіў яго за плечы. Міха пахіснуўся і ўскрыкнуў і цяжка ўсім целам павіснуў на руках Тарыела. Гвація бачыў, як падбеглі астатнія, абступілі іх і аднарукага аднеслі ў бок ад дарогі, у зараслі. У наступны момант чорнавусы, у чалме, стаяў перад ім.

— Скажы мне, ты хто такі? — спытаў ён.

— Слуга, батоно! — прашаптаў Гвація.

— Скажы мне, добры чалавек, едучы са станцыі, вы не сустрэлі салдат?

— Не сустрэлі, батоно... Толькі сляды бачылі... Шмат слядоў...

— Пакінь, які я табе батоно. Я табе брат. Скажы мне, толькі праўду скажы: ты не бачыў нідзе ваеннай арбы? На ёй везлі раненых сялян.

— Не бачыў, батоно... Але...

— Што?

— На станцыю прывезлі двух сялян. Адзін паранены, а другі памёр... Яго пахавалі салдаты на лугу за пасёлкам...

Гвація са здзіўленнем убачыў, як уздрыгнуў твар гэтага спакойнага, суровага чалавека. Ён адварнуўся ад Гвація і стлумленым, зусім інакшым голасам сказаў:

— Браты... Тапурыя памёр... Яго пахавалі салдаты на станцыі...

Ён схіліў галаву, і стала вельмі ціха. І гэтая цішыня, зда-лося Гвація, цягнулася вельмі доўга. Балочым енкам прагучэў самотны крык арла ў вышыні, вецер гойдаў гнуткі прыда-рожны ляшчыннік...

— Прыкончыць гэтага! — пачуўся раптам з грамады гроз-ны голас, і гоман прайшоў у грамадзе.—Сто іхніх галоў за нашага Тапурыя!..

Тарыел узяў галаву, і гоман сціх.

— Спакойна, Оція! — сказаў ён, ідучы да лінейкі. — Спа-койна!

Каб Сімону быць яшчэ далей у такім стане адрантвення, каб ягонай душы і надалей вытрымліваць такі націск жаху, напэўна раніцей спявалі-б папы ў Поці вечную памяць другой гільдыі купцу Сімону Гамрэкелі. Але нечая рука прыўзняла яго за каўнер і пасадзіла так лёгка, як-бы гэта не было шэсць з паловай пудоў купецкага мяса. Потым Сімон пачуў словы, пасля якіх яму адразу стала лепш.

— Едзь дадому ты, ліхадзей!—сказаў Кверквелія.— Едзь і больш сюды не варочайся. Не знасіць табе галавы, калі ты яшчэ раз паспрабуеш ступіць нагой на нашыя землі. Гэта я табе кажу, Тарыел Кверквелія. І ніякае войска не абароніць ні цябе, ні сяброў тваіх, тоўстая свіння. Гнеў народны спаліць вас, як пярун гнілое дрэва. Едзь дадому, Сімон Гамрэкелі, і памятай, што я сказаў табе!

Сімон прышоў як след да памяці толькі пад'язджаючы да таго раздарожжа, дзе было шмат слядоў войска, якое ўжо даўно пакінула гэтыя небяспечныя месцы.

— Бог нас ратаваў, Гвація... — сказаў ён расчулена... — Толькі бог рукой сваёй адвёў ад мяне злую смерць... Ты, му-сіць-жа, і напалохаўся, Гвація?

— Я ніколі не рабіў крыўды людзям, — коратка адказаў простадушны Гвація.—Мне няма чаго палохацца...

IV

Некалькі дзён пасля, пахмурным позным вечарам, Міхаіл Ганарджыя ўваходзіў у вузкую вулічку ўскраіны невялікага гарадка Зугдзідзі. Ён павольна ішоў па вязкай гразі міма ня-скончаных парканаў, пільна ўглядаючыся наперад. Міхаіл не хацеў ні з кім сустракацца. Але на вуліцы было ціха. За пар-

канамі дзе-ні-дзе мільгаў агеньчык, часам на якім-небудзь дварэ пачынаў брахаць сабака і зараз-жа сціхаў. Цёмра, спайкой, цішыня панавалі на вуліцах гарадка. Міхаіл ведаў, куды ісці. Дайшоўшы да цёмнага двухпавярховага дома, ён завярнуў у завулак і неўзабаве апынуўся на агародзе. Тут, каля абваленага, напалову расцяганага плятня, ён адшукаў сцежку і, як толькі ўступіў на яе, пачуў наперадзе звонкі стук — далёкія ўдары молату па кавадле.

— А! Грукае стары! — павесялеў Міхаіл і пайшоў хутчэй, коўзаючыся па цвёрдай, прыбітай і слізкай сцежцы, пападаючы нагамі ў рыхлую раллю.

Хутка ў змроку абрысаваўся невысокі курган. Гэта быў дзярновы дах кузні-зямлянкі. Запахла чадам, пад нагамі захрусцеў шлак, якога шмат было накідана ля кузні. Цяпер удары молата былі гучнымі, але яны сціхлі, як толькі Міхаіл падышоў да парогу. Зараз-жа зашумеў горан. Чырвонае святло працякала праз шчыліны зачыненых дзвярэй. Міхаіл абмацаў скабу і тузгануў да сябе дзверы. Яны не падаваліся. Шум горна сціх.

— Хто там? — спытаў спакойны голас.

— Свае, — адказаў Ганарджыя. — Адчыні, Тэафіл.

За дзвярыма пачуліся крокі, забразгала засаўка, і дзверы адчыніліся. Цеплынёй, чадам, аддаўна прывычным і прыемным пахам распаленага жалеза павяла з кузні. Там быў поўзмрок, цьмяны пурпуровы бляск ад груды вугалляў ляжаў на абкураных сценах, на земляной падлозе. У гэтым святле пабліскваў метал інструменту, раскладзенага на варштаце і развешанага па сценах. У гэтым няпэўным святле, у цьмяным, пурпуровым ззянні, Міхаіл, які адным поглядам ахапіў усё адразу, — без памылкі пазнаў свайго даўняга друга Тэафіла Габісонія, які стаяў у двух кроках ад парогу, трымаючы малаток у руцэ.

— Гамарджоба, Тэафіл, — узрадаваны і ўсхваляваны, сказаў Ганарджыя, пераступаючы парог. — Такі давялося нам сустрэцца. Не пазнаеш, хіба?

Тэафіл кінуў малаток на варштат.

— Ты? Міхаіл? — ціха спытаў ён. — Які-ж гэта шчаслівы вецер...

Ён ступіў насустрач Міхаілу, шырока развёўшы рукі. Яны моўчкі моцна абняліся.

— З дарогі? — пытаў Тэафіл, цягнучы Міхаіла за руку. — Вось тут, бліжэй да агню... Сядай проста на кавадла. І цёпла і выгодна... Ну, дай я на цябе гляну... Гэта-ж чатыры... Не, пяць ужо гадоў! Як час ідзе.

Тэафіл хутка нахіліўся, выцягнуў з кута кошык з вугаллямі, вытрае іх у горан, пачаў раздзімаць мяхі, потым кінуў, пайшоў у другі кут, прынёс адтуль пук лучыны і паклаў на вугалле. Ён рухаўся хутка і спрытна, вельмі вялікі для гэтай маленькай кузні, але ўсё ў яго выходзіла хутка і прызвычаена, для яго хапала тут месца. Увесь час ён ажыўлены, узрадаваны гаварыў. Міхаіл, няёмка седзячы на кавадле, стомлена ўсміхаўся.

Лучына ўзгарэлася да таго ясна, што Ганарджыя пачаў баяцца, каб хто не прышоў, убачыўшы ўначы ў кузні такое святло. Пра гэта ён сказаў Тэафілу.

— Ніхто не прыдзе! — упэўнена сказаў Тэафіл, раздзімаючы мяхі. — Спяць без задніх ног! Ды каб хто і прышоўбы, табе што за бяда. Хіба ты не госць у мяне? Чаго табе баяцца ў Тэафіла Габісонія пад дахам?! Ну, дай я на цябе гляну. О-о-о! Міхаіл! Ты пастарэў... На дваццаць год пастарэў... Што з табой!—Ты хворы?

— Так!.. — адказаў Міхаіл. — І хварэю пакрыху, жыццё дрэннае і гады не маладыя... А ты ўсё яшчэ арол, Тэафіл!.. Усё гэтка, як і быў...

Міхаіл расчулены, радасны, глядзеў на свайго старога друга, цеплыня даўніх успамінаў грэла яго стомленую душу, як цеплыня ад агню — ягонае хворае цела. Задымленая маленькая кузня нагадвала тыя часы, калі яны з Тэафілам працавалі ўдваіх вечарамі ў гулкім кавальскім цэху, два мурзатых хлапцы, падручныя-прыбіральшчыкі. Цяпер ён быў зноў перад ім, ягоны равеснік, паранейшаму поўны сіл, шчыры і вясёлы.

— Аднак, што-ж мы гэта? — сказаў Тэафіл. — Госць сядзіць на кавадле, а гаспадар яму пад нос попелам дзьмухае. Гэта мне парадкі! Досыць ужо сёння работы. Пойдзем, Міхаіл, да мяне ў хату, паглядзім, можа ёсць чым душу пацешыць. Ты хіба ўжо быў у мяне? Цябе сюды паслала Этэры?

— Я прышоў проста сюды, — адказаў Міхаіл. — Спадзяваўся, што ты яшчэ будзеш тут, памятаючы твой звычай грукаць молатам да поўначы. Кузню я ведаю, калі яшчэ Кірыл працаваў... І добра, што заспеў цябе тут, а то прышлося-б дзе-небудзь пад кустом значаваць...

— Так, Кірыл, Кірыл!.. — уздыхнуў Габісонія, не слухаючы далейшых слоў Міхаіла, — скончыў сваю работу Кірыл.. Аднак пойдзем... Досыць тут чадам дыхаць...

Пры ўспаміне пра брата, Тэафіл спахмурнеў, прыціх. Падышоўшы да горна, ён засыпаў попелам вугалле, потым склаў

у парадак інструмент на варштаце, некаторыя рэчы паклаў у кішэню парусінавага піджака і адварнуўся да Ганарджыя:

— Ну, пайшлі, брат Міхаіл.

Агародамі яны ішлі моўчкі. Габісонія наперадзе, Міхаіл ззаду. Толькі ў завулку Тэафіл азірнуўся і, відаць, прыпомніўшы тое, што казаў яму Міхаіл у кузні, спытаў:

— А чаму-ж табе было-б пад кустом начаваць? Хату маю, праўда, калі няма ў каго спытаць, адшукаць не лёгка, але-ж тут заезджы двор ёсць.. І не адзін нават...

— Э, заезджыя двары не для мяне!..—адказаў Міхаіл.— А чаму—я табе потым раскажу.

Габісонія спыніўся ля паркану, адсунуў дошку і першы пралез у шчыліну.—Тут бліжэй,—казаў ён,— ідзі за мной услед, а то памідоры патопчам.

Неўзабаве ў цемры праглянуў агеньчык, яны прайшлі яшчэ некалькі, і Тэафіл спыніўся.

— Прышлі,—казаў ён, бразгаючы засаўкай, адкрываючы фортку.—Вось і наш палац.

Дзверы адчыніла пажылая жанчына, удава старэйшага брата Габісонія. Яна не пазнала Міхаіла, моўчкі пакланілася і пайшла ў бакоўку.

— Сястра!—спыніў яе Тэафіл.—Чаму не вітаеш нашага старога друга? Бачыш, якога я табе гасця прывёў?!

Прыгледзеўшыся, жанчына здзіўлена ўскрыкнула, потым заплакала і вышла з кухні.

— Называецца, прывіталася.—Спагадліва ўсміхнуўся Тэафіл.—Вось так заўсёды: сустрэне каго з даўніх знаёмых Кірыла і пачынае плакаць. Дык ты нам, сястра, падрыхтуй што-нібы паесці, госць наш з дарогі, сагрэцца чым-небудзь дай!—казаў ён, адкрыўшы дзверы ў бакоўку.—Свечы там ёсць?

— Там!—адказала, плачучы, жанчына.—На стале.

— Эх, жанчыны!—з дакорам казаў Тэафіл, адчыняючы дзверы ў свой пакой.

— Газы няма!—гаварыў ён, запальваючы свечку.—Але такое святло якраз па нашых вачах. Цёмнае жыццё, і святло цёмнае, толькі душа светлая. Праўда? Гэтак змолату жывём. Распранайся, дарагі мой Міхаіл. Ты ў сваёй хаце!..

На сцяне Міхаіл убачыў старую стрэльбу, старадаўні кінжал бацькоўскі, можа яшчэ і дзедаўскі, з пацямнелай срэбнай рукацяцю і абшарпанымі ножнамі. Над сталом у акуратнай, зашклёнай раме вісеў вялікі партрэт Шота Руставелі, на паліцы ляжалі стопкі кніг, па выглядзе многа ўжо чытаных. Жалезны гарадскі ложка і стары тапчан, засланы дыва-

ном, стаялі па кутках пакоя. На гэты тапчан Габісонія пасадзіў Міхаіла. Ён сеў, і адразу цяжкая ўтома ахінула яго.

Упершыню за многія дні небяспечных блуканняў Міхаіл увайшоў у дом, дзе спакойна жывуць людзі. Несамавіты, цеснаваты пакойчык Тэафіла выдаўся яму абшырным, вельмі чыстым, яму сорамна стала за сваё мокрае, забруджанае адзенне, ён прысунуўся ў кут тапчана, хаваючы пад яго ногі, і прыкрыў вочы. І зараз-жа захісталіся перад вачыма гнуткія, мокрыя вершаліны дрэў, дождж зашумеў па лесе. Міхаіл убачыў Тарыела Кверквелія, які гаварыў да яго. Тарыел гаварыў нешта незразумелае, і толькі па руху ягоных губ Міхаіл здагадаўся, што ён кажа:

— Тапурья... Тапурья...— гаварыў Тарыел, сціскаючы кулак і падносячы іх да твара.

Да голаса Кверквелія далучыўся яшчэ нечы знаёмы голас, ён гаварыў нешта сваё. Потым Міхаіл убачыў у гушчары тоненькі, жоўты агеньчык, маленькі нерухомы шматок святла. Недзе сквёрся свярчок. Мабыць, у дупле старога бука.

— Цік-трак-трак...

Міхаіл адкрыў вочы, убачыў жоўтую свечку на сталі, цёмныя шыбы акна, постаць Тэафіла, які нешта гаварыў. На сцяне шчоўкаў гадзіннік. Ён зноў закрыў вочы і ўсё зноў змянілася. Зноў быў лес, цёплы вецер, дождж і шум, шум... Нехта знаёмы пытаў здалёк:

— А дзе-ж твае рэчы? Ты так і прыехаў?.. Можна, забыліся ў кузні?

— Што?—спытаў Міхаіл, стараючыся ўбачыць праз гушчар, хто гэта пытае? Ён, нарэшце, пазнаў Тэафіла.

— У цябе з сабой нічога няма?

— Няма...—адказаў Міхаіл.—Вінтоўку я схаваў... у лесе...

І адкінуў галаву на спінку тапчана.

— Што? Што?—Тэафіл хутка падышоў да стала, узяў свечку.—Што ты кажаш? Вінтоўку?.. Адкуль у цябе вінтоўка?

Міхаіл не адказаў. Ён спаў. Габісонія стаяў ля яго ўстрывожаны.

— Збіўся з ног, бядак!—падумаў Габісонія, аглядаючы Міхаіла.—І састарэў-жа, састарэў.

Гэты твар з вострым абцягнутым падбародкам, з жоўтым касцістым носам, з ямамі на шчаках, з цёмнымі ценямі пад запалымі вачыма, з глыбокімі рысамі маршчын—ні ў чым не нагадваў Міхаіла Ганарджыя—юнака, ці нават у тым веку, калі бачыў яго Тэафіл у апошні раз, пяць год таму назад.

— Схаваў вінтоўку!—думаў Тэафіл.—Што гэта ён трызніў?

Адказу не было. Міхаіл спаў. Падклаўшы яму пад галаву падушку, Габісонія, асцярожна ступаючы, вышаў.

Абудзіўся Міхаіл апоўначы. Габісонія стаяў ля яго, трос за плечы.

— Уставай, уставай, Міха... Нельга спаць галоднаму...

Праз нейкі час яны сядзелі за сталом, адзін супроць другога. На стала была ежа, глячок з віном. Габісонія падліваў Міхаілу ў шклянку віна, гаварыў:

— Цяпер самая пара ўспомніць старое, пагаварыць аб новым. Ноч, цішыня... Нам ніхто не дакучае, і мы нікому... Пі і еш, Міхаіл, ты госць у мяне, госць, на якога я доўга чакаў...

Але Міхаіл піў мала, еў таксама. Ён аб нечым думаў, на пытанні адказаў коротка, сам ні аб чым не пытаўся, і па гэтым Габісонія пазнаў, што Міхаіл прышоў да яго не проста ў госці, што ёсць нешта сур'ёзнае і значнае, і, напэўна, тое, што сказаў Міхаіл у сне, мае да гэтага нейкае дачыненне.

Аднак, Габісонія не выказваў ніякай цікаўнасці, ветліва і проста частаваў Міхаіла, стараўся яго развесяліць, то ўспамінаў розныя гісторыі з іх мінулага, то расказваў пра сваё жыццё.

— Вось раблю качэргі зугдзідскім мешчанчукам...—гаварыў Габісонія.—Пасля смерці брата прыехаў сюды ненадоўга, а застануся тут, мабыць, да тае пары, пакуль зверху ці знізу скамандваюць: «стоп, машына»! Мне жыць без прытулку надкучыла, гады ўжо не тья. Старую сваю я пахаваў даўно, дзеці ў свет пайшлі, сам пакрысе ўжо да зямлі хілюся... Я сказаў сабе: Тэафіл, досыць вандраваць па свеце, досыць працаваць на тоўстабрухіх, ты і так не для аднаго з іх за свой век палац пабудаваў. У апошні час я працаваў на рудніках Сіманавы ў Чыятурах, быў машыністам... І вось як падумаў я так, адчуў, што і сапраўды ўжо досыць. І вось тут жыву ўжо трэці год, раблю качэргі... На жыццё хапае, да выгады вялікай і не прывык... Вазьмі гэты кавалак, Міхаіл... і нешта ў кубак ты забываешся заглянуць...

— Дзякаваць, дружа...—адказаў Міхаіл, адсоўваючы сваю шклянку.—Не дазваляе здароўе.

Габісонія дапытліва глядзеў на яго, думаў:

— Калі ў Міхаіла ёсць што мне сказаць, то скажа, калі не — то няма ніякай патрэбы яго прымушаць. Гэта ягоная справа.

Паступова размова сціхла. Некалькі часу яны сядзелі моўчкі. Пасля Міхаіл устаў, падзякаваў за пачастунак і сказаў, што зараз ім трэба пагутарыць па вельмі важнай справе.

— Дык будзем гаварыць за сталом!—сказаў Габісонія.—Па старому звычаю бацькоў... Сядай, Міхаіл!

Але Міхаіл адмовіўся.

— Справа такая, што не за сталом гаварыць аб ёй...—ска-
заў ён з сумнай усмешкай.—За сталом—добры гумар. Вясе́лыя
размовы... А на гэтай справе—слёзы і кроў. Яны прыгнятаюць
сэрца... Парады і дапамогі прышоў да цябе я прасіць, дарагі
друг Тэафіл...

І Міхаіл адразу пачаў гаварыць пра сваю справу, пачы-
наючы з таго дня, калі ў сяленні Сабакучаво прыехаў падат-
ковы інспектар. Габісонія больш не ўсміхаўся, як тады, калі
гаварыў аб сабе, калі частаваў Міхаіла. Ён стаў сур'ёзным,
нават спахмурнеў, нейкая нязнаная Міхаілам дагэтуль рыска
суровай увагі з'явілася на яго твары, залегла між сівых бро-
ваў, з-пад якіх пільна глядзелі блакітныя выцвілыя вочы.
Ён схіліў галаву, апіраючыся шчакой на цёмную далонь вя-
лікай жылістай рукі, і слухаў.

Міхаіл, спачатку хвалюючыся, потым усё больш спакойна
расказваў праз падзеі ў Сабакучаво. Адлічваючы бег часу,
штоўкаў стары гадзіннік на сцяне. За акном паступова разы-
ходзіўся чорны змрок, бледнае святло далёкага яшчэ дня пра-
нікала пад сховы начы.

— ... І вось, надышоў дзень!—гаварыў Міхаіл, заканчваю-
чы сваё апавяданне.—Звер Гунава, які абражаў свет сваім
дыханнем, які пляміў і крывавіў зямлю, у час аблавы трапіў
на смелага Тарыела Кверквелія, і паганая жыццё шакала скон-
чылася. Але Тапурья загінуў... Нам расказалі сяляне, што ба-
чылі, як везлі на арбе Тапурья і Бакучава. Тапурья быў мёрт-
вы, ён ляжаў з прабітай галавой, гэты дастойны і смелы чала-
век, роўных якому мала бывае на свеце. Другі, Элія, яшчэ
быў жывы... Ён стагнаў яшчэ... Так расказваюць людзі... Па
гэты дзень сум і жалоба ў душы кожнага з нас... Пакуль не
загінем паасобку, ці ўсе разам—інакшай няма нам дарогі, як
са зброяй супроць іх, што ў чорную яму заганалі народ! Але мы
не ведаем інакшых дарог, як тыя, што ў полі і ў лесе. Мы не
ведаем, куды трэба ісці і што рабіць, і як рабіць, каб карысьць
была, не шкода. Слухай мяне, Тэафіл: мы з маладых год прыя-
целі, я ведаю тваю шчырую душу і тваё гарачае сэрца. Я добра
памятаю тыя дні, калі ты сядзеў у турме за народ, я ведаю,
што ты дружыў з большэвікамі, і памятаю, як не раз ты казаў
мне, што яны выратуюць бедных людзей ад пакут і няволі.
Я прышоў да цябе з просьбай: дапамажы нам, Тэафіл, справай
ці парадай. Мы ведаем, што большэвікі ў нашым краі збіра-
юць народ, што яны ворагі для тых, хто вораг нам... Хай яны
пакажуць нам дарогу, навучаць нас, мы пойдзем і не пашка-
дуем жыцця, мы адплоцім за ўсё крыўдзіцелям нашым і

альбо ляжам усе, альбо адваюем волю... Іначай—смерць прыдзе на ўвесь бедны люд!

Міхаіл скончыў гаварыць вельмі ўсхваляваны. Габісонія маўчаў задуманы, углядаючыся ў трапяткі, чадны агеньчык аплываючай свечкі. Міхаіл стаяў ля стала, чакаў. На твары старога каваля не было ўжо таго суролага выразу пільнай увагі, панурага спакою, як у пачатку Міхаілавага апавядання. Ён усміхаўся лагодна і расчулена нейкім сваім думкам, і па гэтым здагадаўся Міхаіл, што ён знайшоў таго чалавека, якога спадзяваўся знайсці. Неўзабаве сам Габісонія пацвердзіў гэта. Ён устаў і, паціскаючы руку Міхаіла, сказаў:

— Гамарджо, Міха! Мы зноў сустрэліся з табой па старой сцежцы. Я вельмі рады... вельмі рады... Што табе яшчэ скажаць? Вельмі рады я, Міхаіл.

Ён узяў з паліцы акулеры, уздымаючы іх на хаду, прайшоў у кут, выцягнуў з-пад ложка скрынку, адчыніў яе і паचाў праглядаць нейкія кніжкі і паперы.

— Старыя сцежкі...—думаў Міхаіл, прыпамінаючы даўняе.

Габісонія прынёс паперы, адсунуў пасуду, паклаў іх на рог стала. У акулерах ён быў зусім не падобны да таго, каго прывык бачыць і ўспамінаць Міхаіл.

— Калі мы з табой юнакамі былі, Міхаіл,—сказаў Габісонія,—ужо тады пачалася барацьба за вызваленне народа ад спрадвечнай няволі... Я адразу стаў у рад з усімі тымі, хто ішоў на барацьбу. Ты, Міхаіл, тады адышоў убок. Ты дапамагаў нам, калі было патрэбна, ты нават карміў маю сям'ю, калі я сеў у турму, аднак, ты не верыў у нашы сілы і не раз казаў мне, што рабочы, калі ён хоча выбіцца з нястачы, з гора, павінен старацца перш за ўсё аб тым, каб зарабіць як мага больш. Тады мы пасварыліся, і ты паехаў у Баку, і мы разлучыліся і шмат гадоў прайшло ад той пары. Можа ты памятаеш, Міхаіл, што я табе казаў на вакзале ў Батумі, у той дажджлівы, восеньскі вечар? Я табе сказаў: Міхаіл, ты пашкадуеш, што страціў сваю маладосць дарма, што сілы, якія ты мог прыкласці да барацьбы за вызваленне, ты аддаў на збіранне грыўняў. Ты пашкадуеш і, калі ты сапраўды сумленны чалавек, такі, якім я цябе заўсёды ведаў, ты ўсё-такі зноў прыдзеш да нас рана ці позна. Так я сказаў тады, Міхаіл, і, прызнацца, успамінаючы гэтыя словы пасля, часам сумняваўся... Бо людзей, якія разважаюць так, гаспадары заўсёды наймаюць сабе за слуг і плацяць ім добра. І людзі, якія разважаюць так, робяць часамі чорную і ганебную справу. Але на шчасце нічога такога з табой не здарылася. Калі ты ўбачыў, што ў Баку не лепш, чымся на фабрыцы Каплана ў Батумі, што колькі не працуй, больш, як на хлеб, не заробіш, ты кінуў

горад і прыехаў на работу, каб прадоўжваць працу дзядоў: ускармливаць зямлю, каб яна ўскарміла цябе. Ты адышоў ад няпэўнага ў кавалку хлеба рабочага жыцця, пакінуў сваіх сяброў, ты шукаў лепшага для сябе. І што-ж бачу я цяпер, Міхаіл: ты на парозе старасці, у непагодлівы час жыцця, са зброяй у руках вышаў на барацьбу, і мы зноў сустрэліся на старой сцежцы, на якую некалі ўступілі поплеч.

Габісонія, усміхаючыся, усхваляваны, глядзеў ясным, расчуленым поглядам на Міхаіла.

— Тыя людзі, якія пражылі жыццё ў чаканні лепшага лёсу, а не ў змаганні за яго,—адчулі неабходнасць барацьбы. Тыя, што абыходзілі барыкады, цяпер са зброяй у руках узыходзяць на іх. Гэта вельмі ўцешна, Міхаіл. Гэта азначае, што барацьба, якая пачалася ў дні нашага юнацтва, падыходзіць да канца, што іскра стала полымем і гэтае полымя выпаліць крывавае балота, у якім адвеку пакутуе працоўны народ. «Шчасце ў барацьбе! Перамагае смеласць!»—казаў той, каго мы звалі Пастырам і Настаўнікам, Сосо Джугашвілі, той, хто вучыў нас, рабочых Батумі, барацьбе за сваё рабочае права, за вызваленне ад спрадвечнай няволі. Гэта ён казаў пятнаццаць год назад. За гэты час шмат вады вылілі бурлівыя рэкі ў Чорнае мора, за гэты час шмат крыві пралілося з грудзей лепшых сыноў рабочага класа, шмат імён слаўных загасла ў небыцці, як загасаюць ясныя зоры на восеньскім небе... І аднак, жывой засталася рабочая праўда, якая напісана на сцягах партыі большэвікоў, жывой засталася нашая сіла, бо ўсё, што ёсць лепшае ў народзе, ідзе да нас; усё, што ёсць лепшае ў жыцці, народжана сілай духу рэвалюцыі. Шчасце ў барацьбе! Перамагае смеласць! І той, хто загінуў за справу рабочага класа, за праўду адвечную нашу — тым слава!

Тэафіл Габісонія, выпрастаны, з маладым бляскам вачэй, глядзеў некуды ў кут цеснага пакоіка паверх галавы Міхаіла. Ён як-бы бачыў праз сцены гэтага дома, праз змрок гэтай начы, дзе як-бы ўвасабляліся ў жывое хвалюючыя думкі ягоныя. Здзіўлены незвычайнай сілай пачуццяў, якія напаўнялі Габісонія, якія жылі ў яго словах, захоплены Міхаіл глядзеў на свайго друга, не ў сілах будучы адвесці вочы ад яго яшчэ магутнай постаці, ад сівой вялікай галавы, горда ўзнятай і натхнёнай.

— Тым слава... — паўтарыў Габісонія. — Слава тым, хто загінуў за справу рабочага класа, хто жыццё сваё прынёс і аддаў да астатку на шчасце працоўнага народа. Лепшыя словы, якія ведаю я, словы, якія можа сказаць толькі мудрэц, паэт і барацьбіт, словы, якім пазайздросціць вялікі Шота, — гэтыя словы жывуць у памяці і ў душы маёй, агнём распаля-

ючы сэрца маё... Вось яны, словы гэтыя, для тых, хто загінуў...

І Габісонія, слова за словам, раздзельна, нібы прыпамінаючы, гаварыў далей:

— «Хвала вам, забітыя за праўду, хвала грудзям матак, што ўскармілі вас, хвала вам, тыя, што аздобілі сябе цярновымі вянкамі і, паміраючы, шапталі нам аб барацьбе дрыжачымі, збялелымі вуснамі. Хвала вашым ценам, якія бесперашкодна кружацца над намі і шэпчуць нам на вуха: адпомсціць крывёй...»

Габісонія нахіліў галаву і змоўк. Хвіліну ён стаяў з нахіленай галавой, яго вялікія вузлаватыя пальцы сціснуліся ў кулак, гэты цёмны, апалены агнямі горнаў, велізарны кулак, ён паціху, але з сілай, апусціў на стол.

— Вось пасля гэтага... — сказаў ён, зноў узнікаючы галаву, — вось пасля гэтага могуць быць зразумелымі словы аднаго з маіх таварышоў: «Не дай бог ад сёння памерці мне ў хаце на сваім ложка». Гэта ён сказаў пасля прамовы Сосо на сходзе рабочых у Батумі, у доме Сільвестра Ломджарыя. І гэтыя словы я паўтарыў сам сабе на могільніку, калі хавалі таварышоў, расстраляных у часе дэманстрацыі. Тое, што я па памяці прачытаў табе, Міхаіл, гэта пракламацыя, якую раздалі рабочым на могільках. Пракламацыю гэтую напісаў наш настаўнік, наш Сосо, які вёў дэманстрацыю. Вось якімі словамі ўшанаваў ён памяць загінуўшых нашых таварышоў. Восемнаццаць год прайшло ад той пары, а яны жывыя ў сэрцы маім... Я не меў шчасця ведаць старога Тапурыя, але я далучаюся да вас, да ўсіх, Міхаіл. Мы скажам — хвала вам, Тапурыя, гэта пачэсная, слаўная смерць, якая ўвянчала дастойнае жыццё. А самі — пойдзем наперад... Ніякая варожая сіла не здолее скінуць нас з дарогі, бо калі мы ў славе загінем, сотні і тысячы новых байцоў стануць на нашае месца. Міхаіл! Ужо надыходзіць дзень, змрок уцякае перад яснай зарою! Міхаіл! Віно стаіць на сталі! Па звычаю нашых дзядоў і бацькоў мы ўзням нашыя кубкі за волю народа, за перамогу нашай кроўнай справы. У доме Сільвестра Ломджарыя за семнаццаць гадоў таму назад, сустракаючы новы год, наш правадыр Сосо Джугашвілі ўзняў кубак і сказаў словы, якія запалілі душы нашы верай, надзеяй і прагнасцю барацьбы. Я памятаю, як сказаў ён гэта. Адкінуўшы рукой непакорныя свае валасы, ён абвёў усіх нас ясным поглядам блугародных сваіх вачэй, ён з вялікай любоўю глянуў на нашы адкрытыя сэрцы, ён хораша ўсміхнуўся нам і сказаў: «Вось ужо развіднелася! — сказаў ён. — Хутка ўстане і сонца. Гэтае сонца будзе ззяць для нас. Верце ў гэта, таварышы!» Міхаіл! Паўторам словы настаўніка нашага...

Прыўзняўшы кубак Міхаіла, Габісонія наліваў віно. За акном было светла. Патокі святла праліліся праз заслону гор і разарвалі змрочны полаг начы. Цёмнасінняе, чыстае неба праглядала праз заслону туману. За ноч вятры разагналі хмары, ясная зара ўзышла на неба, прадвяшчаючы пагодны дзень. У знобкі ранішні час, у парных абдымках халодных туманаў, ціха было на вуліцах маленькага гарадка Зугдзідзі. Толькі на ўскраіне, у вузкім аконцы аднаго з дамоў, жоўтай плямай яснепа шыба. Двое ўсхваляваных людзей стаялі побач.

— Для нас будзе ззяць сонца будучых дзён! — сказаў Тэафіл Габісонія. — У сонечным святле наша будучыня! Вышэй галаву, Міхаіл! Хай усміхнуцца твае вочы!

Габісонія, нахіліўшыся цераз стол, адкрыў акно. Успыхнуў і загас жоўты, чадны агеньчык. Свежая раніца дыхнула ў маленькі пакоік пахамі росных траў. Вечер прынёс шлохі абуджаных дрэў, ранішнія песні птушак, вясёлыя гукі жыцця.

— Я шмат страціў, бачу зараз... — ціха і сумна сказаў Міхаіл. — Я не пазнаў таго, што пазнаў ты... Мне няма што ўспамінаць у пражытым...

— Ты страціў не ўсё... — адказаў Тэафіл. — Але каб ты надалей грузнуў у клопатах аб мізэрным жываце, ты страціў бы ўсё, Міхаіл..

Праз нейкі час зара ахапіла палову неба, разліваючы свае квяцістыя, шчодрія фарбы па свежых прасторах зямлі, палымнеючы на вершалінах гор, аздабляючы мора, лясы, радасны ранішні свет у дзівосныя свае колеры. Паветра ўсё больш насычалася святлом, усё больш яснепа зара. Набліжалася сонца.

Габісонія хадзіў па пакоі, часта прыгладжваючы рукой доўгія свае валасы, гаварыў вясёла і толькі па асобных нотках чулася нядаўняе ягонае вялікае хваляванне.

— Вось на стале газеты... — гаварыў Габісонія. — Тут яго артыкулы і ў некаторых ён піша пра нас, пра Грузію... Гэтыя газеты за той год, але я хаваю іх, як зрэнку ўласнага вока! Гэта мне ўспамін пра яго, а ягонае слова — крыніца новых маіх сіл. Міха! Яго гналі ў турмах, яго ганялі ў сібірскай марозных стэпах, у далёкую глухамань, дзе зверы жыць не хочуць. І мы заўсёды думалі аб ім, заўсёды ўспаміналі аб ім з непакоем і скрухай у сэрцах!.. Дарэмна... Ён волат, ён перамог і турмы, і самую смерць... Цяпер ён на чале чырвоных войск разам з першымі памочнікамі вялікага правадыра большэвікоў — Леніна! Ён правая рука Леніна, ягоны лепшы друг і вучань... Так, вучань, Міха! Ён сам так сябе называе... Мы не будзем сядзець, склаўшы рукі!.. Мы ўзнімем наш

ашуканы рабочы клас, які паверыў абяцанням меншавікоў у час лютаўскай рэвалюцыі і падставіў шыю пад ярмо фабрыкантаў, мы ўзінем сялянства, якое князі, памешчыкі і чыноўнікі затапталі ў гразь!.. Мы ачысцім нашую зямлю ад гэтай мерзасці! Ужо ўзнімаецца народ, і блізкі час адплаты! Меншавікі! Лакеі і падхалімы, гандляры крывёй народнай, зладзеі і каты! Яны ў вочы не смелі глянуць нашаму Сосо, калі ён граміў іх, здраднікаў, блуднікаў, фарысеяў, у Чыятурах, у тысяча дзевяцьсот пятым годзе... Яны баяліся паказацца на рабочым сходзе, калі там быў Коба, наш Сосо, наш настаўнік... Яны брахалі на яго з падваротняў тонкімі сабачымі галасамі, баючыся паткнуцца яму пад ногі! «Коба здзірае скуру з меншавікоў!»—гаварылі рабочыя Чыятураў, і гэта было ў ва ўсіх на вуснах у тыя часы. Дык то былі спрэчкі на сходах! А што будзе цяпер? Мы сгняцём гэтых паўзучых гадаў, мы не пакінем іх следу на нашай зямлі! Яны дорага адплоцяць народу за ганьбу прымусу, за цяжар няволі! Горшай няма няволі, як пад пятой халуя! А яны — халуі, прыслужнікі белагвардзейцаў, памешчыцкія лакеі, прадажная чэлядзь, гайдукі!..

Пачуўся скрып дзвярэй. Старая Этэры заглянула ў пакой. Габісонія змоўк.

— Усю ноч! — сказала яна, з дакорам ківаючы галавой. — Усю ноч! Тэафіл, май літасць, чалавек з дарогі!

— Таму і ўсю ноч, што з дарогі!..—засмяяўся Тэафіл. — Аднак праўда!.. Ты маеш рацыю, сястра, амаль што як заўсёды. Ідзі, калі ласка, падрыхтуй нам ручнікі... Мы пойдзем асвятляцца...

Габісонія падышоў да стала, сабраў газеты і кнігі і схававу ў скрынку.

— Яна з сакрэтам, скрыначка... — сказаў ён да Міхаіла. — Могуць нюхаць, колькі каму захочацца. У Габісонія тое-сёе ў галаве яшчэ засталася... Ну, пойдзем... Хай качэргі ў кузні астыгнуць...

З ручнікамі на плячах яны прайшлі рыхлай, свежай сцежкай па агародзе. Сонца ўжо ўзнялася, прамяністая раніца надзвычайна прыгожая, звонкая і вясёлая ахапіла іх. Міхаіл успомніў: некалі ў Батумі яны так хадзілі да мора пасля начной работы.

У лагчыне, зарослай кустамі, з высокага, абымшэлага каменя падаў светлы струмень ручая. Кусты і трава, абмытая росамі, слухалі звонкую музыку крышталёва-чыстага патоку. Тут было ціха, ясна і радасна. Нечакана Міхаіл адчуў гэтую аддаўна нязнаную радасць. Яна запоўніла ягоную прыціснутую трывогай душу. Ён сказаў Тэафілу:

— Дзіўна!.. Сілу чую, брат... Радасць чую, дарагі мой друг!

— Іначай не можа быць! — адказаў Тэафіл. — Мы яшчэ будзем жыць на свеце! І яшчэ не такую пазнаем радасць.

* * *

На світанні наступнага дня Міхаіл і Габісонія ішлі лясной, вузенькай сцежкай, збочыўшы з Зундзідскага гасцінца, як толькі праглянуў першы пробліск зары. У лесе было амаль цёмна яшчэ. Нерухома стаялі дрэвы, сівыя ад расы, высокія глухія травы згіналіся над сцежкай, халоднымі кроплямі абсыпаючы ногі. Было ціха. Чуцён быў толькі шум далёкага ручая. Паступова яснепа неба, вырысоўваліся вершаліны дрэў, святло блізкага дня пранікала ў змрочнае нутро лесу, перамагаючы бледныя бязжызныя прыцемкі. Усё ярчэй разгаралася раница, бледны змрок асядаў у засень, у лагчыны, нікнуў у ацяжараных расой травах. Чысты, звонкі спеў дразда прагучаў, як жалейка, сакатлівыя сойкі закрычалі ў блізкім яры, абудзілася і разам падала свой голас незлічоная птушыная сям'я.

На маленькай паляне, ля старога вываратня, каваль, што ішоў першым, спыніўся. Шум патоку, які здалёк чуў яшчэ Міхаіл, быў цяпер блізкім. Сцежка стала шырэйшай, тут пэўна праганялі пастухі стада на вадапой.

— Пойдзем далей левым берагам рэчкі, сяленне абыйдзеш лесам...— сказаў Габісонія, знімаючы шапку, абціраючы рукавом спатнелы лоб...— А там, рэчка прывядзе цябе да бальшака; напэўна дзесяць вёрст эканоміі табе будзе. Аднак — угрэліся! Трэба адпачыць...

Ён ступіў са сцежкі ў рослую траву, пастукаў наском бота ў калоду вываратня, паварушыў кійком даўнія спляценні дзікага вінаграду, што звісалі з абгітых сукоў старога пнішча. Раса абсыпалася багата, па калодзе рос клейкі воглы мох. Каваль вышаў зноў на сцежку.

— Няма дзе пасядзець,— сказаў ён, утыкаючы кій старчма ў зямлю, і павесіў на яго шапку.— Скрозь мокра. Аднак жа, угрэўся я!..

— Мне нічога,— сказаў Міхаіл, пазіраючы ў той бок, дзе шумела вада.— Ля сялення рэчку не трэба пераходзіць?

— Не трэба... як убачыш поле,— забірай направа, ідзі лесам па ўскраі і зноў да рэчкі выйдзеш. Пастухоў здалёк па званках учуеш, абмінеш, а так нікога, напэўна, не сустрэнеш. Людзі цяпер на полі...

Яны памаўчалі. Каваль скручваў цыгарку. Міхаіл зняў з

пляча вінтоўку, а гледзеў яе, павесіў на руку на рамяні, выцягнуў з кішэні люльку.

— Згоніць мяне са свету ліхаманка...—панура сказаў ён, і толькі цяпер Габісонія заўважыў, што Міхаіл дрыжыць і голас ягоны змяніўся.—Вось ужо зноў бярэцца, чую...

— Прышло табе хіны,—адказаў Габісонія. — Нічога... Акрыяеш! Яна мяне брала некалькі гадоў, а такі зглуміў хінай праклятую... Затвор памятаеш?

Міхаіл зноў глянуў на сваю вінтоўку.

— Памятаю! І не хітра, а ўсё-ж баяліся...

— Не ведаючы — хітра і добра зрабілі, што баяліся. Раскідалі-б затворы і насілі-б тады ў прыгаршчах...

Сізы дымок раставаў над іх галавамі, цягнуўся ўгору, лёгкі, празрысты. Аднекуль з лесу пачуўся далёкі, няясны голас. Міхаіл, занепакоены, глянуў на каваля.

— Нічога... — сказаў Габісонія. — Пеўні... У тым самым сяленні, пра якое я табе казаў. — Але ўсё-ж доўга марудзіць не будзем. Дзень ужо ясны. Часу мала... Я далей не пайду, і таму тут-жа дамовімся аб усім астатнім. Засталося-ж у нас, Міхаіл, амаль ужо самае важнае.

Каваль уздзеў шапку, узяў свой кій, апіраючыся на яго, падступіў да Міхаіла, стаў з ім поплич, шчыльна. Ён на многа быў вышэйшы за Ганарджыя, і таму прышлося глядзець угору, каб бачыць ягоны твар, Габісонія аглядзеў паляну, панікляы кусты, бліжэйшы гушчар. Міхаіл чакаў.

— Будзе так... — сказаў Габісонія, і далей гаварыў ціха:— Праз шэсць дзён на сёмы ты прыходзь на сто пятую вярсту чыгункі, да будкі за раз'ездам. Ведаеш?

— Знайду! — так-жа, упоўголос адказаў Міхаіл.

— Добра. Там наш чалавек. Падыдзі ўвечары, асцярожна, без зброі. Нібы з дарогі. Пастукай у дзверы, і калі спытаюць: «Адкуль?»—кажы: «Прышоў з лесу». Слухай добра. Толькі тады кажы: «Прышоў з лесу», калі спытаюць: «Адкуль!» Калі будуць пытаць: «Хто там?», альбо: «Што трэба?» ці моўчкі дзверы адчыняць — папрасі вады напіцца, альбо што іншае. Будзь вельмі асцярожны, бо жывеш так, што няма пэўнага дня. Калі заўважыш падазронае што-нібы, лепш падавайся прэч, і пасля прыходзь да мяне ў кузню. Пачакай! Я не скончыў яшчэ. Калі ўсё будзе добра, ты ўвойдзеш і ўбачыш куцаравага, цёмнавалосага чалавека, ростам вышэйшага за цябе, тварам худога. Гэта будзе ён. Але ён з табой пра нашы справы не будзе размаўляць да той пары, пакуль ты не скажаш паролю.

Габісонія азірнуўся яшчэ раз. Датлелая цыгарка апякла яму пальцы, ён кінуў яе ў траву, скосу, хутка глянуў у твар Міхаілу, як-бы хацеў адгадаць нешта, ацэньваў нешта і вагаўся, потым сказаў, усё гэтак-жа ціха, але выразна, падзяляючы словы:

— ...«Няхай жыве тысячу разоў!»—такі пароль. Памятай! І ты будзеш ведаць, што і як далей рабіць, што далей будзе. Гэта нзш даўнейшы пароль, яшчэ з тых часоў, з Батумі. Сёсо прыходзіў з ім да нас! Цяпер мы зноў аднавілі словы, па якіх пазнавалі сяброў, і цяпер я даверыў табе гэты пароль!..

— Я разумею... — ціха сказаў Міхаіл. — Разумею, брат!..

Каваль прасвятлеў тварам, усміхнуўся, паправіў на грудзях Міхаіла пастромкі пахольнага яго клумка.

— Памятай гэтыя словы, Міхаіл, — сказаў ён, цяпер ужо нічога не шукаючы на твары свайго друга.—Я баяўся, што яны абмінуць тваё сэрца, і рады, што памыліўся. Таму не буду лішні раз напамінаць табе, што ведаць пароль акрамя цябе ніхто не павінен.

— Разумею гэта, Тэафіл!..

— І яшчэ: аб тых паперах, што маеш пры сабе. Калі пачытаеш сваім, ты іх дарма пры сабе не трымай. Трапяцца пісьменныя людзі, перапісвайце, раздавайце сялянам, чытайце ім, хто з вас лепш умее. Гэта пакуль што, на першую чаргу. А цяпер — здаецца, усё. Што мелі сказаць, — сказалі, што далей будзе,—пабачым. Развітаемся, брат!

— Дзякаваць! — сказаў Міхаіл, паціскаючы ягоную шырокую, цвёрдую руку. — Я рады, што ўспомніў пра цябе ў добрую хвіліну і цяпер — спакойны... Дзякаваць.

Яны развіталіся расчуленыя, хаваючы адзін ад аднаго свае пачуцці. Габісонія застаўся на месцы, пазіраючы ўслед Міхаілу. Вось ён ідзе пад гару, яшчэ са два разы мільганула за дрэвамі цёмная постаць... і ўжо нікога няма. Толькі хістаецца яшчэ над сцежкай пышная гнуткая галінка, убраная ў шырокае светлазялёнае лісце.

У гэтую хвіліну першыя праменні сонца палі на вершаліны дрэў, цёплы вецер праляцеў над лесам, і яшчэ з большай сілай загучэла ранішняе, вясёлае жыццё птушак, звяроў, раслін.

* * *

Па возеры Палеастомі, што пачыналася адразу на ўскраінах Поці, хадзілі гладкія, зялёныя, шумлівыя хвалі. Воддалі грымеў морскі прыбой. Дзьмуў свежы вецер, над неспакойнымі прасторамі вялікага возера ўзляталі белыя, трапяткія чайкі.

Шумела прыбярэжнае трысцё,гнуліся хваравітыя, абтрэпаня гвалтоўнымі, морскімі вятрамі, дрэўцы. Па сцежцы, на нізкім, адложыстым беразе ішлі двое. Адзін з іх, пажылы, худы і высокі, хаваў твар ад ветру, прытрымліваючы рукой абмуляны каўнер кароткага старога паліто, другі, шырокаплечы і грузны, ішоў вольна, расшпілюшы сваю скураную куртку, падстаўляючы ветру загарэлыя крутыя грудзі, абцягнутыя паласатай матроскай майкай. На шчацэ яго была рудая пляма, рыжыя валасы на непакрытай галаве кідаліся пад ветрам на лоб і на шчокі. Яны ішлі моўчкі. Змяркалася. Усё больш узмацняўся вецер, чайкі белымі, бязвольнымі пялёсткамі несла ветрам над бурным возерам.

— Люблю вецер! — сказаў той, што быў у паласатай майцы. — Аднойчы, здаецца, ў тысяча дзевяцьсот дванаццатым годзе, я служыў тады на яхце «Каралева мора»... Ліха матары, у Біскайскай затоцы наскочылі мы на пагодку!..

Ягоны спадарожнік спыніўся.

— Цяпер пойдзем назад,—сказаў ён, азіраючыся на пусты бераг.—І ты мне пра Біскайскую затоку не раскажвай... Я павінен табе перадаць погляд камітэта на апошні твой фортэль, Канстанцін! Камітэт асуджае тваю гімназіцкую істэрыку. Хто цябе прасіў звязвацца з гэтым праклятым генералам? Сорам, ты, стары большэвік, замест работы праядаешся ў капарчынскіх рыбакоў! Ты што! Табе было даручана пасварыцца з генералам? Гэта пайшло на карысць? Генерал вывеў, мабыць, свае войскі з Грузіі?

У яго былі бліскучыя неспакойныя вочы. Ён, дапытваючы, насмешліва глядзеў на чалавека ў паласатай майцы.

— Я не мог спакойна гаварыць з забойцамі Джапарыдзе!—адказаў той.—Вось і ўсё. Я зраблю, што трэба, я выканаю кожнае заданне партыі. Я не шкадую сябе. Але з забойцамі Джапарыдзе я не магу спакойна гаварыць... Ведаю, што зрабіў дрэнна, але я чалавек, у мяне ёсць сэрца... Вось, якая штука!

Высокі паціснуў плячыма.

— Ну, добра! Пра гэта пакінем. Ёсць для цябе работа, Канстанцін, і тут ты павінен сябе паказаць... — Ён узяў пад руку свайго спадарожніка, як-бы не было гэтай кароткай сутычкі між імі, і яны пайшлі вузкай прыбярэжнай сцяжынай, да якой ужо далятала пена і цяжкія пырскі прыбою. — Слухай, Канстанцін... У Одзішы *) пачынаецца сялянскі рух... Мы

*) Одзішы—нізінная частка Мінгрэліі.

маем падрабязную інфармацыю пра гэта... Камітэт даручае табе, Канстанцін...

Яны аддаліліся, павольна ідучы снежкай, песна адзін каля другога. Бушавала Палеастомі, усё больш люта налятаў вецер з мора, гучней біў морскі прыбой за пясчанай касой, што адлучала мора ад возера, з туглівым крыкам узляталі і падалі белыя чайкі. Змяркалася...

ЧАСТКА ЧАЦВЕРТАЯ

Надышла восень 1920 года. Быў яшчэ не позны час, да зімы было яшчэ далёка, але прырода, стомленая пладародзем, чакала адпачынку: выпаленыя сонцам узгор'і — увясну багатыя пасвішчы — не радавалі вока зялёнай свежасцю траў: яны ляжалі бурымі, плоскімі камлыгамі, узвышаючыся адно над другім, аж да гарызонту самага, аж да тых далёкіх рубяжоў, дзе ў сінім марыве ўзвышаюцца ледзяныя вершаліны волатаў-гор; у далінах эжоўклі сады і вінаграднікі. У ясныя дні золатам асвечаныя красавалі лясы. Восень лагодна абнімала цудоўны край, цёплае мора песціла ягонныя берагі.

Але не радаснай была прыгожая восень для народа гэтага краю...

I.

Андрэй Міхайлавіч падышоў да акна і зняў прышпіленую на кнопкі газету, якая замяняла фіранку. У пакоі пасвятлела. Андрэй Міхайлавіч азірнуўся на свой шырокі, рабочы стол, але застаўся стаяць ля акна — хацелася адпачыць. Відаць было праз акно рознакаляровыя дахі дамоў, пажоўклыя дрэвы бульвараў, цёмнасінюю далячынь вячэрняга неба. Андрэй Міхайлавіч добра яшчэ бачыў руіны старадаўніх сцен і баявых вежаў на спадах гор, што акружалі горад.

Тут, у завулках і вулічках прадмесця, у ціхіх, знясіленых садах, раскінутых ля падножжа гары Давіда, дрымотны спакой. Толькі з павевамі ветру далятае сюды шум горада. Рэдка парушае тут цішыню крык прадаўцоў садавіны, грукат колаў альбо рык жывёлы. Тут — задуманыя сады, ціхія домікі, глухія парканы, зарослы травой гарбаты брук, старыя дрэвы ўзбоч тратуараў. Гара цяжка навісла над гэтымі вуліцамі, высока ўзносячы на адным з сваіх стромых выступаў белую царкву, за агарожай якой — магілы Ільі Чаўчавадзе і Александра Грыбаедава. Мта-Цмінла — так называецца месца братняга адпачынку двух забітых самаўладдзем патаў, высокае месца над горадам, апошні іх прытулак...

Андрэй Міхайлавіч любіў гэты ціхі куток Тбілісі. Вось ужо некалькі месяцаў жыве ён тут, у засені гары Давіда. Дні мінаюць, запоўненыя работай, час ідзе непрыкметна, і так прайшло лета. У новую экспедыцыю, як называў Андрэй Міхайлавіч свае адзінокія вандраванні па Калхідзе, выбрацца не ўдалося,—не ставала сродкаў. Нечакана склалася вельмі цяжкае становішча, калі пару месяцаў таму назад Андрэй Міхайлавіч страціў службу. Аднак, гэта было для яго другарадным пытаннем. Ён ставіў сабе за правіла не зважаць на дробязі побыту. Ён быў паглыблены ў вялікую работу.

На сцяне ў пакоі распята абшырнае палотнішча — карта нізіннай Калхіды, складзеная Андрэем Міхайлавічам. Цяпер ён распрацоўваў матэрыялы з апошняга дарожнага блакнота. Значны раён цэнтральнай часткі балот, сэрца прыморскай нізіны, быў ужо даследаваны. Старадаўнія каналы, курганы, мёртвыя балотныя рэчкі без плыні, глухія азёры былі паказаны на карце з уласцівай для работ Андрэя Міхайлавіча дакладнасцю. І за апошні час з'явіліся ўжо накіды новых, будучых каналаў, дамб, вадаёмаў, асушальных канаў, новых рэчываў — першыя контуры гіганцкага плана асушэння Калхіды. Вось чаму другарадным было для Андрэя Міхайлавіча ўсё астатняе, што датычылася ягонай асобы. Адчуваючы ў сабе сілы, веды і натхненне, ён тварыў тое, аб чым марыў і да чаго рыхтаваўся многія гады, што ставіў за мэту свайго жыцця. Ён працаваў, не складаючы рук. І калі ён схіляўся над сталом, накрэсліваючы лічбы, вымерваючы звліны сучасных рэк альбо вырысоўваючы лініі будучых каналаў, калі ён пісаў тлумачэнні, абгрунтоўваючы тую ці іншую планаваную дэталю — адступалі, адыходзілі прэч нізкія сцены цеснага пакоіка, і ён бачыў перад сабою жоўтую неабсяжную балотную прастрань, легендамі народаў авеяную Калхіду — гнуткае трапяткое трысцё, хворыя лясы, узвышшы курганаў... Ён ішоў з Тапурія, з імі гутарылі, частуючы сырам і малаком, сціплым мінгрэльскія жанчыны, пад пёплым ветрам гойдаліся стройныя мінгрэльскія таполі, буйвалы, важна несучы разложыстыя рогі, павольна цягнулі скрыпучую арбу. Звінелі званкі стадаў, белае сонца Мінгрэлі плыло ў заімглёным небе...

І другое адкрылася погляду Андрэя Міхайлавіча ў хвіліны натхнення... Другое, далёкае недаступнае цяпер, і можа, немагчымае: раскошныя сады, поўныя квецця, цудоўных пахаў, нязмернай жыццёвай сілы, спакойныя светлыя воды каналаў, велізарны прастор плантацый, дзе ўзрастаюць нябачныя расліны, багацце і прыгожасць дзівоснага новага краю, адваява-

нага чалавекам ад прыроды, узролжанага з прадвечнага за-
няпаду, выратаванага ад гнілой балотнай смерці...

Але пра гэта Андрэй Міхайлавіч баяўся думаць. Гэта тры-
вожыла, прыносіла сумненні. Намаганнем волі ён гасіў гэтыя
думкі, адкідаў лятуценні, высмейваў іх сам перад сабой, ад-
чуваючы пры гэтым раздвоенасць і няшчырасць, бо гэта і
было самае дарагое і хвалюючае, бо гэта і было тым, што
ставілася за мэту жыцця. І не мала прыкрасцяў рабіў Андрэю
Міхайлавічу ягоны прыяцель Валер'ян Гогіберыдзе, чалавек,
які заўсёды і ўсё называў сваім імем і не любіў ашукваць
сябе надзеямі.

— Кінь, Андрэй! — гаварыў ён не раз. — Гэта смела, да-
сканала, гэта, калі хочаш, геніяльна... Але іменна таму —
кінь!.. Альбо, па меншай меры, пачакай. Для каго ты робіш
гэтую каласальную работу? Хто ацэніць працу тваю, твой
светлы талент? Хто зразумее цябе і хто здзейсніць твае планы?
Хто ператворыць у жыццё тваю гіпотэзу? Гэтыя панталон-
шчыкі, шарманшчыкі і каты? Гэтая злодзейская шайка? Адзі-
нае, што яны могуць — гэта ўрадавы банкет і карная экспе-
дыцыя. А для таго, каб асушыць Калхіду, патрэбны сілы
ўсяго народа, розум, энергія і энтузіязм сапраўдных правады-
роў! Ты зразумееш гэта, Андрэй?

— Разумею! — адказваў Андрэй Міхайлавіч. — Усё-ж, ра-
боту не пакіну!..

— Дзівак! Калі яны сумесна з Антантай спустошаць кра-
іну ўшчэнт, Грузія будзе прададзена за наяўныя гэтай-жа са-
май Антанце! Хаця ты не палітык, цябе гэта мала цікавіць, на
такой мове табе мала што растлумачыш — зразумей ты та-
кую, для дзіцяці даступную рэч: ёсць чыятурскі марганец,
ткварчэльскі і тквибульскі каменны вугаль, Аллавердскія ка-
пальні медзі, срэбра і свінца, ёсць лясы, ёсць шоўк, тытунь,
віно, жывёла, мінеральныя воды і, нарэшце, усяго не пера-
лічыш. Ты мне скажы цяпер, Андрэй Міхайлавіч, навошта
англійскаму ці французскаму капіталісту закасваць штаны
і лезці ў тваё пацыйскае балота? На якога чорта ён будзе
пхаць у багна свае капіталы ў калоніі за трыдзевяць земляў,
калі багацце пад рукамі, а ён не пэўны заўтрашняга дню? Ка-
піталісты добра ўлічваюць палітычныя сітуацыі і пры такіх
абставінах стараюцца схапіць як мага больш і як мага ў ка-
рацейшы час. Яны не вельмі адважацца фінансаваць прадпры-
емства, якое акупіць сябе праз пяцьдзсят гадоў, нават у
сваёй краіне, а не тое, што ў неспакойнай калоніі... Вось чаму
я і кажу табе — кінь, а то мне прыдзецца адкрываць твае
мошчы ў пячоры, пад Давідавай гарой. Ты знясілееш на двух

шклянках кавы! Я пастараюся для цябе службу ў нашым бюро. Па крайнасці падкормішся, пачакаем і можа... Ці мала што можа быць, калі на свеце бушуе рэволюцыя...

Андрэй Міхайлавіч не мог супярэчыць Гогіберыдзе. Ён гаварыў праўду.

— Больш за ўсё мяне здзіўляе, — заканчваў Гогіберыдзе такія размовы, ужо злуючы, — здзіўляе мяне тваё алімпійства, тваё стаянне, як ты сам кажаш, над палітыкай. Ты-ж не камі-зэльку шыеш, а ствараеш рабочую гіпотэзу асушэння Калхіды! Хіба ты з гісторыі не ведаеш, колькі марна загінула найвялікшых твораў думкі і рук чалавечых вась пры гэтых-жа абставінах? Ты сур'ёзна, мусіць, думаеш, што як толькі скончана будзе твая работа, яна адразу знойдзе і прызнанне і, галоўнае, прыстасаванне ў жыцці?.. Дарэмна ты так думаеш, Андрэй! І я табе коратка скажу аб тваіх перспектывах: калі меншавікам не ўдасца прадаць Грузію, калі возьмуць уладу большэвікі — ты можаш спадзявацца на поспех сваёй працы: яны будуць эканоміку дзяржавы на прынцыпах планавай, усенароднай, сапраўды соцыялістычнай гаспадаркі — ты пра гэта, мусіць, не ведаеш, вучоны муж? Калі-ж Грузію ператвораць у калонію Антанты, груба і проста скажу табе: праца твая — дарэмная! Бачыш ты цяпер, маг і чарадзея, пераможца стыхій, што ты залежыш ад палітыкі, як і ўсе мы, грэшныя людзі? Таму яшчэ раз кажу: пачакай, не спяшайся, бо сёння праца твая не мае будучыні! Трэба спадзявацца на шчаслівае заўтрае...

Дрэнна сябе адчуваў Андрэй Міхайлавіч пасля гэтых размоў, бо разумее, што Гогіберыдзе правы ад першага свайго слова да апошняга, што не мае сёння будучыні ягоны праект і, магчыма, ніколі не прыдзе яна, гэтая авеяная лятуценнямі ягонымі будучыня адроджанай зямлі... У дні згрызот і неспакою Андрэй Міхайлавіч пачынаў сумаваць аб сям'і, што засталася ў далёкай Маскве, ён думаў пра жонку, з якой пражыў дваццаць з лішкам год, ніколі не адчуваючы блізкасці да яе і дружбы, пра сына, які ўступіў у Чырвоную Армію два гады таму назад і пра якога Андрэй Міхайлавіч нічога цяпер не ведаў; ён пачынаў думаць, што састарэў і калі ўсё так пойдзе далей, то мала што застанецца, чым можна было-б жыццё апраўдаць. Потым гэта праходзіла. І зноў схіляўся Андрэй Міхайлавіч над сваім рабочым сталом.

Вечар сыходзіў на горад, паветра цямнела, чорныя грамадзіны гор як-бы прысунуліся бліжэй. Там і тут глянулі першыя цьмяныя агні, і першыя бледныя зоры бліснулі ў небе. У акно дыхнула халадком, Андрэй Міхайлавіч зноў прышпі-

ліў газету на кнопкі, адшукаў запалкі, доўга прыпраўляў чадную маленькую лямпку і, калі яна, урэшце, узгарэлася, паставіў яе на стол, заскрыпелі дзверы, у пакой заглянула цётка Елена Біркадзе, хатняя гаспадыня Андрэя Міхайлавіча. Яе добрадушны адрузлы твар меў выраз вялікай таямнічасці. Цётка Елена заўсёды выглядала так, нібы збіралася сказаць людзям пра нешта вельмі важнае.

— Можа вам кавы падагрэць? — спытала яна, высока ўзняўшы бровы. — Можа газы ў лямпу падліць?

Андрэй Міхайлавіч не паспеў адказаць. На маленькай верандзе пачуліся крокі, цётка Елена знікла і неўзабаве ў пакой увайшоў Валер'ян Гогіберыдзе.

— Працуеш? — спытаў ён, хутка і моцна паціскаючы руку Андрэя Міхайлавіча. — Вельмі заняты? А я прышоў па цябе... Сёння пойдзем у тэатр, друг душы маёй! «У віхры вясёлых забаў растане трывога твая і сэрца папросіцца жыць...»

Гогіберыдзе выцягнуў з кішэні плашча скрутак газет, кінуў іх на стол, а плашч акуратна склаў і павесіў на спінку крэсла. Ён быў у добрым настроі. Андрэй Міхайлавіч стаяў ля сцяны, схаваўшы рукі ў кішэні, моўчкі пазіраў на Гогіберыдзе. Той быў апрануты ў сурдут, гальштук быў завязаны пышна, цёмныя валасы гладка зачэсаны, пучок чорных вусаў быў, як намалёваны, на верхняй губе, пад гарбатым, крыху вялікім носам. Ён быў вышэйшы ростам за Андрэя Міхайлавіча і значна шырэйшы ў плячах. На твары не было ніводнай маршчыны, ні знаку сівізны, вочы глядзелі молада, жвавых, цёмных і бліскучых. Аднагодак з Андрэем Міхайлавічам, ён выглядаў куды маладзейшым за яго.

— Пойдзеш у тэатр? — спытаў Андрэй Міхайлавіч, паказваючы гэтым, што ён не мае ахвоты ісці.

— І ты пойдзеш, — адказаў Гогіберыдзе і сеў на канапу. — Годзі табе сядзець у пячоры... Сёння я атрымаў пенсію і багата пачастую цябе. Акрамя таго, жонка прыслала ліст, і ён супакоіў мяне: сям'я мая ціха і мірна жыве ў благаславеннай Кахеты. Дзе твой парадны мундзір, слуга падзішаха?!

— Валер'ян, я не пайду, — рашуча сказаў Андрэй Міхайлавіч.

— Ты пойдзеш, — упэўнена адказаў Гогіберыдзе. — У мяне яшчэ засталася крыху цярплівасці і амаль што гадзіна часу. Пачытай!

Ён узяў газету, склаў яе так, каб Андрэй Міхайлавіч адразу знайшоў патрэбнае, і падаў яму. Гэта было апісанне чарговых урачыстасцей у сувязі з прыездам у Грузію «кіраўнікоў еўрапейскага рабочага руху» і «бацькоў дэмакратый», як на-

зывалі ў газетах Кауцкага, Дэбрукера, Макданальда, Вандэрвельдэ і астатніх лідэраў II Інтэрнацыянала, якія цяпер— «карысталіся гасціннасцю грузінскага народа». Андрэй Міхайлавіч быў ужо сведкай двух парадаў і некалькіх мітынгаў і таму прапусціў апісанне хэўсурскай джыгітоўкі, паездкі гасцей на Казбек для агляду прыродных і этнаграфічных выдатнасцей і ў Кахетыю, для спробы славурых він. Сагнаныя з гор, прыбраныя ў свае сярэдневяковыя панцыры, сяляне галоднай Хеўсурэтыі, якія скакалі па вуліцах Тбілісі на зацяганых клячах, пакінулі вельмі несамавітае ўражанне, як і штучны, тэатральны бляск парадаў і многаслоўе мітынгаў. Гулянкi-ж высокіх гасцей і стэнаграмы іх тостаў Андрэя Міхайлавіча ні ў якой меры не цікавілі. Нарэшце, ён знайшоў тое, што хацеў яму паказаць Гогіберыдзе. У канцы абшырнай інфармацыі паведамлялася, што сёння ў тэатры Оперы ў гонар гасцей адбудзецца ўрачысты канцэрт. Уваход па запрашальных білетах.

— Нічога асаблівага,— сказаў Андрэй Міхайлавіч.— Няхай сабе і канцэрт.

— Два запрашальных білеты здабыты крывёй і каварствам!— не гледзячы на ўпартасць Андрэя Міхайлавіча, не траціў тону Гогіберыдзе:— Апрамай сваю мантыю, чарадзей, і пойдзем. Ты-ж падумай, гэта гісторыя! Гэта-ж Кауцкі, Вандэрвельдэ, гэта-ж другі Інтэрнацыянал. Хоць сумная, хоць брудная, хоць жоўтая, але гісторыя!..

Гогіберыдзе, здаволены апошняй фразай, адкінуўся на спінку канапы і засмяўся. Андрэй Міхайлавіч глянуў на яго і нечакана адчуў нярэдкую за гэтыя часы раздражлівасць— у позе ягонага прыяцеля, здалося яму, было залішне легкадумнай, наўнай самаздаволенасці.

— Яшчэ нядаўна зусім ты гэтую самую гісторыю падфарбоўваў у ружовыя колеры,— сказаў ён насмешліва.— Вельмі хуткія ў вас, палітыкаў, павароты!

Усмешка збегла з твара Гогіберыдзе, ён сур'ёзна глянуў у твар Андрэю Міхайлавічу, і таму стала няёмка за свой выразны намёк на колішнія сімпатыі Гогіберыдзе да меншавікоў.

— Аднак, гэта глупства!— паспяшаўся Андрэй Міхайлавіч.— Мяне ва ўсякім разе гэта не датычыцца.

Але Гогіберыдзе сядзеў моўчкі, пазіраў некуды ў кут і лёгянька стукаў пальцамі па стале.

— Я заўсёды любіў свой народ, зямлю бацькоў сваіх,— сказаў ён пасля.— І не вельмі паважаю тых, хто ставіцца абьякава да сваіх сыноўніх абавязкаў. Мяне ашукалі гэтак-жа, як тысячы другіх. І можаш быць упэўнены, што ня-

лёгка гэта «павароты», калі там, дзе чалавек спадзяваўся ўбачыць адраджэнне народа, ягонай культуры, вялікіх яго сіл, там раптам адкрываецца магіла... Не будзем гаварыць аб гэтым, Андрэй Міхайлавіч, гэта невясёлая тэма. Я адплаціў ім тым, што стаў для іх ворагам у пяцьдзсят разоў больш той ступені, чым некалі быў другам. І так зрабіў кожны сумленны чалавек, якога ашукалі... Пра гэта пакінем. Ты мне скажы ўсё-ж, пойдзеш ці не?

— Пайду!—адказаў Андрэй Міхайлавіч, згаджаючыся, каб больш не крыўдзіць друга.—Што з табой зробіш...

Гогіберыдзе ціхенька засмяяўся, раптоўна супакойваючыся, зноў адкідаючыся на канапу. Ён хутка пераходзіў ад гневу, ці суму да весялосці. Такім заўсёды ён быў—вельмі ўражлівы, шчыры і простадушны. І можа таму не пакінулі на ім цяжкіх сваіх знакаў гады, што заўсёды жыла ў ім весялосць, шчаслівая спадчына ад бацькоў, карталінскіх сялян.

Такім чынам Андрэй Міхайлавіч нечакана трапіў у гэты вечар у тэатр і пасля не шкадаваў.

* * *

Велізарны, высокі, ясна асветлены зал быў перапоўнены. Партэр, ложы, галёрка—усюды быў рух, гоман, стрыманы і незмаўкаемы гоман вялікага натоўпу. Партэр выглядаў шыкарна: калыхаліся султаны вячэрніх жаночых прычосак, ззялі сапраўдныя і фальшывыя каштоўнасці, блішчэлі гладкія лысіны, адкормленыя шчокі, адвіслыя патыліцы, прылізаныя валасы, біноклі, ларнеты, ордэны, гузікі, пагоны, газыры чэркасак. Усё, што магло блішчэць і прызначана было для аздобы, блішчэла, ззяла, праменіла рознакаляровымі агеньчыкамі, цяжкі пах парфумы ўсё больш насычаў паветра, было душна. Гоман усё ўзрастаў, але гэта шумела галёрка, дзе сабралася публіка ніжэйшага гатунку,—у партэры, у ложах усё было вельмі прыстойна. Тут паказвалі на князеўну царскай крыві—на ёй была дыядэма з сапраўдных брыльянтаў, пасля княжны пайшлі шэнты пра італьянскага спевака, пасля гэтага прыбылі нейкія важныя чыны замежных ваенных місій, і яны прайшлі на сваё месца пад адобрываючы гул і нават рэдкія стрыманыя воплескі. Апладысменты дружна загрымелі, калі з ложы, задрапіраванай флагамі, выглянуў адзін з гасцей. Андрэй Міхайлавіч заўважыў толькі ружовую лысіну і круглыя, шырокія плечы.

— Гэта Вандэрвельдэ...—шаптаў Гогіберыдзе.—Той самы Вандэрвельдэ, што ўзнімаўся на аэрастаце ў вайну на фран-

пузскім фронце. Не было каму дзіры зрабіць у гэтым аэра-стаце... От, брат, оперэтка!

Ён змоўк, сустрэўшы ўважлівы, косы погляд суседа, афіцэра-гвардзейца. Нарэшце, пачаўся вечар. Пачаўся ён нудна. Аднастайна гучэлі галасы аратараў, якія віталі гасцей, партэр узнагароджваў тых і другіх далікатнымі воплескамі. Галёрка маўчала. Калі Андрэй Міхайлавіч пазіраў угору, то бачыў у поўзмроку высока над сабою толькі пазалочаны поўкруг бар'ера і над ім шчыльную масу невыразных твараў. Раз на самым патэтычным месцы прамовы аднаго з аратараў на галёрцы недарэчы і гучна засмяліся. Аратар заікнуўся, глянуў угору, пакашляў, нехта, сагнуўшыся, прабег у праходзе, і ўсё пайшло ранейшым парадкам. Нарэшце, прывітанні скончыліся, абвясцілі антракт.

У часе антракта Андрэй Міхайлавіч і Гогіберыдзе сядзелі ў фойэ. Ля буфета сабралася тая-ж публіка, што была ў партэры. Цяпер публіка падмацоўвалася. Зноў у цэнтры ўвагі была князеўна з роду даўнейшых грузінскіх царсёў, італьянскі спявак, замежныя генералы і нейкі стары ў белай чэркесцы. Паклаўшы далонь на залатую рукаць кінжала, ён павольна праходзіў па фойэ, велічна схіляючы сіваю галаву, калі з ім віталіся. Аказалася, што гэта таксама князь і бадай што яшчэ з больш знатнага роду, чым князеўна з дыядэмай.

— Тупасць сытасці, бляск багацця... — гаварыў Гогіберыдзе. Яго жвавыя вочы затуманіліся, ён з адкрытай злосцю, крывячы губы, аглядаў тых, што праходзілі міма і сядзелі за столікамі навакол.— У горадзе голад, галеча, хваробы, у цёмных кватэрах пакутуюць галодныя людзі, страшэнная разруха нішчыць краіну, а тут... Ты памятаеш, Андрэй, як мы з табой студэнтамі сядзелі на галёрках Марыінскага і Александрынкі. Як мы ненавідзелі партэр, тлустыя тушы ў мундзірах і фракках... І вось, мы зноў сядзімо побач цяпер ужо ў партэры... па запрашальных білетах. Нас запрасілі на сваё свята тыя, хто абкраў народ!

Ён кінуў акурак, не клапацячыся, куды ён трапіць. Андрэй Міхайлавіч пачаў непакоіцца. Яшчэ з даўнейшай практыкі ён ведаў, што такі настрой Гогіберыдзе да добрага не даводзіць. Таму, калі празвінеў званок, Андрэй Міхайлавіч устаў з вялікім задавальненнем і ўзяў Гогіберыдзе пад руку.

— Досыць, Валер'ян,— сказаў ён, ідучы з ім па калідоры.— Па-мойму, калі так, то ўжо лепш дзейнічаць, чым разважаць.

— Як дзейнічаць, што рабіць?— спытаў Гогіберыдзе.— Уся і бяда ў тым, Андрэй, што мы можам толькі паскар-

дзіцца адзін аднаму за бутэлькай віна. Што мы яшчэ можам прыдумаць?

У пачатку другой часткі вечара Гогіберыдзе сядзеў пачуры і маўчаў. У задрапіраванай флагамі ложы відаць было здалёк невыразныя сілуэты гасцей. Партэр запоўніўся і прыціх. Паступова падышла цішыня, пад столлю загаслі люстры. Па ўскраі сцэны, грандыёзна ступаючы на наскі, рысаком праскакаў распарадчык. Калыхнулася заслона і пайшла ўгару. У душнай цішы ўзвізгнулі скрыпкі. Канцэрт пачаўся. Гэта быў канцэрт, які кожны называў па-свойму. Большасць называла яго—«парад нацый». Перад самым пачаткам у партэры прайшлі чуткі, што ў праграме канцэрта ёсць вельмі цікавы нумар, сюрпрыз для гасцей і для публікі. У чым заключаўся сюрпрыз, ніхто не ведаў, некаторыя сцвярджалі, што вельмі тонка будуць высмеяны большэвікі.

Як толькі ўзнялася заслона, аркестр заіграў германскі гімн. Партэр грузна ўстаў, апладыруючы гасцям. Калі на сцэну вышла пара актораў у нацыянальным нямецкім уборы, пачуліся там і тут выгукі, апладысменты ўзмацніліся, афіцэры ў англійскім хаці, найбольш нядаўнія тбіліскія гімназісты, стаялі ва фронт, грымеў германскі гімн. Немец з немкай, кланяючыся, прайшлі праз сцэну. Усё было вельмі прыстойна.

— Гэта яны, відаць, у гонар Кауцкага,—сказаў паціху Андрэю Міхайлавічу Гогіберыдзе.—Балаган! Сорам! Не маглі нічога лепшага прыдумаць.

Воплескі сціхлі. І зараз-жа зноў ускалыхнуўся партэр устаючы, і аркестр заіграў англійскі гімн. На сцэну вышлі англічанін з англічанкай. Пасля гэтага ішлі гімны Францыі, Бельгіі, усё так-жа ўставала публіка, схіляліся прылізаныя галовы, стаялі слупам скамянелыя афіцэры, гучэлі воплескі. Усё было вельмі эфектна. Потым з мяккім шолахам апала заслона, з-пад яе вылез распарадчык, матляючы хвастамі фракa, зноў прабег па ўскраі сцэны і саскочыў у аркестр. Ён пашаптаўся з дырэктарам, той даў знак аркестру, і музыканты расклалі новыя ноты. У партэры адчулася нецярплівае ажыўленне. Усе здагадаліся, што зараз будзе сюрпрыз. За сцэнай нечага марудзілі, але неўзабаве заслона пайшла ўгору, усе выцягнулі шыі, а найбольш нецярплівыя нават прыўзняліся, каб лепш бачыць. Сцэна некаторы час была пустой. Рух і гоман у зале не сціхаў, ад ранейшага ўрачыстага і прыстойнага тону, у якім прайшлі папярэднія нумары, не засталася і следу. Сотні вачэй з цікаўнасцю ўперліся ў пустую сцэну.

І вось, ускалыхнулася драпіроўка, і на сцэну вышаў мужык у чырвонай кашулі, у апоўзлых штанах і ў лапцях. Па-

чухваючы свой руды парык, сударгава пазяхаючы, моцна пляскаючы сваімі вялікімі лапцямі па падлозе, ён вышаў на сярэдзіну сцэны, зрабіў нагамі хвацкі выверт і гучна прытупіў. У тую-ж хвіліну дырыжор узяў рукі, і аркестр пачаў «Інтэрнацыянал». Мужык, выбрыкваючы нагамі, пайшоў па сцэне.

Партэр гучна зарагатаў, пачуліся рэдкія воплескі. Рогат узмацняўся, узвізгі жанчын, хрыплы, як брэх, рогат фрачных пузаноў, інтэлігентнае хіхіканне больш далікатных асоб рознага роду загнушылі спачатку аркестр. Мужык вырабляў свае выкрутасы на сцэне. Так было ў першы момант. У наступны, хаця дырыжор веў аркестр знарок неахайна, скрыпкі знарок фальшывілі, па тых законах, па якіх напісана была мелодыя рукой яе творцы, яна ўзнялася над гоманам і рогатам сытага натоўпу і суровая, велічная запаланіла зал. У гэты момант за адно маленькае імгненне Валер'ян Гогіберыдзе пазнаў можа ўпершыню на жыцці такой вялікай сілы пачуцці. Ён разумеў музыку і любіў яе і вельмі многа, што трымала цяпер яго ў жыцці, было звязана з гэтым гімнам. У тую хвіліну, калі зарагатаў партэр і калі Гогіберыдзе зразумеў, у чым справа—кроў прыліла да галавы, яго ахапіў гнеў, і ён моцна спіснуў руку Андрэя Міхайлавіча. Тады-ж узяліся, перамагаючы шум, суровыя акорды, і як-бы агонь прайшоў па жылах Гогіберыдзе. Ён чуў, як заспявала баявая труба, ён пачуў далёкі гул барабанаў і стрэлаў і вялікую песню чалавечых сэрцаў, песню людзей, што ішлі паміраць з гэтым гімнам, учуў Валер'ян Гогіберыдзе. Грозны вецер паўстання павяў у гэтым зале, над тоўстым збродам дыхнула бура, і ў першых словах гімна, якія ведаў і памятаў Валер'ян Гогіберыдзе, быў заклік і будучыня яго народа.

...Паўстань, пракляццем катаваны...

І Валер'ян Гогіберыдзе ўзняўся і стаяў адзін сярод партэра. Андрэй Міхайлавіч моўчкі цягнуў яго за рукаў, афіцэр-гвардзеец шаптаў, торгоуючы за крысо сурдута:

— Сядайце, сядайце. Што з вамі. Хіба вы не разумееце?

Гогіберыдзе коратка глянуў на яго круглымі, шалёнымі вачыма. І афіцэр здагадаўся, чаму ўстаў гэты чалавек. Але ён цяпер нічым не мог на яго ўздзейнічаць, бо зараз-жа, высока пад лепнай столлю, на галёрцы, нечы звонкі, дужы голас падхапіў гімн, яго падтрымалі другія, разлегліся ўгары воплескі, і вось ужо дзесяткі галасоў спявалі «Інтэрнацыянал», да іх далучаліся ўсё новыя, і аркестра ўжо не было чуваць, хаця ашалелы ад нечаканасці дырыжор усё яшчэ махаў рукамі, рухаліся смычкі, гралі трубы. На сцэне, разгублены, не ведаючы, што рабіць, тупаў актор.

— Вон паяца! — крыкнулі з галёркі.

І тады адсюль пачуліся воклічы.

— Ваша, савецкая Расія!

— Партыя большэвікоў, ваша!

— Прэч жоўтых здраднікаў! Вон з Грузіі...

Палова партэра ўскочыла на ногі, цяпер Гогіберыдзе не быў адзінокі. Узняўся крык, замяшанне, князёўна высокай крыві, апіраючыся на руку італьянскага спевака, прабірлася да выхаду, астатнія рушылі ззаду. Гогіберыдзе стаяў бледны, прыціскаючы руку да грудзей, Андрэй Міхайлавіч не трывожыў яго. Нарэшце сунялі аркестр, апала заслона, афіцэры з партэра, на хаду расшпільваючы кабуры, кінуліся ў калідоры да ўсходаў, што вялі на галёрку. Андрэй Міхайлавіч бачыў, як паспешна засоўваюцца драпры ў ложы, прыбранай флагамі. Госці пакінулі тэатр. Наўкола кіпеў узбунтаваны натоўп, мільгалі спалоханыя перакрыўленыя твары, расшакраныя прычоскі, спатнелыя ілбы. Партэр спяшаўся да выхаду. Раптам загасла святло, і распачлівы крык узняўся з сотні глотак, затрашчалі крэслы, цяпер ужо ніхто не здолеў-бы спыніць гэтых сытых людзей, якія пачулі небяспеку і якія хочуць жыць. Цёмна было адно толькі імгненне, потым успыхнулі ўсе агні, і тады ўгары пад столлю чародкай белых птахаў узляцелі лістоўкі і густа пасыпаліся ўніз, на ашалелы натоўп.

У зале, у калідорах, у фойэ панаваў страшэнны шум. Ужо не чуваць было «Інтэрнацыяналу». Трашчала і ламалася мэбля, плакалі жанчыны, нехта лаяўся апошнімі словамі, на галёрцы свісталі і крычалі: «ганьба». Туды нарэшце дарваліся афіцэрыкі з партэру і нарад чыноў, што быў у тэатры для аховы парадку. Неўзабаве, на тым месцы, дзе стаялі Андрэй Міхайлавіч і Гогіберыдзе, было пуста. Астатнія гурткі людзей у вялікім сцісненні лезлі ў дзверы.

— Пойдзем, — сказаў Андрэй Міхайлавіч. — А то ці мала яшчэ... На чужым піры пахмелле...

Гогіберыдзе, усё яшчэ бледны, усхвалявана засмяўся, нічога не адказаў і пайшоў першым.

Ля вешалак было цішэй. Гледачы з партэра тут супакойваліся, бо на ўсходах, пры выхадзе ля дзвярэй фойэ, у пачатку калідораў стаяла ўжо варта — з тэатру выпушчалі, не апытваючы толькі тых, хто па выглядзе не выклікаў падазрэнняў. Тут глядачам з партэра не было чаго баяцца. У астатніх правяралі дакументы, некаторых адводзілі ўбок — у куце стаяў ужо гурток людзей, акружаны асобаатрадчыкамі.

Гогіберыдзе накінуў на плечы свой плашч, уздзеў капялюш і ў такім выглядзе, безумоўна, мог ісці хоць праз патройныя

кардоны асобаатрадчыкаў. Гвардзеец, ягоны сусед, аказаўся тут-жа, са два разы прайшоў міма, але аддаліўся і згубіўся ў натоўпе, мусіць, вырашыўшы, што там, у зале, было нейкае непаразуменне. І што такая асоба спачуваць большэвікам не можа. Яны стаялі з Андрэем Міхайлавічам, чакаючы, пакуль скончыцца сцісненне пры выхадзе, і да іх прыглядаўся здалёк малады чалавек невысокага росту, худы з твару, у несамавітым гарнітуры. Раз Андрэй Міхайлавіч сустрэўся з ім поглядам, цёмныя вочы незнаёмага ўспыхнулі, ён усміхнуўся і, як здалася Андрэю Міхайлавічу, кінуў галавой. Але Андрэй Міхайлавіч яго не ведаў і палічыў, што гэтае прывітанне адносіцца не да яго. І ён вельмі здзівіўся, калі пачуў, што нехта дакрануўся да яго пляча, азірнуўся і ўбачыў гэтага маладога чалавека. Цяпер ён не ўсміхаўся, выглядаў сур'ёзным і занепакоеным.

— Выбачайце, батано, — ціха сказаў ён. — Вы не пазнаеце мяне, ці не хочаце пазнаць?

Нешта было ў абліччы гэтага чалавека, нешта знаёмае нагадвалі яго цёмныя, міңдалёвыя вочы, тонкія рысы смуглага твара, але Андрэй Міхайлавіч прыпомніць не мог. Незнаёмы гэта зразумеў, не паварочваючы галавы, скосу глянуў на Гогіберыдзе і ціха сказаў:

— Вісарыён Коркія... Памятаеце, вы трапілі ў багна, у Калхідзе?

— Гэта вы? — усклікнуў Андрэй Міхайлавіч, спіскаючы руку Бесо Коркія. — Вы змяніліся, я не пазнаў вас! Чаму вы не зойдзеце да мяне, я-ж вам даваў адрас? Вельмі прыемна!.. Так нечакана сустрэліся! Валер'ян, памятаеш, я расказваў табе пра выпадак у Калхідзе? Ну, вось, адзін з тых людзей, што выратавалі мяне... Пазнаёмцеся, інжынер Валер'ян Іванавіч Гогіберыдзе.

Андрэй Міхайлавіч быў шчыра ўзрадаваны. Але Вісарыёну Коркія, відаць, не было часу для размоў. Прывітаўшыся з Гогіберыдзе, ён азірнуўся са два разы, потым сказаў ва ўлор, з неспакоем, з несхаванай трывогай пазіраючы ў твар Андрэя Міхайлавіча.

— Вы можаце мне дапамагчы?.. Паспрабуйце правесці мяне на вуліцу. У вас не будуць пытаць пра дакументы. Разумеете? — Ён памаўчаў і зноў азірнуўся. — Я не паспеў упару выбрацца адгэтуль...

Андрэй Міхайлавіч зразумеў усё. Ён глянуў на Гогіберыдзе. Той чуў, што Коркія сказаў Андрэю Міхайлавічу, таксама зразумеў і тут-жа вырашыў, што трэба рабіць. Ён узяў Коркія пад руку і адразу рушыў у тлум. Андрэй Міхайлавіч усхваля-

ваны і занепакоены тым, што Гогіберыдзе ўзяў ініцыятыву, пайшоў за імі. Гогіберыдзе павольна пасоўваўся да дзвярэй, ведучы за сабою Коркія, які няўмела трымаў у руках скамечаны свой капялюш. Перад імі ішоў стары ў белай чэркесцы. Высокі асобаатрадчык у хакі стаяў узбоч дзвярэй, пільна ўглядаючыся. Двое стаялі на самым парозе. Падыходзячы да іх, Гогіберыдзе голасна сказаў на дасканалай французскай мове, нахіляючыся да Коркія: — Гэта сорам! Урад не можа забяспечыць спакой нават у тэатры! Вы правы, мой друг, патрэбны больш суровыя законы! Што-ж падумаюць нашы госці?!

Коркія не зразумеў ні слова з таго, што сказаў яму інжынер, ён толькі паківаў галавою. Гогіберыдзе на яго і не разлічваў. Ён разлічваў на князя і не памыліўся. Пачуўшы французскую мову, стары азірнуўся і, убачыўшы надзвычайна прыстойную, абураную асобу, сказаў:

— Што-ж рабіць, мсье... Што рабіць!..

Гэта было ўжо ў самых дзвярах. Высокі асобаатрадчык не звярнуў увагі на Коркія, бо ён быў папросту непрыкметны між двума гэтымі дасканалымі асобамі. Гогіберыдзе глянуў праз плячо на тых, што стаялі пры дзвярах, і гэты погляд абражанага прынца здаўся ім найлепшым дакументам за дваіх. Іх пранусцілі, следам прайшоў Андрэй Міхайлавіч. Як толькі яны апынуліся на прыступках пад'езда, Коркія паціснуў Гогіберыдзе за локаць і, сыходзячы ўніз, павольна вызваляючы сваю руку з-пад рукі Гогіберыдзе, сказаў паціху:

— Шчырае дзякуй вам... Цяпер нам разам ісці не варта. Будзьце здаровы, дзякаваць! Мы яшчэ ўбачымся!

Ён коратка пакланіўся абодвум, збег па прыступках і знік у натоўпе на тратуары, дзе гарача абмяркоўваліся нядаўнія тэатральныя падзеі. Андрэй Міхайлавіч і Гогіберыдзе вышлі на вуліцу. Дзьмуў халаднаваты вецер з усходу. На цёмным небе гарэлі ясныя восеньскія зоры. Нейкі час сябры ішлі моўчкі.

— Аднак-жа ты малайчына, Валер'ян, — сказаў пасля Андрэй Міхайлавіч. — Прызнаюся шчыра, я тут рады не даўбы. Толькі падвёў-бы гэтага хлапца да фараонаў і ўсё. А да лей, чорт ведама, што было-б!..

— Э! Прычым тут я?.. — адказаў Гогіберыдзе. — Гэта ён малайчына! Можаш быць упэўнены, ён не апошняя скрыпка ў гэтым канцэрце, і, што-ж казаць, яны слаўна адыгралі! Хацеў-бы я заглянуць у тую хвіліну ў жоўтае гняздо пад флагамі! Хамы! Яны думалі, што можна абсмяяць такі гімн! Няшчасныя балаганшчыкі! Я цвёрда ўпэўнены зараз — не быць Грузіі калоніяй! Можа—сённешні канцэрт, гэта пачатак апош-

няга акту... Хто ведае?.. Скажу толькі табе, Андрэй, што я ніколі яшчэ не перажываў таго, што давалося перажыць поўгадзіны таму назад. Аказваецца, не ўсе абліваюць слязамі камізэлькі сваіх сяброў. Есць хлопцы, якія бяруцца за работу інакшым спосабам... Што-ж. Я прыду да іх і скажу ім: Валер'ян Гогіберыдзе яшчэ на тое-сёе здатны, і так павінен зрабіць кожны, каму дорага будучыня народа...

Нехта ішоў насустрэч. Гогіберыдзе прыціх, потым зноў пачаў гаварыць. Ён быў занадта ўсхваляваны і не мог супакоіцца. Яны ішлі пустой вуліцай. Шумелі дрэвы ў гарадскім садзе. Неспакойны вецер кідаўся над горадам. Цьмянымі зарніцамі ўспыхвала неба. То падалі ясныя, восеньскія зоры.

II

Восень прышла і ў Поці. Мінула грэмлівае гарачае лета. Цяпер у садах і з агародаў знімалі ўраджай. На рынку поўна было ўсякіх прысмакаў. Прадавалі дробныя салодкія арэхі, каштаны, сакавітыя дыні, вінаград, гранаты — усяго не пералічыць, што прывозілі сяляне з навакольных вёсак у кірмашныя дні і па святах. Іліко за ўвесь свой век можа не ўбачыць столькі садавіны адразу, каб ён заставаўся ў Сагвасалію, а не вучыўся-б гандляваць у Сімона Гамрэкелі. Праўда, хаця ўсё прадавалася танна і нават не хапала пакупнікоў на ўсю сыравіну, — Іліко не прыходзілася вельмі раскашаваць, калі часам ён трапляў на рынак. Ён хадзіў каля вазоў, стаяў ля ятак, прыглядаўся і там і тут да пахучых, сакавітых гэтых тавараў, але ні ў чым не мог дапамагчы паційскаму рынку ў павышэнні попыту на садавіну: у кішэнях ягоных новых штаноў і новай камізэлькі, перашытай з гаспадарскага піджака, яшчэ ніколі не бывала ніводнай капейкі. Але ўсё-ж туляніні па рынку ў большасці выпадкаў не бывалі бескарэснымі. Ці той ці іншы сялянін, убачыўшы, што сонца схіляецца да захаду, а пакупнікоў, вартых увагі, усё няма, пачынаў збірацца дадому і цяпер не шкадаваў ужо дыні з пабітым бокам, жмені драбнейшых арэхаў альбо пацярушанай кісці вінаграду. І Іліко, пад зайздросныя погляды гэтых-жа стральцоў, як сам, горда аддаляўся, несучы пад пахай пабітую дыню, у шапцы вінаград і ў кішэнях пару жменяў арэхаў. Гэтыя ласункі ён дзяліў папалам з Маро.

У Іліко з Маро была вялікая дружба. Яна замацавалася з таго дня, калі Сімон збіў Іліко і хлапец адлежваўся ў каморы, а Маро даглядала яго. Цяпер, калі Іліко патрэбна было куды-небудзь ісці, а Маро была вольнай ад работы, яны заўсёды ішлі разам. Сустракаючы па вуліцы чужых хлапцоў,

Іліко браў Маро за руку, хмурыў бровы і смела ішоў наперад. Яго рэдка чапалі, бо было ўжо вядома, што Іліко заўсёды гатовы пачаць бойку абы за што. Пасля некалькіх сутычак яго пачалі паважаць і каб ён толькі захацеў, быў-бы прыняты ў самую выбраную кампанію. Нават рыбацкія хлапчкі запрашалі яго да сябе. Але Іліко не далучаўся ні да каго. Ён жыў сам сабою. Ён быў заўсёды заняты работай, лепш за ўсё адчуваў сябе на дварэ разам з Гвація і выходзіў за вароты Сімонавай сядзібы, як у чужы свет. У ім яшчэ жыла прыродная, вясковая дзічынка.

Восень аказалася самай вясёлай парой, самым добрым часам. Мадам Гамрэкелі ад пачатку лета выехала з Гію некуды ў горы, на дачу, дзе не было малярый. Пакідаючы гаспадарку і духан на Гургена, Сімон часта ездзіў туды праведаць сямяю. Раз неяк, прыехаўшы з вёскі, ён у той-жа дзень адбыў на дачу і не з'яўляўся цэлыя два тыдні. У такія дні, калі не было гаспадароў, можна было хадзіць у сад, можна было нават, разам з Эзабедзі, якая даглядала дом, зайсці туды, пабываць у багатых гаспадарскіх пакоях. Без гаспадароў было вольна і весела жыць, хаця работы для Іліко хапала заўсёды ў поўную меру: ён дапамагаў на кухні, прыносіў прадукты, удзень быў каля Гвація (які, аднак, не ацяжарваў хлапца работай), увечары да самай позняй гадзіны круціў ручку шарманкі ў духане, граючы «Ой-ра, ой-ра» і «Гусарскі марш» і «Пакахай мяне, пастушка!», а пасля дапамагаў жанчынам збіраць забруджаную пасуду. Стомлены да амярцвення пасля поўначы, ён падаў на сваю посцілку ў каморы і прасынаўся з першымі праменьнямі сонца. І ўсё-ж Іліко адчуваў сябе не дрэнна, хутка прывык да новага жыцця, нікому ні на што не скардзіўся, успамінаючы Сагвасалію, ужо не плакаў, быў спрытны да работы і вясёлы. І ўсе яго ў гэтым доме любілі, за выключэннем гаспадара, які называў яго «ваўчанём», гаспадыні, якая ніколі яго не заўважала, і Гію, якому ён у першы дзень знаёмства пусціў кроў з носа. Таму і рады быў Іліко, калі ад'язджалі гаспадары.

У доме Гамрэкелі стала цішэй ад таго дня, калі Сімон збіў Іліко. Гаспадар не так часта крычаў на слуг, зусім не чапаў Іліко, бо Гвація, калі мірыўся з Сімонам, сказаў, што нагі ягонаў не будзе ў гэтым доме, калі Сімон яшчэ раз хоць пальцам паткне беднага сірату. Іліко пашылі, нарэшце, здаўна чаканую паркалёвую чырвоную кашулю і чорную камізэльку. Аднак-жа неўзабаве пасля замірэння здарылася адна загадкавая гісторыя. Гію аднойчы выкаціў на двор пярэста размалыванае колца і, падскокваючы на адной назе, пачаў ганяць яго

кіёчкам па двары. Іліко панура пазіраў на забаву паніча, стоячы на парозе стайні. На дварэ ганяць колца аказалася нязручна, яно падскоквала на няроўным бруку і трапляла ў ямки. Тады малады батоно вынес сваё колца за вароты і пачаў ганяць яго па тратуары. І вось, калі цыбаты падлетак, падскокваючы і выбрыкваючы, гардаваў на тратуары, аднекуль прыляцеў камень і так рэзануў маладога батоно па рэбрах, што той спачатку прысеў, потым заваліўся і, качаючыся ў вулічным пыле, зароў колькі было сілы. У доме ўзняўся спалох, усе выбеглі на вуліцу, сышліся суседзі. Маладога батоно паклалі ў ложак, прышоў доктар і параіў кампрэс. Сімон веў следства, мадам Гамрэкелі пабіла люстэрка, адцягала невінаватую Маро за косы і нарэшце сказала, што гэта работа «галаварэза Іліко» і патрабавала ад Сімона, каб ён зараз-жа прагнаў хлапчука са двара. Але Гвація пасведчыў, што Іліко ад самай раніцы быў пры ім, у садзе, што ён не адыходзіў ад яго ні на крок, і ў самы той момант, калі малады батоно пачаў плакаць, Іліко быў там-жа, і яны, пачуўшы крык, разам выбеглі на вуліцу. Гвація мала ў чым пакрывіў душой: у тую хвіліну, калі з вуліцы пачуўся рык маладога батоно, Іліко ўскочыў з двара ў сад праз шчыліну ў паркане і апынуўся побач з Гвація. Такім чынам, яны ўдваіх выбеглі з саду. Сімонава следства скончылася ў карысць Іліко, і пасля гэтай гісторыі ў доме Гамрэкелі ўжо надоўга запанавалі спакой і цішыня і гэтаму вельмі спрыяў ад'езд мадам Гамрэкелі з нашчадкам.

Часта ішлі дажджы, але яны не ўсталёўваліся, неба не бывала хмурным надоўга. Яно адкрывалася, чыстае і яснае, ў неабсяжнай шырыні надморскіх прастораў. Яно злучалася на гарызонце з морам, і ў гэтым чыстым блакіце неба і мора панавалі праменні сонца. Абамлелыя сады засыналі ў такія дні, зняможаныя, скідаючы на цёплую зямлю першае лісце. Спакойнае мора задумана і ціха плёскала на берагі лянівай белапеннай хваляй. Спакой і восенская яснасць былі ў прыродзе.

У вольны час Іліко хадзіў з Маро на ўзбярэжжа збіраць пярэстыя прыгожыя каменьчыкі, іншым разам бегаў у порт, паглядзець на вялікія параходы, бываў на рынку альбо разам з Маро слухаў казкі Саламеі. Яна іх ведала шмат.

Іліко любіў, стоячы па калена ў вадзе на ўзбярэжжы, дачакацца набліжэння самай большай хвалі і потым, у самае апошняе імгненне з прыемным знібеннем сэрца ўцякаць ад яе, чуючы за сабою блізкі шум і гул. Любіў ён з нізкага адложыстага паційскага берага аглядаць шырокую прастрань

мора, сачыць за белым парусам, які тоне ў далёкім блакіце і зьяні сонца. Тады нейкую нязнаную тугу адчуваў Іліко. Тады ён успамінаў чамусьці Сагвасалію, добрага Тапурья, якога не паслухаў, і сэрца ягонае мякчэла, і ён не агрызаўся на пяшчоты Маро, якая заўсёды была гатова паглядзіць свайго прыяцеля па кучаравай галаве. Звычайна Іліко гэтага не любіў. Ён заўсёды трымаўся сур'ёзна і стала, даглядаючы за Маро, як дарослы.

У порце ля прычалаў стаялі караблі — вялікія, аб'ржавелья транспартнікі. Цяпер Іліко ўжо ведаў, што яны трымаюцца на вадзе зусім не таму, што ў іх паклалі шмат сухога трысця. Акрамя таго, ён ведаў, што рухаюць іх машыны, і сам не раз бачыў, як успененая бурліць вада за кармой, калі выходзіць параход з пацыйскай бухты.

Вядома Іліко было, што за морам, за многа вёрст адгэтуль, ёсць другія землі і інакшыя моры і шлях гэтых параходаў непамерна далёкі, на другі ўскрай зямлі. З казак Саламеі ён даведаўся пра шмат што цікавае, напрыклад, ён ведаў цяпер, чаму ў ластаўкі хвост падобны да вілкі. Аказваецца, вужака ўзлавала на ластаўку, якая аднойчы высмеяла яе перад зьярамі і птушкамі, і, падпільнаваўшы яе, ухапіла за хвост, мэрчыся праглынуць. Ластаўка тузгалася з усіх сіл і ёй удалося вырвацца. Але ў пашчы гадзюкі засталася ўся сярэдзіна яе хваста. Захаваліся толькі два пяры па баках. Так і жыве ластаўка з хвастком вільцамі, а гадзюка таму заўсёды аблізвае джалам сваю агідную морду, што ў яе ў пашчы поўна пер'яў. Можна падумаць, як гэта прыемна — мець заўсёды ў роце пер'е! Мог Іліко расказаць пра скупага папа, які праваліўся пад зямлю за тое, што пачаставаў сваю радню замест бараніны смажанай сабачынай. (Цяпер на тым месцы, дзе праваліўся скнара-поп — шырокае возера Папанкіры). Мог растлумачыць Іліко, чаму сонца называецца імем малака, і мог расказаць пра мост Бамбуас-Хідзі, што на рацэ Цхенісцхалі, дзе сам Іліко яшчэ ніколі не быў.

Свет шырока, па-новаму раскрываўся перад Іліко, праўдай і выдумкай зменьваючы яго дзіцячыя ўяўленні.

З розных падзей у жыцці Іліко, ад таго часу, як гаспадыня з панічом выехалі ў горы, можна выбраць значнейшыя тры. Першая па значнасці падзея — гэта была сустрэча з Гордзі. Аднойчы ў нядзелю Іліко і Маро былі на беразе Рыёна, ля руін старадаўняй турэцкай цытадэлі. На зарослым балотнымі травамі беразе вялікай ракі нямоўчна рэхталі жабы, напамінаючы Іліко аб далёкім Сагвасалію. Хлапец сеў пад дрэва, пасунуў свой абтрэпаны капялюш на лоб, і яго адразу моцна

прыгрэла сонца, стала вельмі прыемна, цяпло і дрымота агарнулі яго. Некаторы час ён наглядаў за Маро, якая ў прыбрэжных прысадах бегала за матылямі, і потым заснуў, — ён яшчэ не прывык у тую пару да гаспадаровага правіла, каб слугі ўставалі рана. Неўзабаве яго абудзіў спалоханы голас Маро. Іліко адразу, як след яшчэ не расплюшчыўшы вачэй, ускочыў на ногі. Маро бегла да яго. Тут, разгледзеўшыся, Іліко ўбачыў небяспеку. Яна набліжалася з боку спавітых дзікім вінаграфам абваленых руін. Гэта быў танклявы хлапец, светлавалосы, на галаву вышэйшы за Іліко. У незнаёмага быў круглы, абсыпаны рабаціннем твар і блакітныя вочы. Хлапец перайшоў дарогу, спыніўся і з цікаўнасцю прыглядаўся да Іліко.

— Што табе трэба, свіння? — сурова спытаў Іліко.

Хлапец усміхнуўся, і тут выявілася ў яго недастача двух пярэдніх зубоў. Ён быў худы, у шырокай, відаць, з чужога пляча, кашулі, у кароткіх і шырокіх штанах, з ускудлачанымі белымі валасамі. Такіх не было чаго асперагацца. Акрамя таго, нічога дрэннага ён пакуль што не рабіў — стаяў воддалі і ўсміхаўся. Іліко памякчэў. Нават палахлівая Маро супакоілася і выглянула з-за дрэва.

— Гамарджо! — сказаў, нарэшце, хлапец, старанна па частках вымаўляючы гэтае слова.

— Гогімордзвас! — адказаў Іліко. — Ты адкуль?

Хлапец пакруціў галавой, паказаў на рот, усміхаючыся, развёў рукі. Іліко здагадаўся, што хлапец не разумее мовы.

— Ты мне даў сыру, калі я ляжаў на лаўцы ў садзе, — парасійску сказаў хлапец, і цяпер Іліко такім-жа спосабам паказаў, што і ён не разумее.

Тады хлапец зрабіў балесную, хворую міну, паклаў галаву на далонь, і Іліко адразу ўспомніў рудога чалавека і ссохлага хлапца, што ляжаў у садзе. Ён усміхнуўся і паківаў галавою. Хлапец падышоў бліжэй. Яны маўчалі нейкі час, не ведаючы, што рабіць далей.

— Як цябе зваць? — спытаў, нарэшце, Іліко.

Хлапец зноў развёў рукі і паказаў на свой шчарбаты рот. Іліко глянуў на Маро.

— Ты скажы, як цябе самога зваць, — параіла Маро і раз-жа звярнулася да хлапца. — Яго зваць Іліко... Іліко...

Іліко гулка пастукаў сябе ў грудзі:

— Іліко!..

Незнаёмы паківаў галавой і паўтарыў імя. Потым, паказваючы на сябе, сказаў па-расійску:

— Гордзі!.. Гордзі Усачэнко!.. З сяла Сушкоўцы, Баба-еўскай воласці...

— Гордзі?!

Іліко зразумеў толькі адно слова. Ад здзіўлення бровы ягоныя спачатку прыўзняліся, і ён прыадкрыў нават рот. Але потым спахмурнеў.

— Гэта ён не на цябе, Іліко... — сказала Маро. — Гэта яго самога так зваць.

І сапраўды, хлапец, паказваючы на сябе, усё яшчэ паўтараў слова, якое Іліко разумеў, як «гордзі» *).

— Так не можа называцца чалавек.. — строга сказаў Іліко. — Я ніколі не чуў, каб чалавека называлі такім паганым імем.. Ён з нас кпіць... Я яму зараз дам.

Але хлапец упарта паўтараў сваё імя, убачыўшы, відаць, сумненні Іліко, і таму прышлося, нарэшце, прызнаць, што хлапца сапраўды завуць Гордзі.

— Паслухай, Гордзі!.. — сказаў пасля Іліко (яму вельмі не хацелася вымаўляць гэтае непрыгожае слова), — а дзе ты жывеш?

Пытанне сваё ён ілюстраваў так: паклаў галаву на далонь, нібы заснуў, потым паказаў дах над галавой, нарэшце, нарысаваў пальцам на пяску хаціну.. Гордзі зразумеў хутка.

— Я жыву ў Захарыя, — сказаў ён. — Захарыя працуе ў порце.

І ён паказаў, як рухаецца і гудзе параход. Пасля гэтага ён дакрануўся да рукава Іліко і паказаў на дарогу, запрашаючы ісці. Цікаўны Іліко не адмовіўся. Маро, несучы ў абнімках свае лялькі, рушыла ззаду, не мяшаючыся ў кампанію мужчын. Так яны прайшлі праз гарадскі сад, дзе адбылося першае іх знаёмства, павярнулі ў вузкі завулак і парадкам яшчэ ішлі міма домікаў на палях, паўз несканчоныя парканы нізінных агародаў. Нарэшце, Гордзі спыніўся ля форткі ў глухім шчыльным паркане, з-за якога выглядалі вершаліны маладых дрэў і дах невысокага дома. Гордзі адкрыў фортку, і яны нечакана апынуліся ў прыгожым садзе. Аздобленыя белым квеццем, стаялі раскідзістыя дрэвы, высокая трава яшчэ не прасохла пасля начы, на ёй блішчэлі кроплі расы. У садзе была свежасць, пахучая засень. Жоўтая, акуратна пасыпаная пяском дарожка вяла да невялікага дому, што стаяў у глыбіні саду, за квітнеючымі дрэвамі. Гэта быў звычайны домік на невысокіх палях, як і ўсе дамы на ўскраінах Поці. Але сярод гэтых прыгожых дрэў ён выдаваўся інакшым, многа лепшым за другія. Сад быў куды прыгажэйшы за Сімонаў, за

*) „Гордзі“ — па-мінгральску *жабі*.

ўсе сады, якія Іліко даводзілася бачыць. І ён спыніўся, а з ім і Маро. Яны не адважваліся ісці далей без дазволу гаспадара.

Гаспадар з'явіўся неўзабаве. Нахіляючыся, каб не трывожыць квецце на дрэвах, па садзе ішоў чалавек з лейкай у руцэ. Ён быў без шапкі, коратка падстрыжаны, твар у яго быў нейкага бурага колеру, як-бы апалены агнём. Іліко здалёку яшчэ зняў капялюш і далікатна прывітаўся. Гаспадар адказаў на прывітанне, і калі вышаў на сцэжку, аказалася, што гэта вельмі высокага росту чалавек. Для таго, каб гаварыць з ім, патрэбна было ўзнімаць галаву, пазіраючы як-бы проста ў неба. Гігант, мякка ступаючы па пяску, падышоў да дзяцей. Нясмелая Маро на ўсякі выпадак адступіла за Іліко.

— Ну, знайшоў сабе прыцеляў, — спытаў гаспадар па-расійску ў Гордзі. — Што гэта за хлопчык?

— Яго заць Іліко, — адказаў Гордзі. — Гэта ён даў сыр, калі мяне знайшоў дзядзька Курыдзе. Ён не ўмее гаварыць па-расійску.

Іліко, пачуўшы сваё імя, хутка глянуў на гаспадара, на Гордзі, але маўчаў. Ён стаяў побач з Маро, прыстойна трымаючы ў руцэ свой капялюш. Іліко ведаў, як трэба сябе трымаць сярод незнаёмых людзей. Гаспадару гэта, відаць, спадабалася. Ён з усмешкай глянуў на важнага, надзьмутага хлапчука.

— Адкуль ты, бічо? — спытаў ён. — Гэта сястра твая?

Пачуўшы родную мову, Іліко ажывіўся. Ён падрабязна раскажаў, што служыць у Сімона Гамрэкелі, што Маро — гэта дачка кухаркі і што ў яго няма ніякай радні, ён сам сабой жыве на свеце. Акрамя таго, каб падтрымаць тон, каб гэты чалавек не падумаў, што Іліко неразумнае яшчэ дзіця, ён дадаў, што, па ўсім відаць, бараніна вельмі падаражэе, і калі купляць мяса, то лепш за ўсё ехаць на пасбішчы, а то занадта нажываюцца перакупшчыкі. «Лепш купляць з першых рук», — сказаў Іліко, слова ў слова паўтараючы тое, што ўчора ўвечары чуў у духане. Гэта яшчэ больш спадабалася гаспадару. Ён гучна зарагатаў і пляснуў Іліко па плячы. Іліко, які не чакаў гэтага, ледзьве ўстаяў на нагах.

— Іш ты, — пасмяяўшыся, сказаў гаспадар. — І пра бараніну ведаеш? Мусіць, калі вырасцеш, добры з цябе будзе спекулянт? А? Будзеш нашага брата абгуліваць?

— Гандаль патрабуе добрай галавы, — разважна сказаў Іліко, але больш нічога прыпомніць не ўдалося.

Гаспадар зарагатаў зноў. Такое абыходжанне Іліко не спадабалася. Ён абразіўся, але не выказаў гэтага. Ён чакаў, пакуль чалавек, які па-просту паміраў ад смеху, супакоіцца.

і стараўся прыдумаць што-нібы сур'эзнае, бо, відаць было, што яго маюць тут за недарослага блазнюка, якім Іліко ніколі не быў.

— Я вельмі рады з вамі пазнаёміцца, — важна сказаў Іліко, калі ў садзе крыху пацішэла. — Іншым разам можна сустрэцца з прыемнымі людзьмі...

Гаспадар выпусціў лейку і ледзьве не зваліўся сам. Іліко зазлаваў. Маладушная Маро паддалася бурнай всеялосці гэтага вялікага дзядзькі і ціхенька падхікнула, але зараз-жа змоўкла і засаромілася, бо Іліко аж пачырванеў ад гневу. Гордзі стаяў і ўсміхаўся, хаця і не ведаў пра што ход. Іліко цяпер аж пашкадаваў, што не разважна звязаўся з такой кампаніяй.

Але ўсё гэта неўзабаве скончылася. Гаспадар дасмяяўся да слёз і супакоіўся. Ён узяў сваю лейку, сказаў, што ён, Захарыя Імедашвілі, рады прыняць гасцей, і запрасіў Іліко прайсціся ў сад. Там ён пасадзіў дзяцей на лаўку, сеў сам і пачаў размову. З Іліко ён гаварыў, як з дарослым, больш не смяяўся, і гутарка хутка наладзілася. Іліко даведаўся, што Захарыя ўзяў Гордзі сабе за сына, бо ён бяздзетны, а хлапцу няма куды падзецца, і ён у гэты цяжкі час можа вельмі лёгка прапасці на чужыне. Іліко паківаў галавой. Далей Захарыя расказаў, што Гордзі вельмі хварэў цэлых тры тыдні ад таго дня, калі яго знайшлі ў садзе, і цяпер яшчэ слабы, а калі падужае, ён будзе вучыць яго даглядаць за садамі. Тут Іліко сказаў, што Гордзі — непрыгожае імя. Захарыя адказаў, што па-расійску яно прыгожае, але за ўсё лепш называць Гордзі Георгіем, або проста — Гіго.

Пасля таго Іліко даведаўся, што Гіго не рускі, а ўкраінец. Украінцы—гэта вялікі і багаты народ, іх зямля вельмі добра родзіць хлеб, але там цяпер вайна, і ўсю Украіну разбурылі. Маці Гіго памерла даўно, а бацьку забілі на вайне. Гіго ўзялі ў прытулак, але непрыяцель разбурыў горад, і дзеці па-разбегліся. Гіго паразгубляў па дарозе сваіх таварышоў і сам добра не ведае, як напоўжывы з голаду трапіў сюды, у Поці, за трыдзець зямляў.

— Цяпер яму тут будзе добра ў мяне, — закончыў Захарыя, — ачуняе хлапец. Адно бяда, што цяжка з ім згаварыцца, бо ён гаворыць ні то па-расійску, ні то па-ўкраінску. Мая старая аднаго слова не разумее.. Але нічога, мы яго па-нашаму навучым...

Такая была кароценькая гісторыя Гіго, на якога Іліко зноў пачаў пазіраць прыязна. Яму падабаўся і Захарыя. Асабліва вялікую пашану адчуў да яго Іліко, калі даведаўся, што гэты

чалавек умее кіраваць параходам, што гэта ягоная служба. Іліко было вельмі прыемна, што ён сядзіць побач з такім чалавекам і гутарыць з ім. Наўрад ці быў у Поці яшчэ адзін хлапец, які меў-бы такія знаёмствы! Спачатку ён проста не мог даць веры, што гэты, так сабе з выгляду, чалавек можа кіраваць параходам і ехаць па моры, куды яму захочацца. Але на жылістай, даўгой руцэ Захарыя ён уласнымі вачыма бачыў намалёваныя сінімі фарбамі параход, такі вялікі, што пачынаўся ён амаль што не ад далоні, а хвост ягоны хаваўся пад закасаным рукавом ля самага локця. Параход пушчаў сіні дым. У Захарыя была толькі адна загана: пры гутарцы ён трымаў сябе з Іліко, як з малым.

Так яны гутарылі пад квітнеючым дрэвам. Потым Захарыя ўстаў, асцярожна расхінуў галлё, і сярод кветак Іліко ўбачыў жоўта-зялёны, круглы, даволі вялікі плод. Ён здзівіўся вельмі, бо ніколі не бачыў яшчэ, каб дрэва квітнела і ў той-жа час на ім былі плады. Захарыя зняў плод і падаў яго Іліко.

— Вось, скаштуй пасля...—сказаў Захарыя.—І дзяўчынцы дай, вы напэўна яшчэ такой садавіны не бачылі. Гэта вельмі карысна, асабліва для вас, мышанятаў... Дрэва гэтае называецца лімон. Яно прывезена з далёкіх краёў і добра ў нас расце. Яна крыху кісаватая, гэтая садавіна, але на смак прыемная. Бачыш, якое дзіва? Тут табе кветкі, тут і плады... Гэта ўжо такую ўласцівасць мае дрэва. На ім можна пакінуць плады на зіму, і яны будуць трымацца праз цэлае лета. Дзе ты яшчэ такі чуд бачыў?

Іліко павінен быў прызнаць, што не бачыў. Пасля гэтага гутарка была скончана. Захарыя сказаў, што зараз яму няма часу, і запрасіў Іліко прыходзіць, як толькі будзе ахвота. На развітанні ён сказаў, што вельмі рады знаёмству, бо Гіго аднаму было вельмі нудна і што яны праз нейкі час навучацца разумець адзін другога і будуць добрымі прыяцелямі. З гэтым ён праводзіў гасцей на вуліцу.

Адышоўшыся некалькі крокаў, Іліко спыніўся і выняў з кішэні стары сцізорык, які падараваў яму Гвація. Ён адзначыў пазногцём рыску, паводле яе разрэзаў лімон напал і адзін кавалак падаў Маро. Яны разам, як па-камандзе, паднеслі ласунак да рота. У Іліко адразу скарэжыла твар, з вачэй у Маро пасьпаліся слёзы, і яна выпусціла з рук свае лялькі. Хвіліну яны глядзелі адзін на аднаго, потым Маро выплюнула свой кавалак, і ёй адразу стала лягчэй. Але Іліко можна разжаваў кіслы пачастунак Захарыя, праглынуў і нейкі час стаяў з раззяўленым ротам.

— Іліко, у цябе язык збялеў! — спачуваючы, сказала Маро. — Ай, ай, вытры пад носам.

— Гэта карысна для здароўя, — адказаў Іліко, хутка шморгнуўшы рукавом па верхняй губе. — Я, калі вырасту, буду мець у тры разы большы сад. Гэты лімон трэба есці пакрысе, бо ён вельмі кіслы, я-ж табе казаў... А ты адразу хочаш усё з'есці! Трэба яшчэ для Гвація пакінуць.

Маро не чула, каб Іліко казаў, што трэба есці пакрысе, але з практыкі ведала, што спрачацца не варта. Яна моўчкі лабрала свае лялькі, і яны ў згодзе рушылі дадому.

Пасля яны часта бывалі ў прыгожым садзе Захарыя, і заўсёды іх там сустракалі ветліва, ці сам гаспадар, ці ягоная жонка, ціхая, глухаватая жанчына, і заўсёды быў ім рады новы прыяцель Гіго. Захарыя вучыў яго догляду за садамі. Цяпер цэлыя дні Гіго праводзіў на свежым паветры, у зялёнай засені, у цішыні саду. Ён падужэў, падрас, не быў ужо такі худы і тонкі, як раней. Ён вучыўся мове сваіх прыёмных бацькоў, і да восені яны з Іліко амаль што даслоўна разумелі адзін аднаго. Яны здружыліся. Гіго аказаўся майстрам на ўсе рукі. Ён вырэзваў з дрэва конікаў, прыстроіў да лялек Маро сапраўдныя галовы, рукі і ногі з дрэва, звяў вуды з конскага воласу, і ўсё лета яны вудзілі ў бухце бычкоў і іншую драбязу. Проста нельга пералічыць усяго, што Гіго мог зрабіць, і Іліко толькі дзівіўся ўмельству свайго прыяцеля. Захарыя-ж, для якога даражэй за ўсё быў сад — сапраўды адзін з лепшых у Поці цытрусавых садоў, — вельмі хваліў Гіго за стараннасць і, галоўнае, за любоў да раслін.

— Расліну трэба шанаваць, — гаварыў ён часта дзецям, — яна прыносіць карысць чалавеку, яна ачышчае паветра так-жа, як морская чыстая вада, яна аздабляе зямлю і яна-ж прыносіць чалавеку багатыя дары. Па чым можна пазнаць дрэннага чалавека, дурня і спусташальніка? Ён зломіць вершаліну маладога дрэўца, каб адагнаць ад сябе камароў, ён знарок пройдзе па траве, па кветках, каб ачысціць пыл са сваіх ботаў, ён выверне сук, папсуе дрэва, каб дастаць плод... Каб усё людзі былі такімі на зямлі, даўно ўжо было-б усюды гола, высахлі-б рэкі, палі засыпала-б пяском і як-бы тады было жыццё на свеце? А цяпер падумайце, як-бы гэта было добра, каб кожны чалавек, што жыве на свеце, пасадзіў-бы за сваё жыццё хоць адно дрэўца дзе-нібы пры сваёй хаце, пры дарозе, ля ракі!.. Вось тут, дзе цяпер мой сад, раней было балота, нізіна. Што тут было-б, каб я праз гады не стараўся, не гнуў хрыбта, не капаў канавы, не дглядаў свайго саду? Дрэнь тут была-б, адна прыкрасць, ад-

гарадзілі-б балота ад вуліцы, вось і ўсё... Вучыцеся шанаваць расліны, даглядайце іх, яны вам добром адплоцяць...

Ён хадзіў пад квітнеючымі дрэвамі, то нахіляўся над квольмі сажанцамі, прывязанымі да тычак, агароджанымі акуратнымі дошчачкамі, спрабаваў, ці рыхлая зямля, ці цёплая яна, ці хапае вільгаці, то асярожна дакранаўся да вещь дарослых дрэў, аглядаў іх, і дзіўна выглядалі тады белыя, надзвычайна чыстыя кветкі ці кволья пладовыя завязі на яго шырокай далоні, цёмнай ад металічнага пылу, ад машыннага масла. Ён здаваўся не на месцы тут, вялікі, дужы, нязграбны, у раскошным гадавальніку заморскіх раслін. Але гэта ён працай і любоўю вырасціў гэты сад і быў тут гаспадаром, уважлівым і ўмелым. І сад быў яго ўцехаў, месцам ягоных радасцей і адпачынку.

Такімі былі новыя сябры Іліко, і знаёмства ягонае з гэтымі людзьмі было першай важнай падзеяй за першыя месяцы жыцця ў незнаёмым горадзе. Другая падзея, якая засталася ў памяці Іліко, адбылася неўзабаве пасля першай. Па праўдзе кажучы, нічога асаблівага гэтая падзея з сябе не ўяўляла. Але на дзіцячую душу Іліко, уражлівую, прагнуў да пазнання, не пазбаўленую фантазіі, яна ўздзейнічала вельмі моцна.

Быў аднойчы вельмі ясны дзень. Іліко і Гіго сядзелі на моле на каменнай сцяне, што ішла далёка ў мора, адлучала ад яго Паційскую бухту і заканчвалася маяком. Хлопцы сядзелі, звесіўшы ногі над вадой, непадалёку размясцілася са сваімі лялькамі неадчэпная Маро. У порце было ціха, не чуваць было звычайнага шуму пагрузкі. Нерухома стаялі ля прычалаў замежныя транспартнікі, на іх мачтах знясілена звісалі пярэстыя флагі. Ветру не было. Бухта была гладкай, як шкло, на сярэдзіне яе час-ад-часу куляліся дэльфіны, паказваючы свае сінія хрыбты. Моцна прыпакала сонца. Па той бок сцяны ціха плёскалі аб камень лянівныя морскія хвалі. Нідзе не чуваць было ніводнага гуку, акрамя шалаху і аднастайнага ўсплёску вады. Рыба не бралася. Добрую гадзіну ўжо адсядзелі хлапцы, упершыню асавельмі вачыма ў нерухома паплаўкі. Блакітная глыбіня была празрыстай. Можна было бачыць белыя пялёсткі мядуз, якія, то звінаючыся, то развінаючыся, праплывалі міма, відаць былі чародкі ўсялякай рыб'яй драбязы, што круцілася ля берагу; жоўтабоккія крабы хутка пасоўваліся па дне і хаваліся між каменняў. Можна было бачыць нават прынаду на вудах і бычкоў, якія праплывалі міма, абыякава абмінаючы курыныя кішкі, якія Іліко прынёс з кухні і шчодро начапляў на кручкі.

Праз нейкі час, аднак, спажывец знайшоўся. Паплавок Іліко раптоўна стаў старчма, уздрыгнуў і хутка пайшоў уніз. Ад нечаканасці Іліко замарудзіў, потым з усяе сілы таргануў сваю вуду. Маро ўзвігнула на ўвесь голас, у паветры мільгнуў паплавок, але на кручку не аказалася ні рыбы, ні прынады. Гіго з дакорам паківаў галавой.

— Гэта я знарок даў яму з'есці,—ажыўлена сказаў Іліко, выцягваючы з кішэні даўгую кішку.—Яны асмакуюцца і будучь пасля браць, толькі цягай. А ты, Маро, калі будзеш крычаць, то лепш ідзі сабе адразу дадому. Я табе сто разоў казаў, што рыба крыку баіцца... Што ты думаеш, яна такая дурная, як ты?

Маро не знайшла што адказаць, а Іліко папляваў на смярдзючую прынаду і зноў спусціў яе ў блакітную глыбіню бухты. Аднак, бычкі нешта не ўваходзілі ў смак. Паплаўкі былі нерухомымі. Напэўна, гэта быў адзіны галодны бычок ва ўсёй бухце і цяпер ён, з ласкі Іліко, падмацаваўся і залёг пад камень. Стала нудна. Сонца ўзнялося пад поўдзень. Аднастайна плёскалі хвалі за молам, час-ад-часу, ляніва махаючы крыламі, нізка над вадой пралятала стомленая спякотаі чайка. Увесь час куляліся на сярэдзіне бухты дэльфіны.

Хлапцы зноў асавелі. Іліко захацелася спаць. Учора ён да позняга круціў шарманку, граючы «Ой-ра, ой-ра» для п'яных чыноўнікаў. Іліко падабраў пад сябе ногі, лёг на гарачую каменную пліту, падпёр галаву рукамі і сонна пазіраў на нудны нерухомы паплавок. Раптам ён пачуў нейкі тонкі гук, як-бы недзе звінеў камар. Іліко здзівіўся, бо камароў у такую гарачыню ніколі не бывае. Ён прыўзняў галаву і прыслухаўся. На самай справе—нешта гучэла на высокай і аднастайнай ноце, але гэта не быў камар. Гіго таксама ўчуў і таксама прыслухоўваўся. Моцны зваўны гук набліжаўся, і нельга было зразумець, адкуль ён ідзе: ні то з горада, ні то з безжыццёвых караблёў, што стаяць па той бок бухты. Праз нейкі час Іліко пераканаўся, што гук даплывае сюды з мора, з адкрытага мора, дзе, як вокам глянуць, не было ніводнага паруса, ні дыму, нават чайкі не было відаць. Гул набліжаўся, узмацніўся і падобна было, што недзе аднастайна грае вялікая труба.

— Ераплант,—упэўнена сказаў Гіго, і ён развёў рукі, паказваючы, як ляціць аэраплан.

— Айраплані?—шэптам сказаў Іліко, і сэрца ягонае затрымцела. Ён ускочыў на ногі, адразу ўспомніўшы тое, што расказваў стары Арцём: айраплані кідаюць на людзей такія штуркі, што чалавека ірве напалам.

Гул ішоў з неба, залітага нясцерпным сонечным ззяннем. Раптам заўважыў Іліко, як нешта ясна бліснула там, угары, і адразу бачны стаў белы птах, які, нерухома распрасцёршы крылы, строма зніжаўся проста на бухту. Цяпер гуд стаў грозным рыканнем. Іліко, які, спяшаючыся, скручваў сваю вуду, кінуў яе, падбег да Маро і схваціў яе за руку. Але ўцякаць не было ўжо куды. Грозны птах ляцеў проста на іх з шумам, гулам і свістам. І тут, у гэтую страшную хвіліну Іліко ўбачыў раптам, што Гіго не выказвае ніякага страху. Ён нават не ўстаў і, задраўшы ўгору свой кірпаты, аблуплены нос, з радаснай усмешкай сачыў за лётам белага страшыдла. Ён толькі махнуў рукой, калі Іліко спытаў, чаму ён не ўцякае. І гэта стрымала Іліко. Хоць сэрца білася моцна, у грудзях была халодная пустата і ногі самі сабой парываліся бегчы, Іліко можна стаяў, бо ўцякаць аднаму—сорам. Маро, тулячыся да яго, шырока раскрыўшы вочы, з невыказаным жахам глядзела на белы почвар, які ўжо быў над бухтай і зніжаўся да самай вады. Раптам ён крануўся паверхні сваімі цыбатымі нагамі, высока ўзляцелі белыя пырскі, спуджаны дэльфін выскачыў з вады, перакуліўся ў паветры і знік... Белы птах, з круглымі чырвонымі кругамі на баку і на крылах, імчаў па вадзе, пакідаючы за сабою шырокую сцяну пены, узнікаючы хвалі ў спакойнай бухце. Ягонае лютае рычанне сціхла яшчэ да таго, як ён спыніўся, і зараз-жа чуцен стаў стук маторкі. Маленькі караблік з'явіўся аднекуль з-за велізарных параходаў і хутка пайшоў насустрач аэраплану. На хрыбце птаха Іліко ўбачыў дзве цёмныя постаці.

— Людзі вылазяць,—усклікнуў ён.—Там людзі... Ён воіць на сабе людзей.

Раз і другі ўдарыла ў сцяну гладкая хваля, якая толькі цяпер дайшла да молу з сярэдзіны бухты. Іліко, не адрываючыся, глядзеў на аэраплан, які спыніўся пад тым берагам. Да яго падыходзіў маленькі караблік. На вялікім белым параходзе з'явіліся людзі. Яны махалі рукамі. Але тут нечакана пачуўся плеск вёслаў і да рыбаловаў пад'ехаў човен, у якім сядзеў руды чалавек у прыстаі кашулі. Іліко і Гіго адразу пазналі яго.

— Гамарджос,—сказаў Іліко, як заўсёды знімаючы капялюш і кланяючыся.—Скажыце, калі ласка...

— А, купец—сто бочак,—засмяяўся Курыдзе.—Ну, як гандаль?.. Ці ловіцца рыба?—ён глянуў на Гіго і пачаў нешта гаварыць па-расійску, потым зноў звярнуўся да Іліко.— Я кажу яму, што ён пасыцеў, як саборны поп. Бач ты, які стаў! А то ляжаў без душы на лаўцы і, каб я спазніўся на поўгадзіны—пішы хлапца за ўпакой... А гэта што за маладзіца?

— Гэта дачка нашай кухаркі,—адказаў Іліко.—Яе зваць Маро. Скажыце, калі ласка...

— Маро?—спытаў Курыдзе, упіраючыся вяслом у камень і падганяючы човен пад сцяну.—Добрае імя Маро... і па ўсім відаць, забіяцкая з яе паненка вырасце... Колькі ў цябе лялек, Маро?

— Сем,—тонкім галаском адказала Маро.

— Я так і думаў, што не менш... Патрымайце, хлопцы, я тут каля вас крыху адпачну.

Ён выкінуў на мол канат, хлапцы дружна ўзяліся за яго, і лодка шчыльна стала пад самы мол.

— Ну вось і добра,—сказаў Курыдзе, устаючы.—Тут, пад сцяной, нават як-бы і засень... Што, купец, цікавая штучка прыляцела? Ты, мусіць, такой яшчэ не бачыў? Можна яшчэ і напалохаўся?

— Я не напалохаўся,—салгаў Іліко.—Я толькі не ведаў, што там людзі... што яна людзей возіць.

— Вось табе маеш!—сказаў Курыдзе.—А хіба-ж можа машына без людзей? Э, брат, я табе не веру, што ты не баяўся.

— Ён баяўся,—смела сказала Маро, якая любіла праўду.—І я баялася...

— Ці праўда гэта,—заспяшаўся Іліко, торгаючы цішком Маро за косы,—ці праўда гэта, што ён кідае такія штукі, якія ірвуць чалавека напалам? Пра гэта казаў Арцём Коркія...

Курыдзе ўзяўся распальваць сваю люльку. Ён увесь час пазіраў на бухту. Маторка ішла да берагу. Ёй адсалютаваў англійскі транспартнік. Гідраплан застаўся адзін, лёгкі і белакрылы, на сіняй гладзі бухты. Іліко ў гэты час грызла нецярплівасць. Ён хацеў даведацца, ці была хоць якая небяспека. Яму вельмі хацелася апраўдацца за сваю баязнь. Гіго выцягнуў вуду, агледзеў прынаду і, адышоўшыся, закінуў зноў. Ён не ведаў аб пакутах самалюбца Іліко, ён марыў аб вялікай рыбе, якая можа падыйсці і ўзяцца за ягоны кручок.

— Можна скінуць такую штуку...—нарэшце, сказаў Курыдзе,—і не адну, а некалькі адразу. І яны не тое што напалам ірвуць чалавека, а проста на дробнае шмацце. Толькі цяпер ім няма чаго кідаць свае штукі, яны і так голымі рукамі ўсё забралі... Аднак-жа такая машына можа бяды нарабіць!

— Чуеш, Маро?—узрадаваўся Іліко.—Айраплані толькі не хацеў скідаць, а то нас пазабівала-б усіх. Я што табе казаў.

Іліко адразу палягчэла. Калі ўжо ён баяўся, то, значыць, было чаго баяцца. Курыдзе вытрас сваю люльку, павязаў хусткай шыю і коратка сказаў, адпіхаючыся ад молу:

— Не, не буду вам тут замінаць, купцы... Шчаслівага лому!

І ён ад'ехаў гэтак-жа нечакана, як і з'явіўся. Некаторы час яшчэ было чуваць плёск вёслаў, потым усё сціхла. Калі праз поўгадзіны Іліко глянуў уздоўж молу—не было ўжо чаўна, ён вышаў у мора. Бычкі не браліся. Неўзабаве рыба-ловы сабраліся дадому, і Іліко, ідучы па самым ускраі мола, па каменных гарачых плітах, увесь час азіраўся назад, на бухту, дзе спакойна стаяла страшная і прыгожая крылатая машына. Калі яны разышліся з Гіго, Іліко сказаў Маро:

— На ёй можна заляцець на самае неба. Калі я вырасту вялікі, я сам буду лётаць на айраплані.

— А як зваліся на зямлю?—спытала асцярожная Ма-ро.—Ты лепш не лятай, мы будзем з табой дрэвы садзіць...

— Я палячу пад самае сонца!—раптам сказаў Іліко, і вочы яго заблішчэлі.—Што мне дрэвы, калі я буду лётаць высока ў небе. Хай Гіго дрэвы садзіць.

— А я?—готовая заплакаць спытала Маро.—А я за-стануся?..

— Я вазьму цябе з сабой,—велікадушна адказаў Іліко.

Яны прышлі дадому вясёлыя. Іліко доўга расказваў Гва-ція аб тым, як ён будзе лётаць на айраплані, калі вырасце. Гвація маўчаў, усміхаўся, і пад яго чорным вусам, як і заў-сёды, з трэскам курыўся агарак таўстай цыгаркі. Гэта было ў самым пачатку лета. Але і цяпер яшчэ, у восеньскія ночы, марыў Іліко пра аэраплан, і гэтая прыгожая крылатая машы-на не раз прывідзілася яму ў сне. Яна прываражыла яго дум-кі, абудзіла ягоную гарачую фантазію. Прайшлі гады, і Іліко не раз успамінаў пасля пра дзіцячыя свае лятучыя, пра першыя свае жыццёвыя планы, якія засноўваліся на крылах гэтага птаха. Такая была другая падзея з найбольш знач-нейшых, што адбыліся ў жыцці Іліко ў першы год ягонай службы ў купца Сімона Гамрэкелі.

Трэцяя падзея—гэта была сустрэча з Макарам Чанту-рыя, з суседам з Сагвасалію. Па парадку яна была першай. Іліко паслалі раніцой на рынак, да Габунія па мяса. І вось там нечакана ён тварам у твар сустрэўся з Макарам Чантурыя. Стары ўзрадаваўся, убачыўшы Іліко, абняў яго, вельмі расчуле-ны, і нават заплакаў. Іліко трымаў сябе, як дарослы, сталы мужчына. Ён лічыў, што сорам плакаць пры людзях. Яны стаялі ля старэнькай арбы Чантурыя. Аблезлыя буйвалы, па-нурыўшы галовы, жавалі жвачку. Іліко пазнаў іх: адзін быў Макараў уласны, другі—«Уча» Арцёма Коркія.

— Жывыя ўсе і здаровыя,—паўтараў Макара.—І Тапурыя стары, і Ваню і Арцём, і ўся іх сям'я... Мы часта пра цябе

ўспамінаем, Іліко, наш галубок... Неспакойна ў нашым краі цяпер. Сабакучаво салдаты спалілі, мы вельмі бядуем, каб да нас бяда не прышла... Я вось, так далёка ехаў, гомі прывёз, сплаціў нядоімкі... Цяжка нам, Іліко...

Ён скардзіўся Іліко, як даросламу, і Іліко гэта падабалася, і ён усё разумеў і адэньваў як трэба. Гэта было блізкім яму, пра гэта ён учуў, як толькі зразумеў першае матчына слова. Яны гутарылі так нейкі час, потым Іліко ўспомніў, што печы на кухні ўжо распалены, і схпіўся за кошык. Надышла хвіліна развітання. Макаар неяк сумеўся, патупаў на месцы, потым пашукаў нечага на возе, знайшоў клумак і пачаў яго развязаць. Ён выняў адтуль сыр, абцёр яго рукавом і падаў Іліко.

— Вось табе гасцінец, сыноч,—шаптаў ён, суючы ў кошык Іліко крохкі сыр.—Гэта сулгуні, ты яго любіш, скаштуў пасля... Можна цябе дрэнна кормяць?..

Навокал таўкліся і гаманілі людзі, недзе спявалі, пішчэлі дудкі, бубніў долі—барабан, паблізу сварыліся нейкія мужчыны. Кірмашны шматгалосы і невыразны гоман панаваў над усім. Стары Чантурья моўчкі стаяў каля сваёй крывабокай, шмат дзе вярочкамі падвязанай арбы і з жалем і спачуваннем, з вялікай любоўю пазіраў на Іліко. І Іліко зразумеў гэты погляд. Раптам адчуў ён з болей сваё адзіноцтва, адчуў, што ўвесь гэты вялікі натоўп з ягоным гоманам, песнямі, сваркай, з вясёласцю і горам чужы для яго, што ён адзінокі ў гэтым горадзе і адзіны родны тут чалавек—гэта Макаар Чантурья, блізкія і дарагія—старыя буйвалы і старая арба. Гэта ўсё адтуль, з далёкага Сагвасалю, па якім яшчэ не сціхла балець дзіцячая душа. Нядаўна набытая, купецкая фанабэрыя адразу пакінула Іліко, ён падбег да Чантурья, абняў яго і прыціснуўся тварам да ягонай світкі. Прайшоў ладны час, пакуль Іліко супакоіўся і, не азіраючыся больш, знік са сваім кошыкам у натоўпе. Трэба было спяшацца, бо ўжо напэўна добра ўгарэліся печы на кухні. Як быў-бы рады Іліко, каб можна было цяпер ехаць з Макаарам па жвірыстых дарогах, па старых трухлявых грэблях туды, дзе гнуткія таполі хістаюцца над шэрымі стрэхамі... Але ён ведаў, што гэтага не будзе. Прыгнёт няволі чуў ужо на сваіх дзіцячых плячах Іліко... І доўгі час пасля гэтага ён хадзіў пануры, сумаваў, і добрая Саламея ўздыхала, украдкам пазіраючы на яго. Потым Іліко забыўся пра сустрэчу з Макаарам Чантурья і зноў стаў вясёлым і шустрым хлапцом.

Ён быў яшчэ дзіцянем... Ён вырастаў у цяжкай працы і пешыўся тым, што жыве. Ён быў добрае, шчырае і лагоднае дзіця, у яго было шмат сяброў і мала ворагаў—ад гэтага

яму было лягчэй жыць і цяжар чужой волі не здаваўся цяжкім. Абуджаліся новыя пачуцці, прыходзілі новыя думкі. Нездаспелым яшчэ розумам сваім Іліко чуў сваю будучыню і спадзяваўся на яе. «Калі я вырасту...»—заўсёды казаў ён.

Так і застаўся Іліко жыць у цёплым горадзе Поці. Ён рос, дужэў, набываў сілы, каб у пэўны час цвёрдай нагой ступіць на сваю дарогу.

* * *

Ад таго дня, калі Сімон ездзіў у Сагвасалію, прайшло тры месяцы. Рана Сімонавай душы паступова загаілася. Ужо не чуваць было грукату крэслаў, якія Сімон падкідаў нагой, попел таварных кніг плантацый мірна астыгнуў у печы. Ужо не прыходзілі знаёмыя гандляры, каб з гораснай мінай выказаць яму спачуванне, а ў душы папешыцца, што зрэзаўся такі, нарэшце, чортавы прахадзімец Сімон. Даўно ўжо кінуў Сімон пісаць заявы ў розныя інстанцыі—гэта была бескарысная работа. Інстанцыі альбо маўчалі, альбо раілі «звярнуцца да мясцовых улад». Гэтыя-ж мясцовыя ўлады ў асобе Мучаідзе, улічыўшы вопыт падатковага інспектара і Гунава, не хдзелі і слухаць ні пра якія там плантацыі. Засталася толькі адна надзея, што на вясну, можа, мужыкоў уціхаміраць. Але гэта быў вельмі слабы праменьчык. Сімон не любіў пакладацца на такога роду няпэўныя надзеі. Ён прывык думаць аб тым, што можа быць на будучым тыдні і не далей. І калі прыехаў адзін з ягоных парабкаў з Сагвасалію і далажыў батоно пра ход спраў, Сімон мужа выслухаў усё і сказаў парабку, што адпушчае яго і астатніх са службы. Ён нават без асаблівага жалю выдаў хлапцу чвэрць гадовай платы. Калі парабак заікнуўся, што яму належыць больш як за палову года, Сімон падкінуў яшчэ паперку і, уздыхнуўшы, сказаў, што сорам вымагаць грошы ад чалавека, які так пацярпеў. З гэтым парабак і ад'ехаў. Ход спраў на плантацыях быў такі: у Сагвасалію прышоў Кверквелія са сваёй камандай, яны пакалолі Сімонавых свіней, парэзалі курэй, выкацілі з пограба бочкі з віном, сабралі ўсіх людзей з Сагвасалію і справілі памінкі па Тапурыя. Пасля яны раздалі бяднейшым запасы гомі і кукурузы, якія трымаў там Сімон з мінулага года. Некаторым прапанавалі ўзяць коз і кароў, і калі тыя, відаць, баючыся, адмовіліся,—пагналі Сімонава стада некуды ў лясы. Перад адыходам Кверквелія сказаў, што ўвосень, калі паспее вінаград, ён падзеліць ураджай сярод тых, хто не мае вінаграднікаў. Гародніну Кверквелія дазволіў браць усім, хто мае патрэбу. Такія былі справы на Сімо-

навых плантацыях. Людзі, якія ведалі Сімонаву натуру, проста дзівіліся, як гэта ён усё вытрымаў.

Цяпер была ўжо восень, вінаград прыспеў. Сімон не думаў больш аб Сагвасалію, бо вельмі жыва яшчэ захоўвалася ў памяці сустрэча з Кверквелія і астатнімі. Ён прадаў нават частку бочак, якія ўвесну мыў Іліко, а каб забяспечыць духан на зіму віном, з'ездзіў у Рачынскі павет, дзе ўдалося выгадна заключыць кантракт. Час ішоў. Загойваліся раны Сімона Гамрэкелі. Ён пачаў прыглядацца, каб дзе зарабіць капейку, ён быў не такі чалавек, каб задаволіцца прыбыткамі з аднаго толькі духана. Лёс, які дагэтуль наносіў яму ўдары, стаў больш паблажлівым: са два разы Сімону ўдалося тое-сёе перакупіць і прадаць. Але гэта была драбязя. Сімон прагнуў большага, бо павінен быў адыграцца. І ён вырашыў заняцца з Пачулія, які з усіх гарадскіх і навакольных купцоў быў найбольш дастойны ўвагі.

Таўсты Пачулія ўсё лета адседзеў на сваім ганку, гуляючы ў «нарды». Ён не вельмі ацяжарваў сябе работай. Іншым разам ён выязджаў з горада дзён на пяць, на тыдзень, найбольш, і потым зноў цэлы месяц можна было бачыць яго на ганку. Ён сядзеў, вывештваў адну і тую-ж мелодыю, часта аціраў хусткай абшырную сваю лысіну, і кароткім пальцам пасоўваў пешкі на пярэстай аздобленай у перламутр дошцы—«нардумі». У ягонай вялікай краме поўна было пылу, там іржавелі лемяшы, матыгі, рыдлёўкі, сякеры, сохлі і без таго сухія фрукты ў скрынках, камянела ў бочках мазь для колаў, і марнеў іншы небагаты тавар. Пачулія ані дбаў пра свой гандаль, цэлыя дні адседжваючы з прыказчыкам на ганку.

Ён заўсёды быў у добрым гуморы, гэты таўсты Саламон Пачулія. Кожны з ягоных знаёмых мог прыйсці і перакінуць з ім пару-другую партый—Саламон Пачулія быў ветлівы і гасцінны чалавек. Ён запрашаў у госці, з ім можна было пажартаваць і пасмяяцца, але на гэтым і канчаліся ягоныя дачыненні з паційскімі гандлярамі. Усе свае справы ён веў паасобку адзін, ніхто і ніколі не мог пахваліцца, што быў у кампаніі і зарабіў з Саламонам Пачулія. Яго акружала таямніца нажывы, часта ўзнікала чуткі аб вялікіх спекуляцыях нафтай, лесам, скуранымі таварамі, у якіх удзельнічаў Пачулія. Называлі велізарнейшыя сумы, якія ён нажываў на сваіх загадкавых спекуляцыях. Пачулія толькі ўсміхаўся і падміргаў, ніколі не абвяргаў чутак і нават любіў іншым разам намёкамі, поўсловамі пахваліцца. Калі Пачулія ад'язджаў з Поці, некаторых больш прагавітых купцоў аж ліхаманка брала. Вельмі можа быць, што ні адзін з іх згадзіў-

ся-б пацярпець страты, каб толькі пабываць у кампан'ёнах Пачулія і дазнацца, што ў яго за справы. Пачулія прыязджаў і выходзіў на ганак, прыказчык зачыняў краму, і яны, пасеўшы за маленькі столік, пачыналі гульнію. Па горадзе ішлі ўжо чуткі, падлічваліся новыя тысячы Саламона Пачулія, а ён толькі падміргваў ды ўсміхаўся.

Цэлы месяц амаль фліртаваў Сімон з Пачулія. Ён запрашаў яго да сябе ў духан, сам хадзіў да яго ў госці, гуляў з ім у «нарды», прысылаў яму на дом падарункі («свежая фарэль ад Габунія, на здароўе, дарагі Соломо!») І гэта каштавала грошай. Асабліва шмат ён прагульваў у «нарды». Саламон са сваімі прыцялямі гуляў толькі на грошы, ставіў вялікія стаўкі, абгуляць-жа яго было нельга. Мусіць сам чорт не абгуляў-бы Саламона Пачулія ні ў «нарды», ні ў карты, ні ў якія гульні, што існуюць на свеце. Такім чынам Сімон парадкам патраціўся, а справа яшчэ не пасунулася ні на крок. Саламон, безумоўна, разумеў, аб што тут ідзе, але на ўсе розныя Сімонавы намёкі адмоўчваўся альбо пачынаў гутарку пра другое. Сімон не адступаў—ён цвёрда наважыў папасці ў кампан'ёны да Пачулія і выбіраў зручны момант, каб пагаварыць з ім адкрыта. Але тут справа нечакана пасавалася—умяшаліся Сімонавы канкурэнты, для якіх ягоныя заляцанні да Пачулія не былі сакрэтам і прычыны іх таксама. У крамах і ў духанах пачалі расказваць, што Сімон выхваляецца сваім кампан'ёнствам з Пачулія, што яны неўзабаве паедуць у Тбілісі па тавары і будуць прадаваць іх у Батумі—гэта казаў быццам сам Сімон; ад сябе незычліўцы Сімонавы дадавалі, што Гамрэкелі не раз пушчаў з торбай сваіх кампан'ёнаў, як-бы цяпер не вышла-б чаго дрэннага і з Пачулія. Усе ведалі, што гэта выдумка ад пачатку да канца, але кожны паўтараў навіны, па меры сіл дадаючы ад сябе—вельмі хацелася пацыйскім купцам пасварыць Сімона з Пачулія. Гэта аказалася вельмі лёгкай справай. У першы-ж дзень, калі разнесліся гэтыя навіны, Пачулія, убачыўшы на вуліцы Сімона, склаў «нардумі» і пайшоў у дом, загадаўшы перадаць Сімону, што ён, Пачулія, сёння раніцой выехаў з Поці. Сімон, які на ўласныя вочы бачыў Пачулія і зразумеў, што ўсё пайшло дымам, загарачыўся і адказаў, што яго гэта мала абыходзіць. Пачулія можа сабе выехаць хоць на могілкі, пляваў ён на фанабэрыстых дурняў. Пасля гэтага, ведаючы характар Пачулія, злоснікі Сімонавы маглі быць спакойнымі.

Але як-жа былі-б здзіўлены яны, калі-б ведалі, што роўна праз два тыдні пасля завочнай сваркі Пачулія прышоў да Сімона ў дом. Гэта было позна ўвечары. Сімон з Гургенам падлічвалі выдаткі—набліжалася адно з вялікіх восеньскіх

святаў. Раптам нехта пастукаў у дзверы з вуліцы. Гурген пайшоў адчыніць і прывёў з сабою Пачулія. Купец спыніўся на парозе, не спяшаючыся зняў чорны новы картуз і стаяў так з багата аздобленай срэбрам тросткай у руцэ, у добрым прасторным сурдуце. Пачулія выглядаў вельмі прыстойна. Сімон разгубіўся. Ён стаяў амаль што раззявіўшы рот. Ён здзівіўся-б не больш, каб Пачулія прышоў да яго з могілак, куды ён нядаўна пажадаў яму выехаць.

— Вось і я!—сказаў Пачулія.—Што-ж ты, Сімон, госцю не рады?

— Дарагі Соломо!—заспяшаўся Сімон, хапаючыся за крэсла, пасоўваючы яго да стала, і ў той-жа час падаючы Гургену знакі, каб ішоў прэч.—Як гэта не рады, вельмі рады! Ах, божа мой, каб-жа я ведаў... Гурген! Пайшоў ужо... Сядай, дарагі Соломо.

Пачулія павольна сеў у крэсла, картуз паклаў на стол, выцягнуў з кішэні новую, чыстую хустку і абмахнуў ёю свае сівеючыя вусы.

— Што гэта ён, нібы ў сваты прышоў,—ветліва ўсміхаючыся, думаў Сімон,—якія цырамоніі разводзіць, чорт брухаты... Ой, Сімон, не будзь дурнем!

Пачулія паклаў хустку ў кішэню і азірнуўся на акно і на дзверы.

— Нас тут ніхто не падслухае, Сімон?—спытаў ён,—у доме тваім сцены словы трымаюць?

Сімон выбег у сумежны пакой, замкнуў там дзверы, потым два разы павярнуў ключ у замку другіх дзвярэй у тым пакоі, дзе яны былі. Ёнразумеў, што зараз будзе цікавая размова, і яго аж дрыжыкі бралі ад нецярплівасці.

— У маім доме, дарагі Соломо, смела можна гаварыць пра што хочаш,—стрымліваючы сябе, каб патрапіць у павольны тон Пачулія, адказаў Сімон.—Калі маеш што казаць—кажы, я заўсёды рады цябе слухаць.

— Дык вось што, Сімон, мой мілы...—Пачулія зноў выняў хустку і зноў абцёр вусы. (Трымаўся ён вельмі паважна, гаварыў не спяшаючыся, глядзеў проста на Сімона).—Вось што, дарагі мой: я прышоў прасіць цябе ў кампанію. Што ты на гэта скажаш?

— Бож-жа мой!—з радасцю ўскрыкнуў Сімон.—Ды пра што мне казаць! Я пра гэта сто начэй сніў!..

Пачулія, відаць, здаволены, паківаў галавой.

— Я ведаў... Ад таго першага дня, як ты да мяне гуляць у нарды прышоў, я пра твае намеры ведаў... Ды хіба дурань толькі не здагадаўся-б, з якой гэта рацыі Сімону грошы прагульваць... Ну дык вось, мы з табой пад канец пасварыліся.

выбачай, брат,—патрэбна было: я не хацеў, каб пра нашы справы другія ведалі, не люблю такой работы, калі табе пад рукі лезуць... Так што не крыўдзіся, друг Сімон.

— Бож-жа мой!—сказаў Сімон, складаючы рукі,—ды якая-ж тут можа быць крыўда.

— І цяпер я да цябе з асцярогай, прыцемкамі прышоў. Чужога дрэннага вока не люблю, дурнога, доўгага языка асцерагаюся і табе раю майго правіла трымацца. Так заўсёды спакайней: кожнае сваё слова памятаеш, як дзе ступіў ведаеш, сам сабе гаспадар, ніхто табе не замінае.

— Ды гэта-ж пэўна...

— Пачакай, Сімон, дай я ўжо ўсё выкажу, а ты не спяшайся. Па-першае, я скажу табе, чаму я да цябе прышоў. Характар твой я ведаю і не паважаю, не прымі да сэрца: ты чалавек неспакойны, трапяткі і часам любіш лішніяе ўзяць. Будзем гаварыць шчыра, абодва мы не божыя анёлкі: таго, што ты мяне аб'едзеш, я не баюся. Яшчэ той, можа, на свет не нарадзіўся, які Саламона Пачулія аб'едзе. Найбольш мне мігуслівасць твая не падабаецца, я люблю працаваць спакойна: выйграў—добра, прайграў—плакаць не буду. І акрамя таго, не люблю я па капейцы зарабляць. Зарабіў, дык зарабіў, а то няма чаго і брацца, грыўні гэтыя з рукава цягаць...

Пачулія глянуў на Сімона, памаўчаў. Сімон уважліва яго слухаў. Ён не пакрыўдзіўся, размова яму нават падабалася.

— Вось як...—гаварыў далей Пачулія.—А ты, брат мой, боб прадаеш, з-за рубля хварэеш і мне гэта не да спадабы. Мне вядома, што маеш ты добрыя грошы. Толькі таму, што ты маеш грошы, я прышоў да цябе, Сімон. Ёсць адна справа. Можа быць вялікі здабытак, але патрэбны і грошы вялікія. Дык я табе адразу скажу, так будзе лепш, бо можа ты не захочаш і я дарма тут стараюся... Патрэбна золата, Сімон, чыстае золата. Мы абодва кладзем на стол пароўну. Што ты скажаш, Сімон, калі гэтая работа будзе каштаваць...

Ён грузна перахіліўся праз стол, і Сімон учуў, колькі гэта будзе каштаваць.

— Ай!—сказаў Сімон якраз такім голасам, як тады, на дарозе, сустрэўшы Кверквелія. Больш нічога ён сказаць не мог.

— Затое,—пяцьсот процантаў чыстага прыбытку на капітал, на самым сіроцкім рынку,—сказаў Пачулія.—За гэта паручаюся галавой і ўсім, што пры душы маю.—Ён пазіраў проста ў твар Сімону, вочы яго заблішчэлі, поўнакроўныя шчокі і нос сталі сізымі. Пачулія, відаць, хваляваўся.—

Пяцьсот процантаў, гэта самае беднае... Мы прадамо яшчэ даражэй! Ну? Што скажаш, Сімон?

Сустрэўшы цвёрды погляд разгарачаных вачэй Пачулія, якія аж гарэлі пад кусцістымі абвіслымі брывямі, Сімон адчуў млявасць і сцясненне ў грудзях. Ён хутка накінуў пяцьсот процантаў на сваю частку—вышла чорт ведама што...

— Ай-яй-яй!—ныла Сімонава душа.—Не будзь дурнем, Сімон!

Пачулія, нарэшце, стрымаў сябе. Ён сеў у крэсла, абцёр твар, апіраючыся на тростку, цяжка адкінуў тулава назад. Ён чакаў, паважны, поўны дастойнасці. Сімон сядзеў бокам да яго, утаропіўшыся ў сцяну. Рука ягоная безуладна ляжала на сталі, парослыя рудым пухам таўстыя пальцы дрыжэлі:

— А... якая гэта справа?—нарэшце, спытаў Сімон, цяжка варочаючы языком.

— Сімон!—урачыста сказаў Пачулія.—Пра справу гэтую ты не будзеш ведаць, пакуль не пакладзеш грошы на стол. Я іх пералічу, выдам табе распіску, дакладу сваіх грошай, роўна столькі-ж—капейка ў капейку, і тады раскажу табе, што гэта за справа. Яшчэ табе скажу, калі будзеш енчыць, спрацацця і правяраць мяне—пакінем гутарку адразу. Пасля таго, як скончым работу і тавар будзе на складзе, я дам табе справаздачу па дакументах і падзялюся прыбыткам, як з родным братам. Да той пары гаспадар—я. І яшчэ табе скажу—гэтая справа рызыкаўная. Можа выйці так, што яна праваліцца і мы не тое, што сваіх грошай не вернем, а яшчэ ў два разы патрацім, каб толькі абсушыцца.

— Але, як-жа гэта... не ведаючы, грошы класці!—паціснуў плячыма Сімон.—Ды яшчэ ўсё прапасці можа.

Пачулія ўстаў і ўзяў свой картуз.

— Куды ты?—ускочыў Сімон.—Пачакай, пасядзімо, пагутарым... Я зараз Гургена паклічу. Божа мой, тут-жа трэба падумаць. Як-жа так...

— Думаць тут няма чаго!—адхінаючыся ад Сімона, сказаў Пачулія.—Я пра ўсё сам падумаў. Калі хочаш быць з Пачулія ў кампаніі, мей да яго давер'е і ідзі па банку. Я ніколі гарбузікамі не гандляваў, для мяне такі гандляр проста жабрак. Што ты за купец, калі сваіх грошай баішся?.. Слухай, Сімон: каб быў у Поці яшчэ адзін чалавек, у якога такія грошы не былі-б апошнімі, я з табой не звязваўся-б. І каб не было рызыкі, каб справа была пэўнай, я таксама без цябе абышоўся-б. У мяне ёсць грошы, і я адзін гэтую суму заплаціў-бы і яшчэ тое-сёе засталася-б. Але справа не зусім пэўная, можа лопнуць. І тады для аднаго гэта занадта. Для

дваіх, такіх, як мы з табой—так сабе, сярэдне. Бачыш, я гавару адкрыта, а ты як хочаш, так і рабі! Паслязаўтрага, у нядзелю, гэткай парой, калі надумаешся—прыходзь з грашыма, будзем рабіць кампанію і цяпер і надалей. Калі-ж адмаўляешся—не прыходзь у мой дом, пакуль я жывы на свеце. Пачулія не любіць дарэмна кланяцца!

З гэтым і пайшоў ганарысты купец.

— Вар'ят!—лемантаваў Сімон, у вялікай згрызоце бегаючы з пакоя ў пакой.—Рызыконт... Ён сам сабе і мне шыю скруціць. На чорта мне твая дружба, калі я застануся без штаноў! Ах, ах... Але-ж, адважны чалавек! І галаву пры сабе мае, гэткі-то не вельмі прамахнецца. Вочы, як у д'ябла, тараць... Пяцьсот процантаў... Ай, ай, ай. Што рабіць, з кім параіцца, божа мой!.. У цябе, кажа, ёсць такія грошы, ды і не апошнія... Скрозь зямлю бачыць, вядзьмар пракляты! Пяцьсот процантаў—гэта-ж ашалець можна! Вунь як людзі зарабляюць! А тут лётаеш па балоце і кожны мужык гатовы табе кіркай галаву прабіць. Ах, божа мой!

Цяжка было Сімону перажыць гэтую ноч. Ён быў-бы шчаслівы, каб меў у сабе сілу адкінуць усё гэта, адрачыся і дружбы, і кампан'ёнства з Пачулія. Але такой сілы Сімон не меў. Яго цягнула да Пачулія, як матыля да агню. Колькі ні стараўся ён давесці самому сабе небяспечнасць гэтай справы, да таго-ж яшчэ і невядомай, колькі-б не думаў аб патратах, нават аб банкруцтве, ён ужо ведаў, што паслязаўтрага ўвечары пойдзе да Пачулія.

Назаўтрае, ад самай раніцы імжыў дробны дождж. Сімон нікуды не вышаў з дому за цэлы дзень. Ён туляўся па пустых пакоях, выпісваючы пальцам на спатнелых шыбах розныя лічбы, і пад вечар, не зважаючы на дождж, вырашыў ехаць на дачу да жонкі і параіцца з ёй. Асірацелае Сімонава сэрца нават абагрэлася нейкай цеплынёй пры думцы аб сямейнай нарадзе, і ён ужо хацеў загадаць, каб закладалі фаэтон і ставілі буду, але, уявіўшы сабе мадам Гамрэкелі больш рэальна, Сімон ехаць не захацеў.

Увечары Сімон напіўся з гасцямі ў духане, спаў да поўдня і калі прачнуўся, пакуты пачаліся зноў. Учора ён бедаваў, што трэба доўга чакаць да заўтрага, сёння-ж ныў, што хутка ідзе час і ён яшчэ не прыдумаў, што рабіць. Сімон ашукваў сам сябе, ён знарок толькі слаба брыкаўся, калі магутная сіла цягнула яго ў пэўнае месца, дзе ляжала пэўная сума, якую ён спадзяваўся памножыць на многа разоў... І ён пад канец пабываў ужо ў тым месцы. Пасля, у кутнім пакоі, дбайна замкнуўшы за сабою ўсе дзверы, ён выгрузіў з укладзістых кішэняў свайго піджака скураныя зляжа-

лыя мяшочкі, якія атрымаў яшчэ перад вайной з Руска-Азіяцкага банка. Цяжка сказаць, што перажыў Сімон у той момант, калі ён падлічваў звонкую манету, намераны даручыць яе лёсу і сумленню Саламона Пачулія!..

Увечары, у прыцемках, слаба пераступаючы нагамі і з непрыемным халадком у жываце, Сімон дабраўся да дзвярэй дома Пачулія. Тут яму стала лягчэй, бо на палове дарогі ён раптам вырашыў, што яго абрабуюць, што гэта знарок усё так падстроена, каб ён уначы апынуўся на пустой вуліцы, адзін, з поўнымі кішэнямі золата. Гэтая думка здалася ашалеламу Сімону такой праўдападобнай, што пры кожным шлолаху ён гатовы быў ускочыць у першы двор і нарабіць крыку. Нарэшце, ён апынуўся перад дзвярыма Пачулія і не пастукаў, а паскроб дзверы абамлелай жменяй. Яны зараз-жа адчыніліся, як-бы хто за імі стаяў знарок, чакаючы на Сімона. Гэта і было так. Прыказчык Геху, кавалер з завітымі вусамі, кланяўся, вітаючы Сімона, і запрашаў прайсці ў пакой, дзе батона чакае гасця. Кепку Сімонаву, падобную да растаптанага бліна, ён узяў у рукі з такім выглядам, як-бы гэта была надзвычайная каштоўнасць. Тут Сімон ужо ачунаў і, цвёрда ступаючы па мяккіх дарожках, пабразгваючы на кожным кроку кожнай сваёй кішэняй, пайшоў з сяней у дом. Геху віўся за ім следам. У канцы калідора Сімона сустрэў Пачулія з лямпай у руках. Геху перакруціўся на абцасы і знік, а гаспадар, трымаючы гасця пад руку, моўчкі адкрыў дзверы ў невялікі пакой. Тут Сімон яшчэ ніколі не быў. Пачулія пасадзіў яго ў халаднаватае, абітае скурай крэсла, лямпу паставіў на вялікае бюро з чырвонага дрэва (вельмі тонкай работы, як заўважыў Сімон), выняў з кішэні ключ і, усё яшчэ не гаворачы ні слова, падышоў да сцяны, якраз насупроць таго месца, дзе сядзеў Сімон. Пачуўся меладычны звон пружыны, адкрылася невялікая дзверка. Пачулія адышоў убок, і Сімон пры святле лямпы ўбачыў у нішы жоўтыя стопачкі манет.

— Мая частка!—сказаў Пачулія.—Хочаш пералічыць?

— Не... — (Сімон пакашляў).—Не варта...

— Ну, тады не будзем часу марнаваць,—сказаў Пачулія, падкручваючы кноат у лямпе.—Калі ласка, кладзі сюды, на бюро...

Усё ішло па той праграме, якую намеціў Пачулія яшчэ ў Сімона... Спачатку ён акуратна пералічыў Сімонавы грошы, потым руска-азіяцкія мяшочкі апынуліся ў нішы. Пасля гэтага Пачулія сеў пісаць распіску і напісаў яе па ўсёй форме, з агаворкай, што Сімон мае права прад'явіць яе да спагнання толькі ў тым выпадку, калі будзе мець дакументальныя доказы несумленнай патраты кампан'ёнам Пачулія даверанай

яму сумы. Пад гэтай агаворкай ён папрасіў Сімона падпісацца. Сімон падпісаўся. Пачулія падаў яму распіску, і пакуль Сімон беражліва склаў яе неслухмянымі, дрыготлівымі пальцамі і схваў у кішэню камізэлькі, зноў пачуўся ціхі звон Саламонавай касы. Усе гэтыя аперацыі адбыліся хутка і ў поўнай цішыні. Пачулія пасунуў з кута другое, такое-ж крэсла і сеў насупроць, тварам у твар.

— Ну вось, мы і дайшлі да згоды, мой дарагі Сімон,— сказаў Пачулія.— І не толькі дайшлі, нават палову справы зрабілі! А цяпер паслухай пра ўсё астатняе...

І ён пачаў гаварыць. Праз нейкі час Сімон, які быў ужо супакойваўся, пачаў ёрзаць у крэсле і са два разы перарваў гутарку Пачулія. Памаўчаўшы, Пачулія гаварыў далей. Спакойна, разважна, дакладна ён расказаў усё ад пачатку да канца і спытаў, нарэшце, што наконт гэтага думае паважаны кампан'ён. Сімон якраз у гэты момант думаў, што распіска, якую даў яму Пачулія, варта столькі-ж сама, колькі любы кавалак загрэмзанай паперы, і што, здаецца, ён, Сімон Гамрэкелі, нарэшце-такі ўскочыў у добрае балота... Ён адказаў Пачулія, што хвіліну падумае. Тады Пачулія ўстаў і вышаў з пакоя, сказаўшы, што трэба распарадзіцца наконт вячэры. Сімон, застаўшыся адзін, пляснуў сябе далоняю па ілбе і застаўся сядзець нерухома, пазіраючы на сцяну, на тое месца, дзе зніклі замшавыя мяшчкі.

Гэта не была нават спекуляцыя. Гэта была пакража, і не абы чаго, а ваеннай маёмасці, і не проста так, а гэта была рызыкаўная работа. Недзе ў Батумскім порце стаяла недавыгружаная стотонная баржа. Недавыгружана яна была таму, што па інтэнданцкіх дакументах тавараў на складах аказалася роўна столькі, колькі патрэбна. Баржу адвялі ад прыстані і ў пэўным месцы паставілі на якар. Яе ахоўвала партовая варта, а інтэнданты шукалі пакупнікоў. Яны знайшлі Саламона Пачулія ці, правільней, Пачулія знайшоў іх. План Пачулія быў просты. Ён выплачвае грошы інтэндантам паводле ўгавору, а тыя зробіць так, каб было ціха, калі ўначы прыдзе буксір браць баржу. Буксір прыдзе з Паційскага порту (у Пачулія там ёсць добрыя знаёмыя), возьме баржу, прывядзе яе да паційскага ўзбярэжжа, куды-небудзь далей ад горада і за ноч тавар будзе выгружаны і звезены. Куды павязуць тавар, Пачулія не гаварыў. Сімон здагадаўся, што для Пачулія такія справы не навіна, бо ён казаў, што выгрузіць і схваць тавар—гэта ўжо не работа. Тавар быў рознародны: камплекты абмундзіравання, бялізна, сукно, афіцэрскі абутак, рамяні, сёдлы, пастромкі, хромавыя, юфтавыя і падэшавыя скуры, медыкаменты, з якіх найбольш было хіны;

потым усякая драбязя—мясныя, малочныя, рыбныя кансервы, галеты, папярсы і ўсяго не пералічыць, што ляжала ў чэраве баржы, чакаючы на гаспадароў. Усё гэта было запісана ў кніжцы Пачулія з дакладнасцю да адной штукі і да аднаго грама. Гэта быў добры тавар, замежнай работы, ён не ляжыцца, каб толькі прыбраць да рук. І вось, калі Сімон пачынаў думаць, як гэта ўсё зрабіць, і што будзе, калі іх зло-вьяць—яму рабілася цёмна ў вачах. Адступіцца-ж было нель-га, ды ён і не хацеў—пяцьсот процантаў былі відавочнымі.

Калі Пачулія ўвайшоў у пакой зноў, заклапочаны Сімон усё яшчэ сядзеў у крэсле і цёр далоняю лоб. Пачулія паблаг-ліва ўсміхнуўся, вельмі-ж мізэрна выглядаў ягоны кампан'ён у гэтую хвіліну.

— Ну, дык як, Сімон?..—сказаў Пачулія.—Падмазаць нам і машыніста, і матросаў, ці так абыйдзецца?

Сімон узяў галаву, глянуў на Пачулія і раптам засмяяўся ненатуральным дрыжачым смехам. Ён устаў, выняў распіску, якую быў выдаў яму Пачулія, падраў яе на дробныя кавалкі і развеяў са жмені на пакоі.

— Малайчына!—заўважыў Пачулія.—Ты, Сімон, усё-такі маеш галаву.

— Да якога д'ябла я з гэтай распіскай паткнуся,—з не-чаканай для сябе адчайнай вясёласцю сказаў Сімон.—Звя-зала нас нячыстая сіла, яна і развяза... Нічога я не ведаю ні пра машыніста, ні пра матросаў, як хочаш, так і рабі!

— Падмажам,—сказаў Пачулія.—А ты не бойся, гэтая справа лёгкая. Былі ў людзей і не такія афёры! Па пяць цыс-тэрнаў бензіну прападала і ніхто не ведаў, дзе і што падзе-лася. Дык то на рэйках! Куды ты з рэяк скочыш? Ззаду стан-цыя, наперадзе станцыя, а тут што? Адно толькі трэба асце-рагацца, каб у моры на які-небудзь французскі мінаносец не наскочыць, яны ля берагоў штодня плаваюць... Але-ж, гала-ву пры сабе маючы, і гэта не бяда. Цяпер самы такі час, каб зарабіць, Сімон! І людзі зарабляюць, можаш мне паверыць! Міністры і тыя крадуць, ды яшчэ як! Дальбог, я не здзіўлю-ся, калі газеты напішуць, што ўкрадзены ў Тбілісі самы важ-ны палац і цяпер міністрам няма ўжо дзе засядаць. Х-ха! Дык што мы горшыя за людзей? Пагрэем і мы рукі, пакуль усё дарэшты не расцягалі...

— Мне трэба за плантацыі адыграцца!..—усё з той-жа штучнай бадзёрасцю шчыра выказаў Сімон даўнюю сваю думку.—Ліха іх матары!

— Адыграешся!—сказаў Пачулія, беручы яго пад руку.— Пойдзем, павячэраем.

І ён павёў Сімона ў другі пакой, дзе стаяў багата ўбраны стол, ля якога завіхаўся Геху, майстар на ўсе рукі. Тут скончыліся апошнія Сімонавы ваганні.

III

Ні Гогіберыдзе, ні Андрэй Міхайлавіч, калі выходзілі з тэатра, не заўважылі ў натоўпе шчагалеватага, вёрткага чалавека ў цывільным. Вісарыён, мінуўшы асобаатрадчыкаў, азірнуўся і ўбачыў за шклом прыадчыненых дзвярэй, у тлуме, сярод многіх твараў, адзін добра знаёмы, з наглымі выпуклымі вачыма, з чорнымі, колцам закручанымі вусікамі. Чалавек гэты завяз у сцісненні ля дзвярэй, ён энергічна рухаў плячыма, прабіваючыся наперад. Вісарыён доўга не чакаў. Ён на хадзе развітаўся з інжынерамі, замяшаўся ў тлуме на тратуары, прайшоў некалькі крокаў побач з князем у чаркесцы, потым зайшоў за адзін, за другі экіпаж, што стаялі чарадой ля тратуара, і апынуўся на тым баку вуліцы, куды слаба дасягала святло ад тэатра. Ён добра бачыў усіх, што выходзілі з тэатральнага пад'езда. І ён бачыў таго, хто паляваў за ім. Той збег па прыступках, азіраючыся, пакручваючы ў руках тонкую тростку, абышоў натоўп глядачоў, што ўсё яшчэ ўзята спрачаліся між сабою, і пайшоў тратуарам направа. Праз хвіліну Вісарыён зноў убачыў яго. Цяпер ён вяртаўся назад, павольна ідучы вуліцай уздоўж рамізніцкіх пралётак, уважліва ўглядаючыся на гэты бок, дзе за кіёскам стаяў Вісарыён. Ён ішоў проста па ягоных слядах, як-бы чуючы іх нюхам. Ён перайшоў вуліцу якраз тым месцам, дзе перайшоў і Вісарыён. Цяпер яны былі не больш за два дзесяткі крокаў адзін ад другога. Вісарыён стаяў за кіёскам, сціснуўшы кулак. Сэрца трывожна білася. Ён ведаў, што зараз нельга ступіць ні на крок, што трэба стаяць на месцы і чакаць, пакуль шпik пойдзе. Ён ведаў, што вусаты франт тут не адзін, што адзіны ратунак — гэта смела заставацца ў іх акружэнні да пэўнага зручнага моманту. Ля пад'езду тэатра не сціхаў гоман, рухаліся экіпажы, крычалі рамізнікі, пад'ехаў нейкі багаты аўтамабіль. Шпik доўга стаяў пад дрэвам, аглядаючы асветлены натоўп. Па гэтым Вісарыён здагадаўся аб памылцы вусатага франта. Шпik думаў, відаць, што Вісарыён там, у натоўпе, і адышоўся знарок, каб лепш бачыць. Праз нейкі час цёмная постаць адышла ад дрэва. Плаўна рухаючы нагамі і прысядаючы, як на каньках, шпik перабег вуліцу. У той-жа момант Вісарыён адышоў ад кіёска, прайшоў уздоўж сцяны вялікага цёмнага дома і павярнуў у завулак. Асветлены будынак тэатра, натоўп, рух і гоман засталіся ззаду. Навокал была цішыня, цемра і толькі ўгары ясныя дрыжэлi зоры, сеючы над зям-

лэй цьмянае, няпэўнае святло. Вісарыён доўга ішоў цёмнымі вуліцамі і завулкамі, асцярожна ступаючы па вышчэрбленых тратуарах, па разламаным бруку. Горад цяжка спаў, мала дзе відаць было агеньчык у акне. У пустых вуліцах дзьмуў халодны вецер—грэмелі дахі, рыпелі вароты, форткі, шумелі дрэвы ў садах, бразгалі шыльды. Неспакойная была гэта ноч.

У адным з завулкаў, на ўскраіне, Вісарыён спыніўся, доўга слухаў, разглядаўся і, нарэшце, пастукаў у зачыненую акаяніцу невялікага дома. Калі ў вузкіх шчылінах бліснула святло, ён з палёгкай уздыхнуў, толькі цяпер адчуваючы, што вельмі стаміўся...

... Вісарыён Коркія жыву ў Тбілісі ад самай вясны. Ён прыехаў сюды з Батумі, неўзабаве пасля таго, як бацька правёў яго з таварышом Сандро Габісонія праз балоты да морскага ўзбярэжжа і Курыдзе ўзяў іх на парусны баркас. Тут было нялёгка. Заўсёды насцярожаны, часта галодны, без пэўнага прытулку, заўсёды адчуваючы небяспеку—так жыву тут Вісарыён. І гэта быў ужо не той задзірысты франтавік Бесо Коркія, які мог сказаць сустрэчнай шыкарнай даме крамяное слоўца, пхнуць кулаком пад бок захопленнага свабодамі заняпалага інтэлігенціка, ці спляжыць па вуху адкормленага гімназіста—гэта быў зусім інакшы чалавек. Вісарыён змяніўся і з аблічча і з натуры. Ён паспакайнеў, стаў удумлівы, разважны і толькі калі даводзілася яму выступаць на рабочых сходках—з ранейшай сілай праяўляўся ягоны гарачы характар. Але старэйшыя таварышы адобрывалі і гэтую рысу ў натуры Вісарыёна. Яны казалі, што з яго выйдзе добры тэмпераментны аратар і што трэба толькі як мага больш вучыцца. І ён вучыўся, шмат чытаў, спрабаваў пісаць артыкулы і іх друкавалі ў «Комунісце», працаваў у друкарні, выступаў на сходках і мітынггах, заўсёды шчасліва ўнікаючы пастак меншавіцкай ахранкі, дакладна выконваў партыйныя даручэнні. Нарэшце, партыйны камітэт, папярэдзіўшы Вісарыёна аб небяспецы, перавёў яго ў другі раён, з суровым загадам не рызыкаваць, і Вісарыён, каля трох тыдняў адсядзеўшы ў пакоіку таварыша, прадоўжваў работу ўжо ва ўмовах поўнай канспірацыі. Гэта была вышэйшая ступень суровай школы падпольшчыка-большэвіка. Часта адчуваў цяпер Вісарыён на сябе нечы цікаўны, блудлівы погляд, часта чуў за сабою нечыя неадступныя, насцярожаныя крокі. Але заўсёды ён спакойна абмяркоўваў становішча і знаходзіў выхад. Так паступова хлапец з глухой мінгрэльская вёскі, нядаўна яшчэ зухаваты салдацік з апалчэнцаў Каўказскай арміі, набываў веды і вопыт партыйнага байца.

Нянавісьць і любоў былі ягонымі спадарожнікамі, бо Віса-

рыён падзяляў свет на сяброў і ворагаў і больш ніякіх вымераў не ведаў. Іншым разам, спыніўшыся ўвечары на Галавінскім праспекце, ён аглядаў раскошныя экіпажы, што адзін за другім праносіліся міма. Гойдаючыся на падушках ландо, фаэтонаў, аўтамабіляў, ехалі ўладары багаццяў, біржавікі-спекулянты, іх слугі—гвардзейцы і ўрадавыя чыноўнікі, іх каханкі—ганарыстыя, вышеставаныя арыстакраткі. У ззянні ліхтароў, у белым святле фар кружыў гэты карагод багацця сапраўднага, не паказнога багацця, бо ў іх руках было ўсё, што меў народ... Кожны вечар пакідалі яны свае вызалачаныя логавы для гульні і забаў, і армія слуг служыла ім, штат ахранкі ахоўваў іх, яны забаўляліся ў тэатрах, балявалі ў багатых кабаках і пакуль што не баяліся панурай цішыні цёмнага горада. Вісарыён задыхаўся ад нянавісці, аглядаючы гэты наглы парад ворагаў. Як-жа ненавідзеў ён іх! Кроў паўставала ў ім, агнём апякаючы сэрца, рукі сціскаліся ў кулакі, крык быў гатовы вырвацца з горла! Яны кончыліся-б тут-жа, на месцы, на падушках сваіх экіпажаў, каб пачуцці Вісарыёна мелі матэрыяльную сілу... Так, Вісарыён Коркія, патамак прыгонных сялян, умеў адчуць нянавісць да тых, хто адвеку былі ворагамі яго...

Але ён быў большэвіком. Ён ведаў шляхі змагання, яму вядомы быў вопыт барацьбы. Ён асперагаўся неразважнасцей, умеў сябе стрымаць. Вісарыён сыходзіў з шумнага і небяспечнага праспекту ў цёмныя вуліцы. Ён ішоў міма панурых муроў, міма пахілых домікаў, і гэта была дарога да яго сяброў. Яго акружаў змрок і цішыня, глыбокі спакой начы, але ён ведаў, якая сіла тоіцца тут, у гэтых пахілых халупах, у панурых камяніцах рабочых казармаў, у гэтым змроку і цішыні. Ён стаяў блізка ля вытокаў гэтых сіл. З кожным днём ён бачыў, як усё вышэй узнімаецца хваля народнага гневу і абурэння. Краіна падобная была да расхваляванага мора, над якім яшчэ глуха грукоцучь грымоты, яшчэ цьмяняны, але ўжо грозныя блішчаць зарніцы на даяглядзе... Партыя большэвікоў працавала, рыхтуючы вызваленне вялікіх народных сіл, і Вісарыён Коркія ведаў, што блізка гэты час.

Гарэлі сяленні, падпаленыя карнымі атрадамі, палалі маёнткі, падпаленыя рукамі сялян. Забастоўкі фабрык і майстэрняў, этапы высылаемых з Грузіі, лік самагубстваў на Верыйскім мосце, расстрэлы, арышты, перапоўненыя турмы—дзiesiąткі тысяч беспрацоўных—усё гэта набліжала развязку, пагібель меншавіцкага ўладарства.

Смела ішоў Вісарыён цёмнымі вуліцамі ўскраіны—тут былі сябры, любоў і адданасць. Сяброў было больш, чым ворагаў, і нянавісць ягоная не была адзінокай, нават у пачуц-

нях сваіх ён адзінокім не быў. Так жыў Вісарыён Коркія ў Тбілісі...

Неўзабаве пасля ад'езду «дарагіх гасцей грузінскага народа», у Тбілісі пачалі пашырацца чуткі аб хуткім прыбыцці пасольства РСФСР. Меншавікі, баючыся адказнасці за шматлікія правакацыі і авантуры супроць рэспублікі рабочых і сялян, пастаўленыя перад фактам поўнай перамогі пролетарскай рэвалюцыі ў Расіі, ад самай вясны клапаціліся аб заключэнні мірнага пагаднення з РСФСР. Нарэшце, пагадненне было падпісана. Совецкі ўрад патрабаваў неадкладнага вызвалення з турмаў арыштаваных камуністаў і рабочых, легалізацыі камуністычнай партыі Грузіі, спынення тэрору. Меншавікі на гэта згадзіліся. Стала вядома, што з турмаў сапраўды выпускаюць камуністаў. Нарэшце, Вісарыён убачыў нумар сваёй партыйнай газеты без аніякага знаку пэнзарскага алоўка. Меншавіцкі друк запэўніваў у «любаві і пашане» да вялікай рабоча-сялянскай дзяржавы. Гэта мела вынікі. Найбольш асцярожныя замежныя і грузінскія спекулянты пачалі збірацца ў ад'езд. Ліквідацыя некаторых спраў выклікала неспакой на малакроўнай біржы. Прайшлі чуткі, што адна з прыватных замежных фірм дапамінаецца аб крэдытах. Трывогай павеяла ў багатых кварталах Тбілісі, узраслі надзеі ў сэрцах тысяч абяздоленых людзей. Прыезду пасла РСФСР чакалі з дня на дзень, з нецярплівасцю і хваляваннем.

Вісарыён сустраўся ў партыйным камітэце з першым сваім былым настаўнікам Сандро Габісонія. Ён чатыры месяцы адседзеў у турме і цяпер выглядаў дрэнна: жоўты твар, бяскроўныя губы, запалыя шчокі. Ён часта кашляў, і тады прыгожыя бліскучыя ягонныя вочы былі поўны пакутнага болю, нібы скардзіліся. Але сам Габісонія не скардзіўся. Калі таварышы, і ў тым ліку Вісарыён, пачалі распытваць яго пра здароўе, ён сурова сказаў, каб яго пакінулі ў спакоі, што ён прышоў сюды не для таго, каб слухаць спачуванні. Вісарыёну давялося гаварыць з ім не больш хвіліны. Сандро спяшаўся некуды, як заўсёды.

— Еду ў павет...—сказаў ён, суха пакашліваючы.—Ты як?

— Я нічога,—ажыўлена сказаў Вісарыён.—Цяпер, мусіць, будзе лепш, не трэба на кожным кроку асперагацца. Так надакучыла! Слухай, Сандро, гэта праўда, што ў паветах парткомы працуюць адкрыта?

Сандро насмешліва глянуў на Вісарыёна.

— Э! Ці не гатовы ты ўжо верыць у сумленнасць меншавікоў?—спытаў ён і раптам ажывіўся, узяў Вісарыёна за борт піджака, прыцягнуў да сябе:—Ты глядзі, заяц! Ты ўжо развесіў вушы?! Табе меншавікі палітычныя свабоды падаравалі?

Не будзь дурнем, Бесо, трымайся асцярожна, ведай: у іх хопіць духу ашукаць і нас, і рускіх таварышоў!..

На гэтым размова скончылася. Габісонія нехта паклікаў, ён вышаў у другі пакой, і Вісарыён больш яго не бачыў ні цяпер, і ніколі ў жыцці. Праз два месяцы большэвік Аляксандр Тэафілавіч Габісонія быў забіты ў Кутаісі, у Сагорыйскім лесе «пры спробе ўцякаць».

А перасцярогу ягоную Вісарыёну прышлося прыпомніць неўзабаве...

* * *

Сонца зайшло за горы. Велічная, пурпуровая зара ахінала неба. На ўзгор'ях, над горадам палымнелі яе водбліскі, жывым агнём сцякаючы па спадах уніз, афарбоўваючы дахі, пажоўклыя сады, загасаючы ў прыцемках вузкіх вуліц. Вечар быў ясны і светлы. У чыстым небе нерухома стаялі, ахопленыя пажарам зары, рэдкія кучаравыя воблакі. Быў ціхі час між днём і ноччу, маўчанне гор сыходзіла на горад, лёгкі змрок блукаў у паветры. На ўсходзе, у падножжа ўзгор'яў лягла ўжо густая засень. Але неба, яснае і чыстае, палымнела і мянялася, афарбаванае ў чырвань і сінь. Адкрывалася воку надгорная далячынь, неабсяжныя прасторы, удзень аслоненыя імглой, і абрысы дальніх вялізных гор, як цень начы, як скопішча грозных хмар, відаць было на гарызонце.

Гэтай вячэрняй парой на балконе аднаго з дамоў на Арцішчаўскай вуліцы стаяў поўнамоцны пасол РСФСР Сяргей Міронавіч Кіраў. Пад лёгкім ветрам лунаў над домам прасякнуты святлом зары чырвоны сцяг. Невялікі пляч перад домам і вуліца былі запоўненыя народамі. Чуўся глухі, незмаўкаемы гоман, узнікалі воплескі і воклічы, рухаўся і хваляваўся перапоўнены рознароднымі пачуццямі вялізны натоўп. Ён увесь час павялічваўся. З усіх канцоў горада спяшаліся сотні людзей—рабочыя Тбілісі ішлі вітаць пасла вялікай дзяржавы рабочых і сялян.

Калі Вісарыёну ўдалося дабрацца да пляца, Кіраў ужо гаварыў. Далей нельга было ступіць ні на крок. Вісарыён застаўся стаяць на ўскраі тратуара, апіраючыся на плечы суседзей. Учужь хоць адно слова з прамовы пасла—было нельга. Часта грымелі воплескі, там і тут гучэлі прывітанні, і натоўп увесь час гуў і варушыўся, і калі крыху ападаў гоман і Вісарыёну здавалася, што ён невыразна чуе голас, нейкае адценне голасу прамоўцы—авацыі з новай сілай пачыналіся зноў. Пасля тыя, хто стаяў бліжэй, пачыналі пераказваць словы пасла, і зноў узнікаўся прыглушаны гул шматлікіх галасоў.

Вісарыён, усхваляваны і ўзрадаваны, не адрываючыся, глядзеў на Кірава. Пасланец перамогшага рускага пролетарыята, адзін з арганізатараў вялікай перамогі, выдатны араатар і баец стаяў тут, перад тысячамі сяброў і ворагаў, вітаючы заняволены грузінскі народ, ён узносіў высока руку і імкліва апускаў яе, падкрэсліваючы закончаную фразу, ён апіраўся на бар'ер балкона, нахіляўся наперад, як-бы хацеў убачыць у твар кожнага з тых, што воплескамі і дружнымі воклічамі адказвалі на яго прывітанні. З вялікай сілай узрастала авацыя, і Кіраў, папраўляючы раскіданыя ветрам непакорныя валасы, адступаў на крок, іншым разам азіраўся і нешта гаварыў да тых, што цесным гуртком стаялі на балконе за яго плячыма, адварочваўся і зноў чакаў, пакуль сціхне шум. Ён аглядаў горад, які адкрываўся ў змрок, горы, на якіх дагасала ўжо чырвань зары, ён стаяў з высока ўзнятай галавой, пасол пролетарскай рэвалюцыі. І тысяча поглядаў крыжаваліся на ім: адкрытую радасць надзеі, любоў і захапленне пасылалі яму погляды тысяч сяброў, і цяжкую, лютую, бяесільную нянавісьць пасылалі яму погляды ворагаў, бо не адны сябры прышлі на Арцішчаўскую вуліцу сустрэць пасла РСФСР. І ён пэўна ведаў і адчуваў гэта, стоячы на балконе адзін перад вялікім натоўпам, пад сцягам, авеяным славай вялікай рэвалюцыі, і ворагі пэўна адчувалі сілу ягоную, бо яны маўчалі, яны не адважваліся і не маглі ўзняць голас.

Але яны дзейнічалі інакш.

Нехта асцярожна даткнуўся пляча Вісарыёна і ціха спытаў:

— Скажыце, калі ласка, хто гэта гаворыць?

— Таварыш Кіраў,—не адварочваючыся, адказаў Вісарыён.— Пасол.

І раптам рука, што так далікатна краналася пляча, з усёй сілы сціснула яго. Здзіўлены Вісарыён азірнуўся і ўбачыў выпуклыя злыя вочы, вусы, закручаныя колцам, гладкі круглы падбародак. Ён адразу-ж падаўся ўбок, штурхаючы суседзяў, спрабуючы вызваліць плячо. На яго грузна ўсеслі ззаду, і нечыя дужыя рукі сціснулі шыю, як абпугі. Вісарыён задыхнуўся, кругі пайшлі перад вачыма, ён таргануўся з усіх сіл, і на момант аслабеў ціск дужых пальцаў.

— Пусці!—з тугой прастагнаў Вісарыён.—Таварышы... на помач!..

Яго моцна ўдарылі па галаве, схапілі за рукі, некуды пачыгнулі, штурхаючы, потым пхнулі наперад з такой сілай, што ён усім целаў ударыўся аб сцяну, і калі Вісарыён крыху апрытомнеў—убачыў сябе абкружаным незнаёмымі, сярод якіх быў той, ад якога так быў шчасліва збавіўся ў тэатры.

Вісарыён стаяў, прыціскаючыся да сцяны, з рассечанага брыва цёплым струменем сцякала па шчацэ кроў. Ён не мог павярнуць галавы, так балела знямелая шыя. На тратуары адразу стала пуста. Вісарыён бачыў, як крайнія ў натоўпе азіраюцца на яго, перашэптваюцца між сабой, але яго заразжа схапілі пад рукі і пацягнулі прэч. Млявая слабасць зноў ахапіла Вісарыёна, ён то схіляў галаву, то ўзняў яе і тады бачыў натоўп, вуліцу, дамы і ўсё зноў засланяла імгла. Ачнуўся ён як след толькі ў нейкім завулку. Чужая рухавая рука спрытна абмацвала ягоныя кішэні, ён стаяў ля паркану і адзін з трох незнаёмцаў падтрымліваў яго.

— Нічога няма,— сказаў той, што шукаў—шпік з закручастымі вусамі.— Пусці яго, хай сам ідзе. Ідзі, сабака, і не ступі лішняга кроку...— Ён паказаў маленькі чорны рэвальвер:— Мы цябе на рэшата зробім! Папаўся ўсё-ж, гадзюка. Ну! Марш!

Яны пайшлі—Вісарыён наперадзе, асобаатрадчыкі—ззаду. Рэдкія пешаходы, якія трапляліся насустрач, яшчэ здалёк сыходзілі на брук і ніводзін з іх не глянуў на Вісарыёна: гэта было небяспечна і, акрамя таго, арыштаваны і канваіры ў цывільным былі звычайным відовішчам на вуліцах Тбілісі. Яны сышлі ўніз эвілістым завулкам. Завярнулі направа і вышлі на ўзбярэжную Куры. Тут павеяў вецер, і Вісарыёну стала лягчэй. Ён асцярожна дакрануўся далонню да шыі. Галавы павярнуць было нельга—жылы набраклі, успухлі, але млявасць паступова праходзіла, сціхаў шум у вушах.

— Што, памулялі карак?— пачуўся ззаду гугнявы голас.— Гэта яшчэ толькі рэпетыцыя. Вось пачакай, мы цябе завядзем у цырульню.

Асобаатрадчыкі зарагаталі. Вісарыён моўчкі ішоў наперад. Згушчаўся змрок, глуха шумела бурлівая Кура. На тым беразе панура ўзвышаліся ў вячэрнім небе чорныя вежы турэмнага замка Метэхі. Вісарыён ужо ведаў, што яго вядуць туды. Ён з тугой глядзеў на гэтыя чорныя мury, на высокія сцены, на абрывісты спад Метэхскай скалы, пад якой грывела і пенілася Кура... і раптам ён прыпомніў насмешлівы погляд Сандра Габісонія.

— ... Не будзь дурнем, Бесо, ведай: у іх хопіць духу ашукаць і нас і рускіх таварышоў...

Ззаду чуліся неадступныя крокі асобаатрадчыкаў. Вісарыён заскрыпеў зубамі. Уцякаць нельга, позна. Вельмі доўга ён быў непрытомны, напоўздушаны. Вось мост. Зараз налева і тут-жа сцены Метэхі.

— Налева!— у той-жа момант скамандавалі ззаду, і Вісарыён пачуў прыспешаныя крокі. Двое здагналі яго і пайшлі

побач. Кура шумела ўнізе, пад нагамі—яны ўзышлі на мост, Вісарыён скосу глянуў уніз на ўспененыя хвалі, што кідаліся ў змроку, грымлівыя, лютыя... Скочыць з мосту—смерць, не выплыць ніколі... Ды і нельга, асобаатрадчыкі ідуць па-абапал.

— Папаўся...—думаў Вісарыён.—Папаўся... Заяц...

І зноў успомніў ён Сандро Габісонія, свайго друга і настаўніка, сваіх таварышоў падпольшчыкаў, цесны, дымны пакоік парткома, родныя, блізкія твары... Кожны з іх гатовы быў-бы рызыкаваць жыццём, каб вызваліць Вісарыёна, і ён быў-бы гатовы аддаць жыццё за кожнага з іх... Адзінства, баявая дружба, партыйнае баявое брацтва... Ці ведаюць яны, ці бачыў хто? Не, напэўна, бо тады-б не ўдалося ўзяць яго з натоўпу. Можа заўтра, ці яшчэ пазней, даведаюцца таварышы пра ягоны арышт...

Мост скончыўся. Велізарнай чорнай скалой узвышаўся Метэхі над вузкай вулічкай, і яна крута ўзнімалася ўгору, абвінаючы падножжа замка. З гары насустрач грукала па выбітым бруку нейкая павозка. Асобаатрадчыкі, што ішлі побач, узялі Вісарыёна за рукі. Трэці ішоў ззаду, ледзь не наступваючы яму на пяты. Раптам сцямнела. Замак засціў дагасаючае неба, у завулках ляжала змрочная засень. Павозка праехала міма. Гэта была абозная двуколка, салдат вёў мула на повадзе і нешта крыкнуў, мінаючы іх. Асобаатрадчыкі мацней сціснулі рукі Вісарыёна, ён азірнуўся і ўбачыў рэдкія агні горада за ракой і цьмяную чырвоную пасму зары на сіне-зялёным гарызонце над цёмнымі, панурымі ўзгор'ямі. Больш Вісарыён не азіраўся, а глядзеў проста перад сабою, у змрок вузкай, забруджанай вуліцы, якая вяла да варот Метэхі.

І яны неўзабаве прадсталі перад ім, іржавыя жалезныя вароты, асветленыя цьмянай, аплеценай дротам лямпкай, з нізкай форткай, з акенцам, забраным у краты. Адзін з асобаатрадчыкаў пазваніў, за кратамі адсунулася заслонка, нехта глянуў адтуль і неўзабаве жалезная фортка бяшумна адчынілася. Вісарыён, спаткнуўшыся аб высокі жалезны парог, са знібеючым сэрцам ступіў на двор турмы.

Слаўная гэта была дарога... Некалі, шмат гадоў таму назад, перакрочыў гэты парог Максім Горкі, пясняр рэволюцыйных бур, прарок перамогі. Тут ішоў Камо і многія, чые імёны аздобілі гісторыю вялікай барацьбы, прайшлі гэтай дарогай за муры Метэхі.

У вялікай трывозе, з глыбокім туглівым пачуццём беспараднасці ўзышоў на двор турмы Вісарыён, які ўпершыню трапіў у палон да сваіх ворагаў...

У камеры Вісарыёну доўга быць не давялося. Ён пастаяў ля дзвярэй, разглядаючыся ў дымным змроку, потым прысеў на рог нар. Тут было шмат людзей, усе яны курылі, гутарылі, недзе ў куце хтосьці спяваў паціху, нейкі армянін плаксівым нудным голасам увесь час скардзіўся. Па размовах Вісарыён пазнаў, што большасць тут—рознага роду злодзеі і рыначныя спекулянты валютай і наркотыкамі. На яго, калі ён увайшоў, ніхто не звярнуў увагі, толькі з верхняга яруса, з-пад самай столі нехта ахрыплым голасам сказаў:

— Свежанькі!

Пасля да яго падсунуўся той, што скардзіўся ўвесь час.

— Гэта не я прадаваў,—гаварыў ён з выразным акцэнтам,—гэта брат мне прывёз парашок, хіба я ведаю, які гэта парашок? Прыходзіць начальнік, важны начальнік, кажа: «Аршак, дай панюхаць.. Што панюхаць? Каб ты... я не скажу, што панюхаў... У мяне сям'я: пяць дачок, жонка і цёшча Саценік... Яна ў мяне за гаспадыню... Я бедны чалавек, начальства слухаю і баюся. Цёшча кажа—Аршак, ён хоча панюхаць парашку, вазьмі з яго колькі трэба... Я даю яму парашок, думаю сабе: нюхай, каб табе храпы разарвала, толькі заплаці, бо брат казаў—гэта грошай варта... Вай! Ён панюхаў.—І бярэ мяне за каўнер... Прапаў Аршак!

— Эй, сціхні!—крыкнулі згары.—Праб'ю галаву, надакучыў!

Было цьмяна, душна, стаяў незмаўкаемы гоман. У камеры было найменш поўсотні чалавек. Армянін увесь час насядаў на Вісарыёна, а той адсоўваўся далей, у кут, і нарэшце, нехта з тых, што ляжалі на нарах, ля сцяны, моўчкі пхнуў яго каленам у бок. Тады Вісарыён, раптам зазлаваўшы, крыкнуў на армяніна.

— Ідзі прэч! Што табе трэба?

— Ты дай яму ў дзюбу!—параілі згары.—Так ён не адчэпіцца! Эй, Аршак, годзі блазнаваць, бо зараз я злезу!

Нарэшце, Аршак адышоўся. Пад столлю напоўніліся жоўтым цьмяным святлом закрытыя сеткамі лямпкі. Крыху праяснела ў гэтым дыме і сцісненні, і гоман узняўся з большай сілай. Тут людзі не гаварылі, як гавораць звычайна, а амаль што крычалі, і кожны выхваляўся перад другімі сваёй бадзёрасцю, весялосцю і дасціннасцю. Гэта было нейкае агалцелае ненатуральнае ажыўленне. Вісарыён больш не прыслухоўваўся да іх гутарак, ён адчуваў сябе чужым у гэтай грамадзе і моўчкі сядзеў у сваім кутку ля абшарпанай, забруджанай печы.

Раптам шырока расчыніліся дзверы і з асветленага калідора гулка крыкнулі:

— Вісарыён Коркія, выходзь!

— Гэй, Коркія, мама кліча!—закрычалі на нарах.—Дзе той Коркія! Ах, малайчына Коркія, дайце глянуць на яго!

Вісарыён устаў і пайшоў да дзвярэй.

— Бесо!—раптам пачуў ён ззаду нечы голас.—Бесо, пачакай! Стой, кажу табе!..

Вісарыён спыніўся. З нар злазіў нейкі незнаёмы чалавек, аброслы барадой, у абтрэпанай світцы, босы.

— Гэта-ж ён мяне ўдарыў у грудзі каленам... — падумаў Вісарыён. — Хто гэта?

Шлёпаючы босымі нагамі па бруднай цаглянай падлозе, чалавек падбег да яго.

— Бесо! Дарагі мой! — закрычаў незнаёмы, хапаючы Вісарыёна за рукі.—Гэта ты, Бесо?! Ну, што-ж ты на мяне глядзіш? Я — Элія... Элія Бакучава! Мы-ж з табой раслі разам, гулялі разам!..

— Элія!.. — здолеў толькі сказаць Вісарыён. — Элія!..

Ніякага падабенства не было ў гэтым мізэрным, страшэнна худым чалавеку да Элія Бакучава, якім памятаў яго Вісарыён. Элія раптам заплакаў, закрываючы твар рукавом світкі, апранутай на голае цела.

— Збілі да поўсмерці, здароўе аднялі...—шаптаў ён, усхліпваючы, — цяпер у турмах гнояць, гоняць у магілу... Мяне ўчора прывезлі з Кутаісі, з турмы. Канец мне, Бесо!

— Вісарыён Коркія, — раўнулі ў калідоры. — Выходзь!

— Бесо! — стрымліваючы сябе, ужо цвёрдым голасам сказаў Элія, — горасная, нешчаслівая вестка... Бацька твой — Арцём памёр на мінулым тыдні, у пятніцу...

— Што?! Памёр?!..

— У Кутаісі, у турме... На маіх руках памёр...

— Вісарыён Коркія! — крычалі ў калідоры. На парозе з'явіўся наглядчык у зялёным англійскім шынялі са звязкай ключэй у руках, а за ім салдаты. У камеры прыціхла. Усе з цікаўнасцю пазіралі на дзівака Коркія і чакалі, што з гэтага выйдзе.

— Мы з ім тры з паловай месяцы адседзелі ў Кутаісі...—спяшаючыся гаварыў Элія. — Ён саслабеў і памёр... Лёгка паміраў, заснуў... Цябе ўспамінаў, Міха, малога Ваню... усіх... Бедаваў, як жыць будзеце... Сабакучаво спаліў асобы атрад... Тапурья забілі... О, гора, Бесо! У мяне больш няма сіл... Выйдзеш на волю — прашу: ідзі да начальства, старайся, каб мяне выпусцілі, а то я тут загіну...

Нечыя рукі схапілі Вісарыёна ззаду за каўнер, за плечы. Яго не вывелі, а выкінулі ў калідор, так што ён ледзьве ўтрымаўся на нагах. І зноў моцна ўдарыўся аб сцяну. У камеры зарагаталі.

— Бывай, Бесо! — крыкнуў Элія, і дзверы з лязгам зачыніліся.

— Ты што? — спытаў наглядчык, падступаючы да Вісарыёна. — Ты хочаш, каб я цябе навучыў хадзіць, сабачы вырадак? А? Шчасце тваё, што начальства цябе кліча, а то я павучыў-бы.

Вісарыён спакойна пазіраў на яго, нібы не разумеючы ні слова з таго, што ён гаворыць. Салдаты пераглянуліся. Нарэшце, і наглядчык заўважыў, што гаворыць дарэмна.

— Гэта нейкі дурань! — сказаў ён. — Вядзіце!

Ён рушыў першы, салдаты следам давялі Вісарыёна, які паслухмяна ішоў за імі, не думаючы цяпер ні аб тым, куды яго вядуць, ні аб тым, што будзе далей.

— ... У пятніцу на мінулым тыдні...—чуў яшчэ ён словы Элія...—у турме, у Кутаісі...

Яны доўга ішлі пустымі, гулкімі, забруджанымі калідорамі, потым наглядчык спыніўся.

— Стой! — сказаў ён да Вісарыёна. — Знімі шапку! Ох, я цябе навучу!

Вісарыёна ўвялі ў заліты белым святлом прасторны і багата ўбраны пакой. Яго правялі па мяккай дарожцы да вялікага стала, за якім сядзеў чалавек у мундзіры з нейкім абвіслым тварам: шчокі, бровы, вусы, тоўстая ніжняя губа, усё неяк сплыло ўніз на гэтым кіслым грэблівым твары. Толькі вочы былі вельмі жвавыя і вострыя, з вёрткімі чорнымі зрэнкамі — яны, насцярожаныя і ўважлівыя, паблісквалі з-пад прыпухлых павек.

— Асобаатрадчык...—абыякава, як аб нечым пабочным, падумаў Вісарыён.

Яго пакінулі стаяць аднаго перад сталом, застаўленым усякімі бронзавымі і срэбнымі прыладамі, тэлефоннымі апаратамі і іншымі рэчамі. Наглядчык і салдаты адышлі да парогу. Асобаатрадчык, склаўшы рукі на жываце, адкінуўшы тулава на спінку крэсла, амаль ужо лежачы, пільна аглядаў Вісарыёна, а той зусім абыякава пазіраў на яго. Ні малейшага знаку неспакою не было на смуглым хударлявым твары цёмнавалосага маладога чалавека, ён быў як-бы задуманы нечым, нібы аб нечым тужыў і нешта падобнае да сумнай усмешкі асвятляла яго твар. Так выглядае чалавек у часе

спакою і адпачынку. Толькі рассечанае брыво і запэцканая ў кроў шчака парушалі гэтае ўражанне.

— Прозвішча і імя? — незаволена сказаў асобаатрадчык, беручы са стала папку з паперамі.

Вісарыён адказаў. Губа начальніцкая адвісла зусім, вочы заплюшчыліся. Ён перагортваў паперы, здавалася, вобмацкам, не бачучы іх.

— Мінгрэлец? — спытаў ён, мусіць для таго толькі, каб спытаць, і Вісарыён яму не адказаў. Чорныя вочкі хутка глянулі і зноў схаваліся пад адрузлымі павекамі.

Пачуліся мяккія крокі і прыглушаны пушыстымі дыванамі звон шпораў. Тонкі афіцэр з аксельбантамі, з даўгой прылізанай галавой, падышоў да стала, пасунуў вялікае крэсла і сеў, аглядаючы свае ружовыя пазногці. Ад яго моцна пахла парфумай. Вісарыён азірнуўся. Паабাপал дзвярэй навывцяжку стаялі салдаты, наперадзе іх наглядчык. Нарэшце, Вісарыён адчуў, што тут адбываецца нешта важнае і значнае для яго. Ён асцярожна глянуў на чалавека за сталом. Той ляніва перагортваў паперы і, нахмурыўшы лоб, ссунуўшы свае абвіслыя бровы, нешта абмяркоўваў. Другі, у крэсле, усё яшчэ аглядаў свае пазногці.

— Вось што, Вісарыён Коркія...—сказаў, нарэшце, асобаатрадчык, кладучы паперы на стол. — Размова наша будзе кароткая, але сур'ёзная. Эй, вы там! Выйдзіце ў калідор! Марш!—ён пачакаў, пакуль наглядчык і салдаты вышлі, і ўстаў. — Калі ты скажаш нам усе прозвішчы, якія ведаеш, усе адрасы і, галоўнае, усе вашы планы, якія вядомы, — можаш ісці адгэтуль адразу, і надалей быць спакойным: мы не забываемся на людзей, якія нам зрабілі паслугу. Калі-ж не, — выбачай, нічога добрага ад нас чакаць табе не выпадае... Коратка і ясна, па-вайсковаму — тры хвіліны. Я чакаю, Вісарыён Коркія...

— Схавай гадзіннік! — сказаў Вісарыён, і яго самога здзівіла, што сказаў ён гэта спакойным, роўным голасам.

— Што?

Асобаатрадчык, апіраючыся на стол, нахіляўся бліжэй да Вісарыёна. Цяпер Коркія зусім блізка бачыў адрузлы, маршчыністы твар з чырвонымі жылкамі на пераносі. Маленькія вочкі як-бы тлелі пад цяжкімі павекамі. Той, што сядзеў у крэсле, устаў і, мякка ступаючы, падышоў і спыніўся недзе збоку. Вісарыён не азірнуўся. Гатовы на ўсё, ён цвёрда пазіраў у скарэжаны злоснай грымасай, адрузлы твар. Ён не адчуваў ні асаблівай злосці, ні вялікага хвалявання. У гэты раптуючы момант знайшлася ў ім нейкая спакойная сіла, і яна

трымала яго. Раптам ён са здзіўленнем убачыў, як парушыліся маршчыны, уздрыгнулі бровы асобаатрадчыка, знікла гнеўная грымаса, і, асядаючы ў крэсла, ён засмяяўся.

— Ах, Коркія! — сказаў ён, разводзячы рукамі і пазахаючы. — Ды ты-ж заядлы, Коркія!.. Ну, што-ж! Мы схаваем гадзіннік і скончым гэтую гульню... Паручык зоймецца з табой, можа адумаешся.

— Мне надакучыла, палкоўнік, — высокім, жаночым голасам сказаў афіцэр, і зноў пачуліся ягонныя мяккія крокі і звон шпораў. — Кожны раз адно і тое-ж самае...

— Што-ж рабіць... — адказаў палкоўнік, вымаючы са скрынкі сігарэту. — Што-ж рабіць! Няма рады!.. Трэба пастарацца, каб ужо больш не турбаваць паважанага Коркія. Ды вы збірайцеся, паручык, калі ласка...

Ён азірнуўся на акно, закрытае шторай, і паціснуў адну з кнопак на рагу стала. Адчыніліся дзверы, і ўвайшоў наглядчык з салдатамі. Вісарыён моўчкі стаяў на тым-жа месцы. Ён быў абураны, нават збянтэжаны. Тут усё было штучным, акторствам: нянавісьць, якую разыгрываў перад ім палкоўнік, так натуральна, што Вісарыён кожную хвіліну чакаў стрэлу ці ўдару, незразумелая гутарка з афіцэрам — усё было фальшывым, не вартым, каб на гэта адказвалі-б шчырымі чалавечымі пачуццямі. Толькі небяспека была сапраўднай — яна крылася ў кожным слове, у кожным руху гэтых людзей. Адчуваючы гэтую фальшывасць і небяспеку, абураны тым, што прыняў фальш за праўду, і не ведаючы, як трымацца далей, калі ўсё гэта будзе яшчэ прадоўжвацца, Вісарыён насцярожана пазіраў на змаршчастага асобаатрадчыка. Але той больш не зважаў на яго. Ён сабраў паперы, якія пераглядаў дагэтуль, скруціў іх у жмут, кінуў у кошык пад стол, зрабіў наглядчыку нейкі знак рукой і коратка сказаў:

— Вывесці!

Вісарыёна вывелі з асветленага пакоя ў поўцёмны калідор. Цяпер наглядчык не ішоў наперадзе, як раней, а побач з ім, салдаты крочылі ззаду. Так сышлі ўніз па каменных гулкіх усходах і апынуліся ў другім калідоры, яшчэ больш цёмным. Тут Вісарыёна паставілі ў тупіку, ля забранага ў краты акна, салдаты пасталі паабапал, а наглядчык прахаджваўся перад імі — два — тры крокі назад і ўперад. Вісарыён заўважыў, што канвойныя з нейкай сур'ёзнай цікаўнасцю, украдкам, пазіраюць на яго, пераглядаюцца між сабой і хаваюць вочы, як толькі ён зірне на іх.

— Што за ліха! — падумаў Вісарыён. — Ну, допыт быў для формы, гэта ясна: паперы ён кінуў пад стол, таго, мусіць,

і варты былі яны, нічога ён з іх не вычытаў. Але што-ж цяпер будзе, навошта яны мяне тут паставілі? І чаму яны так пераглядаюцца?

На гэтыя пытанні адказаў не было. У калідоры ніхто не з'яўляўся, чуліся толькі ў гулкай пустэчы адзінокія крокі наглядчыка. Ішоў час. Вісарыён чакаў, насцярожаны і пільны, яго трывожылі гэтыя погляды і стрыманая, схаваная нервонасць канваіраў.

Праз нейкі час пачуліся лёгкія крокі і звон шпораў. Наглядчык кінуў хадзіць і стаў каля сцяны, салдаты падступілі бліжэй да Вісарыёна. З'явілася высокая постаць у бурцы, той тонкі паручык з жаночым голасам. Ідучы, ён махнуў рукой, звярнуўся і знік у нейкіх дзвярах.

— Выходзь! — сказаў наглядчык.

Ідучы, Вісарыён выразна ўчуў, як уздыхнуў адзін з салдатаў і другі нешта сказаў ціхім шэптам. Вісарыён азірнуўся. Чорнабровы, смуглы хлапец з адкрытай спагадай глядзеў на яго. Другі, старэйшы, з ружовым шрамам на падбародку, нахмурыў бровы, паказваючы вачыма на наглядчыка.

— Што гэта?—падумаў Вісарыён.—Што тут будзе такое? Ён сказаў: «Паручык зоймецца з табой...»

Далей Вісарыён не думаў. Ён яшчэ не ведаў і не хацеў здагадацца. Сціснуўшы кулакі, перамагаючы прыкрыя дрыжкі, што нечакана асыпалі холадам цела, ён пераступіў парог. Паваяла свежае паветра, па каменных прыступках чуліся цяжкія крокі наглядчыка і салдат. Узвігнула пружына дзвярэй, наглядчык стаяў пры іх, прапускаючы Вісарыёна і канвойных на двор.

На дварэ яны зноў цесна абступілі Вісарыёна, ён не мог паварушыцца нават, каб не крануць канвойных. Тут быў змрок. Панура ўзвышаліся чорныя сцены муроў, двор быў цёмны і вузкі, як скрыня. Пасля, аглядзеўшыся, Вісарыён заўважыў, што шэры брук цымяна паблісквае і на ім лёгкія ляжаць цені. Ён узяў галаву і над камяніцамі Метэхі ўбачыў светлае, зорнае неба і бледны серп маладога месяца.

Пачуліся гулкія крокі. З глыбі двара ішло некалькі чалавек. Калі яны наблізіліся, Вісарыён убачыў трох салдат у шынелях з вінтоўкамі. Недзе адчыніліся дзверы, бліснуў прамень святла і знік. Тыя, што ішлі, загаманілі між сабой упоўголаса...

—У каменданцкую... — учуў Вісарыён урывак фразы, але салдаты, падыходзячы, змоўклі.

— Кікодзе!—сказаў адзін тонам загаду, пэўна старшы.—

Ідзі ў каравульнае, зменьвацца... А ты пойдзеш з намі. Пры-
выкай да службы. А дзе той? Ага, тут!

Старэйшы з Вісарыёнавых канвойных закінуў вінтоўку за
плячо і адразу знік у змроку двара. Наглядчык нешта спытаў
паціху ў таго, што распараджаўся, і таксама пайшоў некуды,
пабразгваючы ключамі.

— У каменданцкую? — сам сябе спытаў Вісарыён. —
Дык што-ж, высылка?..

— Ну, пайшлі, — скамандаваў старшы. — Трымайцеся па-
радку, у нагу ісці, буйвалы!

Вісарыёна павялі. Ён зноў убачыў нізкую, жалезную фор-
тку, лямку за кратамі панурага вартаўніка. Наглядчык стаяў
пры самым парозе і, калі Вісарыён праходзіў, глянуў на яго
пільна, як-бы хацеў запамятаць у твар. На вуліцы чуўся гру-
кат падкоў па бруку. Пераступіўшы парог, Вісарыён убачыў
афіцэра на кані. Ён папраўляў бурку, конь не стаяў, гара-
чыўся, нацягваў повад.

— Фельдфебель, — праспяваў высокім голасам афіцэр. —
Не адставаць!

— Слухаю, батоно! — адказаў фельдфебель. — Пастроі-
ца! — Два наперадзе, два ззаду... Эй, ты! Ідзі як след, сту-
піш не так, — закалю на месцы! Марш!

Яны пайшлі напоўбегам. Ісці з гары было лёгка і на зава-
роце вуліцы яны здагналі афіцэра. Тут было светла. Цьмяны
водбліск месяца і зор ляжаў на бруку, на дахах дамоў. І Віса-
рыён, ідучы той-жа дарогай, якой прышоў сюды, убачыў ця-
пер інакшы горад. Тады, калі ён, узыходзячы на ўзгор'е Ме-
тэхі, азірнуўся, тады тлела, дагасаючы, сумная зара. Горад,
пануры і цёмны, ляжаў скрыты засенню гор. Цяпер, у блакіт-
ным змроку, у дрыготлівым святле безлічных зор, лёгка ўзно-
сіліся ўгору дамы і вежы, паблісквалі купалы сабораў, на ма-
заічным мінарэце мячэці Османа, на прыстых сценах лазняў
Орбеліяні, адгэтуль можна бачыць было, як мяняецца,
трапеча зыбкае бледнае святло зор і маладога месяца.
Відаць былі на шэрых хрыбтах узгор'яў старыя руіны.
Нібы дым плыў над горадам — то драмалі ў ціхай начы пу-
стыя, восеньскія сады. Веяў халаднаваты вецер, гучна шу-
мела Кура ў сваіх стромых, скалістых берагах...

Вісарыёну стала лягчэй, хаця не адступілася яшчэ небя-
пека, хаця, як і раней, знібела сэрца пры кожным успаміне аб
страце. Муры, магільная цішыня, што прыгняталі волю і думкі,
адышлі. Перад вачыма быў шырокі свет, аваяны святлом зор,
знаёмы горад, жыццё. Горшае за страх туглівае пачуццё адзі-
ноцтва і бездапаможнасці — знікла.

Афіцэр павольна з'язджаў да мосту, увесь час схіляючыся то на адзін, то на другі бок сядла, наглядаючы за тым, як ступае конь. У гэтым было нешта супакойваючае, будзённае, мірнае. Салдаты ішлі ў нагу лёгка і, як здалося Вісарыёну, весела.

— Ну, што-ж, — падумаў Вісарыён, — высылка, дык высылка... Праз два тыдні зноў буду тут. Але тады ўжо вы мяне так лёгка не возьмеце! Гэта мне да старасці навука!

Яны ўзышлі на мост. Вісарыён азірнуўся на Метэхі, які так шчасліва і хутка пакінуў. І зараз-жа ўспомніў ён Элія Бакучава, бацьку, і туга зноў кальнула ў сэрцы. Унізе кружылі і кідаліся грымлівыя, успененыя хвалі. Мост прайшлі хутка. І тут афіцэр азірнуўся і пусціў каня шпарчэй. Салдаты прыбавілі кроку.

— Што-ж гэта? — устрывожаны, падумаў Вісарыён.

Для таго, каб папасці на адну з цэнтральных вуліц, дзе было каменданцкае ўпраўленне, трэба было звярнуць направа. Афіцэр паехаў вуліцай налева. Падковы часцей зацокалі па бруку. Вуліца ўзнімалася ўгору, салдаты спяшаліся з усіх сіл, і Вісарыён таксама, і ўсё-ж яны адставалі ад афіцэра. Калі яны, задыханыя, разгарачаныя, нарэшце, апынуліся на версе на скрыжаванні двух вуліц, Вісарыён зноў убачыў, што афіцэр заварачвае налева.

Тады з'явілася здагадка, але Вісарыён адагнаў яе... Проста яны абмінаюць ажыўленыя вуліцы, ідуць кружнай дарогай, бо аказалася, што час яшчэ не позні; у цёмных вуліцах чуваць былі галасы, сустракаліся прахожыя, у вокнах там і тут відаць было святло, недзе нават грала зурна і чулася песня. Гэта вельмі здзівіла спачатку Вісарыёна, бо ён думаў, што ўжо канцаецца ноч, і горад здалёк выдаўся яму ў глыбокім сне; аказалася-ж, што ён у Метэхі прабыў, пэўна, не больш за дзве гадзіны... Вось таму, што яшчэ рана, яны і кружаць па завулках, — так думаў Вісарыён.

Аднак, здагадка, якая прышла так знянацку, трывожная гэтая думка не пакідала яго. Спяшаючыся за сваімі канваірамі, Вісарыён неадрыўна глядзеў наперад, на высокую постаць коннага афіцэра: калі ён паверне цяпер направа, то гэта азначае, што выдуць вакольнай дарогай у цэнтр горада. Калі-ж ён паверне ў завулак налева, то...

Высокая цёмная постаць рухалася ў змроку, як-бы плыла ў паветры, Вісарыён пільна глядзеў наперад і вось ён убачыў, як цёмная постаць, гойдаючыся і калыхаючыся, паплыла налева.

Вісарыён сышоў з бруку ў вузкі, пыльны завулак, скрозь

выгараджаны глухімі парканамі. Цяпер ён пазіраў ужо на цёмную постаць, што плыла ў змроку, наперадзе. Салдаты незнарок штурхалі яго, спатыкаючыся ў каляінах, і Вісарыён гэтага не заўважаў: цяпер ён ведаў, куды яго вядуць. Цяпер ён ведаў, што азначалі словы: «надакучыла кожны раз адно і тое самае», ведаў, чаму так спагадліва пазіраў на яго маленькі салдацік і навошта кінуў пад стол паперы змаршчысты асобаатрадчык... Вось яно маячыць ужо ў зорным поўзмроку на спадах блізкай гары, славуае Каджорскае шасе, Галгофа многіх.

... «Пры следаванні пад вартай спрабаваў уцякаць і забіты дзяржаўны злачынца...»

Шырокае шасе, гладкае і шэрае, звільстымі поўкружжамі ішло ўгору, знікаючы на заваротах і выходзячы зноў на адкрытых спадах. Высока над горалам, на камяністай плоскай вершаліне гары вузкая шэрая істужка прападала з вачэй. Вісарыён ступіў на шасе, яшчэ не адкнуўшыся ад узрушання. Ён пакорна ішоў за салдатамі, механічна трапляючы ім у крок, падпарадкаваны чужой злой волі, якая вяла яго на пагібель. «Вось чаму ён сказаў, што надакучыла, вось чаму...» — часта праносілася думка, і Вісарыён, як у сне, усё ішоў і ішоў наперад, не заўважаючы, што горад застаўся далёка ўнізе, не думаючы аб тым, што можа нядоўга ўжо засталася ісці. Але праз нейкі час ён апамятаўся, цяжкае ягонае адрантвенне пачало праходзіць. На адным з заваротаў дарогі ён убачыў горад, унізе, у даліне між гор. Зноў па-інакшаму, у трэці раз ён прадстаў перад вачыма Вісарыёна. Цяпер горад жыў: адгэтуль, з вышыні, відаць былі асветленыя цэнтральныя вуліцы, агні ў вокнах дамоў, нават падобныя да светлякоў трамваі, што паўзлі па вуліцах. Толькі на ўскраінах за Курой непарушным быў блакітны змрок, засень, спакой цёмных садоў.

Стомленыя салдаты не заўважылі, як выпрастаўся, падабраўся і асцярожна аглянў іх чалавек, які ўвесь час моўчкі і паслухмяна ішоў за імі. Афіцэр-жа, для якога ўсё гэта было звыклай і дакучнай работай, не азірнуўся ні разу ад той пары, як яны ўступілі на шасе: ён цалкам пакладаўся на службовы вопыт фельдфебеля канвойнай каманды.

Заварот скончыўся; шасе ўвесь час узнімалася ўгору, спадзісты выступ скалы скрыў горад, на дарогу лягла густая засень. Вісарыён пазіраў на ўскрай шасе — яно ішло над самым спадам, над крутым схілам, што прападаў у змроку. Далей шасе адыходзіла ўправа на пласкагор'е. Яно цьмяна святлела там, вышэй, на адложыстай раўніне.

— Тут!—падумаў Вісарыён і, перш чым падумаў, штурхнуўшы плячом салдата, скочыў убок. Сухі былёнг затрашчаў пад нагамі на ўскраі дарогі, ззаду нехта ўскрыкнуў, і шэрае шасе, шэрыя постаці людзей—усё скалыхнулася і знікла. Страшэнна хутка і блізка пралятала недзе зямля, паветра пругка прашумела ў вушах, гэта было імгненне, і ўсё скончылася ўдарам: страсянуўся свет, і зоры карагодам пайшлі перад вачыма.

У наступны момант Вісарыён адчуў, што не падае ўжо, а з'язджае некуды ўніз — калючая жарства, сухая трава, усё разам з ім аплывала, рухалася і з гары шолахам каціліся, шчоўкаючы адзін аб другі, дробныя каменні. Раптам ногі ўперліся ў нешта цвёрдае, устойлівае — гэта быў адшчэпак скалы. Вісарыён затрымаўся. Міма яго ўсё яшчэ каціліся з гары каменні, апаўзала з шолахам жарства. У гэты момант у гары ўспыхнулі аганькі, і гул стрэлаў пракаціўся ўначы, гулка паўтараючыся ўнізе і ў цянінах навакольных узгор'яў. Вісарыён як мог шчыльней прыпаў да зямлі. Яшчэ і яшчэ раз бліснулі агеньчыкі ў гары. Вісарыёна асыпала пырскамі каменняў, і кулі рыкашэтам з працяглым стогнам пайшлі над галавой.

— Прапаў! — пранеслася трывожная думка. — Ubачылі! Ён ляжаў, усім целама прыціскаючыся да зямлі. Але стрэлаў больш не было. Вісарыён чакаў яшчэ некаторы час, скосу, не ўзімаючы галавы, пазіраў на далёкія агні прадмесця. Яны былі направа ад яго, і не на многа ніжэй. Па гэтым Вісарыён пазнаў, што знаходзіцца блізка ля падножжа. Шасе-ж было высока, яно ішло па самым версе гары, значыць, спад быў вельмі круты і ён не адзін дзесятак сажняў праляцеў і пракаціўся па гэтым небяспечным спадзе.

— Дзіва, як жывы застаўся... — думаў Вісарыён, пазіраючы ўгору.—Вышыня якая, стромкая, што сцяна, сам чорт галаву зламаў-бы. А я, здаецца, цэлы, толькі плячо нешта...

Левая рука і плячо як-бы знямелі. Ён паспрабаваў паварушыць рукой і застагнаў: як-бы нажом працяла бок і плячо. Занепакоены Вісарыён сеў, не зважаючы ўжо, што з гары могуць страляць: яму здалося, што ён паранены, што яго падстрэлілі, калі ён падаў, але ён гэтага ў гарачцы не пачуў. Рань не было нідзе, хаця бок балеў так, што Вісарыён скрыпеў зубамі, абмацаваючы яго.

— Паламаў, мусіць, рэбры! — сам сабе ўпоўголеса сказаў Вісарыён. — Цяпер, як звязаны!

У гэтую хвіліну ў гары пачуўся прыглушаны крык, потым шум і грукат. Нешта ляцела адтуль, шум набліжаўся, зноў

зашчоўкалі міма Вісарыёна дробныя каменьчыкі. І нарэшце, цёмны ком, куляючыся і падкідаючыся, пракаціўся міма і мякка ўдарыўся аб зямлю амаль што побач з Вісарыёнам. Пасля нешта забразгацела паблізу, і ўсё сціхла. Гэта адбылося ў адно імгненне. Вісарыён не паспеў нават крануцца. Ён сядзеў, моўчкі аглядаючы распрасцёртую нерухомую постаць. Па даўгой нязграбнай гімнасцёрцы ён пазнаў таго чорнабровага, маладога салдаціка.

— Трэба выбірацца адгэтуль, — падумаў Вісарыён, устаючы, — наробиць крыку...

Раптам ён убачыў вінтоўку. Яна ляжала тут-жа ля каменя. Вісарыён хутка схпіў яе, паклаў на калена, спрытна адкрыў затвор адной рукой. Затвор ішоў туга. Вісарыён выкінуў пустую гільзу і заклаў новы патрон.

— Ну, цяпер мы з вамі іначай пагуляем! — падумаў ён, выпрастаючыся, сціскаючы ў руцэ вінтоўку. — Трэба толькі ад гэтага падсумак узяць. Іш ты чорт! Як веў, дык ледзьве не плакаў, а тут кідаецца на злом галавы! Мусіць, хацеў медаль зарабіць, паршывец!

Ён, пакульгваючы, падышоў да салдата. Той застагнаў і заварушыўся, спрабуючы ўзняцца.

— Ляжы ціха, — грозным шэптам загадаў Вісарыён. — Аддавай падсумак, гад, кішкі выпушчу. Выслужыцца захацеў, смаркач?!

— Ой, кацо, большэвік... — застагнаў салдат і сеў, працягваючы рукі да Вісарыёна. — Не забівай... Я не хацеў цябе лавіць, я шкадаваў цябе... Яны мяне сюды скінулі... Кажуць — як убачыш, страляй, мы прыдзем...

— Хто цябе скінуў? — Вісарыён адвеў вінтоўку, прысеў з салдатам побач. — Хлусіш ты, хлопец!

— Тыя скінулі... Фельдфебель Шарыкадзе скінуў. Хай мяне гром заб'е, калі-б я хлусіў! Яны казалі — лезь, Хуцышвілі, а то пад суд... Начальнік лаяўся, яны пхнулі мяне ў плечы, я і паляцеў... Ой, не дай бог, можа я цяпер жыць не буду! Яны казалі: шукай. Знойдзеш — страляй, мы прыдзем... Навошта мне цябе лавіць, што ты дрэннае зрабіў мне?

Вісарыён маўчаў. Ён бачыў, што салдат не хлусіць, што ўсё так і было.

— Яны валацугі... — гаварыў салдат. — Яны водзяць людзей страляць, потым п'юць у духане на Аўлабары, начальнік ім грошы дае... Ім чалавека забіць — раз плюнуць... Яны кажуць мне: «Прывыкай да службы», каб вы пагарэлі, такія людзі! Ой, я, пэўна, печань сабе адбіў!

— Пачакай, Хуцышвілі... — сказаў Вісарыён. — Нам з табой трэба пагаварыць, і часу няма доўга тут расседжвацца. Ды ты не стагні, ты цэлы, толькі гузоў пэўна багата набраў! Я хачу спытаць у цябе, Хуцышвілі: што яны думаюць рабіць, тыя, на гары?.. Ты не ведаеш?

— Начальнік сказаў, што ён у горад па войска паедзе, фельдфебелю Шарыкадзе з салдатамі загадаў уніз па дарозе бегчы, каб ты не перайшоў... А мне казалі сюды лезці і адразу страляць, на месцы, як толькі ўбачу... Ай-яй, я думаў, душа з мяне вылезе!..

— Дык вось што, Хуцышвілі... — сказаў Вісарыён. — Ты хочаш мне дапамагчы?

— Што я магу рабіць... Я-б хацеў-бы... ды можа ў мяне печань адбітая...

— Кінь ты, печань адбітая... Ты слухай: сыйдзі ўніз, тут блізка ўжо, бяжы ў поле, як мага далей да гары, і, як адбяжыш з поўварсты, пачні страляць... Яны прымчаць да цябе на помач, а ты ім скажы, што нехта, кульгаючы, уцёк у поле, ты яго здагнаць не мог, бо вельмі збіўся. Скажы, што гэта я быў, што здалёку ты мяне пазнаў. Разумееш?

— Дык цябе-ж там не будзе?

— Ой, дзівак... Проста смех! На тое-ж гэта і робіцца, каб іх звесці з шасе, каб яны там шукалі, дзе нікога няма!.. Ты што, можа байшся? Чаго табе баяцца, чаго табе абыходзіць? Ubачыў збеглага, не здагнаў, пачаў страляць — прамахнуўся, чым ты вінаваты? А мяне яны не злоўцаць, пра гэта не клапаціся, калі сам усё як трэба зробіш... Ды што табе і рабіць! Пару разоў стрэліць угору. Вялікая работа! Хуцышвілі маўчаў.

— Баязлівец, смаркач! — злуючы падумаў Вісарыён. — Дарэмна з ім цапкаюся. У яго пустая дыня на плячах... Трэба ўзяць вінтоўку і ісці.

Але Хуцышвілі не аказаўся ні баязліўцам, ні дурнем. Стогнучы, ён устаў, абмацаў адно калена, другое і выпрастаўся.

— Хай-жа яны згараць, гэтыя сабакі! — казаў ён. — Хай ён здохне, гэты фельдфебель Шарыкадзе, як ён мне здароўе папсаваў! Дай вінтоўку маю, кацо! Я зраблю, як ты казаў.

— Я табе аддам вінтоўку, Хуцышвілі, — сказаў Вісарыён, таксама ўстаючы. — Але ты ведай, што гэта я жыццё сваё ўтвараю аддаў. Я табе паверыў, Хуцышвілі... Глядзі — ашуткаеш мяне, кроў маю на сваё сумленне возьмеш... Я за такіх, як ты, пакутую! Бяры вінтоўку, Хуцышвілі, і памятай...

— Чалавек, які слова не трымае — сабакі не варты, — адказаў Хуцышвілі, беручы вінтоўку. — Так мяне бацька з ма-

ленства вучыў, ты не бойся, большэвік, я ўсё зраблю, як трэба... Толькі ты ўцякай адгэтуль, бо начальнік з горада войска прывядзе.

З гары данёсся ледзь чутны свіст. Абодва яны ўзнялі галовы. Свіст паўтарыўся.

— Яны яшчэ там, — шэптам сказаў Вісарыён. — Мусіць, абыходзяць, цябе аклікаюць... Пойдзем адгэтуль, Хуцышвілі... Якраз у пару... Яны ўпоўгары сыйдуць і ты страляць пачнеш!.. Хадзі, я цябе правяду ўніз...

Так скончылася гэтая нечаканая сустрэча і размова. Яны аспярожна сышлі ўніз, на кожным кроку спатыкаючыся і аступваючыся ў паўзучым, сыпкім грунце. Калі скончыўся касгор, Вісарыён развітаўся з Хуцышвілі, упэўнены, што ён усё зробіць так, як абяцаў. Ён застаўся чакаць тут, ля падножжа гары. Ён чакаў доўга, марудна ішоў час, вельмі многа яго мінула, як здавалася Вісарыёну, а стрэлаў усё не было чуваць. Нарэшце, стала страшна, што так лёгкадумна даверыўся чалавеку, які мог быць і баязліўцам, і хлусам, і здраднікам.

Але простадушны салдацік Хуцышвілі не быў ні баязліўцам, ні здраднікам. Раптам стрэл гулка ўдарыў там на раўніне раз, другі і трэці. Яшчэ не сціхла рэха, як па шасе, далёка адгэтуль, стукнулі два стрэлы разам і пасля яшчэ адзін—гэта азваўся фельдфебель Шарыкадзе з прыцэлямі.

— Ну, Хуцышвілі,—ты ўсёткі чалавек!—з удзячнасцю ўсхваляваны падумаў Вісарыён. Падтрымліваючы хворую руку, нахіліўшыся ўсім тулавам наперад, каб лягчэй было ісці, ён пачаў узнімацца ўгору, ідучы ў падножжы наўкос стромага спаду з такім разлікам, каб выйці на шасе бліжэй пад горад.

* * *

... «Рымляне пералавілі там столькі фазанаў, што над цячэннем Фазіса і над яго нямымі берагамі гэтыя птушкі ўжо не лётаюць, і толькі ветры веюць над дрымучымі лясамі...»

Андрэй Міхайлавіч усмінуўся. Аказваецца, па сведчанні Петронія, старадаўнія купцы і каланізатары былі не менш лася за сённяшніх. У час сваіх вандраванняў па Калхідзе Андрэю Міхайлавічу часта даводзілася сустракаць асоб у пробкавых шлемах, з тысячнымі стрэльбамі, акружаных слугамі і праваднікамі. Чужаземныя госці палявалі на вогненна-чырвоную птушку. Густ яны мелі не горшы за рымлян. Але... «толькі вятры веюць над дрымучымі лясамі...»

Андрэй Міхайлавіч прыпомніў такі эпізод... Яны ішлі з Тапурыя і сустрэліся ў зараслях, на беразе рэчкі, з такой паляўнічай экспедыцыяй. Наперадзе ішлі двое сялян, яны прывіталіся з Тапурыя, за імі—салдаты-дзеншчыкі валаклі на повадзе ішака, нагружанага рознымі клумкамі і палаткай. Ішак угрузаў на балотнай сцяжыне, на кожным кроку памыкаўся легчы і салдаты амаль што неслі яго на руках. Нарэшце, з'явіліся паляўнічыя ў дарагіх гарнітурах, запэцканых у грязь, у высокіх пробкавых шлемах. Адзін з іх, той што ішоў першым, нёс забітага фазана. Праходзячы міма, ён глянуў на Андрэя Міхайлавіча так, як-бы там, дзе ён стаіць, было пустое месца, і дакрануўся пальцам да казырка. Астатнія зрабілі тое самае, дакладна паўтараючы кожны рух першага. Андрэй Міхайлавіч засмяўся. Гэта была сцэнка з прыгодніцкага фільма: сустрэча благародных іншаземцаў у джунглях. Але на Тапурыя гэта ўздзейнічала інакш. Калі ганарыстыя паляўнічыя прайшлі, ён плюнуў і адварнуўся.

— Сабакі! — сказаў ён. — Багатыя людзі не маюць сумлення!..

Потым ён доўга не мог супакоіцца, хадзіў нахмураны, нешта бурчэў сам сабе і адплёўваўся. Андрэй Міхайлавіч яго не распытваў, ён ведаў, што пасля Тапурыя раскажа сам. Пад вечар, на самым захадзе сонца, Тапурыя сказаў, што хоча паказаць нешта цікавае, толькі трэба ісці вельмі паціху. Ён павёў яго праз гушчар, нацянькі да аднаго з кургануў. Калі яны дабраліся туды, сонца ўжо зайшло. Зара была такой чырвонай і яснай, што ўсе дрэвы, трава, усё навокал было афарбавана ў светлы пурпур, усё было выразным і чоткім—сілуэты далніх гор, абрысы лясоў, выразнай была кожная галінка і лісток, такім моцным было святло гэтай незвычайнай зары. Андрэй Міхайлавіч заглядзеўся, захоплены невыказнай прыгажосцю вечара, яго моцнымі і яркімі фарбамі. Яны стаялі побач на маленькай паляне, на самай вершаліне кургана, аглядаючы далёкія і ясныя прасторы, што адкрываліся з гэтага ўзвышша. Потым Тапурыя аспярожна дакрануўся да пляча Андрэя Міхайлавіча і паказаў на адно з бліжэйшых дрэў. Спачатку Андрэй Міхайлавіч не зразумеў, у чым справа, потым ён убачыў на раскідзістым галлі, невысока над зямлёй, мноства птушак. Яркахырвоныя, пярэстыя, з цёмна-зялёнымі, белымі, сінімі і бурымі плямамі на шыях, крылах і хвастах, яны нерухома сядзелі на галлі, асветленыя зарой, ахопленыя раннім птушыным сном. Сярод іх Андрэй Міхайлавіч заўважыў подляткаў, яны шчыльна гарнуліся адзін да аднаго, акружаючы дарослых. Гэта былі фазаны, некалькі вывадкаў.

Тапурыя шчасліва ўсміхаўся, ківаючы галавой, прыцмокваючы губамі. Потым ён зноў дакрануўся да пляча Андрэя Міхайлавіча і паказаў на другое дрэва. Там дзеялася тое самае. Андрэй Міхайлавіч, здзіўлены і захоплены, развёў рукі... Тапурыя ўсміхаўся, надзвычайна здволены. Яны стаялі там доўга, пакуль не пачало цямнець, потым сышлі з паляны, і Андрэй Міхайлавіч зноў чуў, як Тапурыя, ідучы сцежкай на пералзе і збіраючы сухі хвораст на падпал, нешта бурчыць сам сабе.

Яны не пайшлі ў сяленне, заначавалі на тым-жа кургане, на супроцьлеглым яго схіле. Тапурыя сядзеў ля агню, пазіраў на закапцелы кацялок і пра нешта думаў, часам нешта шэпчучы. Потым ён прылёг на локаць і глянуў на Андрэя Міхайлавіча.

— Багатыя людзі не маюць сумлення... — сказаў ён. — Яны нават розуму не маюць, батано. Мусіць для таго, каб нажыць багацце, не трэба вялікага розуму. Яны нішчаць і псуюць усё, каб толькі пацешыць сваё чэрава. Так робіць свіння, дурная і прагна явёліна. Але яна хаця і гняце ўсё пад ногі, дык затое і жарэ ўсё, што толькі зачэпіць лычам... Багатыя людзі — горш за неразумную свінню, яны псуюць у дзесяць разоў больш, чымся могуць праглынуць, і ад гэтага вялікая бяда... Яны не шкадуюць нічога, каб толькі пацешыцца... Вось яны забілі птушку, сёння, апоўдні, яна вадзіла вывадак, дванаццаць пісклянятак. Я часта бачыў іх, яна выводзіла іх з трысця на поле, яны карміліся, я глядзеў на іх і цешыўся. Прышлі багатыя і дурныя людзі і забілі яе... і піскляняты цяпер прападуць: вывадак позны. І іх парэжуць звяры і пазносяць каршакі. І мне іх шкада, бо задарма прапала столькі прыгожых птушак! Як гэта прыгожа, калі яны ўзлятаюць з трысця, альбо з зарасляў. Хіба гэта дрэнна было-б, каб на кожным дрэве сядзела прыгожая птушка?! І вось я думаю... Чаму яны не шкадуюць таго, што шкала мне? Я-ж, каб захацеў-бы, то мог-бы жывіцца аднымі фазанамі, для мяне ў лесе нічога схаванага няма! Ды што фазаны! дзікі індык — інтаурэ, які жыве ў гарах, на самай вышыні, асцярожны і хітры і быстры, ад мяне ніколі не ўкрываецца... Яны, пражэры гэтыя, столькі золата далі-б за інтаурэ, колькі ён сам важыць. Але я гэтага не хачу, няхай жыве ўсё жывое і прыгожае, што чалавечае сэрца цешыць! Для мяне гэта дорага... Дык скажы мне, батано, чаму для іх яно не дорага, чаму яны топчучы і знішчаюць усё? Чаму багаты чалавек такі дурны і прагны?

Цяпер Андрэй Міхайлавіч не памятае, што ён адказаў Та-

пурья, але стары доўга ўздыхаў, сумна пазіраючы на дагасаючае вогнішча. У змроку праносіліся светлякі, матылі кідаліся над агнём. Стомлены Андрэй Міхайлавіч заснуў тады, і вось цяпер чамусьці ўспомніўся сумны і строгі, задуманы твар Тапурыя...

Так тысячагоддзямі ходзяць па гэтай зачараванай краіне сквапныя да яе дароў чужаземныя госці... І лёт пярыстай рымскай стралы, і стрэл сучаснай стрэльбы сустрэкалі і сустракаюць гнеўныя погляды гаспадароў яе.

Андрэй Міхайлавіч сядзеў яшчэ некаторы час, задуманы. За акном павольна ішла ноч, роіліся зоры, і ападалі некаторыя з іх, страціўшы сваю дарогу ў прасторах сусвету. Перад Андрэем Міхайлавічам стаяла маленькая лямпка, яна асвятляла жоўтыя старонкі старой кнігі і груды папераў на сталі. Навокал была цішыня. Андрэй Міхайлавіч уздыхнуў і зноў схіліўся над кнігай. Але на гэты раз не давялося яшчэ раз прачытаць даўно ўжо вядомыя яму выказванні рымляніна Петронія пра старадаўнюю Калхіду.

Заскрыпелі дзверы, і ў пакой заглянула заспаная цётка Елена.

— Батоно, — устрывожана сказала яна. — Да нас нехта стукае... Нейкі чалавек стаіць на вуліцы, ля варот...

Андрэй Міхайлавіч устаў.

— Валер'ян? — падумаў ён. — Позна... Хто-ж гэта можа быць?

Ён вышаў у сені, сышоў на двор. За п'янымі шыбамі веранды маячыў твар спалоханай цёткі Елены. У фортку з вуліцы ціха пастукалі яшчэ раз. Андрэй Міхайлавіч падышоў і моўчкі адсунуў засаўку. Фортка адкрылася сама сабой. Апіраючыся плячом аб агарожу, стаяў незнаёмы чалавек без шапкі, з ускудлачанымі валасамі. Твар ягоны быў запэцканы і абшарпаны.

— Гэта... вы? — спытаў чалавек слабым голасам.

— Што вам трэба? — у сваю чаргу холадна спытаў Андрэй Міхайлавіч.

— Вы мяне не пазналі... — прашаптаў чалавек і стаў проста, але яго, як заўважыў Андрэй Міхайлавіч, крыху павяло ўбок. Я... Вісарыён Коркія... Дазвольце зайсці на двор... Тут, на вуліцы, небяспечна...

Андрэй Міхайлавіч моўчкі адышоў ўбок, углядаючыся ў твар Коркія. Той пераступіў парог і зачыніў за сабой фортку.

— Больш не магу... — шэптам сказаў ён. — Каб яшчэ пяць крокаў... не здолеў-бы...

— Што з вамі? — спытаў Андрэй Міхайлавіч, таксама шэптам, зразумеўшы цяпер, што тут дзеецца не тое, аб чым

ён у першую хвіліну падумаў. — Што з вамі здарылася?! У вас-жа збіты ўвесь твар!

— Гэта глупства, — адказаў Коркія. — Я прашу вас... мне каб толькі... галаву прыхіліць... дачакаць дня...

Трывога і жаль ахапілі Андрэя Міхайлавіча ў гэтую хвіліну. Ён, не гаворачы ні слова, узяў Вісарыёна пад руку і павёў ад варот. Але Коркія, зрабіўшы крок, спыніўся.

— Трэба зачыніць фортку...—прашаптаў ён. — Так небяспечна...

Андрэй Міхайлавіч, не выпускаючы рукі Вісарыёна, завярнуўся, пасунуў засаўку, і яны пайшлі. На дварэ Вісарыён адчуў сябе лепш і сам узышоў на прыступках. Цётка Елена сустрэла іх на верандзе і ледзьве не выпусціла лямпу, убачыўшы акрываўлены твар Вісарыёна. Андрэй Міхайлавіч прывёў Вісарыёна ў свой пакой, пасадзіў яго на сваё рабочае крэсла. Вісарыён стараўся сядзець проста. Але ў першую хвіліну ў вачах яго быў такі выраз, як-бы ён не ведаў, дзе ён і што з ім.

— Вам дрэнна? — спытаў Андрэй Міхайлавіч. І Вісарыён з высіленнем глянуў на яго напоўпрытомным гаснучым узрокам. Але зараз-жа зноў бляск свядомасці праглянуў у яго зрэнках.

— Бачыце...—сказаў ён ахрыплым голасам.—Усё было добра, пакуль я не перайшоў шасе... Калі я прайшоў шасе, мяне стала кідаць на бакі і... слабасць... Калены падгінаюцца... Бок баліць!..

Апошнія словы ён сказаў гучна, як-бы Андрэй Міхайлавіч быў далёка ад яго. І ў гэтае імгненне зноў нейкая імгла прайшла ў ягоных вачах. Ён павольна схіліў галаву на грудзі, як-бы задумаўся. Андрэй Міхайлавіч азірнуўся на дзверы. Яны былі толькі прычынены. Цётка Елена, стоячы ў сенях, пільна сачыла за тым, што адбываецца ў пакоі.

— Прынясіце ў тазе вады, цётка Елена, — ціха сказаў Андрэй Міхайлавіч, — і чыстае прасцірадла.

Туфлі цёткі Елены хутка прашлёпалі ад дзвярэй. Андрэй Міхайлавіч зняў з сябе паджак, выняў з камода сваю паходную сумку, аптэчку, і раскрыў яе на сталe. Вісарыён за гэты час не варушыўся, але калі Андрэй Міхайлавіч адсоўваў ад сцяны канапу, ён хутка ўзняў галаву, як-бы абудзіўшыся.

— Андрэй Міхайлавіч! — сказаў ён больш моцным і ўпэўненым голасам. — Калі я скочыў за вамі ў багна, мяне не абыходзіла, каго я... выцягну, ворага ці друга. Вы сябе паказалі другам, калі мы з вамі сустрэліся ў тэатры... Я думаў, ці ісці да вас ці не... Вы—чалавек старонні ад нашых

спраў... я вам не кампанія... Але мне няма куды ісці... Я павінен перачакаць да заўтрага... Цяпер небяспечна...

Вісарыён памаўчаў, пазіраючы на Андрэя Міхайлавіча гарачкава раскрытымі вачыма. Ягоны абшарпаны, худы, запэцканы ў кроў твар выражаў неспакой.

— ...але я павінен вам сказаць, — гаварыў ён далей. — Я—большэвік, вы гэта ведаеце... і толькі таму нават гэта для вас небяспечна... Але... таго мала... яшчэ... Я ўпэк з-пад расстрэлу... з-пад куль... Вось калі мяне знойдуць тут... вам гэта абызецца дорага... Я вам сказаў... Андрэй Міхайлавіч...

У гэтую хвіліну цётка Елена прынесла таз з вадой. Яна паставіла яго на падлогу і, зірнуўшы на Андрэя Міхайлавіча, зараз-жа вышла. Твар цёткі Елены выражаў апошнюю ступень здзіўлення і трывогі. Яна засталася за дзвярыма, з цікаўнасцю прыглядаючыся да таго, што робіцца ў пакоі. Яна бачыла, як Андрэй Міхайлавіч падышоў да незнаёмага, але што ён сказаў яму, не чула.

— Вось што, мой друг...—сказаў Андрэй Міхайлавіч да Вісарыёна. — Вы зрабілі, як сумленны і смелы чалавек, што папярэдзілі мяне, гэты страшны выпадак з вамі вельмі хвалюе мяне, але больш пра гэта пакуль што не будзем гаварыць... Мы пагутарым пасля... ісці вам нельга нікуды ні заўтра, ні ў бліжэйшыя дні... У вас разбіты твар і, акрамя таго, у вас нешта сур'эзнае з плячом. Вы застанецеся тут. А цяпер папрабуем зняць пиджак і кашулю... Трэба паглядзець, што з плячом... Яно ў вас абвіслае... Гм...

Вісарыён паспрабаваў зняць пиджак і заскрыпеў зубамі. Ён зусім не валодаў рукой, плячо апякала болем, і зноў млявы цяжар расцякаўся па жылах, падступала агідная слабасць, такая, што галава схілялася сама. Андрэй Міхайлавіч зняў з яго пиджак і кашулю, перавёў з крэсла на канапу. Усё гэта Вісарыён успрымаў невыразна, усё было, як у тумане. Калі ён на момант адкнуўся, яго вельмі здзівіла, што над ім столь, а не зорнае неба, потым ён прыпомніў усё, але калі пачуў плеск вады, не мог здагадацца, адкуль вада. Раптам, ён убачыў успененыя хвалі, начное мора, хлопнуў парус пад ветрам і з трэскам разарваўся, і на пустым беразе, там, дзе успенена кіпіць прыбой, ён убачыў адзінокую, нерухомую постаць—гэта быў бацька ягоны, Арцём Коркія... Ён стаяў адзінокі і ля самых ног ягоных пеніўся прыбой... Змрок асланяў мора, узнімаліся хвалі і адна з іх з шумам акрыла яго, Вісарыёна, але адразу знікла... Вісарыён уздыхнуў і адкнуўся яшчэ раз.

Андрэй Міхайлавіч абмываў яму губкай твар. Гэта было

прыемна і добра, толькі ўсё яшчэ заставалася ў грудзях нешта цяжкае.

— Аднак-жа ў вас мускулы, дарагі мой, — сказаў Андрэй Міхайлавіч і кінуў губку ў таз. — Ніколі не падумаў бы. З выгляду вы не дужы... Вам цяпер лягчэй?.. Ну, дык вось што: справа аказваецца сур'ёзная. Вы звіхнулі плячо, як я і думаў... Рэбры цэлыя, бок вы ўдарылі так моцна, што... не дрэнна, каб тут доктар быў. Але ён для нас недаступны, паглядзім, што скажа Валер'ян Іванавіч, той самы, што вы веў тады вас з тэатра. Ён крыху ведае медыцыну. Можа і непатрэбным акажацца доктар. Плячо ваша паспрабую ўправіць сам. У вас шыя апухла... Вы галаву не ўдарылі?

— Асобаатрадчыкі душылі...—адказаў Вісарыён.

Андрэй Міхайлавіч нешта прабурчэў сам сабе, адыходзячы ад канапы. Вісарыёну здалося, што інжынер моцна вылаяўся. Андрэй Міхайлавіч праз хвіліну з'явіўся зноў. Цётка Елена ў сенах энергічна працавала ножніцамі, рыхтуючы бінты.

— Ну, а цяпер самае галоўнае, — сказаў Андрэй Міхайлавіч. — Тут ужо вам трэба трымацца, мілы мой... Ляжыце спакойна...

Калі хворы з туга забінтаваным плячом і абязанай галавой заснуў, Андрэй Міхайлавіч вышаў на кухню. Цётка Елена стаяла там, ля стала, пазіраючы на абрыўкі бінтоў круглымі вачыма. Яна ўсё яшчэ не магла прыйсці як след да памяці...

— Цётка Елена, — сказаў Андрэй Міхайлавіч. — Вы разумееце, што трэба маўчаць?

Цётка Елена прыклала палец да губ.

— Хіба я не разумею!—сказала яна.—Калі мой Валіко быў жывы і ездзіў на паравозе... Ой, гора мне, я ведаю, як трэба маўчаць.

Андрэй Міхайлавіч па-свойску падміргнуў ёй, таксама прыклаў палец да губ і, ціха ступаючы, пайшоў у свой пакой.

Калі Вісарыён абудзіўся—была раніца. Лежачы, ён бачыў праз акно ружовае неба, воблакі, дрэвы нейкага саду. Вісарыён прыпомніў усё, што здарылася з ім учора, і гэта выдалася цяпер цяжкім, немагчымым кашмарам. Але неспакойнае прыгнатаючае пачуццё, якое заставалася яшчэ недзе ў душы, знікла раптоўна, калі ён падумаў аб тым, што смела прайшоў вялікія і пакутныя іспыты, што воля да жыцця перамагла і ён уратаваўся ад пагібелі. Гэта было гордае пачуццё, яно спакоем сілы напоўніла яго істоту. Думкі былі ясныя, спакойныя і была вялікая радасць, калі ён пазіраў на ружовае ранішняе неба, на горы, акрытыя ў ружовы

бляск, на лёгкія воблакі, што праносіліся ў небе—інакшым было ўсё гэта ўчора, але ўсё мінула, ён—перамог.

Да яго падышоў Андрэй Міхайлавіч. Вісарыён паспрабаваў узняцца, і гэта яму ўдалося.

— Я ўжо здаровы! — сказаў ён да Андрэя Міхайлавіча. — Выбачайце, нарабіў вам клопатаў.

— Што гэта за клопаты! — усміхнуўся Андрэй Міхайлавіч. — А вы не спяшайцеся. Трэба ляжаць спакойна. Вось, увечары прыздзе Валер'ян Іванавіч, тады паглядзім... Ну, а цяпер, пакуль будзе гатова снеданне, мы з вамі пагутарым. Раскажыце мне, як гэта ўсё здарылася?

Учора, ідучы сюды, Вісарыён не мала думаў над тым, як сустрэне яго Андрэй Міхайлавіч, гэты на выгляд суровы, сухаваты чалавек. Вісарыён разумеў, што досыць было той паслугі, якую інжынер ужо зрабіў. Але ісці не было куды. Пра сваю кватэру і думаць было не варта, шукаць прытулку ў таварышоў—немагчыма: акрамя таго, што ён сам мог прывесці з сабой небяспеку, яна магла чакаць на яго там: ён не быў упэўненым у тым, што іх партыйны гурток застаўся цэлым — пэўна не за адным Вісарыёнам сачылі ўчора асоба-атрадчыкі. І Вісарыён вырашыў ісці на рызык: адшукаць кватэру інжынера. Адрас ён памятаў ад таго дня, калі яны развіталіся ў Калхідзе—гэта было добрае правіла, якога параіў трымацца Вісарыёну Габісонія: нічога не запісваць, ні на што не забывацца. Вісарыён прышоў сюды і хаця быў ён у вельмі дрэнным стане, усё-ж адчуваў сябе вельмі няёмка: ён зусім амаль не ведаў гэтага чалавека, ягонага становішча, поглядаў і пераконанняў. Некалі ён аказаў яму вельмі сур'ёзную дапамогу, але затое цяпер навязвае не менш сур'ёзную небяспеку. Вісарыён вырашыў адразу папярэдзіць яго аб тым і, калі інжынер згодзіцца яго прыняць, перачакаўшы ноч, ранішай пайсці. Гэта аказалася немагчымым, і Вісарыён цяпер яшчэ ў большай ступені адчуваў няёмкасць. Але яна хутка прайшла. Гаспадар трымаўся вельмі проста, ветліва, відаць, шчыра спачуваў яму, і Вісарыён адчуў прыязнь да гэтага чалавека. Калі ён раскажаў усё ад пачатку да канца, што здарылася з ім учора, ён убачыў, як усхваляваўся гэты з выгляду роўнадушны і суровы чалавек. Ён сядзеў, схліўшы сваю сівеючую галаву, і цёр далонню лоб, што мусіць было яго прывычкай. Потым ён глянуў на Вісарыёна, і нешта здзіўляюча мяккае і лагоднае было ў яго вачах, твар ягоны прасвятлеў, суровыя складкі разышліся, ён зусім весела і расчулена ўсміхнуўся.

— З сотні людзей, — сказаў ён, — дзевяноста дзевяць напэўна загінулі-б пры такіх умовах, мой друг... Акрамя сме-

ласці, вам яшчэ дапамог выпадак. Гэты салдат мог і не аказацца такім... добрым чалавекам.

— Тады я прыкончыў-бы яго, — адказаў Вісарыён. — Вінтоўка была ў мяне ў руках, і я напэўна прабіўся-б у горад. Тут, Андрэй Міхайлавіч, выпадак ад нас саміх залежыць. Але так вышла лепш... Нават зусім добра вышла, Андрэй Міхайлавіч!

І Вісарыён засмяяўся. Цяпер не было ніякай няёмкасці. Яны пазіралі адзін на аднаго, як даўнія прыяцелі.

— Прыемна...—ціха сказаў Андрэй Міхайлавіч.—Прыемна глядзець на чалавека, які пазбегнуў смерці. Вось гэтага ўсходу сонца вы маглі ўжо не бачыць...

— Друг!.. — падумаў Вісарыён з вялікай удзячнасцю і прыязню.

У гэтую хвіліну адчыніліся дзверы, і цётка Елена з надзвычайна ўстрывожаным тварам заглянула ў пакой.

— Батоно! — ціха сказала яна. — Кава ўжо гатовая.

Пасля Андрэй Міхайлавіч перавёў Вісарыёна ў бакоўку, дзе стаяў ложкак. Вісарыён хаця і ведаў, што гэта ложкак гаспадара, але не супярэчыў, бо разумее, што Андрэй Міхайлавіч прымусіць яго легчы. Ён адразу-ж заснуў, як толькі лёг, і абудзіўся ў палове дня. Цяпер ён адчуваў сябе зусім добра. Дзверы ў бакоўку былі адчынены, і Вісарыён убачыў Андрэя Міхайлавіча за сталом у суседнім пакоі. Інжынер сядзеў задуманы, схіліўшы галаву. Негарачае вошёнскае сонца залівала пакой святлом, ясныя водбліскі блукалі па сценах, на шырокай карце за плячыма Андрэя Міхайлавіча, вясёлыя зайчыкі перабягалі па ягоных паперах, вецер, яшчэ не халодны, павяваў з адчыненага акна. Вісарыён аглядаў гэта так, як-бы здаўна прывык прасынацца тут і бачыць за сталом нахіленую, сівеючую галаву гэтага чалавека. Тут было яму добра.

Надвечар яны сядзелі разам ля акна. Вісарыён потым часта ўспамінаў гэтую размову, бо яна мела не малы ўплыў на ягонае ўласнае жыццё. Але гэта прышло пасля. Цяпер-жа ён слухаў уважліва, зацікаўлены тым, што расказваў Андрэй Міхайлавіч.

— ... Дзвесце пяцьдзсят тысяч год таму назад на месцы Калхіды, амываючы падножжа Каўказскіх гор, ляжала Сармацкае мора. Цяжка сабе ўявіць такую адлегласць часу — дзвесце пяцьдзсят тысяч год... За такі час гара можа стаць пясчынкай, мора—балотам. Знікла Сармацкае мора... Яго запоўнілі часткі земных парод, прынесеныя патокамі з Каўказскіх гор, бо толькі адна рака Рыён да сёння выносіць у мора дзесяць мільёнаў кубаметраў ілу і пяску штогод. Мора

адышло, знікла ў тыя далёкія часы, і самое яго колішняе існаванне толькі нядаўна ўстаноўлена геологамі. Праходзілі тысячагоддзі, і ў Калхідзе з'явіўся чалавек. Пэўна, гэта не была спачатку балацістая цізіна, непрабраная пагібельная дрыгва, бо народы тысячагоддзі жылі на зямлі Калхіды, народжанай з мора, і гісторыя шмат якіх народаў і дзяржаў звязана з Калхідай. Чалавек жыў у Калхідзе і ў каменны век і ў пазнейшыя, больш блізкія да нас эпохі. Эліны і рымляне, персы і скіфы, візантыйцы і арабы, гандлявалі і ваявалі з народамі Калхіды. Праз Калхіду ішоў вялікі гандлёвы шлях з Грэцыі і Рыма ў краіны бліжняга Усходу і ў Індыю. Караблі дапльвалі па Рыёну да Орпіры і адтуль караваны ішлі праз Сурамскі перавал у Арменію, Іран і Індыю. Вялікі Рым быў гаспадаром гэтага гандлёвага шляху—ён уплачваў адной толькі пошліны за свае тавары, што ішлі гэтым шляхам, сто дзесяць мільёнаў сестэрцый штогод. Калхіда ў тую пару была краінай магутнай і багатай. На рацэ Фазісе было сто дваццаць мастоў і багаты флот. Тагочасныя вандроўнікі і купцы ўслаўлялі Калхіду, краіну багатую лесам, усемагчымымі пладамі і матэрыяламі, нават золата здабывалася ў Калхідзе, і яго здабывалі такім чынам: залатаносны пясок прамываўся на аўчыне—пясок зносіла вада, а часцінкі каштоўнага металу заставаліся ў поўсці. Далёка і шырока ішла па свеце слава пра Калхіду, і гордыя ўладары Візантыі, Грэцыі і Рыма прысылалі сюды сваіх паслоў і купцоў. Паслы прыносілі дары, купцы куплялі тавары, на плошчах сталіцы колхаў ішоў вялікі гандаль і па Фазісе плылі караблі, праз Сурамскі перавал старадаўняй вялікай дарогай ішлі караваны. Пасля пачаліся войны. Усемагутны Рым узняў свой меч супроць Калхіды. Легіёны Рыма нападлі на колхаў, адваёўвалі іх зямлі, будавалі крэпасці. Грэкі і візантыйцы засноўвалі свае калоніі. Колхі абараняліся з усіх сіл, яны любілі сваю радзіму, зямлю, народжаную з мора. У прах і попел яны разбуралі рымскія крэпасці, калоніі візантыйскіх купцоў і гандлёвых людзей Грэцыі. Агнём і жалезам сустракалі яны заваявальнікаў. Завязаліся шматгадовыя войны, спусташаліся гарады і сяленні... Шмат што скрыта ад нас у змроку стагоддзяў... Засталіся руіны рымскіх крэпасцей і грэчаскіх факторый, астаткі старадаўніх паселішчаў, курганы, масты, даўнейшыя дарогі... І ўсё гэта ўгрузла ў балота. Усё гэта заплыло дрыгвой, зарасло лясамі і скрылася ад вачэй патомкаў. Ужо ў V веку да нашай эры пісаў пра Калхіду Гіпакрат: «Калхіда славіцца балотамі, краіна гэта гарачая, вільготная, лясістая. Дамы будуюцца з дрэва, простыя. Вада тут нездаровая, смуродная, Плады тутэйшыя

недаспяваюць і нясмачныя. Людзі апухлыя, лянiвiя. У Калхiдзе дзьме страшны вецер «кенхрон», ён нясе з сабой хваробы. Паветра прасякнута пахам гнiлiзны».

Старадаўнiя колхi, пэўна, рэгулявалi рэкі і канавы, захоўваючы свае землі ад паводак і забалочвання. І калі прышлі часы заняпаду, рэкі разбурылі прыстасаваннi, якімi людзі запаланiлі іх, і вырвалiся на волю. Аплылі берагi каналаў, і з бегам часу зниклі самыя каналы. Зямля гнiла і ўспухала, залiтая стаячай вадой. Шматлiкiя рэкі і ручаі не маглі вынесці ў мора мутныя свае воды, многiя з іх нават не даходзілі да мора і заварачвалi назад, губляючы сваю сілу ў балотных завадзях, у пльвучай дрыгве. Ім не прабiцца было ў марскiя прасторы, яны адгарадзіліся ад балотаў шырокім пячаным рубяжом, і калі ўсё-ж рэчка прабiвалася праз гэтую гранiцу, магутная морская хваля заганяла яе назад. І дагэтуль кружаць па Калхiдскай нiзiне, у нетрах балот, гэтыя бяссiльныя рэкі. Яны прыносяць з сабой іл і пясок, і ён асядае на дно, калі знікае імпэт плыні. Таму штогод павышаецца рэчышча іх, і многiя рэкі ў Калхiдзе маюць берагi вышэйшыя за балоты, яны працякаюць над балотам і ў часе паводак вада выліваецца з іх раптоўна і непрыгожа—як з карыта. Толькі магутны Рыён, у старадаўнiя часы званы Фазісам, меншы брат яго Ингуры і яшчэ некаторыя рэкі вольна нясуць свае воды ў Чорнае мора.

Так агiдна і беспарадна прападала зямля... Стагоддзямi гнiла яна пад гарачым сонцам у цёплай стаячай вадзе і цяпер—балотны сон зараслі ці хмурыя лясы, застоiная вада, бяссiльныя рэкі, мiрыяды камароў і гнiлы нiзавы вецер, той самы «кенхрон», што дзьмуў у Калхiдзе ў часы Гiпакрата, і напэўна яшчэ да яго. З балот узнялася жоўтая няшчадная ужмуры-лiхарадка, лоты бiч усяго жывога—некалі квітнеючая краiна стала глухой балотнай магілай. Помнiкi гэтай краiны загiнулі ў дрыгве, і толькі на высокіх курганах яшчэ можна адшукаць астаткі ад таго жыцця, што некалі было тут: гэта крамнёвая сякера пячорнага чалавека, гэта бронзавы кiнжал і бронзавыя цуглі—аздоба баявога каня скiфа, гэта разбiты шлем рымскага воiна; ашчэпкі пасуды—работа выдатных калхiдскiх ганчароў і керамікаў; манеты Александра Македонскага, Нерона, Мiтрыдата—па гэтым можна чытаць гiсторыю Калхiды. І больш не засталася нічога. Усё акрыў жоўты сон балот...

Вiсарыён моўчкі глядзеў праз акно. Як і ўчора, перад ім была вячэрняя зара і горы, акрытыя чырванню. Але цяпер на душы яго быў спакой і лёгка смутак. Яго ўсхвалявала толькі што ўпершыню пачутая ім гiсторыя ягонага радзiмы.

Яна была кароткая і невыразная. Яна ахоплівала вялізны адрэзак часу, Вісарыён упершыню заглянуў так далёка ў мінулае. Ён адчуў смутак, што заўсёды адчувае чалавек, калі розум ягоны дасягне тых спапялелых рубяжоў мінуўшчыны, за якімі пачынаецца невядомае. Трагічнай была гісторыя зямлі, народжанай з мора. Але яна яшчэ не загінула, гэтая зямля, і яшчэ прадоўжаецца гісторыя яе народа. Патомкі мужных колхаў, што разбуралі рымскія крэпасці і праганялі прэч грозныя кагорты, патомкі выдатных ганчароў і майстраў зброі, нашчадкі хлебаробаў старадаўняй Калхіды жывуць цяпер на астраўках сярод балотаў. Вісарыён успомніў Сагвасаліо: задымленыя стрэхі, задуманыя таполі, маўклівая туга балот... Якая сіла зменіць аблічча зямлі ягоных бацькоў, адвеку заняпалай, тысячагоддзямі запалоненай дрыгвой? Якая сіла спыніць смуроднае дыханне заклятага «кенхрона»?! Хто пераможа жоўтую ужмуры, страшную сторуку, што жыве ў сэрцы балот?

— Думка асушыць Калхіду з'явілася даўно,—гаварыў Андрэй Міхайлавіч.—Яна ўмацоўвалася адпаведна з ростам тэхнікі. Цяпер яна, гэтая думка, ператварылася ў цвёрдае і абгрунтаванае перакананне. Калхіду асушыць можна, сучасная тэхніка здолее гэта здзейсніць. І вось, дарагі мой друг, вы былі ў мяне, што я раблю, якая мая работа. Тое, што вам я раскажаў, была прадмова, яна прызначана для таго, каб вы лепш засвоілі сабе сутнасць маёй работы. Сутнасць у наступным: я ўжо шмат гадоў думаю і працую над тэхнічным праектам асушэння Калхіды.

Вісарыён здагадваўся, што работа інжынера мае дачыненне да Калхіды. Але тое, што сказаў Андрэй Міхайлавіч, было далёка ад ягоных меркаванняў. Ён моўчкі пазіраў на інжынера.

— І я цяпер ужо бачу,—закончыў Андрэй Міхайлавіч,—гэта зусім рэальная справа. Калі здзейсніць мой праект, Калхіда ўваскросне ва ўсёй сваёй прыгажосці і сіле. Вось гэтую работу, Вісарыён, я лічу мэтай свайго жыцця. І гэта будзе краіна... Мала на зямлі такіх садоў, якім можа быць новая, адроджаная Калхіда... А цяпер, хадзіце сюды. Наколькі магчыма, я раскажу вам аб сваім плане.

Ён падвёў Вісарыёна да стала, пасадзіў яго ў сваё крэсла, але сам застаўся стаяць. Ён хадзіў па пакоі, падыходзіў да карты, раскрываў свае паперы, раскажваючы Вісарыёну аб тым, як змяняць свой шлях рэкі, як каналы збіраць стаячыя балотныя завадзі, як будзе наступаць чалавек, як будзе адыходзіць вялікае балота.

— Гэта толькі першыя намёткі,—гаварыў Андрэй Міхай-

лавіч.—Тут—увесь мой вопыт і ўсё, што было да мяне. Гэтая работа патрабуе яшчэ многіх змен і паправак, патрэбна праверка на практыцы, ды і наогул, гэта яшчэ пачатак. Але галоўнае ў тым, што Калхіда можа быць адроджанай, гэта напэўна.

Вісарыён сядзеў моўчкі, здзіўлены і ўзрушаны гэтай ідэяй, ён ведаў і разумеў, што азначае асушыць Калхіду. Ён хацеў верыць і не мог. Тое, што растлумачваў яму Андрэй Міхайлавіч, ён успрымаў дрэнна, шмат было спецыфічнага. Але яго ўсё больш пераконвалі натхненне, з якім гаварыў Андрэй Міхайлавіч, ягоная пераконанасць, ягоная ўпэўненасць, якая гучэла ў кожнай фразе.

— ... уявіце сабе простыя, роўныя каналы і над імі прысады эўкаліптаў, гіганцкіх дрэў. Іх магутныя сцены абарняюць сады ад вятроў, яны азаніруюць паветра, бо малярыйны камар гіне ад аднаго іх паху, іх карнявішчы высушваюць глебу на дзесяткі метраў навакол і самі па сабе яны—каштоўнейшая драўніна. Уявіце сабе велізарныя, на сотні дзесяцін, сады цытрусаў і розных плодовых дрэў, плантацыі тэхнічных злакавых раслін і ўявіце сабе бурлівыя рэчкі ў высокіх берагах, з якіх ім не выйсці ніколі ўжо, масты над імі, новыя сяленні на адроджанай, багатай непатрачанымі сіламі зямлі. Уявіце сабе, як усё гэта расце і квітнее, дыхае і жыве пад цёплым сонцам, і вы зразумеете, што азначае новая Калхіда, мара мая даўня...

Яны доўга сядзелі моўчкі пасля таго, як Андрэй Міхайлавіч скончыў гаварыць. Пасля Вісарыён спытаў:

— Андрэй Міхайлавіч, а для каго вы робіце праект?

— Як для каго?

— Ну...—Вісарыён сумеўся, бо яму выдалася, што Андрэй Міхайлавіч нечым незадаволены.—Вам фірма якая-небудзь заказала? Ці можа...

— Ніхто не заказваў,—суха адказаў Андрэй Міхайлавіч.—Груба кажучы—на свой кошт і рызыку. Гэтая работа—плод многіх шуканняў, гэта адзіная мэта і вялікая мая праца... Я нікому яе не запрадаваў.

Але Вісарыён не супакоіўся на гэтым, хаця і выразна бачыў незадавальненне Андрэя Міхайлавіча.

— Вы закончыце праект...—сказаў ён.—А пасля што? Трэба-ж каб нехта арганізаваў работу! Тысячы рабочых рук, машыны, велізарнейшыя затраты... Андрэй Міхайлавіч, ніводзін капіталіст, ніводны буржуазны ўрад вашага праекта выкарыстаць не змогуць. Ведаеце што? Вось гэты самы «ноўеў каўчэг» павінен быў-бы на дзесяць год запрадацца ў няволю, з усім, што пад уладай ягонай, і нават паловы Калхіды не

асушыў-бы... Гэта проста немагчымая для іх справа, нават каб яны гэтага ўсёй душой праглі і не былі-б жулікамі...

Андрэй Міхайлавіч маўчаў.

— Вы працуеце для нас,—упэўнена закончыў Вісарыён.— Мы на сацыялізм працуеце. Калі мы пераможам, прагонім меншавікоў і інтэрвентаў, ваш план будзе мець поўны фундамент. Дзесяткі тысяч рабочых рук падтрымаюць яго. Вы ведаеце, што азначае сіла ўсяго працоўнага народа, з'яднаная ў адно?! Нішто не можа супроць гэтай сілы выстаяць! Калі пачнецца будаўніцтва сацыялістычнай Грузіі, Андрэй Міхайлавіч, толькі тады магчыма здзейсніць ваш план.

— Калі толькі гэта магчыма... — усхвалявана сказаў Андрэй Міхайлавіч.— Я сам гатовы стаць з заступам у руках! Калі гэта толькі магчыма!..

— Мы пераможам, Андрэй Міхайлавіч,—адказаў Вісарыён, ужо разумеючы цяпер, што азначала для інжынера гэтая размова.— Грузія будзе савецкай, бо гэта воля ўсяго народа. І вам не трэба браць заступ, вы зоймеце сваё месца. Але вы працуеце для нас, для народа, Андрэй Міхайлавіч. Гэта факт. І гэта вельмі сучышае мяне, бо акрамя ўдзячнасці, я адчуваю да вас вялікую прыязнь і пашану...

— Два дзесяткі год я марыў пра гэта...—ціха сказаў Андрэй Міхайлавіч.— І калі я ўбачу першы метр асушанай зямлі на Кораці і першае дрэва, пасаджанае там—з мяне досыць.

— Вы гэта ўбачыце, Андрэй Міхайлавіч,—адказаў Вісарыён.— Вялікія сады новай Калхіды ўбачыце вы, калі пойдзеце з намі.

— Мне няма з кім ісці акрамя вас,—сказаў, пачакаўшы, Андрэй Міхайлавіч.— І няма на каго спадзявацца. Дваццаць год я чуў толькі адно: гэта немагчыма. Сёння я сустрэў вас, аднаго з тых, што абяцаюць стварыць новы свет. Вы сказалі адразу: гэта магчыма. Мне ясна з кім ісці.

Нейкі час яны маўчалі, разумеючы важнасць сказанага і думаючы над гэтым. За акном змяркалася. Чэзлі цьмяныя фарбы захаду на спадах гор, хмурнела далеч. Надыходзіла ноч.

IV

Яшчэ ў леце, у тую дажджавую пару, неўзабаве пасля ад'езду карнай экспедыцыі, да паўстанцаў прышоў Канстанцін Курыдзе. Яго прывёў аднойчы раніцою Міхаіл Ганарджыя. Кверквелія і астатнія з радасцю сустрэлі пасланца большэвіцкай партыі. Акружаны паўстанцамі, Курыдзе стаў на сярэдзіне наляны, курыў люльку, да яго прыглядаліся

ўсе, і ён пазіраў на ўсіх, падоўгу заставаўліваючыся на кожным. Курыдзе спадабаўся ўсім—шырокаплечы, відаць добрай сілы, лабасты, з вогненна-рыжым чубам і смяшлівымі, спакойнымі вачыма. Курыдзе таксама застаўся задаволены паўстанцамі.

— Сур'ёзныя хлопцы,—сказаў ён да Кверквелія, аглядаючы рослых суровых сялян у чорных світках, з вінтоўкамі ў руках, аперазаных шырокімі паясамі з падсумкамі.—З гэтакімі хлопцамі можна добрага стуку нарабіць. Толькі вы, па-мойму, дарэмна ў лесе сядзіце. Хочаце падняць народ, а самі ад яго хаваецеся. Хто-ж вас тут знойдзе, па гэтых кустах? Зноў-жа і сем'і засталіся без дагляду. Што-ж пра вас людзі падумаюць? «Вось,—скажуць,—хітрая вельмі работа! Уцяклі ў лес, сем'і пакінулі, над імі ворагі здзекуюцца...»

Паўстанцы стаялі моўчкі, пазіраючы сабе пад ногі. Курыдзе гаварыў праўду, і было крыху няёмка.

— Мы пойдзем проста ў Сабакучаво і там застанемся,—гаварыў Курыдзе.—Нам няма чаго ад падзей хавацца, ад ворагаў-жа трэба не ўцякаць, а сустрэць іх як мае быць, пры поўнай форме. Акрамя таго, людзі павінны ведаць, хто мы такія. Наша партыйная, большэвіцкая арганізацыя прапануе нам называцца так: атрад рэволюцыйных сялян імя таварыша Джапарыдзе. Я раскажу вам пасля, які гэта быў чалавек і вы напэўна дасце згоду, каб наш атрад называўся так. Мы абярэм камандзіра атрада і яго памочніка, устанавім правілы, якіх павінны трымацца ўсе, павінны мы і надалей трымаць вайсковую суровую дысцыпліну, бо без гэтага нас вароны пазносяць. Вось, усё гэта мы павінны з вамі абгаварыць, ува ўсім дайці да згоды і тады паглядзім, што рабіць далей.

Курыдзе не марудзіў. Калі былі прыняты ўсе ягонныя прапановы, у Сабакучаво паслалі Оція. Ён звярнуўся надвечар. У сяленні было ўсё ціха і спакойна. І праз некалькі хвілін атрад пакінуў паляну. Ішлі па лесе рэдкім ланцужком. Ззаду Міха Коркія і Мітрафан Бакучава гналі кароў і коз—стада з фермы Сімона Гамрэкелі. Курыдзе ішоў разам з Кверквелія і Міхаілам Ганарджыя.

— Шмат згарэла двароў у Сабакучаво?—спытаў Курыдзе.

— Дваццаць два... не, дваццаць тры двары,—адказаў Кверквелія. — Пра сябе забыўся.

— Будуюцца?

— Дзе там.

— Архітэктараў, мусіць, з горада чакаеце?

— Што?

— Чаму-ж не забудоўваецца зноў? Можа зіма будзе цёплая?

— Дык-жа спосабу няма. Лес памешчыцкі купляць—людзі грошай не маюць.

— А навошта ў вас вінтоўкі?—Курыдзе насмешліва і злосна ўхмыльнуўся.—Зброя ў руках, мужчыны, як дубы,—чужога дзядзі баяцца. Хто ў вас памешчык тут?

— Абхазава...—ціха адказаў засаромлены Кверквелія.—Князь...

— Хай сабе хоць-бы і граф. Мы яго ўмомант разжалуем. Трэба спрытней паварочвацца. Калі мы будзем толькі хавацца, а войска будзе паліць сяленні, нас ловячы, мы да таго сялянам абрыдаем, што яны за людзей нас мець не будуць. Самі нас яшчэ пазабіваюць!

— Пракляты гэты Абхазава...—сказаў Кверквелія.—Ён адведу пануе над намі. Яшчэ ў дзесятым годзе ён адсудзіў ад нас лес і луг вялікі, за самым сяленнем. У нас мала хто каровы трымае, усё больш козы. Пасем па балоце, больш пасбішчаў няма. Вельмі пакрыўджаны народ гэтым князем. Але ў яго чэлядзі ў тры разы больш, чымся нас, і войска ўвесь час блізка, што тут будзеш рабіць.

— Нічога, нешта ўсё-ж зробім.

Назаўтра Курыдзе сабраў у Сабакучаво сход. Над хатай Міхаіла Ганарджыя на тонкай жэрдцы трапятая чырвоны невялікі флаг. На флаг і на Курыдзе з трывогай пазіралі напалоханія, ціхія сяляне. Курыдзе гаварыў проста і спакойна. Ён казаў, што тут, у іх сяленні цяпер будзе штаб рэволюцыйных паўстанцаў, што паўстанцы будуць абараняць сяленне ад асобаатрадчыкаў і чыноўнікаў, што цяпер яны не асмеляцца паткнуцца сюды, бо на іх чакае смерць. Усе могуць спакойна працаваць і жыць як жылі. Пагарэльцам не варта траціць часу, трэба ехаць у лес па бяровенні і забудоўвацца. Астатнія павінны ім дапамагчы, каб да зімы людзі мелі прытулак.

Калі Курыдзе скончыў, сяляне доўга маўчалі. Потым з натоўпа пачуўся ціхі голас:

— Батоно мусіць не ведае, што лесу ў нас няма, лес памешчыцкі?

— Я не батоно,—адказаў Курыдзе.—Я ваш друг і таварыш; мы з вамі адной крыві людзі. Ніколі не называйце мяне панам, прашу вас. Што лес вы лічыце памешчыцкім, пра тое я ведаю. Але ці правільна гэта, што ён памешчыцкі, скажыце мне? Хіба памешчык вырасіў гэты лес, і хіба лес не быў раней вашым? Ну, падумайце самі!

У натоўпе прайшоў гоман. Усе перашэптваліся, перагляда-

ліся. Тады вышаў наперад стары Коча Меліява, які быў пасля Гуджу Кверквелія старэйшы з усіх у сяленні.

— Гэтага нельга рабіць, добры чалавек,—сказаў ён.—Калі наша сяленне спалілі і мы так пацярпелі ні ў чым невінаватны, дык што-ж будзе з намі, калі мы пойдзем супроць закона і возьмем памешчыцкі лес? Нас-жа ў зямлю жывых пазаконваюць. Не! мы так рабіць не будзем. Хто спраўнейшы—халупу сабе пабудуе, другому дапаможа... Вось так мы думаем...

Старога дружна падтрымаў увесь сход. Курыдзе аглянуў натоўп, потым зірнуў на папалішча па той бок вуліцы і зразумеў, што ўгаварыць яму сялян не ўдасца.

— Ну, добра, браты,—сказаў ён.—Калі вы не маеце сіл узняць галавы супроць пана, можа вы некалі і дачакаецеся панскай ласкі. Пэўна вы паехалі-б у лес, каб сам князь вам дазволіў?

— Чаму-ж бы не паехалі!—адказаў хтосьці, і ўсе засмяліся.

— Ну, што-ж,—сказаў Курыдзе, сыходзячы з ганку.—Можа ён і дазволіць, хто яго ведае. Пачакаем.

На гэтым і скончыўся першы сход у Сабакучаво, скліканы штабам атрада паўстанцаў. А назаўтрае Курыдзе з'явіўся раніцой у маёнтак князя Абхазава. Ісці было недалёка, не больш за пяць вёрст. Таму Курыдзе прышоў рана і некаторы час перачакаў на мосце, над рэчкай ля саду. Стары дом, акружаны садам, стаяў на высокім месцы, далей расціраліся палі, аж да самых узгор'яў, што ўзнімаліся ў далечы. Гэта было старое дваранскае котлішча Абхазава, выхадцы з Абхазіі хваліліся родам і багаццем перад астатнімі захудалымі князямі. Князь карыстаўся пры меншаріках усімі землямі і лясамі, што меў пры самаўладдзі, і нават той лес і лугі, што ён захапіў у сялянскай абшчыны дзесяць гадоў таму назад, заставаўся пры ім. Па гэтым пытанні і прышоў сюды Курыдзе. Ён ведаў акрамя ўсяго, што князь быў некалі ротмістрам гвардыі, служыў у царскім канвоі, славіўся адвагай і вельмі запальчывым характарам і што яго асперагаліся.

Калі, па меркаваннях Курыдзе, надышла пара, ён пайшоў старымі букавымі прысадзямі, і зарослая травой дарожка прывяла яго на шырокі двор перад домам. Высокі, грузны мужчына з даўгімі вусамі, з даўгім цыбуком у руках, у халаце, вышытым шнурамі, і ў туплях на басанож, стаяў ля веранды, а ля яго ног куляліся месячныя борзья шчяняты. Ён здзіўлена пазіраў на незнаёмага чалавек, які падыходзіў да яго. Апануты чалавек быў проста: на ім была матроская майка, выцвілы стары пиджак і боты з высокімі халявамі. Не

спадабалася вусатаму, што чалавек не меў шапкі і што з-пад кароткага піджака, з кішэні штаноў, выглядала драўляная, рубчастая ручка вялікага рэвальвера.

— Слаўныя сабакі!..—сказаў чалавек падыходзячы.— Гэта вы, Абхазава?

— Я—князь Абхазава!—адказаў вусаты, выпростваючыся.

— Гэта мала мяне абыходзіць, што князь...—заўважыў незнаёмы, спыняючыся.—Вы можаце са мной адыйсціся на пару слоў?.. Нам з вамі трэба абмазгаваць адну справу.

— З кім маю гонар?—спытаў Абхазава.

— З Канстанцінам Курыдзе...

— Гэта мне мала што гаворыць!..

— Зараз загаворыць,—сказаў Курыдзе.—Я—камандзір атрада рэволюцыйных сялян-паўстанцаў. Гэта для таго, каб ведалі з кім маецца гонар... А цяпер вось што: лес на правы бок дарогі ў Сабакучаво і луг каля сялення вы лічыце ўласным?

Поўны, чырвоны твар Абхазава адразу пасінеў. Ён вырачыў вочы і перхаў, як-бы што захрасла ў горле.

— Які камандзір!..—нарэшце, ускрыкнуў ён.—Якога атрада? Гэта што? Разбой?

— Цішэй, цішэй!—сказаў Курыдзе, падступаючы да яго.—Пасля дазнаешся, які гэта атрад. Дык вось што: заўтра, так прыблізна каля двух гадзін дня, просім мець ласку прыбыць у сяленне Сабакучаво і перадаць сялянам на рукі дакумент за ўласным подпісам. У дакуменце павінна быць напісана, што памешчык Абхазава адмаўляецца ад карыстання лесам і лугам, які... ён захапіў у сялян Сабакучаво, і лічыць гэтыя ўгоддзі іх уласнасцю, і што яны маюць права распараджацца ёю, як ім хочацца. Зразумелі?

Абхазава цяжка дыхаў і дрыжэў усім целам. Вочы ягоныя, круглыя і страшныя, налітыя крывёю, проста вылазілі на лоб. Раптам яго прарвала.

— Па якому праву?—гаўкнуў ён гучным басам, замахваючыся цыбуком на Курыдзе.—Разбой? Эй, Пантэ!

Курыдзе яшчэ бліжэй падступіў да Абхазава, і ў яго блакітных вачах з'явіўся аганёк. Яны стаялі цяпер тварам у твар.

— Слухай ты!—сказаў Курыдзе, з халоднай нянавісцю пазіраючы ў непрытомныя вочы Абхазава.—Ты! Ротмістр! Кат, сукін сын! Калі ты заўтра не прыедзеш у сяленне, гэтая твая радавітая курасадня пойдзе дымам у першую ноч. Я ўласнай рукой праб'ю твой барані чэрап... Ты мяне сваімі

халуямі не страш. Не ўводзь мяне ў злосць, мне цябе няма завошта шкадаваць. Зразумеў?

Скосу Курыдзе бачыў, як праз адчыненыя вокны выглядаюць шматлікія жыхары гэтага дома. У ніжнім паверсе тым, што дзелялася на дварэ, цікавілася чэлядзь—праз усе вокны выглядалі нячэсаныя галовы; вышэй, з балкону, пазіралі ўніз птушаняты княжага роду—дочкі Абхазава. На веранду выбег не малога росту дзяцюк і спыніўся, пераступаючы з нагі на нагу. Курыдзе паклаў руку ў кішэню, і Абхазава апрытомнеў.

— Як-жа гэта...—сказаў ён, бегаючы вачыма.—Па якому-ж гэта праву...

— Прагані халуя,—загадаў Курыдзе.

— Пантэ, ідзі прэч!—слабым голасам сказаў Абхазава.

— І не думай мне тут пастак ставіць,— у тым-жа тоне гаварыў Курыдзе.—Май на ўвазе, мы з табой яшчэ па-людску гаворым... Дык вось—заўтра каб у Сабакучаво быў дакумент пра лес і луг па ўсёй форме. Больш паўтараць не буду. Астатняе сам ведаеш... Да пабачэння, святлейшы батона Абхазава.

З гэтым Курыдзе і пайшоў. Абхазава, чалавек, якога асцерагаліся, бо ён быў адважны і вельмі запальчывага характару, стаяў слупам на дварэ, пазіраючы ўслед Курыдзе, і не варухнуўся, пакуль той не аддаліўся і не знік на завароце дарожкі ў парку.

Чакаць панскай ласкі сялянам Сабакучаво доўга не прышлося. Абхазава паслаў свайго прыказчыка кружнай дарогай на станцыю і той гадзіны праз тры пасля размовы Абхазава з Курыдзе прыбыў туды і зараз-жа адправіў дзве абшырных тэлеграмы, тэкст быў напісаны ўласнай княжай рукой. Прыказчык чакаў да поўначы, як было яму загадана. За гэты час адказ прышоў толькі на адну. Мучаідзе раіў князю: «часова ісці на ўступкі». Прыказчык пачаў збірацца ў дарогу, і перад самым выездам ягоным прышла тэлеграма з Тбілісі. У ёй было напісана: «Звярніцеся да мясцовых улад». З гэтымі тэлеграмамі прыказчык той-жа кружнай дарогай рушыў назад і прыбыў дадому на світанні. Князь, які не спаў гэтую ноч, сустрэў яго на верандзе, прачытаў тэлеграмы і, парваўшы іх на дробнае шмаццё, сказаў, што лепш застрэліцца яму, чымся саступіць мужыкам. Але ён не застрэліўся. Апоўдні прыказчык паехаў у Сабакучаво і перадаў старасту ліст ад князя Абхазава. Стараста Спірыдон Ганарджыя, убачыўшы ліст, замахаў рукамі: ён цяпер не начальства, начальства жыве ў хаце пад чырвоным флагам. Прыказчык пай-

шоў туды і яго на ганку сустрэў Курыдзе. Ён разарваў канверт, прачытаў ліст князя і здзівіўся.

— Не веру...— сказаў ён.— Проста вачам сваім не магу веры даць... Батоно Абхазава дорыць абшчыне луг і лясы. Ай-ай, які добры ў вас пан... А вы што ў яго, за эканом? Прыдзеца пачакаць, дарагі мой... Вось тут, у халадку. Пасля збярэм сход і вы прачытаеце княжы ліст... Зараз людзі на рабоце, нельга іх трывожыць. Ах, божа мой, якія бываюць князі на свеце, якое сэрца!

Прыказчыку давялося чакаць доўга. Сход сабралі пад вечар, і тут ён прачытаў сялянам ліст Абхазава і засведчыў, што ён сапраўды напісаны самім князем. Асцярожны Коча Меліява папрасіў, каб ліст яму далі ў рукі, і, агледзеўшы яго з усіх бакоў, засведчыў таксама, што гэта пісаў Абхазава. У гэты дзень шмат гутарак было ў Сабакучаво. Ніхто не мог уцяміць, чаму гэта, ні з таго, ні з другога, памешчыку прышло ў галаву адрачыся ад угоддзяў, за якія судзіліся столькі год і якія каштавалі памешчыку не малых параздаваных на хабары грошай. Так і не дазналіся ў той дзень у Сабакучаво прычыны нечаканай панскай ласкавасці.

Назаўтрае Курыдзе прапанаваў некаторым з пагарэльцаў пайсці паглядзець лес і вызначыць, дзе пачынаць парубку. Яны пайшлі з неасабліва вялікай ахвотай, ім усё яшчэ здавалася, што папера, якую прыслаў Абхазава, не зусім правільная—яны добра ведалі натуру памешчыка. Але ўсё-ж яны пайшлі, і калі крыху адышліся ад сялення, іх здагналі яшчэ некалькі чалавек. Вестка аб тым, што сякуць лес, разнеслася па сяленні, і неўзабаве амаль што ўсе, каму патрэбны быў лес і каму не патрэбны, рушылі следам за Курыдзе. На другі дзень падзялілі луг. І вось па ўсёй ваколіцы пайшлі чуткі пра тое, што ў Сабакучаво сяляне сякуць панскі лес, косяць лугі, якія раней былі княжымі, што князь Абхазава сам ад усяго адрокся, баючыся паўстанцаў, якія жывуць у Сабакучаво пад чырвоным флагам. Казалі яшчэ, што паўстанцы маюць стада кароў і коз, якія яны адабралі ад багатых, і яны раздаюць жывёлу бедным і ўдовам. Праз некаторы час у Сабакучаво пачалі прыходзіць людзі з навакольных сяленняў, і яны бачылі на свае вочы ўсё тое, што дагэтуль даводзілася чуць. Ля папярэйшчаў ляжалі вывезеныя бяровыя, некаторыя, больш рупныя, пагарэльцы браліся будавацца, жонка Мітрафана Бакучавы паказвала знаёмым вялікую бурую і вельмі ўдойлівую карову, якую даў атрад; на лугу скрозь стаялі тычкі, над страхой хаты Міхаіла Ганарджыя развіваўся невялікі чырвоны флажок. Цяпер у Сабакучаво не было ранейшага суму, прыгнечанасці. Чуўся стук сякер, гутаркі, нават песні. Усім

распараджаўся тут чалавек, якога звалі Канстанцін Курыдзе. Ён сустракаў тых, што прыходзілі з суседніх сяленняў, гутарыў з імі ветліва і проста, і ўсе бачылі, што гэта разумны і добры чалавек. Спачатку часта хадзіць у Сабакучаво баяліся. Усё яшчэ памяталі карныя атрады, пажар і арышты. Асабліва быў шмат каму ў памяці прыезд змаршчастага палкоўніка, які, пасля няўдачы на Нэм-Дэві, напаў на ціхіх сяленні, арыштоўваў усіх, хто трапіў пад руку, і такім парадкам, набраўшы матэрыялу для рапарту, устрашыў непакорных. Спачатку па сяленнях ішлі чуткі, што наўрад ці ўтрымаюцца большэвікі ў Сабакучаво, што хутка прыедзе новы атрад і князь Абхазавы, які гэты атрад выклікаў, дасца ў знакі ўсім, хто сек лес і касіў лугі, і хто толькі спачуваў ім. Але прайшоў месяц і ні пра які атрад нідзе не было чуваць, хаця Абхазавы і на самай справе пасылаў тэлеграмы амаль штодзень. Тады ў Сабакучаво пайшоў народ часцей, асабліва па святах, у вольны час. Начальнік паўстанцаў, якога ўсе звалі таварыш Курыдзе, ніколі не адмаўляўся гутарыць з людзьмі. І ён ім расказваў пра крывавае справы меншавікоў, пра Шамхор, дзе меншавікі расстралялі некалькі тысяч рускіх салдат, што ехалі з турэцкага фронту, пра расстрэл мітынга ў Александраўскім садзе, пра тое, як нажываецца буржуазія і церпяць голад і холад рабочыя, як гаспадарыць у Грузіі «саюзнікі», якія вывозяць усё, што толькі можна вывезці, бессаромна рабуюць усё, што трапляецца пад руку, здзекуюцца над народамі, і голад, і галеча, і смерць ідуць па краіне. Ён гаварыў аб тым, што ўзнімаецца народны гнеў і хутка надые рашаючы час.—Тады,—гаварыў Курыдзе,—трэба дружна і смела ісці за большэвікамі, ударыць на памешчыкаў і адваяваць зямлю і права на жыццё.

— Вы не думайце, браты, што гэта ўжо такая вялікая сіла,—гаварыў Курыдзе...—Вось, глядзіце—нас усяго пятнаццаць чалавек, і яны пра гэта ведаюць. І ўсё-ж яны баяцца нас, бо разумеюць, што мы не саступім ім з дарогі і што не адзін з іх паплоціцца галавой, калі паспрабуе паткнуцца сюды. А што будзе, калі наш атрад стане ў сто пяцьдзесят чалавек? Дык вось, браты—надыходзіць час. Партыя большэвікоў вас пакліча на змаганне, і тады ўсе як адзін станьце ў баявы рад. Тут ідзе аб тое, ці быць і далей галодным нявольнікам, цярапець нястачу і здэкі, ці быць гаспадаром свайго жыцця, раз назаўсёды скінуўшы спрадвечнае ярмо з плячэй сваіх...

Так гаварыў Канстанцін Курыдзе, і ягоныя словы глыбока западалі ў душы людзей, надоўга заставаліся ў іх памяці, хвалявалі іх. Курыдзе бачыў гэта, бо ўсё больш прыходзіла ў Сабакучаво людзей і ўсё часцей. Чуткі пра паўстан-

паў і іх камандзіра, як многія называлі Курыдзе, далёка ішлі па сяленнях. Пакрысе пачынала хвалявацца дагэтуль ціхая, напалоханая пажарам Сабакучаво і забойствамі, ваколіца, Курыдзе не раз ужо чуў ад найбольш смелых, што хай толькі ён скажа ім, калі трэба выступіць супроць паноў. Пад восень стала вядома, што ў адным далёкім сяленні людзі вышлі на памешчыцкае поле, сабралі і звезлі кукурузу і гомі амаль што з паловы яго, і ні памешчык, ні слугі ягоныя не пасмелі і носу выткнуць. Гэтая вестка, як вецер, прашумела над сяленнямі. Памешчыкі спрабавалі задобрыць сялян. Цяпер ужо не дзіва было ўчуць, што той ці іншы памешчык «саступіў» кавалак лугу ці поля. У Сагвасалію, калі прышоў час збіраць вінаград, сяляне за адзін дзень сабралі і размеркавалі ўраджай з плантацыяй Гамрэкелі, ужо не баючыся, што прыедзе лютае начальства. Памешчыкі закідалі гэтае начальства лістамі і тэлеграмамі, просячы і патрабуючы дапамогі. Начальства пакуль што адлісвалася абяцаннямі і раіла «ісці на ўступкі». Курыдзе ўсё гэта ведаў і бачыў. І ён не быў такім бесклапотным, як здавалася. Штодня на дарогах і ўзвышшах нязменна стаялі на варце паўстанцы, уначы ўсе сыходзіліся ў адно месца, да хаты Ганарджыя, спалі амаль заўсёды на вольным паветры і вартавыя заўсёды пільнавалі дарогі і грэблю. Курыдзе разумеў, што калі на іх знянацку нападзе атрад урадавых войск, іх разаб'юць і захопяць да аднаго. Тады ўсё загіне. Адразу стане ціха ў сяленнях, і памешчыкі цяжка адпомецяць сялянам. Найбольш асперагаўся Курыдзе здрады. Ён здагадваўся, што Бакучава і Тапурыя не выпадкова паліся ў рукі асобаатрадчыкам. У тым, што здраднікаў сярод паўстанцаў не было, ён пераканаўся адразу. Тады ён пачаў прыглядацца да сялян. І калі аднойчы прышоў да яго стараста Спірыдон Ганарджыя, Курыдзе, убачыўшы ягоны салодкі, чырвонашчокі твар, устрывожаныя блудлівыя вочы, адразу падумаў:

— Ён... Падслухаў дзе-нібы, гадзіна.

— Я да вас, ваша міласць,—сказаў стараста, кланяючыся.—Я прасіў-бы... каб мне выдалі такую паперу, што вы адменьваеце, значыцца, што я ўжо не стараста... І ўладнасці ніякай не маю.

— Гэта-ж навошта, папера табе?

— Для начальства, ваша міласць... я чалавек ціхі, я баюся гневу начальства. Я не магу быць старастам, зніміце з мяне гэтую пасаду.

— Знімаю!—адказаў Курыдзе.—Ты больш не стараста, але паперы я табе не дам, як хочаш, так і выкручвайся перад начальствам. Не змог ты ўладу ўтрымаць, Ганарджыя,

як ні стараўся... Ну, што-ж, нічога не зробіш. Сядай, пагутарым.

Стараста сеў бокам, нясмела і вельмі далікатна, увесць час прыемна ўсміхаючыся. І раптам ён ўбачыў, як нейкі страшнаваты аганёк успыхнуў у светлых вачах Курыдзе, і адчуў, як магутная цяжкая рука лягла на ягонае плячо.

— Ну, стараста!—сказаў Курыдзе.—Скажы мне: за колькі прадаў Бакучава?

Стараста адразу змоўк, як мярцвяк, сагнуўся пад рукой Курыдзе. У першы момант ён гатовы быў кінуцца на калені, але ў наступны апамятаўся.

— Што вы?..—зашаптаў ён. — Што вы... Ваша міласць... я цікі чалавек. Я гэтулькі гора нацярэўся, божа мой... Пажар быў... Начальства мяне, як сабаку, ганяла... Ваша міласць, за што вы так на мяне, на няшчаснага чалавека. Ой, гора мне! Хай будзе пракляты дзень, у які я нарадзіўся...

Курыдзе маўчаў. Ягонья вочы пранікалі, здавалася, старасту ў самае нутро і бачылі наскрозь ягоную сквапную, баязлівую і бязлітасную душонку. Стараста віўся, як вуж, млеючы і здрыгаючыся ад голасу Курыдзе, але ён зразумеў ужо, што той не ведае, а толькі здагадваецца, і трымаўся з усіх сіл. Курыдзе быў упэўнены, перакананы ў тым, што гэты чалавек вінаваты ў пагібелі двух партызан. Ён мог-бы прыкончыць яго тут-жа, без ніякага жалю і дакораў сумнення. Але ў яго не было доказаў віны Спірыдона Ганарджыя, і гэта ўратавала старастава жыццё.

— Ну вось што!—сказаў Курыдзе, пакідаючы ўжо надзею дазнацца пра што-нібы ад старасты, які ўжо толькі енчыў і стагнаў.—Ты, віхлясты, сабачы хвост, слухай: калі толькі раз ты ці хто-небудзь з тваіх хатніх выйдзецца з сялення хаця-б да мосту без майго дазволу — мы цябе расстраляем. Зразумеў? Я ведаю, што ты, ніхто другі, прадаў гэтых людзей, і ты гэта ведаеш. Але ў мяне доказаў пакуль што няма і таму ідзі і памятай: рана ці позна мы цябе прынісем да сцяны. Ідзі прэч, плюгавы сабака, і паспрабуй толькі праз пляцень пералезці, выткнуцца за сяленне!

Стогнучы, як цяжка хворы, Ганарджыя сышоў з ганку і пабрыў па вуліцы.

Ішоў час. Прышла восень, зжоўклі палі і лясы, часцей прысыпалі дажджы. У Сабакучаво на папялішчах стаялі пачатыя ўжо новыя зрубы, пагарэльцы спяшаліся закончыць будоўлю, пакуль надыйдзе гнілая зімовая непагадзь.

Аднойчы раніцой хмарнага, восеньскага дня Макар Чантурыя, што быў у Сагвасалію за старшага, убачыў на вуліцы свайго сялення высокае зялёнае страшыдла, якое з гулам

лезла на ўзгорак па размоклай гліне. За ім' відаць было атрад конных салдат. Ці вялікі ён, Макар не бачыў, бо страшыдла паўзла вельмі марудна і коннікі гуртам рухаліся за ім цеснай вуліцай пад узгорак.

— Бяда!—падумаў Макар, прыціскаючыся да пляжня—Прапалі мы ўсе!

Бранявік выбраўся на ўзгорак і, калыхаючы зялёнай сваёй вежай, памахваючы на бакі тупаносым ствалом кулямёта, набліжаўся да таго месца, дзе стаяў Макар. Яшчэ паспеў убачыць Макар, як хутка прабегла па агародах стройная і лёгкая Кетэ Коркія і знікла ў садзе. Бранявік падышоў і стаў, перхаючы смуродным дымам. Салдаты спыніліся. Іх было каля поўсотні чалавек. Яны, стомленыя і панурныя, абьякава пазіралі на спалоханага селяніна.

У браневіку адкрылася акенца, і з яго выглянуў знаёмы ўжо Макару начальнік. Гэта быў Мучаідзе.

— Ты старшы, здаецца?—невывразна спытаў ён з глухога нутра браневіка.

— Я, батоно...—адказаў Макар.

— Расцягалі, валацугі, плантацыю Гамрэкелі?!—крыкнуў Мучаідзе.—Разбойнікі, мярзаўцы.

Зараз-жа з боку адчыніліся жалезныя дзверцы, і Мучаідзе вылез з браневіка. За ім следам вышаў яшчэ адзін, незнаёмы, наперадзе машыны прыўзнялася заслонка, і Макар убачыў твар трэцяга, шофера. Макар стаяў навывцяжку, як раней у страі, калі падыходзіў да яго афіцэр, і нічога добрага ад яго Макар не чакаў. І цяпер да яго ішоў афіцэр, хусткай адіраючы спатнелы твар.

— Што? Цяпер утуліў хвост?—спытаў Мучаідзе і нечакана, ад таго, што вельмі пакорным і спалоханым быў твар чалавека, адчуў нейкую ліхую злосць, нават лютасць.— Пэўна сам першы лез, крышыў і ламаў, каб толькі награвіці больш. А? Дзе тыя разбойнікі, забойцы? Не ведаеш? Ты што, нямы?

Раптам ён узяў руку. Пачырванеўшы ўсім тварам, Макар адхіліўся, адступіў назад.

— Я стары чалавек, батоно,—сказаў Макар, і Мучаідзе убачыў, што, раней спалоханы і пакорны, твар селяніна спахмурнеў і нешта панурае і затоенае бліснула ў ягоных вачах. Мучаідзе апамятаўся, азірнуўся на салдатаў. Яны не сустракаліся з ім поглядамі, пазіралі ўбок.

— Пакіньце, капітан!—грэбліва сказаў афіцэр, які стаяў ля браневіка. Мучаідзе зразумеў, што залішне, не ў пару і без усялякай патрэбы паказаў свой несамавіты характар.

— Ну, глядзі ў мяне!—сказаў ён да Макара, ужо не з такім імплэтам.—Прынесці мне спіс падлягаючых прызыву і сабраць іх сюды, усіх да аднаго. За пяць хвілін каб усе былі тут.

— Слухаю, батона!—адказаў Макар, завярнуўся па правілах і хутка пайшоў, амаль што пабег вуліцай.—«Каб вам прапасці, пагарэць вам усім!—думаў Макар ідучы.—Калі-ж вы над народамі здэквацца пакінеце, калі-ж гэтая наша гора высахне!»

Неўзабаве ля браневіка сабралася амаль усё насельніцтва Сагвасалію. Перад натоўпам, выстраеныя ў рад, стаялі новабранцы—з дзесяткамі хлапцоў, напалоханых і засмучаных. Жанчыны плакалі, мужчыны стаялі моўчкі, хмурныя, пазіраючы сабе пад ногі.

— Вы павінны ў той самы дзень і на той самы час, як загадана, прыбыць на пункт, у воінскае ўпраўленне,—гаварыў ваенны, які прыехаў з Мучаідзе,—павятовы камісар.—Той, хто думае дэзертыраваць, хай лепш пакіне гэтую думку. Дэзертыраваць—гэта азначае: ухіляцца ад воінскай павіннасці, другімі словамі, гэтая азначае: не з'явіцца, а ўцячы куды-нібы. Такіх мы знойдзем усіх да аднаго, дзе-б яны ні хаваліся, і гора ім будзе тады! Зразумелі? Ну вось і ўсё...

Павятовы камісар адышоў да браневіка і стаў там, ляніва апіраючыся аб зялёную сценку. Тады вышаў наперад Мучаідзе.

— Эй, вы!—сказаў ён.—Можа вы чакаеце, што за вас заступацца тыя валацугі, што бадзяюцца па лясах? Дарэмна вы чакаеце!.. Урад мае чым супакоіць тых, хто асмельваецца ўзняць руку супроць закону. Хай толькі яны пападуцца мне, вы ўбачыце, што з імі будзе і з кожным, хто ім спачувае. Я паеду ў Сабакучаво і хай толькі знайду іх там! Паспрабуйце яшчэ бунтаваць, тады гэтая машына возьмецца і за вас і мала што ад вас застанецца... Вось глядзіце...

Рука Мучаідзе, што трымала скамечаную пярчатку, паказвала на зялёную вежу браневіка, з якой тырчэў кулямёт. Усе паўзнімалі галовы і з хвіліну моўчкі пазіралі на страшнаваты, тупы лыч забойчай машыны. Стала вельмі ціха. Жанчыны пакінулі ўсхліпваць.

— Памятайце пра гэтую,—сказаў Мучаідзе.—Досыць ужо вам саступалі, пара вам ведаць, што больш з вамі цацкацца не будзем. Вы павінны будзеце сплаціць батона Гамрэкелі ўсе страты, што пацярпеў ён ад вашага разбою. Але вы не думайце, што на гэтым і скончыцца, што вам удалася ўкрыцца ад кары. Зараз мы не маем часу, але пасля прыедзем і пагутарым з вамі, як мае быць! Я навучу вас паважаць за-

кон, смуродныя вы свінні. Ну, дык добра памятайце пра гэта, а ты, старшы—глядзі! Ты галавой адкажаш, калі гэтыя ва-шы недаросткі хоць на гадзіну спозняцца на пункт! Паехалі!

Начальнікі адзін за адным паўлазілі ў браневік, грукнулі жалезныя дзверцы, унутры шчоўкнуў замок, зялёнае страшыдла, якое дагэтуль стрымана гуло, зарычэла і павольна рушыла наперад. Смуродны дым пайшоў па вуліцы, людзі затыкалі насы і адплёўваліся. Пачакаўшы, ззаду за браневіком пайшла конніца, перамешваючы гліністую грязь па вуліцы Сагвасалію. Калі ўсё гэта знікла і развееўся смуродны дым, нехта з сялян сказаў, паказваючы на глыбокую звілістую каляіну, у якой застаўся шурпаты след ад шын браневіка:

— Глядзіце, людзі: нібы гадзіна вялікая прапаўзла праз нашае сяленне...

— Хай-бы ўжо лепш гадзіна,—адказаў яму Макар Чантурыя,—ой, калі-ж наша гора высахне.

— Тады высахне гора, калі высахне мора,—уздыхнуў хтосьні.

— Дык тады лепш не жыць нам, браты...

— Што зробіш?... Нарадзіўся—жыві. Смерць сама прыдзе.

Сяляне разыходзіліся... За новабранцамі ішлі маткі іх і сёстры, галосычы, як па нябожчыках. Сумнай стала гэтая хмарная, восенская раніца ў Сагвасалію...

Бранявік праяжджаў адно сяленне за другім, і ўсюды паўтаралася тая-ж гісторыя, што і ў Сагвасалію. Мучаідзе збіраў сход, правяраў новабранцаў па спісах, потым гаварыў прамовы, пагражаючы ўсім, асабліва паўстанцам з Сабакучаво, куды ён намерваўся ехаць. Але адразу Мучаідзе чамусьці туды не паехаў, хаця з Сагвасалію было за ўсё бліжэй і дарога лепшая. Ён ездзіў па навакольных сяленнях, страшны ў пагражаў, і Курыдзе, якому стала вядома пра браневік, як толькі ён выбраўся з Сагвасалію,—адразу зразумеў, у чым справа.

— Баіцца нас пан Мучаідзе!—сказаў ён да Кверквелія.— Гэта ён для таго наганяе страху, каб мы з дарогі яму саступілі. Сабакучаво яму абмінуць нельга і заехацца боязна. Бачыш, Тарыел, якое хітрае цяпер начальства стала? Ну, як ты яму дасі рады, калі ён сядзіць у жалезным дупле, пад кулямётам? Вось гэта дык галава. Браневічок сабе выстаўся. Трэба і нам нешта прыдумаць.

Пра тое, што здарылася пасля, доўга гаварылі ў сяленнях нізіннай Мінгрэліі.

Мучаідзе перад тым, як ехаць у бунтоўнае сяленне, наведаў Абхазаву. Князь, пакрыўджаны ранейшай абьякавасцю

Мучаїдзе, які папусціў яго ў крыўду, прыняў асобаатрадчыка холадна і быў куды больш ветлівы з павятовым камісарам. Але пасля, калі Мучаїдзе запэўніў яго, што перастраліе з браневіка ўсіх галадранцаў, якія асмеляцца нагой ступіць на княжае поле, Абхазава памякчэў і паказаў сваю гасцінасьць. У выніку павысіўся настрой і гасцей і гаспадара.

— Ён маіх рук не міне, гэты Курыдзе!..—гаварыў асобаатрадчык за сталом.—Яму прыпомніцца ўсё... Ведаецца, гэта не такі ўжо мужычок, як здаецца. Ён добра валодае некалькімі замежнымі мовамі, быў нават памочнікам капітана... О, гэта птушка! Ён абразіў у Поці начальніка англійскай вайскавай місіі. З-за яго ўрад меў непрыемнасьці. Як вам гэта падабаецца?

Абхазава ўспомніў аганёк у светлых вачах Курыдзе, падумаў аб тым, што разумна зрабіў, адрокшыся ад лесу, і сказаў, што Курыдзе яму не падабаецца.

— Няма чаго бедаваць, князь,—гаварыў п'яны Мучаїдзе.—Мы з гэтымі мужыкамі такі ўправімся. Я часцей буду прыязджаць сюды. Хай паспрабуе з віламі на браневік.

Абед скончыўся надвечар. Мучаїдзе з камісарам, не зусім цвёрда ступаючы, вышлі на веранду. На дварэ стаяў браневік і спешаны атрад. Салдаты трымалі коней на паводах, пасвілі іх па сжоўклай, стаптанай траве каля паркану. Гэта была першая памылка Мучаїдзе. Ён, ашчасліўлены княжай ласкай, забыўся пра салдат і не падумаў нават пра тое, што людзі і коні галодныя. Абхазава ўвесь час памятаў пра гэта, але напамінаць яму не было ніякай выгады. Ён быў вельмі нават рады, што госці сабраліся ад'язджаць.

З кухні выбег вахмістр, за ім—шофер. Яны падмацаваліся не горш за начальства. Салдаты, змарнелыя і стомленыя паходам, з адкрытай нянавісцю пазіралі на іх. Мучаїдзе аддаў загад. Вахмістр гучна ікнуў, прыкрываючы далонню рот, скамандаваў «па конях», шофер палез у браневік. Атрад пастроіўся. Мучаїдзе развітаўся з гаспадарамі і, адчуваючы на сабе погляды шматлікіх насатых князеўнаў, спрытна ўскочыў у браневік. За ім паследаваў камісар, але не так удала—ён набіў сабе гуза на ілбе.

— Поўны ход!—скамандаваў Мучаїдзе, як толькі браневік рушыў і шофер пераклучыў хуткасць. Браневік зарычэў і з грозным гулам памчаў праз парк. Салдаты пачалі адставаць адразу, хаця гналі коней як мага. Калі атрад выехаў з парку, браневік быў ужо на мосце праз рэчку, хутка праляцеў праз яго, завярнуў у зараслі і знік. Вахмістр скамандаваў «марш-марш», хаця атрад ішоў на поўным кар'еры, і гэта не дапамагло. Некаторыя коннікі пачалі адставаць. Праехаўшы

мост, вахмістр убачыў, што атрад расцягнуўся па дарозе і коні скачуць з апошніх сіл. Пад гарой, за рэчкай, атрад вытхнуўся дашчэнт, коні спатнелі, хаця прайшлі ўсяго з вярсту. Атрад ішоў далей трушком. Вахмістр кляўся сам сабе, баючыся глянуць на салдат: людзі і коні галодныя, прайшлі за гэты дзень больш за шэсцьдзесят вёрст.

У гэты час браневік ляцеў поўным ходам па звілістай дарозе ў Сабакучаво. Мучаідзе сядзеў за кулямётам, трымаючыся за ручкі. Праз шчыліну байніцы ён бачыў вузкую дарогу, што кідалася то направа, то налева, бачыў зараслі, што суцэльнай зялёнай сцяной праляталі паабал. Браневік хістаўся на бакі, пругкія рэсоры падкідалі цяжкую бранявую каробку, гулка рычэў матор.

— Адразу — агонь! — думаў Мучаідзе, усё больш п'янеючы ад шалёнай хуткасці і княжага віна.—Праляту вуліцай, хто сустрэнецца, смерць на месцы! Дашчэнт знішчу гнездо, жалезам выпалю! О, цяпер я разумею Джугелі!

Аднак, далёка ехаць Мучаідзе не давялося. Шофер убачыў на крутым завароце дарогі свежую, накіданую, зямлю, справа і злева глыбокі вузкі раўчак.

— Замаскаваны мост!..—мільгнула думка.—Пастка!..

У той-жа момант ён выключыў матор і затармазіў, але было позна. Браневік падкінула ўгару, зямля і бяровенні з трэскам аселі пад коламі, страшны ўдар аглушыў шофера і ад той хвіліны ён ужо нічога не чуў і не бачыў. Браневік ляжаў на баку ў вузкім яры, і мутны бурлівы ручай кіпеў і пеніўся вакол, узнімаючыся ўсё вышэй, перакідаючыся праз яго. З яру ішоў лёгкі сізы дымок.

Курыдзе, што ляжаў у кустах побач з Кверквелія, устаў.

— Так, — сказаў ён. — Прыехаў, пан Мучаідзе!

Кверквелія ўстаў таксама, зрабіўшы знак астатнім, каб ляжалі. Ён заўважыў, што Курыдзе хвалюецца: твар ягоны пацямянеў, ноздры раздзімаліся. Ён моўчкі грыз кароткі мундштук сваёй люлькі.

— Што за чорт! — сказаў Курыдзе. — Салдаты, мусіць, далёка адсталі. Ці, можа, другой дарогай паехалі?

— Не можа быць, — шэптам адказаў Кверквелія, стараючыся гаварыць спакойна. — Дарога адна...

Паўстанцы моўчкі ляжалі, ланцужком расцягнуўшыся па прыдарожных кустах. Тарыел заўважыў, як Міха Коркія ўзімае і апускае свой маўзер, прымерваючыся да дарогі.

— Страляць толькі па камандзе, — сказаў ён. — Не гарачыцца. Міха, ты чуеш?

— Чую... — адказаў Коркія.

Прайшло значна часу... Атрад з'явіўся нечакана, увесь адразу, на завароце дарогі. Коні беглі трухам, салдаты трыма-ліся блізка адзін да аднаго. Наперадзе ехаў вахмістр. Стала так ціха, што здавалася — ручай грыміць, як горны вадапад. Яшчэ некаторы час атрад рухаўся па дарозе, коні глуха тупалі па пяску, і раптам і вахмістр, і салдаты ўбачылі раскіданы мост, узрытую зямлю, бяровенні і ў яры — зялёны браневік. Вахмістр асадзіў каня так, што ён узяўся на дыбы, пачуліся ўскрыкі, коннікі наязджалі адзін на аднаго, збіліся ў цесны гурт і сталі. Вахмістр саскочыў з каня і, спатыкаючыся, пабег да моста. Некаторыя з салдатаў таксама пазлазілі з коней.

Раптам кусты зашапацелі, захісталіся, пачуўся трэск галля, там і тут замільгалі ў зараслях цёмныя постаці, і нейкі чалавек, узяўшы высока вялікі рэвальвер, ускочыў на абмшэлы камень над ярам, ля ручая. Вахмістр спыніўся адразу, з разбегу.

— Ні кроку далей! — грозна крыкнуў чалавек. — Стаяць усім на месцы, не варушыцца. Адзін стрэл — і душа з вас усіх вон пойдзе! Слухаць, што я кажу. Зараз-жа здаць зброю. Вінтоўкі і шаблі ў канаву, на мой бок, падсумкі таксама. Уцякаць нельга: ззаду вас кулямёт, вы акружаны. Эй ты, вусаты!

Вахмістр першы сарваў каробку і кінуў яе на пясок.

— У канаву трэба! — крыкнуў чалавек. — Стой! Не цяпер! Пасля!

Салдаты знімалі вінтоўкі, не злазячы з коней, кідалі іх, спяшаючыся, з паясоў падсумкі, адшпільвалі шаблі. Усё гэта, бразгаючы і грукаючы, кацілася па адкосе дарогі ў канаву, падала на пясок.

— Кверквелія! — крыкнуў чалавек. — Сюды!

Кусты ўздоўж дарогі расхінуліся, салдаты ўбачылі людзей у чорных світках, з карабінамі ў руках. Тыя, што зама-рудзілі, цяпер ірвалі з сябе падсумкі, шаблі і кідалі ў канаву. Атрад абяззброіўся не больш як за дзве хвіліны. Вахмістр, бледны і аслупянелы, нерухома стаяў над ярам. Курыдзе пераскочыў з каменя на дарогу, падняў ягоны рэвальвер.

— Злазьце, хлопцы, з коней! — спакойна сказаў ён да салдатаў. — Адваяваліся!

Салдаты ўсе да аднаго паслухмяна саскочылі на зямлю.

— Вось і добра! — сказаў Курыдзе. — Кверквелія! Збірай зброю!

Ён падышоў да салдат. Яны адварочваліся, пазіралі ўбок. Ім было няёмка і сорамна. Цяпер яны зразумелі, што здалі

зброю дзiesiąтку чалавек, бо нікога больш не было на дарозе, ніхто не з'яўляўся паблізу. Чалавек пяць паўстанцаў збіралі вінтоўкі і шаблі і зносілі іх у адну кучу. Але астатнія тры-малі свае карабіны напаягове. Было ціха. Надыходзіў хмарны вечар, шумеў ручай ля разбуранага маста, амываючы зялёнае цела браневіка. Туды ўсе баяліся глянуць.

— Не тужыце, хлопцы!—сказаў Курыдзе.—Праўда, маркотна салдату, калі зброю адбярэць, і яшчэ горш, калі сам аддасць, але так, хлопцы, лепш. Добра, што не пралілася братня кроў, бо каб вы не здалі зброю, пачалася-б між намі бойка. Завошта нам было-б забіваць адзін аднаго, завошта ісці брату на брата? Добра, што дайшлі да згоды — скончана вайна!

— Хай яна згарыць такая вайна!.. — сказаў адзін з салдатаў. — Ад світання да позняга ў сядле, самі галодныя і коні галодныя!

— Дык аб што-ж ход? — адказаў Курыдзе, — можаце ў сяленне да нас заехаць — калі ласка, для вас тое-сёе знойдзецца і коні за ноч адпасуцца...

Салдаты пра нешта загаманілі між сабой. Потым адзін з іх спытаў:

— Дык мы што, можа, не палонныя?

— Ха! — засмяяўся Курыдзе. — Палонныя! Куды-ж я вас падзену? Ды і навошта нам палонныя. Хто хоча — сядай на каня хоць і цяпер, свет адкрыты. А хто мае ласку — просім да нас у госці. Вось як... Але мы яшчэ не ўсё зрабілі, хлопцы, трэба нам браневік паглядзець. Там, напэўна, жывых няма, але так пакінуць нельга. Мы людзі, не звяры. Не будзем-жа марудзіць! Павяжыце коней, няхай двое-трое пры іх застануцца, а астатнія —усе да мяне.

Курыдзе завярнуўся і, не аглядаючыся, пайшоў да маста. Павесялелыя салдаты загаманілі між сабой, зводзячы коней, звязваючы павады, па адзінцы і групамі пабеглі следам за Курыдзе. Яны ўжо не аглядаліся на паўстанцаў, якія пільна валь зброю, цесна акружыўшы яе. Ля маста стаяў вахмістр. Ён глянуў на Курыдзе з-пад ілба і адступіў з дарогі. Курыдзе, не зважаючы на яго, сышоў уніз, да ручая. Вада шумела і пенілася ля браневіка, валам перакідаючыся праз яго. Машина, закіданая бяруннямі, ляжала бокам, прырэзана, змятыя і паламаныя, колы ўпіраліся ў бераг. Увесь зад браневіка, скрышыўшы палі, асеў у ваду. Курыдзе зразумеў, што выцягнуць машину — нялёгкая справа. Калі салдаты сабраліся ля маста, ён стаяў ужо на браневіку, пастукуваў рукаціцу рэвальвера па сценках вежы, па дзверках, заглядаў у прарэз

байніцы, слухаў. Нічога нельга было ўчуць — шумела вада. Курыдзе сышоў па бярвеннях з браневіка на бераг і з разгону узбег па крутым, адрытым схіле на дарогу.

— Што там?—дружна спыталі салдаты.

Курыдзе моўчкі развёў рукі. Да яго падышоў Кверквелія і нешта сказаў паціху.

— Хай Оція сядзе на каня і зараз-жа ў сяленне,—сказаў Курыдзе. — Кавала сюды на падводзе, з зубілам і молатам... Хай прыдуць людзі з вяроўкамі, і як мага больш каб прышлі... Гэта не малы груз, такая машына!..

Салдаты бачылі, як Оція перавёў каня праз раўчак, воддалі ад дарогі, і, спрытна ўскочыўшы ў сядло, паехаў. Некаторыя пераглядаліся між сабой, і гэта не засталося незаўважаным для Курыдзе. Ён прыкмеціў таксама, што салдаты асцерагаюцца вахмістра, змаўкаюць, калі ён пазірае на іх, стараюцца адыйсці далей. Курыдзе падышоў да вахмістра. Той адступіў на крок, бліснуўшы вачыма.

— Ты не страш мяне, вахмістр!—сказаў Курыдзе.—Я жартаваць не люблю, зараз-жа мяне злосць абсядае. Адыдзі адгэтуль, барабанная скура! Эй, Міха! Сюды. Пэўна, даўся ён вам у знакі, рабы чорт! А, хлопцы?!

Салдаты маўчалі. Потым нехта з іх сказаў:

— Хай ён павесіцца!

Падышоў Міха Коркія. Вахмістр, убачыўшы ў ягоных руках маўзер, затросся ўсім целам, вочы ягоныя забегалі. Салдаты маўчалі. Нейкая трывога агарнула іх. Але яна была дарэмнай.

— Міха!—сказаў Курыдзе,—адвядзі гэтага дзядзьку прэч і пільнуй. Каб ён не ўпёк ад цябе, пасадзі на дарогу, хай сядзіць. І калі што—доўга не думай. А вы, хлопцы, не бойцеся, коні вашы пры вас застануцца.

Салдаты пазіралі ўслед вахмістру. Калі Міха, адышоўшы крокаў на дзесяць, спыніўся і вахмістр, падгінаючы цыбаты ногі, няёмка сеў на пясок, яны дружна зарагаталі.

— Вось так!..—сказаў Курыдзе.—Хай пасядзіць, халуйская морда.

Салдаты смяяліся. Курыдзе пачаставаў іх тытунём. На ўсіх не хапіла, але гэтая дробязь неяк зблізіла іх. Салдаты абступілі Курыдзе, з цікаўнасцю прыглядаючыся да яго. Ніхто ні да каго варожасці не адчуваў, яна не выявілася нават у самым пачатку. Яны гутарылі пра тое-сёе. Курыдзе распытваў салдат пра службу, і яны казалі, што служба іх такая паганая, што горшай няма. Яны водзяць арыштаваных, ездзяць з начальствам па сяленнях, і некаторыя з іх былі ўжо тут, калі Гунава і Мучаідзе палілі Сабакучаво.

— Ездзім, людзей палохаем, — гаварыў адзін з салдат. — Самі галодныя, коні галодныя, змораныя, па сутках з сядла не злазіш, начальства сабе ляжыць у фаэtone, або дзе-нібы загуляецца, а ты і стой ля плоту... Што гэта за служба! Што гэта за радасць, калі цябе народ, як чорта, баіцца, людзі, як нас убачаць, гатовыя жывымі ў зямлю ўлезці.

— Так, так, хлопцы! — гаварыў Курыдзе. — Вось пра гэта і думайце.

Неўзабаве на дарозе з'явіўся цэлы натоўп сялян. Сабакучаво было блізка, тут-жа, за заваротам дарогі, і васьм ужо беглі людзі з жэрдкамі, ламамі і вяроўкамі, з усіх ног імчала дзетвара, двое мужчын трухом гналі буйвалаў, запрэжаных у арбу. На гэтую арбу была пасля складзена зброя і пад канвоем, пад наглядом Кверквелія яе завезлі ў сяленне. Зброю прыняў Міхаіл Ганарджыя. Яе склалі ў пограб і паставілі на варту Мітрафана Бакучава. Ніхто з салдат і не бачыў, як звезлі іхнюю зброю: усе яны былі заняты над браневіком, і толькі адзін вахмістр, седзячы на дарозе, панура пазіраў услед арбе.

Выцягнуць браневік аказалася немагчымай справай. Патрэбны быў ворт і спецыяльныя прыстасаванні. Тады пазбівалі заклёпкі на дзверках, адагнулі ўдарамі ломаў броню і нарэшце разбілі замок, замкнуты знутры. Першым выцягнулі шофера, ён быў нежывы. Усе ўскрыкнулі са здзіўленнем, калі пасля таго, як выцягнулі труп, з дзверак выглянула нечая галава. Гэта быў павятовы камісар. Яго вывалаклі з машыны, і аказалася, што ён нават не паранены, толькі моцна пабіў сабе лоб. Яго паднялі на дарогу і ён стаяў там, апіраючыся на плячо нейкага селяніна, час-ад-часу стогнучы. Тады Курыдзе сам улез у бранявік і абмацаў ногі таго, хто быў у вежы за кулямётам. Думка Мучаідзе пра Джугелі, які спаліў усю непакорную Верхнюю Осетыю, — была ягонаў апошняй думкай. Труп выцягнулі на бераг, Курыдзе паклікаў Оція, і яны павыносілі скрынкі з патронамі ад кулямёту. Пасля гэтага Курыдзе, вылезшы з браневіка, заткнуў хусткай ствол кулямёта, каб не набралася вада. Унутры машыны вады не было.

Натоўп рушыў да сялення. Разам з сялянамі, вядучы коней, ішлі салдаты. Падобна было да таго, што людзі ідуць увечары з поля, стомленыя, вядуць сваіх коней і на іх чакае ў хаце ежа і адпачынак.

Позна ўвечары, на майдане, дзе збіраліся на сходы і гульні, ясна гарэлі вогнішчы. Для салдат пазносілі ежу з кожнай хаты, хто што меў. Курыдзе загадаў Спірыдону Ганарджыя даставіць на майдан бочку віна, і гэта было выка-

нана адразу. Нават Спірыдон Ганарджыя прасіў Курыдзе сказаць парабку, калі будзе патрэбна яшчэ. На майдан сабралася моладзь. Курыдзе запрасіў усіх да агню, дзе на абрусах быў пастаўлены пачастунак, найбольш паважаных старыкоў пасадзіў асобна і сказаў прамову.

— Гэты вечар для нас, браты, радасны,—сказаў ён.—Магло праліцца сёння шмат нявіннай крыві, але ўсё абышлося вельмі шчасліва. Вось яны сядзяць тут, нашы госці, і мы вельмі рады ім. Яны ўсе такія-ж, як і мы, сяляне, але прымушаны яны былі тварыць злое па волі нашых ворагаў, і не радасць, а смерць і кроў маглі прынесці нам. Усё абышлося вельмі добра, як ужо я казаў, і толькі смерць нявіннага чалавека-шофера, салдата, засмучвае нас. Ён не па сваёй волі служыў нашым ворагам і, бядак, загінуў. Шкада яго, ён быў з нашай працоўнай сям'і... Успамянём-жа яго добрым словам і будзем вясёлымі, будзем думаць пра жыццё і спадзявацца на шчасце, спадзявацца на тое, што хутка будзем вольнымі, што мінуць нас прыгнёт і здзекі, і прызде да нас чаканая здаўна савецкая ўлада, за якую мы змагаемся са зброяй у руках!

— Добра сказаў!—заўважылі пачэсныя старыкі,—усе падтрымалі іх.—Добра сказаў чалавек...

Курыдзе хадзіў па майдане, гутарыў з тымі і другімі. Кубкі хадзілі па руках, весялось узрастала, ужо заспявалі песню, стварылі шырокае кола, і Оція хвацка прайшоў пару разоў пад рытмічны ўсплеск далоняў. Неўзабаве з'явіліся музыканты, зайгралі дудкі, загрымеў барабан, загучэла вясёлая лезгінка і нават старыкі пачалі пляскаць у далоні. Тады ў круг выскачыў малады салдат, бронзатвары кахецінец, і прайшоў раз і другі, пазіраючы на дзяўчат гарачым вокам. Ён ішоў як-бы не датыкаючыся зямлі. Усе, убачыўшы гэтакі спрыт, загаманілі і засмяяліся. Оція, найлепшы танцор, мог і не паказвацца перад гэтым. Чорнавокая Тація, раскінуўшы рукі, успырхнула, як птушка, і паляцела па кругу. Тады чалавек закружыўся на месцы, тупнуў нагой, і ўсе ўбачылі, як танцуюць у вясёлай Кахетыі.

Курыдзе заўважыў у натоўпе Кверквелія, які толькі што падышоў, і зрабіў яму знак. Яны адышліся ад святла, на цёмную дарогу.

— На грэблі і на мосце стаяць па двое...—сказаў Тарыел.—Ля пограбу са зброяй стайць сам Міхаіл, пасля яго змеціць Оція. Камісар ляжыць у хаце ў Гвазава, чорт іх бяры, хай там стогнуць разам. Коні пасвяцца на лугу, потым падыдзе Міха, паглядзіць. Салдат пакладзем спаць у садзе і можа

трэба будзе папільнаваць. Вахмістра мы пакармілі і замкнулі ў пограб да Бакучава, далі яму сена пад бок.

— А колькі зброі?—спытаў Курыдзе.

— Пяцьдзесят пяць вінтовак, тры рэвальверы, пяцьдзесят шэсьць шабляў, а патронаў не пералічыць. Лічыў—зблытаўся...

— Яшчэ шэсьць скрынак кулямётных...—сказаў Курыдзе.— І кулямёт. Мы да яго які-нібы станок прыстроім. Ох, Тарыел! Бедныя мы сёння маглі быць. А цяпер—глядзі.

Ён паказаў на паліану, дзе гарэлі агні, грала музыка, чуліся вясёлыя выгукі.

Назаўтрае ўсё сяленне праводзіла на могілкі забітага шофера, і жанчыны Сабакучаво паплакалі над ім. Тады-ж адправіліся ў дарогу вахмістр з камісарам, які не кінуў яшчэ стагнаць. Іх павёз парабак Спірыдона Ганарджыя, той самы Бахва, што вёз некалі падатковага інспектара. І цяпер на возе ў яго была непрыемная паклажа—цела Мучаідзе. Камісар сядзеў на арбе, сагнуўшыся ў крук. Вахмістр панура плёўся ззаду. Курыдзе праводзіў іх поглядам і ўздыхнуў аблегчана: усе непрыемныя справы скончыліся. Але на яго чакала неспадзяваная навіна, салдаты не хацелі выязджаць з Сабакучаво.

— Нам няма куды ісці,—сказаў адзін з іх, ад іх упаўнаважаны.—Нас усіх пад суд аддадуць, пад арышт пасадзяць, будзем гніць у турме, а калі і выпусцяць, то сабачае жыццё зноў пачнецца. Мы людзі—хто муляр, хто цясляр, акрамя таго, калі патрэбна будзе, мы пойдзем з вамі, куды-б ты нас ні павёў, мы верым табе і вернымі самі будзем, даем табе наша шчырае слова. Прымайце нас да сябе!

Салдат было пяцьдзесят пяць чалавек, з іх толькі сем паехалі за вахмістрам і з тых двое звярнуліся назад з дарогі.

Вось пра што гаварылі ў нізінных сёлах Мінгрэліі. Гэтая вестка ўзрушыла ўсіх, хто толькі пачуў яе. Народ з бліжэйшых сяленняў натоўпамі ішоў у Сабакучаво, каб паглядзець на браневік у яры і на салдатаў, якія дапамагалі будавацца пагарэльцам. На салдатах не было пагонаў, на фуражках былі намаляваны пяцікутныя зоркі, і ўсе гэтыя, нядаўна страшныя ваякі заўзята працавалі на зрубках. Шыпелі пілы, грукалі сякеры, гоман і песні чуваць былі ў напалову спаленым гэтым сяленні, дзе яшчэ нядаўна была такая цішыня і туга. Чырвоны сцяг горда і весела развінаўся над хатамі. Зноў пайшлі па сёлах хвалюючыя чуткі пра паўстанцаў з Сабакучаво, якія сагнулі ў барані рог памешчыка і начальства, да якіх далучыліся салдаты і якія самі сабе гаспадары.

Але Курыдзе цяпер пачаў хвалявацца. Ён разумеў, што калі пра гэтыя ўсе падзеі даведаюцца ў цэнтры, можа тут

паўтарыцца гісторыя Верхняй Осеты, дашчэнту спаленай карнай экспедыцыяй Джугелі. Меншавікі не застановяцца перад тым, каб паслаць сюды адборнае гвардзейскае войска і пры такіх абставінах, нават калі-б і ўсе да аднаго сяленні паўсталі-б і далучыліся да ягонага атрада—прыдзецца гінуць альбо адступіць, і будзе тады страшны тэрор, пральецца кроў многіх людзей. Цяпер Курыдзе трывожылі весткі аб хваляваннях у сяленнях, аб сходах, на якіх вырашалі ісці на памешчыкаў. Яшчэ не надышоў час, і гэты выбух, гэтае блізкае паўстанне можа быць дарэмнай вялікай ахвярай.

Курыдзе вырашыў ісці ў Поці. Ён даложыць партыйнаму камітэту пра ўсё і спытае парады і ўказанняў. Не марудзячы доўга, ён пакінуў Сабакучаво, уначы дайшоў да станцыі і, дачакаўшыся таварнага цягніка, ускочыў на платформу, грузаную марганцам. Раніцой, чорны ўвесь ад марганцавага пылу, ён злез з платформы ў порце. Ён даехаў якраз туды, куды трэба.

Кверквелія, калі адыходзіў Курыдзе, бываў вельмі неспакойны і насцярожаны. Тады ўжо ніхто з атрада не выходзіў на працу ні на агарод, ні да зруба. Кверквелія патрабаваў, каб усе былі кожную хвіліну гатовымі выступіць, сам правяраў варту і не выпускаў вінтоўку з рук да той пары, пакуль не з'яўляўся Курыдзе. Так было два—тры разы за лета. Цяпер-жа Тарыел адчуваў яшчэ большы неспакой. У сяленні было шмат чужых людзей—Тарыел усё яшчэ не давяраў салдатам. Ён паставіў надзейную варту ля зброі, якую з пограба Ганарджыя на другі-ж дзень вывезлі ў лес, ворта стаяла па дарогах, увесь час невялікі атрад быў на нагах і пры зброі. Сем'і паўстанцаў даўно ўжо звыкліся з гэтым, жонкі ўжо не плакалі, калі мужы бралі стрэльбы, і самі будзілі іх уначы, калі трэба было ісці на варту. Дзеці гулялі ў паўстанцаў і меншавікоў, суседзі не палохаліся, убачыўшы па дарозе ўзброенага чалавека. Сабакучаво стала падобным да нейкага ваеннага паселішча, і гэтае падабенства цяпер яшчэ больш павялічвалася, калі з'явіліся вясёлыя і гаманлівыя салдаты. Яны і цяпер сядзелі на зрубках, спяваючы, як птушкі, але Тарыелу, які адчуваў на сабе вялікі цяжар адказнасці, ад гэтага не было лягчэй. Ён толькі падзіўляўся, калі думаў аб тым, з якой лёгкасцю носіць гэты цяжар Курыдзе, і з трывогай і неспакоем чакаў на яго. Курыдзе прышоў на золаку на другі дзень і адразу-ж сказаў Тарыелу:

— Трэба выбраць з нашых трох-чатырох найбольш вёрткіх і пару чалавек узяць з новых. Давай, Тарыел, падумаем, каго ўзяць... Зараз-жа мне трэба ісці назад, і яны пойдучь

са мной. Для тых трэба прынесці вінтоўкі. Нельга марудзіць
ані хвіліны.

Вось што адбылося ў Поці з Курыдзе. Партыйны камітэт
доўга абгаварваў ягоны даклад, шмат было спрэчак. На-
рэшце, у Курыдзе спыталі:

— Як ты ўсё-такі думаеш, будзе паўстанне?

— Будзе, — упэўнена адказаў Курыдзе. — Яно можа
выбухнуць ад малейшай прычыны і асабліва, калі меншавікі
вышлюць карныя атрады. А што вышлюць, дык я ў гэтым не
сумняваюся. І гвардзейцы напэўна задушаць нас, бо ў мяне
толькі семдзсят вінтовак і кулямёт без станка. Рэвальвераў
пяць штук. Больш нічога.

Пасля гэтага доўга маўчалі. Паўстанне было заўчасным—
гэта разумелі ўсе. Пасля сакратар парткома сказаў:

— Я вось што думаю... Калі выходзіць так, што менша-
вікі могуць там паўтарыць гісторыю з Верхняй Осетыяй,
і мы не можам пакуль што супроцьдзейнічаць, бо няма ў нас
зброі, зробім так: хай таварыш Курыдзе збірае ўсе лепшыя
сілы, усю базу, на якой можа грунтавацца паўстанне, і вы-
водзіць іх адтуль. Гэтыя заўчасныя хваляванні прыціхнуць
самі па сабе, меншавікі ад рэпрэсій устрымаюцца, бо гэта ім
праз бок ужо выходзіць пачынае, а мы будзем мець баявыя
кадры і захаваем іх, замест таго, каб дарэмна падстаўляць
пад кулі. У патрэбны час гэтыя рэзервы зробіць сваю спра-
ву. Вось як я думаю...

— А куды іх весці? — спытаў Курыдзе.

— А хоць-бы і тым маршрутам, якім прайшлі франтавікі
ў восемнацатым годзе, — адказаў сакратар. — Яшчэ не позна.
У гэтым усе, у тым ліку і Курыдзе, згадзіліся. Так і па-
станавіў партыйны камітэт.

Заначаваў Курыдзе ў свайго прыяцеля Захарыя Імедашві-
лі. Яны разам былі на парткоме і таму доўга гутарылі,
абмяркоўваючы, як лепш Курыдзе падыйсці да вырашэння
новых задач. Пасля, калі ўжо Курыдзе засынаў на сваёй
канапе, Захарыя сказаў:

— Слухай, Котэ. Сёння была ў мяне цікавая размова.

— З кім? — спытаў Курыдзе, — яго вельмі цягнула да
сну.

— З купцом адным. Тут ёсць такі, Пачулія... Мне на
паслязаўтрага выпісваюць пуцёўку ў Батумі, я там павінен
узяць баржу і прывесці сюды. Баржа для гэтага купца. Мне
сказалі паставіць яе пад выгрузку там, дзе скажа купец,
і пустую даставіць назад, у Батумі.

— Дык што-ж такога... — прабурчэў Курыдзе, занураю-
чыся ў сон.

— А вось што такое...—данеслася да яго здалёк.—Золата...

— Якое золата?—спытаў Курыдзе прасынаючыся. — У баржы золата?

— Я кажу, што купец абяцаў мне золата, калі я зраблю яму маленькую паслугу. Гэта значыць: падыйсці як мага ціха, узяць баржу, каб нідзе не плёснула, і, ідучы сюды, ні ў якім разе не даваць гудкоў. Вось і ўсё. Ён казаў, што каманда павінна таксама трымацца ціха, і абяцаў усім заплаціць золатам.

— А ты што?—з цікаўнасцю спытаў Курыдзе, прыўзнямаючыся на локаць.

— Я нічога такога не сказаў яму пэўнага... Сказаў, што вазьму баржу згодна пучёўкі і прывяду зноў-такі згодна яе... Якая мне справа да іх? Чорт іх усіх бяры, з іхнімі спекуляцыямі.

— Ой ты, дзядзя!—сказаў Курыдзе і сеў на канапе.— Стаіш ты на сваёй пасудзіне, чортава ты жэрдка, і валачэш усё, што табе зачэпяць згодна пучёўкі. Хіба ты не разумеш, што яны хочуць украсці баржу? З якой рацыі купец хоча золатам твой гудок запхнуць? А? Чым грузана баржа?

— Адкуль я ведаю?—адказаў пакрыўджаны Захарыя.

— А дзе яна стаіць?

— Раней была каля інтэнданцкіх пакгаузаў. Баржа нумар сем. Стотонка. Я раней там бачыў яе.

— Каля інтэнданцкіх? Ой, Захарыя! І нікому ні слова.

— Я сёння хацеў сказаць у парткамітэце, ды потым раздумаўся. Можа глупства якое-нібы...

— Глупства? А калі гэтае глупства акажацца зброяй? Зброяй, якая нам так патрэбна?

— Ну, будуць купцы зброю вазіць!

— Купцы ўсё могуць вазіць.

Курыдзе пасядзеў, падумаў і пачаў апрагнацца.

— Ты куды?—спытаў Захарыя і таксама ўстаў з ложка.—Ты куды, шалёны ты чалавек!

— Шмат што праспаць можна, — сказаў Курыдзе, апрагнаючыся.

— Дык ты кажаш, што паслязаўтрага?

— Паслязаўтрага, толькі не ведаю ў які час.

— Уначы, вось у які час. Навошта-ж ён просіць, каб ты ціха ездзіў? Удзень, як ні плыві, усёроўна ты са сваімі дудамі, як на далоні... Ой, Захарыя, стары. Такі добра цябе выпекла ў качагарцы. Дык вось як мы дагаворымся: заўтра ідзі раніцой да кушца і папрасі ў два разы больш, чымся ён табе абяцаў. Скажы, што будзе ўсё ціха і гладка, грошы

частку цяпер, частку пасля работы. Купец пакрывіцца, можаш саступіць колькі-нібы, і ўсё будзе добра, ён супакоіцца, а то яшчэ каго-нібы другога пашукае і праваліцца ўсё. Ён напэўна ў зговары з тваім начальствам. Дык ты ідзі раніцою, адразу, каб яго ў хаце заспець, і старайся з усіх сіл, каб ён табе паверыў. Як будзеш ехаць, перад портам у адкрытым моры дай два гудкі, тут і мы прыстроімся. У порт ён, напэўна, не палезе, дык каб і хацеў—не пусцім. Вось і ўсё. Паглядзім, што такое ў баржы. Дык ты зразумеў, Захарыя?

— Зразумець, то зразумеў, але-ж куды ты ўначы ідзеш?

— Дзіва мне ўначы хадзіць, дарагі мой. Пайду на Капарчу, там у мяне прыяцелі рыбакі, транспарт-жа трэба. Ох, выберам, здаецца, з гэтага купца багата ікры. Дык ты памятай, стары! Ад цябе ўсё цяпер залежыць. А я—пайшоў. Мне цяпер ходу—вэрст не пералічыць. Яшчэ раз кажу: Захарыя, не прамахніся.

— Не прамахнуся, пэўны будзь! Пачакай, вазьмі што-нібы на дарогу.

Але Курыдзе быў ужо ў другім пакоі, потым ягонныя крокі пачуліся ў сенях, скрыпнулі дзверы, і ўсё сціхла. Захарыя вышаў следам за ім, каб зачыніць фортку ў сад, і яшчэ некаторы час чуў гулкія крокі Курыдзе па тратуары. Прышоўшы ў свой пакой, Захарыя доўга не мог заснуць—абдумваў, як лепш падысці да купца. А колькі ён ні думаў, кожны раз упэўніваўся, што трэба трымацца парады Курыдзе.

А Курыдзе ў гэты час быў далёка на ўсходзе горада, ішоў берагам Капарчы. Апоўначы ён ужо ехаў на парожняй платформе, потым ішоў са станцыі ўсю ноч, і на золаку прышоў у Сабакучаво. Калі ўзыходзіла сонца, Курыдзе вышаў з Сабакучаво, з ім Оція, яшчэ некалькі з маладзейшых і двое новых, з салдатаў. Цяпер ужо ехаць цягніком было нельга, але Курыдзе пра гэта не турбаваўся, — ён выйграў час, і можна было ісці не спяшаючыся, з адпачынкам.

* * *

Гэтая гісторыя скончылася так...

Спачатку ўсё ішло вельмі добра. Сімон Гамрэкелі з прыказчыкам Геху прыехаў у Батумі на буксіры. Пачулія-ж быў там ад учарашняга дня. Маленькі буксір з загашанымі агнямі падышоў да баржы, зачэпіў яе на тросы і малым ходам пайшоў прэч. Баржа, якая з вечара стаяла без якараў, павольна пасунулася за ім. Пачакаўшы, да буксіра падышоў човен, і Пачулія, крэкчучы, пералез праз нізкі борт. Човен адразу знік. Паступова аддаляўся ў змроку горад з рэдкімі

цёмнымі агнямі, адыходзіў цёмны гарысты бераг, чорныя караблі, што стаялі ў бухце. Толькі з французскага крэйсера на рэйдзе доўга і ясна свяцілі ім агні, і Пачулія ўвесь час пазіраў у той бок. Нарэшце, і гэтыя агні аддаліся, змеркліся і зніклі зусім. Шэрая, спакойная гладзь мора, акрыты змрокам прастор пасцілаліся перад імі. Роўнамерна працавала машына, шумеў вінт за кармой, ззаду сунулася баржа і на ёй маячыла нерухомая постаць Геху, усё было ў парадку.

— Ёсць наш бог на небе, Сімон! — сказаў Пачулія і сеў побач з Сімонам на круг канатаў. — Гладка выехалі з Батумі. Праз тры-чатыры гадзіны будзем на месцы.

Паступова яны пасмялелі, пачалі гутарыць гучней. Усё так-жа ціха і спакойна было навокал. За мачтай цямнела нерухомая постаць рулявога матроса. Час-ад-часу ён круціў штурвальнае кола, і паўз баржы з глухім клёкатам паўзлі ў жалабах ланцугі. Больш нішто не парушала цішыні, на палубе ніхта не з'яўляўся. Так, пры добрым надвор'і і ў спакойным настроі, ехалі купцы са сваёй здабычай у слаўны горад Поці.

Ужо азначыўся ў змроку нізкі паційскі бераг, як здарылася на буксіры нешта нечаканае. Спачатку тоненька засвістала і зашпырцела пара, потым свіст перайшоў у ціхае выццё, і раптам, аглушаючы ўсіх на палубе, гулка зароў гудок. Рэха паўтарыла яго ўдалечы, недзе ў моры і ў прыбярэжных балотах; і яшчэ не сціхла, як гудок зычна раўнуў яшчэ раз так, што Сімону зайграла ў вушах. Пачулія ўскочыў і пабег да будкі машыніста.

— Эй, ты! — крыкнуў ён, нахіліўшыся над люкам. — Ты што гэта, ашалеў?

— Пары набралася... — пачуўся ўнізе абыякавы, глухі голас. — Машына псуецца.

— Хай яна згарыць, твая машына! Пра што мы ўгаварваліся? Спущай сваю пару хоць за пазуху, чорт! Дурань!

Унізе пачуліся крокі, у няясным святле прайшла высокая постаць і з люку выткнулася нечая галава.

— Ты не крычы на мяне, тоўстабрухі! — пагрозна сказаў Захарыя. — А то я цябе выкупаю, другі раз не захочаш.

Пачулія, адплёўваючыся, пайшоў на карму.

— Ой, не падабаецца мне гэты машыніст! — сказаў ён да Сімона. — Не дай бог, ці не ўскочылі мы з табой.

Сімон моўчкі заёрзаў на канатах. Яму адразу стала дрэнна, пры адной толькі гэтай думцы. Неўзабаве здагадкі Пачулія пацвердзіліся. Нешта з'явілася з боку ад берагу. У пустэльнай дагэтуль, змрочнай прастрані мора відаць быў нейкі невыразны сілуэт. Каб гэта ўсё адбывалася на полі,

можно было-б падумаць: воддалі ідзе чалавек. Але гэта было не на полі, і Пачулія і Сімон адразу зразумелі, што да іх ідзе парусны баркас, на якім можа аказацца многа людзей. Сімон застагнаў і ўзяўся за живот. Пачулія пабег да машыніста.

— Эй, кацо!—крыкнуў ён у лок.—Поўны ход.

— Ты што, на кані едзеш?—спытаў знізу машыніст.— Даў па хвасце і поўны ход? Я з грузам іду.

Пачулія ўспатнеў.

Баркас неўзабаве наблізіўся, ідучы наперарэз курсу буксіра. Сімон прыстаў да канатаў і паціху скомліў, так цяжка яму было дыхаць. Пачулія бегаў па палубе. Ён бачыў, што буксір ідзе цішэй, і зразумеў, то ўсё прапала. Баркас абмінуў буксір перад самым яго носам, крута завярнуўся, нахіляючыся, успеньваючы за кармой невялікія, спакойныя хвалі, і падышоў да буксіра з правага борту. На хаду з баркаса зачэпілі багром буксірны борт, хлопнуў і апаў парус, і Пачулія ўбачыў з дзесятак людзей з вінтоўкамі і без вінтовак. Нехта пераскочыў з баркаса на буксір.

— Стоп!—крыкнуў ён у лок.—Прыехалі.

Вінт за кармой сціх. Буксір стаў. Тросы саслабелі і з плёскам цяжка падалі на ваду. Баржа пасоўвалася, ідучы па інерцыі. Усё гэта бачыў Пачулія, як у тумане. Ён яшчэ больш спалохаўся, заўважыўшы салдатаў сярод тых, што сядзелі ў баркасе. Цяпер ён не ведаў, што думаць. Чалавек падышоў да яго.

— Хто тут гаспадар? — спытаў ён.

— Што за людзі?...—знайшоў у сабе яшчэ сілы Пачулія.— Дакументы свае пакажыце...

— Пасля!—сказаў чалавек.—Мы спакойныя людзі... Так сабе, прагулка на яхце з паненкамі... А вы што, баржачку свіснулі з Батумі? Пахвальна! Чым яна грузана?

Тут Пачулія здалася, што ён разумее, з кім мае справу.

— Слухай, друг!—сказаў ён, пасоўваючыся да незнаёмага,—адступіся з трэцяй часткі. Табе—асобна... А?

— Калі вязеш соль, дык не турбуйся,—адказаў чалавек.— А калі што-нібы такое нам здатнае, то прыдзецца нам, купцы, папсаваць дружбу.

Ён скочыў у баркас, крыкнуўшы машыністу, каб стаяў на месцы, бо страляць будучь, і яны адпіхнуліся ад борта. Баржа прысунула зусім блізка, і Пачулія бачыў, як яны лезлі на яе і як там кідаўся бядак Геху. Падзьмуў свежы досвітны вецер, хвалі плёскалі аб борт, палуба лёгка калыхалася пад нагамі. Пачулія прыкрыў вочы рукой.

— Што рабіць?!—прашаптаў ён.—Што рабіць?!

Раптам Сімон заенчыў на ўвесь голас і сціх. Яму страшэнна забалела ў жываце. Пачулія стаяў амаль што непрытомны, увесь час пытаючы ў сябе самога, што рабіць. Нічога рабіць не выпадала. Баркас зноў падышоў да буксіра, і ў ім сярод узброеных незнаёмцаў сядзеў Геху.

— Пяць чалавек на буксір!—скамандаваў той, з кім ужо гаварыў Пачулія.—Астатнія хай павозяць купцоў. Эй, купцы! Сюды, калі ласка!

— Добрыя людзі,—ужо без надзеі сказаў да ўсіх Пачулія, ледзьве не плачучы. — Адступіцеся з паловы. Мы яшчэ да-плоцім...

— Не адступімся,—адказаў незнаёмы. — Злязай, купец, досыць лямантаў. Ты чуеш, што я кажу?! Хлопцы, дапамажыце купцу!

Пачулія не ўпіраўся, калі дужыя рукі перакулілі яго праз борт і спусцілі ў баркас. Гэткім-жа спосабам перасадзілі і абамлелага Сімона. Пачулія як праз сон чуў галасы, плёск вады — такая яго агарнула слабасць. Раптам ён убачыў, што баркас, на якім яны сядзяць—не адзін тут, што ля барта з усіх бакоў іх з'явілася шмат. У гэты час узняўся парус і скрыў усё з вачэй Пачулія. Баркас лёгка пайшоў наперад.

Перад купцамі сядзелі на лаўцы двое маўклівых, узброеных людзей. Яны выглядалі страшна, вусатыя, суровыя. Сімон енчыў і енчыў увесь час, не сціхаючы. Баркас пачало падкідаць, і ён з усіх сіл трымаўся за лаўку. Яму стала дрэнна зусім.

— Куды вы нас вязеце? — спытаў Пачулія.

Вусатыя моўчкі глянулі на яго і не адказалі. Потым нехта сказаў па той бок паруса:

— Так, праедземся.

— Выкуп! — падумаў Пачулія.—Абяруць да голай касці!

Але выкуп ніхто не патрабаваў. Пачулія, Сімона і Геху высадзілі на пусты, зарослы калючымі нізкімі кустамі бераг. Было мелка тут, і прышлося прабрысці да берагу сажняў з дваццаць. Вада была не цёплая. Калі купцы апынуліся на беразе, баркас быў ужо далёка. Напяўшы парусы, пад свежым ранішнім ветрам, ён ішоў у мора. Пачыналася світанне. Мора панура і аднастайна шумела ля плоскага берагу. Пачулія прабрыў праз кусты, сам не ведаючы, куды ідзе. Геху пайшоў за ім. Ззаду, хістаючыся, рушыў Сімон. Яму стала яшчэ горш, калі ён ступіў на цвёрдую зямлю. Але пасля ён памалу ачунаў.

— Соломо!—заенчыў ён, адышоўшы з вярсту.—Трэба сялення пашукаць, наняць падводу, у горад ехаць. Можа што-нібы яшчэ выратуем, гора мне!

Пачулія спыніўся і са злоснай усмешкай глянуў на яго.

— Ты зусім ужо звар'яцеў, Сімон!—сказаў ён, крывячы губы.—Куды ты пойдзеш! Да каго? Хочаш, каб з цябе ўсё дашчэнтну выцягнулі?

— А хто выцягнуў?—раптам закрычаў Сімон.—Ты і выцягнуў, таўсты кныр, сабака!

Пачулія, не валодаючы ўжо больш сабой, падышоў і штурхнуў яго ў грудзі. Сімон упаў на зямлю і завыву на ўвесь голас. Пачулія зморшчыўся, часта махаючы рукой, хутка пайшоў прэч, і за ім, след у след, падыбаў Геху. Яны адышлі далёка і спыніліся, чакаючы на Сімона, які доўга яшчэ качаўся па зямлі і роў нема. Так аплаквала Сімонава прагна і здабычлівая душа замшавыя мяшочкі з Руска-Азіяцкага банка.

Апаўдні буксір прывалок у Паційскі порт пустую баржу нумар сем. Машыніст Захарыя Імедашвілі, ён-жа і капітан, далажыў партоваму начальству, што нейкія людзі напалі ўначы на буксір, ссадзілі купцоў, загналі каманду ў ліку трох чалавек у машыннае аддзяленне, адзін з тых, што нападзілі, стаў за штурвал і загадаў яму, машыністу, ісці поўным ходам. Баржу выгрузілі недзе далёка, ні то ля берага, ні то ў адкрытым моры, бо нікога не выпусцілі з машыннага аддзялення ўвесь час. Пасля, калі іх выпусцілі на палубу, аказалася, што яны зноў у адкрытым моры, і баржа пустая. Людзі пайшлі на баркасе ў кірунку да гурыйскага берага. Больш яны нічога не ведаюць. Каманда пацвердзіла словы машыніста Захарыя Імедашвілі, і начальства, выслухаўшы іх, сказала, што ўлады прымуць патрэбныя захады і што няхай яны, матросы, пакуль што пра гэта нікому не раскажваюць, каб не замінаць следству. Каманду пусцілі, але машыніст па невядомых прычынах праз нейкі час быў зволены з работы.

На гэтым і скончылася гісторыя з баржай.

У сяленнях чыталі адозву штаба рэволюцыйных паўстанцаў імя Джапарыдзе.

«Надыходзіць час,—пісалася ў лістоўках.—Досыць памешчыкам сядзець на мужычым карку. Мы заклікаем у свае рады тых, хто гатовы ўступіць у бой за ўладу рабочых і сялян. Таварышы новабранцы! Ідзіце і вы да нас. Замест таго, каб гніць ў казармах, цярпець здзекі і бяспраўе і потым сваімі-ж рукамі праліваць братнюю і бацькоўскую кроў, ідзіце з намі! Мы пераможам пад сцягам большэвіцкай партыі. Мы прагонім крывасмокаў з нашай зямлі, і пад ясным сонцам новай вясны вольны ўздыхне народ. Хто чуе ў сабе сэрца байца, хто мае сілу для змагання, ідзіце да нас! Няхай живе савецкая ўлада!»

У канцы адозвы паведамлялася, што ўсе, хто ўступіць у

атрад, будуць забяспечаны адзеннем, абуткам і часткова—правянтам.

Назаўтрае больш за трыццаць чалавек з'явілася ў Сабакучаво. Праз некалькі дзён вялікі атрад рушыў у дальнюю дарогу, праз горы да лініі чырвонага фронту. У Сабакучаво засталіся недабудаваныя хаты.

Надыходзіў час... Ужо віхрылі на вершалінах гор снежныя завеі, набліжалася зіма. Большэвік Канстанцін Курыдзе спешным маршам вёў атрад патаемнымі горнымі сцежкамі. Цяжкая гэта была дарога... Але людзі былі апранутыя ў новыя шынелі, мелі цёплыя ватоўкі, добрыя боты, ніхто не адстаў і не захварэў за гэты цяжкі паход. І калі зіма сышла ўжо ў даліны, атрад Курыдзе ў поўным сваім складзе мінуў апошні перавал.

Надыходзіў час...

V

Так, набліжалася развязка... Следам за Азербайджанам узяла сцяг савецкай улады Арменія. Меншавікі апынуліся тварам у твар перад грознай для іх небяспекай. Уся краіна дыхала, як вулкан. Ні тэрор, ні красамоўныя ўгаворы не давалі ўжо ніякіх вынікаў. «Ноеў каўчэг», акрываўлены і акрыты ўсенароднай ганьбой, нястрымна несла на прозныя скалы. Першыя месяцы зімы былі апошняй хвілінай перад бурай.

Андрэй Міхайлавіч бачыў некалі нямецкія войскі на вуліцах Тбілісі. Юнкеры з маноклямі шпацыравалі па тратуарах, стулаючы сустрэчным на ногі, на вуліцах чотка трукала падкаванымі ботамі славуцкая вымуштраная пяхота ў лабастых шлемах. Андрэй Міхайлавіч бачыў каланіяльныя войскі Вялікабрытаніі, урачыстыя парады, мітынгі са з'яўленнем «бацькоў народа» і іх прамовамі. Ён мала звяртаў увагі на гэтыя ненатуральна пышныя і шумлівыя, выходзячы за рамкі нармальнага жыцця, з'явы. Ён быў заняты сваёй работай і гэта яго не абыходзіла. Ён быў зусім абыякавы ў пачатку плавання «ноевага каўчэга».

Але цяпер ён абыякавым не быў. Кожная заўважаная ім дробязь, якая гаварыла аб блізкім канцы меншавіцкай авантуры, радавала яго і акрыляла надзеямі. Чытаючы меншавіцкія газеты, ён навучыўся знаходзіць адрабінкі праўды ў гэтых горах хлусні, ён бачыў, як кідаецца меншавіцкі ўрад у пошуках новых сяброў і падтрымкі. Сябры спачатку знаходзіліся. У кастрычніку ў Тбілісі прыехаў «вярхоўны камісар Францыі ў Грузіі» Шэвалье, і ў Батумі—французскі адмірал Дзюменіль. Пакуль пан Шэвалье дыпламатычаў з меншавікамі, адмірал Дзюменіль адпраўляў адно за другім у Францыю, з ведама і

згоды меншавіцкага ўрада, захоплення расійскія судны. Меншавікі звялі на нішто свае абавязацельствы перад Совецкай Расіяй у надзеі, што іх прыме пад крыло Антанта. Яны не прапушчалі ў Совецкую Арменію цягнікоў з хлебам, якія ішлі з РСФСР і Азейбарджана. Яны спрабавалі блакадай задушыць Совецкую ўладу ў Арменіі. Пан Шэвалье гаварыў пра тое, што Грузія «патрэбна Еўропе як вялікі і натуральны шлях на Усход» і невыразна намякаў на тое, што меншавікоў, магчыма, падтрымаюць. Узніклі праекты аб заняцці Батумі Англіяй пад выглядам доўгатэрміновай арэнды, ці інакш. Усё гэта і абмяркоўваў меншавіцкі друк з ідыёцкім аптымізмам, у якім адчуваліся страх і разгубленасць. У жоўтай гарачцы кідаўся «ноеў каўчэг», мільгалі ўсё новыя і новыя прозвішчы, праекты, планы, шмат надзей ускладалася на французскую эскадру ў Чорным моры, і на тое, што Англія зойме Батумі, і на тое, што дашнакі звергнуць Совецкую ўладу ў Арменіі...

Шныралі шпікі, з перапоўненых цэнтральных турмаў найбольш небяспечных для меншавікоў людзей перасылалі ў засценкі Заходняй Грузіі. Цэлымі эшалонамі высылалі ў Азербайджан. Нічога не дапамагала.

...«Вы бачыце, што я дайшоў да таго, што хаджу ўжо без кашулі!»

Стары рабочы быў дваццаць год меншавіком. На сходзе, у час выбараў у лістападзе, ён падаў свой голас за камуністаў, і калі меншавіцкія лідэры спыталі ў яго, чаму ён так робіць, ён расхінуў свой пінжак... «Вы бачыце да чаго я дайшоў?»... Пінжак быў апрануты на голае цела. Вобраз гэтага ашуканага рабочага, шмат што сказаў многім. Гэта быў голас катастрофы, ад якой не маглі ўжо ратавацца меншавікі.

Гневам дыхалі вуліцы гарадоў, грозна гулі сяленні...

Ішоў час. Мінулі першыя месяцы зімы. Ужо дыханне вясны чулася ў паветры, хаця ўсё яшчэ кружыла над гарамі снежная замець. У гэтую перадвясновую пару падзеі захапілі і Андрэя Міхайлавіча.

Аднойчы цётка Елена ўвайшла ў пакой Андрэя Міхайлавіча, трымаючы ў руках маленькую картку і здзіўлена аглядаючы яе.

— Нейкі чалавек падаў, — сказала яна. — Па-нашаму не гаворыць.

Андрэй Міхайлавіч узяў картку.

«Леон Рубо, камерсант», — было напісана каліграфіяй на французскай мове.

— Дзе ён? — спытаў Андрэй Міхайлавіч.

— Стаіць на кухні.

Андрэй Міхайлавіч усміхнуўся і вышаў з пакою. Пасярэдзіне кухні стаяў сярэдняга росту, добра апрануты чалавек. У яго былі светлыя пушыстыя вусы, кучаравыя валасы, ружовы, малажавы твар і блакітныя вочы. Погляд іх быў спакойны і ўважлівы. Ён пакланіўся Андрэю Міхайлавічу.

— Калі ласка!—сказаў Андрэй Міхайлавіч.—Прашу вас!

Камерсант увайшоў у пакой, Андрэй Міхайлавіч запрасіў яго сесці і сеў сам.

— Я прышоў да вас,—аглядаючы пакоік Андрэя Міхайлавіча, на добрай французскай мове сказаў госць,—я прышоў да вас па даручэнню нашай фірмы. Мы цікавімся культурай цытрусаў і яшчэ некаторымі раслінамі, скажам—рамі. Ведаеце? Кітайская крапіва. Вельмі каштоўная расліна. Выдатныя ткані. Фірма даручыла мне падшукаць у Грузіі патрэбныя плошчы ў адпавядаючых, зразумела, нашым задачам мясцовасцях. Я застанавіўся на некаторых пунктах заходняга ўзбярэжжа. Вельмі спрыяючы клімат, нармальныя асадкі, якасная глеба. Але частка гэтых плошчаў забалочана. Я меў дачыненні з некаторымі дзяржаўнымі ўстановамі—мы можам узяць канцэсію. Шэфы параілі мне знайсці спецыяліста для кансультацыі і арганізацыі работ і ўказалі іменна на вас. Яны маюць падрабязную інфармацыю, акрамя таго, ваша імя добра вядома ў той галіне, дзе вы працуеце. Нам вядома таксама, што вы працуеце над вялікім праектам асушэння Калхіды, гэтай легендарнай краіны. Гэта смела і грандыёзна. Гэта захапляе!..

Госць памаўчаў, аглядаючы цеснае інжынерава памяшканне. Ён зрабіў спачуваючую міну, калі заўважыў пад канапай печы ахапак дроў. У Тбілісі крызіс з апалам і напэўна інжынеру нялёгка. Ён, не спяшаючы, перавёў погляд на Андрэя Міхайлавіча і усміхнуўся.

— Для таго, каб знайсці вас, прышлося звярнуцца ў адраднае бюро,—сказаў ён.—Аднак, далей. Мы якраз і маем на ўвазе канцэсію на невялікую частку гэтых балот. Такім чынам, для вас ніякіх асаблівых цяжкасцей гэта не ўяўляе. Умовы нашы: аплата па згодзе і акрамя таго вам будзе выдадзены пакет акцый. Я чакаю вашага слова, мсье...

— Я не згодны,—адказаў Андрэй Міхайлавіч.

— Вам не падабаюцца ўмовы, ці самая работа?

— Ні тое, ні другое. У мяне зусім інакшыя мэты.

•— Можа гэта не сакрэт? Можа гэта адпавядае і інтарэсам фірмы?

— На жаль, гэта не адпавядае інтарэсам фірмы,—адказаў Андрэй Міхайлавіч і ўстаў.

Француз узяўся таксама.

— Шкада!—сказаў ён ціха.—Мы не спадзяваліся, што вы адмовіцеся.

— На вялікі жаль... — адказаў Андрэй Міхайлавіч і злёгка пакланіўся. — Вымушаны адмовіцца.

— Прашу выбачэння... — так-жа ціха сказаў француз і, ідучы да парога, зноў паўтарыў: — Шкада.

Андрэй Міхайлавіч праводзіў яго да парога і пасля доўга хадзіў па пакоі, абураны.

— Дазваляюць сабе раскошу, замест дзсятніка наймаць інжынера!—бурчэў ён пра сябе...—Прахвосты!

Позна ўвечары зайшоў Вісарыён.

— Я на адну хвілінку, Андрэй Міхайлавіч, — сказаў ён адразу, як толькі ўвайшоў. — Прышла пара нам развітацца.

— Што? — заненакоены спытаў інжынер, устаючы. — Выязджаеце? Надоўга?

— Праз гадзіну не больш. А ці надоўга — хто-ж ведае.

— Дык сядайце, хоць на пару хвілін, — сказаў Андрэй Міхайлавіч.—Есці хочацца?

— Э, што есці! — Вісарыён сеў ля стала, уздыхнуў. — Не хочацца, Андрэй Міхайлавіч...

Яны некаторы час сядзелі моўчкі. Было неяк няёмка. Вісарыён вельмі спяшаўся. Ён хацеў-бы пра што-нібы пачаць размову, але нічога не выходзіла, толькі абрыўкі нейкіх думак праносіліся, дакучліва паўтараючыся. Ён мог цяпер думаць толькі пра тое важнае даручэнне, з якім выязджаў з Тбілісі. Андрэй Міхайлавіч моўчкі пазіраў на яго праз акуляры.

Калі ён у акулярах, то выдаецца вельмі старым... — падумаў Вісарыён і тут убачыў на стале візітную картку французца. Ён узяў яе, пачаў разглядаць.

— Сёння, Вісарыён, прыходзілі мяне на службу запрашаць, — сказаў Андрэй Міхайлавіч.

І ён расказаў каратка пра французца і ягоныя прапазіцыі. Вісарыён выслухаў яго і паклаў картку на стол. Андрэю Міхайлавічу здалося, што Вісарыён раптам занепакоіўся.

— Светлыя валасы, кажаце? — спытаў ён. — Сярэдняга росту? І пышныя вусы такія, ён іх як-бы ў зубах трымае... Ну, вось... Ён такі француз, як мы з вамі грэкі. Гэта шпik, Андрэй Міхайлавіч!

— Што вы! — Андрэй Міхайлавіч развёў рукі.

— Шпik, — пераконана сказаў Вісарыён. — Вышэйшага класа. Ён можа быць і французам і англічанінам і чортам з гарачага пекла. Ён раней служыў у паліцыі ў Пецярбургу. Вось хто такі ваш госць, Андрэй Міхайлавіч...

Вісарыён устаў.

— Мне трэба ісці, — сказаў ён. — Я за сябе не баюся, я не пакінуў-бы вас аднаго ніколі, але ў мяне важнае партыйнае даручэнне, Андрэй Міхайлавіч. Вы пайшлі з намі! Ідзіце да канца! Мы яшчэ з вамі ўбачым новую Калхіду. Калі-ж я не застануся жывым, то не забывайцеся, што мы абодва з вамі пра гэта марылі. Успамяніце мяне, калі там вырасце першае дрэўца, і гэта будзе досыць.

Андрэй Міхайлавіч устаў, хацеў нешта сказаць, але губы яго задрожалі, і ён, падаючы руку, адварочваў свой твар.

— Шчасліва... — сказаў ён. — Шчасліва...

Дайшоўшы да парога, Вісарыён спыніўся.

— Слухайце, — ціха сказаў ён. — Калі ў вас ёсць што-нібы такое, да чаго яны могуць прычапіцца, — лепш спаліце, альбо выкіньце вон. Ён дарэмна не прыходзіў. Бывайце, Андрэй Міхайлавіч!

Вісарыён вышаў. Пачуліся ягоныя хуткія крокі на верандзе, і ўсё спіхла. Інжынер стаяў, нахіліўшыся над сталом, камячы ў пальцах абрывак паперы. Так стаяў ён доўга, потым сказаў сам сабе, як прывычаіўся ўжо ў адзіноце:

— Далёкая дарога ў Калхіду... Ох, далёкая, Вісарыён, дарагі мой...

Раніцой Андрэя Міхайлавіча арыштавалі. Праз дзень яго трымалі ў вялікай задымленай зале, у камісарыяце за драўлянай перагародкай, дзе поўна было такіх-жа, як і ён, арыштаваных. Надвечар яго выклікалі і павялі па даўгім калідоры. У прасторным пакоі на трэцім паверсе, куды прывялі яго, за сталом сядзеў тонкі, насаты чалавек з вельмі доўгай шыяй. Па тым, як каля яго завіхаліся чыноўнікі, Андрэй Міхайлавіч пазнаў, што гэта не малы чын.

— Прозвішча, імя і званне... ну, прафесія, — сказаў ён, і ўвабраў сваю даўгую шыю ў вузкі каўнер, што стаяў старчма. Андрэй Міхайлавіч адказаў яму. Чыноўнік падбег і паклаў перад начальнікам паперку, і той яе прачытаў.

— Высылаецца з Грузіі ў адміністрацыйным парадку, — сказаў чын, як-бы цераз нос, і падпісаў паперку. — Усё!

— Можна мне ведаць, на якіх гэта падставах? — спайна спытаў Андрэй Міхайлавіч.

— На агульных! За дваццаць чатыры гадзіны.

— Выбачайце, у чым мая віна?

— Вы хавалі ў сябе дзяржаўнага злачынцу і, дзякуючы вам, ён пазбегнуў таго, што заслужыў. Гэта даказана.

— Я і не адмаўляю. Я не лічу гэтага чалавека злачынцам.

— Вось іменна таму вас і высылаюць. Наступны.

— Спадзяюся, мне можна будзе сабрацца ў дарогу?

Тут толькі важны чын упершыню ўзняў на Андрэя Міхайлавіча свае цьмяныя вочы.

— Не спадзявайцеся, — сказаў ён, і адвіслая складка на ягонай шчацэ ўздрыгнула, азначаючы ўсмешку. — З канфіскацыяй маёмасці. Я забыўся вам сказаць.

Ён падаў чыноўніку паперку, на якой запісаны быў лёс Андрэя Міхайлавіча. Толькі цяпер інжынер усхваляваўся.

— Слухайце? — сказаў ён і зрабіў крок наперад, да стала. — Там-жа мае паперы, работа... Матэрыялы, якія я збіраў столькі год.

— Ваша работа, наколькі мне вядома, датычыцца тэрыторыі Грузіі, — холадна сказаў чын. — Тут — мы гаспадары. Будзьце ласкавы, не замінайце мне. Наступны.

— Слухайце вы, сатрап! — крыкнуў Андрэй Міхайлавіч, епіскаючы кулакі. — Вы разумееце, што робіце?

Салдат схопіў яго за руку. Але Андрэй Міхайлавіч хутка авалодаў сабой.

— Толькі тады вы мяне пераможаце, — сказаў ён, адварочваючыся, ідучы да дзвярэй, — калі знімеце мне галаву.

— З ахвотай! — хікікнуў доўганосы. — Пагаварыце тут яшчэ больш!

Андрэй Міхайлавіч вышаў з пакоя пад гучны рогат чыноўнікаў.

На змярканні яго вялі ўжо ўздоўж таварнага эшалона, акружанага вартай, і пасадзілі ў цёмную цяплюшку, поўную людзей. Андрэй Міхайлавіч, пачакаўшы, намацаў у пацёмках нейкую негабляваную, калючую дошку і зразумеў, што ўперак вагона пастаўлены лаўкі. Тыя, што сядзелі, моўчкі паціснуліся, даючы месца новаму пасажыру. Дзверы неўзабаве зачынілі, і ў вагоне стала цёмна зусім. Агну паліць начальнік эшалона не дазваляў. Пачакаўшы, цягнік рушыў. У вагоне ўвесь час маўчалі, і калі хто-нібы гаварыў, то чамусьці шэптам.

Андрэй Міхайлавіч таксама маўчаў, думаючы аб страчанай дарэмна сваёй працы, успамінаў Гогіберыдзе, Вісарыёна, цётку Елену, якая, ламаючы рукі, выбегла на двор, калі яго выводзілі; успамінаў свой песны, любімы пакоік, ціхія хвіліны раздум'яў... Цяжка было на сэрцы.

Эшалон ішоў доўга, больш за суткі, бо часта спыняўся. Прышоў ён да Пойлінскага пагранічнага моста на святанні другога дня. Калі адсунуліся дзверы, у душы вагон дыхнуў халаднаваты, свежы вецер. Людзі з радасцю ўбачылі горы, светлую істужку зары, акрытую туманамі бурлівую Куру. Выходзячы з вагона, Андрэй Міхайлавіч прагна ўдыхнуў чыстае

паветра гор, і тое, што засталася ззаду, выдалася яму цяжкім і трывожным сном, ад якога і пасля яшчэ цяжка на сэрцы. Гэтым днём, гэтымі пагодлівымі досвіткамі пачыналася для яго новае жыццё, якое будзе праходзіць там, за акрытай рانیшнімі туманамі Курой. Калі Андрэй Міхайлавіч выбраўся з цяплушкі, яму давялося здзівіцца нямала, бо ён убачыў Гогіберыдзе, які стаяў воддалі, на ўскраі насыпу. Наставіўшы каўнер, пасунуўшы капялюш на лоб, ён курыў папяросу і наглядаў за тым, як вылазяць з вагонаў людзі.

— Ён ехаў у другім вагоне, — падумаў Андрэй Міхайлавіч, радуючыся і дзівячыся тым, што і гэты іспыт давялося ім прайсці разам. Страшэнна ўзрадаваўся і Гогіберыдзе.

— Ба! Андрэй! — закрычаў ён і пайшоў насустрач. — Папаўся, разбойнік, у рукі судзей і вырвалі лютае сэрца з грудзей... Чаму ты хмуры такі? Гэта-ж не надоўга! За якія-небудзь два месяцы ўсё будзе скончана з імі.

— Яны забралі мой праект, — адказаў Андрэй Міхайлавіч, — і ўсе матэрыялы, усе запісы...

Гогіберыдзе спалохана глянуў на Андрэя Міхайлавіча. Але доўга ім гаварыць не давялося. Начальнік эшалона загадаў пастроіць высылаемых, пасля пераклічкі іх паставілі па чатыры ўрад, і Гогіберыдзе апынуўся наперадзе Андрэя Міхайлавіча. Потым іх развялі па групах, і яны доўга чакалі пад нейкім баракам. Узышло сонца і схавалася ў светлую хмару, што нерухома стаяла над гарызонтам. Ведў пругкі вецер, цяпер ужо халодны. Андрэй Міхайлавіч заўважыў на маленькім кустку алычы светлазялёную завязь: развіналіся першыя клейкія, кволья лісткі. Надыходзіла вясна. Успомніўся Вісарыён, калі ён пазаўчора гаварыў пра першае дрэўца, якое вырасце ў Калхідзе. Недзе ныла зурна. Па той бок насыпу, перад домам, у садку, танцавалі асобаатрадчыкі, заканчваючы начную гулянку. Яны былі апрануты ў новенькія англійскія хакі, як і афіцэрык, што прыняў высылаемых ад эшалоннай варты і прахаджваўся цяпер увесь час перад баракам. На ім блішчэлі новыя рамяні, ідучы, ён ступаў знарок на наскі, каб гучней звінелі шпоры. Афіцэрык гэты вельмі надакучыў усім. Многія глядзелі на той бераг Куры. Там, як і тут, узнімаліся шэрыя, невысокія ўзгор'і, насып ішоў ад маста проста ўгару, і воддалі бідаць былі дахі і станцыі Пойлы. Мост быў унізе.

Нарэшце скамандавалі ісці першай групе, у якой быў Андрэй Міхайлавіч. Адыходзячы, ён пашукаў вачыма Гогіберыдзе і не знайшоў. Той быў, напэўна, недзе ў іншым месцы. Іх вялі, акружаных канвоем. Асобаатрадчыкі кінулі танцаваць

і нешта крычалі здалёк, рагочучы. Насмешак іх ніхто не чуў і не слухаў. Ішлі шырокай сцежкай, паўз палатно чыгункі, і неўзабаве падышлі да маста. Поўнаводная Кура бушавала ўнізе. На сярэдзіне маста афіцэрскі забег наперад і, кланяючыся, паказваючы рукой на той бок ракі, з іроніяй, на якую толькі быў здольны, пажадаў усяго добрага.

На тым баку маста, у самым яго пачатку, стаялі двое: камандзір у кароткім кажушку і чырвонаармеец у даўгім шынялі.

* * *

З Гогіберыдзе Андрэй Міхайлавіч сустрэўся толькі ўвечары, калі скончыліся ўсе фармальнасці. Аказалася, што цягнік прыдзе толькі заўтра раніцой, бо недзе рака размыла насып. Рабіць не было чаго, і яны пайшлі сцежкай за станцыйны пасёлак. Вечар быў ціхі, халаднаваты. Рэдкія хмары ішлі невысока над зямлёй. Зара хутка загасла за ўзгор'ямі, і стала цёмна. Ішлі павольна, моўчкі, гаварыць не было аб чым, і неўзабаве завярнулі назад. Калі ўнізе глянулі праз змрок цёмныя агні станцыі, Гогіберыдзе сказаў:

— Не ведаю, што адчуваеш ты, Андрэй, пасля таго, як цябе так абрабавалі, але мне надвычайна прыкра. І не таму, што яны забралі маю небагатую маёмасць. Не, тут інакшае пачуццё... Мне крыўдна, што мяне выгналі з Грузіі. Ведаю, што выгналі мярзаўцы, якіх ненавідзіць увесь народ, ведаю, што я не зрабіў нічога супроць народа, за які гатовы памерці ў кожную хвіліну, і ўсё-ж вельмі крыўдна і прыкра...

Гогіберыдзе не дагаварыў. Слуп агню раптам узняўся за пасёлкам, асвятляючы горы, хмары над імі, бліснулі зялёныя нейкія зарніцы, высока стрэліўшы ў хмарнае неба, — гэта было адно імгненне, і страшны выбух страсянуў усё навокал, задрыжэла зямля, цяжка ўздыхнулі горы, падаючы ў змрок, невыказнай сілы гул і грукат абваліўся на зямлю. Калі ўсё сціхла, наперадзе, у пасёлку пачуліся крыкі.

— Хадзем! — сказаў Гогіберыдзе. — Узарвалі мост.

Яны хутка сышлі ўніз, у пасёлак. Здагадка Гогіберыдзе пацвердзілася: узарвалі Пойлінскі мост, але хто гэта зрабіў, было яшчэ невядома.

— Ведаеш, нам не варта ехаць у Баку, — сказаў Гогіберыдзе Андрэю Міхайлавічу. — Мы паедзем, напэўна, у Тбілісі.

Ноч прайшла ў станцыйным пасёлку трывожна. Усюды стаялі патрулі, у цемры чуліся словы каманды і тупат праходзячых чырвонаармейцаў. Інжынеры перачакалі гэтую ноч разам з некаторымі высланымі пад нейкай паветкай і вышлі

на вуліцу, як толькі пачало брацца на світанне. Іх сустрэў, напэўна спецыяльна пасланы, чырвонаармеец і запрасіў на чай. На агародах стаялі паходныя кухні, кожны атрымаў па кубку засалоджанага вару і па кавалку хлеба. Чырвонаармейцы аказаліся вельмі гасціннымі і ветлівымі. Стала вядома, што мост узарвалі меншавікі, бо ў Грузіі паўстанне. Паўсталі сяляне Барчалінскага павета, недалёка ад Тбілісі, наўстанне пашыраецца. Меншавікі выслалі надзейныя свае войскі. Гвардзейцы паляць сяленні, выганяючы насельніцтва ў поле, расстрэльваюць сялян, але паветы паўстаюць адзін за адным. Комуністычная партыя Грузіі ўзначальвае паўстанне і кіруе ім. Паўстанцы звярнуліся з просьбай да Чырвонай Арміі дапамагчы ім у барацьбе, бо могуць умяшацца саюзнікі меншавікоў, войскі Антанты, і затапіць у крыві паўстанне. Меншавікі збіраюць сілы ў раён паўстання, ідуць жорсткія баі. Можа ўжо сёння паўсталі гарады, і рабочыя Тбілісі б'юцца на барыкадах.

Такія былі хвалоючыя весткі з таго берагу. Гогіберыдзе глядзеў на дальнія ўзгор'і за Курой, і ў ягоных шырока раскрытых вачах стаялі слёзы. Усхваляванасць ягоная перадалася і Андрэю Міхайлавічу, і нікога тут не было, хто заставаўся-б спакойным.

Надвечар прышоў першы вайсковы эшалон. Чырвонаармейцы размясціліся за станцыяй. Другую ноч ужо не спаў пасёлкак, і Андрэй Міхайлавіч з Гогіберыдзе адсядзелі ў павеці на саломе, прыслухоўваючыся да таго, што дзеялася ўначы. Яны чулі, як яшчэ адзін цягнік прышоў на станцыю, чулі, як войскі праходзілі вуліцай і пасля, цяжка грукочучы, пранеслася пасёлкам артылерыя.

— Чырвоная Армія!—сказаў Гогіберыдзе.—Цяпер прышоў меншавікам канец...

На світанні яны заснулі і абудзіліся неўзабаве, бо на тым беразе застукаў кулямёт, пачкамі ірваліся вінтачныя стрэлы. Гогіберыдзе выбег з-пад павеці, за ім Андрэй Міхайлавіч. Ранішнія туманы ахіналі Куру, паўзлі па ўзгор'і. Над берагам відаць былі цёмныя нагромаджэнні скал, за іх чапляўся туман, узнікаючыся ўгору. Страляніна сціхла так жа раптоўна, як і ўзнялася. За пасёлкам рухаліся ў тумане постаці чырвонаармейцаў: яны ішлі ланцугом, адзін за адным знікаючы пад узгоркам.

— Наступленне? — спытаў Гогіберыдзе.

Андрэй Міхайлавіч паціснуў плячыма.

Яны пайшлі на станцыю. Там яны даведаліся аб тым, што Чырвоная Армія і партызанскія атрады ідуць на дапа-

могу паўстанцам, што хутка пачнуцца работы па аднаўленню Пойлінскага маста, што чырвонаармейцы занялі пазіцыі над ракой, на той выпадак, калі меншавікі будуць абстрэльваць мост, і што з Баку неўзабаве прыедзе прадстаўнік ЦК партыі большэвікоў Серго Орджанікідзе, які ўзначальвае ўсе аперацыі.

— Ну, цяпер мне будзе што рабіць... — узрадаваны сказаў Гогіберыдзе.

Апаўдні прышоў яшчэ эшалон. На гэты раз прыбылі сапёры. Пасля паціху падышлі адзін за другім два бронепаязды і спыніліся за станцыяй. Войскі прыбывалі ўсю ноч, і раніцою разнесліся чуткі, што Серго Орджанікідзе і штаб ужо тут і што неўзабаве пачнуцца работы. Гогіберыдзе пайшоў глянуць на мост, Андрэй Міхайлавіч застаўся на станцыі. Ён прысеў на лаўку ля паркану, бо страшэнна разбалелася галава. Міма пранеслася дрэзіна з ваеннымі. Усюды поўна было народа, стаяў незмаўкаемы гоман, грукалі колы павозак і артылерыі. Недзе за станцыяй выгружаліся войскі.

Гогіберыдзе прышоў вельмі заклапочаны.

— Няўдача! — сказаў ён. — Орджанікідзе толькі што аглядаў мост і паехаў назад на дрэзіне. Прыдзецца цяпер ісці да яго ў вагон, можа яшчэ будзе заняты, не прыме. Вагон кажучь, недзе за станцыяй. Шкада, я мог-бы з ім там, на мосце, пагаварыць... А мост раскідалі-такі як мае быць... Узарваць то яны, аказваецца, умеюць!

Андрэй Міхайлавіч застаўся на лаўцы. Гогіберыдзе пайшоў. Воддалі ад станцыі, мінуўшы бронепаязды, ён убачыў на тым-жа запасным шляху некалькі пасажырскіх вагонаў. Ён пайшоў туды. Падыходзячы, убачыў вартавога ля аднаго з вагонаў і двух чалавек, што прахаджваліся ля састава, аб нечым гутарачы між сабой. Вартавы здалёку зрабіў яму знак, каб ішоў проста да яго. Калі Гогіберыдзе падышоў і сказаў яму, хто патрэбны, вартавы паказаў на людзей, што ішлі па шпалах.

— Вунь таварыш Орджанікідзе, — сказаў ён. — Калі па важнай справе, то можаце ісці, а не — дык пачакайце. Ён гутарыць з начальнікам штаба.

Гогіберыдзе сказаў, што можа і пачакаць. Ваенныя завярнуліся і ішлі назад. Апрануты яны былі ў даўгія шынялі, адзін з іх зняў шапку, і вецер раскідаў пышныя, цёмныя валасы.

— Каторы без шапкі — таварыш Орджанікідзе, — сказаў вартавы.

Гогіберыдзе чакаў, стоячы побач з чырвонаармейцам.

Орджанікідзе ішоў, нахіліўшы галаву, адной рукою трымаўся за борт шыняля, у другой нёс фуражку. Начальнік штаба нешта даказваў яму, жэстамі ажыўлена падмацоўваючы свае словы. Калі яны падышлі бліжэй, Орджанікідзе ўзняў галаву, убачыў незнаёмага побач з вартавым і нешта паціху сказаў. Яны падышлі, Гогіберыдзе паклانیўся, назваў сваё прозвішча і сказаў, што высланы меншавікамі з Грузіі, што ён інжынер-маставік і прапануе свае паслугі, калі яны патрэбны.

— За што яны вас выслалі? — спытаў Орджанікідзе.

— За тое, што мы з прыцедем хавалі чалавека, які збег з-пад расстрэлу. Ён быў большэвіком.

— Што яны, захапілі яго зноў?

— Не, таварыш Орджанікідзе... — адказаў інжынер. — Мы ўсё-ж такі яго выратавалі, яны пасля даведаліся.

Орджанікідзе раптам усміхнуўся вельмі вясёла. У кутках ля вачэй азначыліся маршчынкі, і ад гэтага ягонья вочы сталі надзвычай добрымі. Невялікія чорныя вусікі ўздрыгнулі, верхняя губа смяшліва прыўзнялася, і свежа бліснуў верхні рад белых чыстых зубоў.

— А! — сказаў Орджанікідзе. — Дык усё-ж такі вы іх абгулялі, не яны вас...

— Абгулялі, таварыш Орджанікідзе! — засмяўся і інжынер, адчуваючы сябе добра і проста у прысутнасці палкаводца, які нядаўна ўзяў Баку і цяпер вёў грозныя войскі на грузінскую контррэвалюцыю.

— Што-ж датычыцца маіх ведаў і вопыту, — дадаў Гогіберыдзе, — то, па душы многіх, я не горшы за сваіх сабраццяў. Пятнаццаць год таму назад я скончыў з залатой медаллю інжынернае вучылішча ў Парыжы, пасля працаваў за мяжой і ў Расіі...

— Як вы думаеце, колькі часу патрэбна, каб аднавіць мост? — спытаў Орджанікідзе. І Гогіберыдзе заўважыў, што ён у гэтае-ж імгненне падумаў яшчэ аб нечым, і зноў звярнуўся да ранейшага, да размовы з ім.

— Я аглядаў мост, — адказаў Гогіберыдзе. — На маю думку, мінімум чатыры дні, максімум — шэсць. Пры вельмі інтэнсіўнай рабоце.

— Вось гэта лепш за ўсякую медаль, — сказаў Орджанікідзе. — Цяпер відаць, што вы сапраўдны інжынер. А вы ведаеце, меншавікі разлічваюць на тое, што мы затрымаемся тут на сем-восем тыдняў...

— Мы іх можам прыемна здзівіць!.. — адказаў інжынер. — Мы паставім мост за чатыры дні.

— Ідзіце да начальніка работ, — сказаў Орджанікідзе. —

Мы яму паведамім. І працуйце! Памятайце, — што мост — гэта ўсё!

Ён падаў руку.

— Да пабачэння... Жадаю поспехаў.

Адышоўшы, інжынер азірнуўся. Серго Орджанікідзе ўзняўся па прыступках у вагон.

— А з медаллю-такі ён мяне падсмяяў... — усміхаючыся, падумаў Гогіберыдзе. — Пацягнула мяне за язык! Варга! Не хваліся ў другі раз медалямі.

Ён хутка пайшоў да станцыі. Ад гэтай хвіліны да той, калі першы бронепоезд узышоў на мост, Гогіберыдзе працаваў, не складаючы рук, не даючы сабе спачынку.

Калі атрад Курыдзе прыбыў на станцыю Пойла, — заканчваліся работы на мосце. Атрад пастроіўся і спешным маршам пайшоў да ракі. Блізка ля маста стаялі бронепаязды. Яны ўначы вышлі з-за станцыі і цяпер былі ў поўнай гатоўнасці. Жэралы іх гармат грозна цямнелі, нацэленыя на той бераг. Узыходзіла сонца. На тым баку ракі грывелі гарматы. Меншавіцкая батарэя і іх бронепоезд з-за гары абстрэльвалі мост і станцыю. Стралаўлі яны дрэнна: снарады батарэі ірваліся на камяністых берагах, паабал моста, і з бронепоезда—за станцыяй. Зрэдку ім адказвалі гарматы з гэтага берагу, і тады на нейкі час кананада сціхала. Тады пачыналі грукатаць кулямёты, гулка даносіліся вінтачныя стрэлы. Бой яшчэ не пачынаўся. Меншавікі, якія спачатку зусім агалілі Пойлінскі ўчастак, бо спадзяваліся, што мост будучь рамантаваць не менш двух месяцаў, цяпер, сцягнуўшы сюды сілы, стараліся прарвацца да берагоў Куры. Іх стрымлівалі кулямётным агнём і зрэдку біла па іх артылерыя. Асаблівага напору яны, аднак, не праяўлялі.

Атрад Курыдзе абмінуў бронепаязды. Першым стаяў «Шаўмян-Джапарыдзе». Ідучы міма, партызаны, якія ведалі расійскую мову, голасна прачыталі гэтыя блізкія цяпер і знаёмыя прозвішчы.

— Зноў я сустрэўся з другам сваім,—сказаў усхваляваны Курыдзе, паказваючы Кверквелія на бронепоезд.— Ён памёр, але жыве ягонае імя, і сам я з гэтым імем іду на бой. Дык пакажам-жа сёння, Тарыел, нашым ворагам і сілу нашу і адвагу...

Прайшоўшы яшчэ некалькі, яны сышлі з насыпу. Курыдзе скамандаваў рассыпацца, і іх павёў чырвоны камандзір некуды налева, паўз бераг. Неўзабаве яны заляглі ў неглыбокім, наспех выкапаным, акопе. Па правы і левы бок ад іх ля-

жалі чырвонаармейцы. Курыдзе аглянў сваіх. Побач быў Тарьел Кверквелія, за ім ляжаў Міхаіл Ганарджыя, Оція, стары Мітрафан Бакучава, Міха Коркія і ўсе астатнія. Яны аглядалі незнаёмыя горы, якія ўжо акрываліся першай светлай зелянінай, прыслухоўваліся да кананады, перагаварваліся між сабой, ажыўленыя і ўстрывожаныя.

У гэты час узышло сонца, горы і зеляніна на іх прасвятлелі. Вецер зганяў апошнія абрыўкі туманоў. Халодная раса блішчэла на каменнях і кустах. Недзе высока ў небе звінеў самалёт. Варожая батарэя за гарой біла, не сціхаючы, снарады пачалі ірвацца недалёка ад акапаў. Агонь першай батарэі падтрымалі бронепоезд, яшчэ адна, якая была за гарой, недалёка ад яго і трэцяя, далёка злева. Чырвонаармейцы і партызаны шчыльней прыляглі да зямлі. Снарады са званам і гулам праносіліся над імі. Узлятала ўгору зямля, ашчэпкі каменяў, недзе застагнаў ранены. Тады загрымела артылерыя з гэтага берагу. Аглушаючы ўсіх, ударылі гарматы «Шаумяна-Джапарыдзе», і ўсе ўбачылі, як рушыў з месца бронепоезд і пайшоў уніз да маста.

— Серго... Серго Орджанікідзе... — пранеслася ў ланцугу чырвонаармейцаў.

Курыдзе азірнуўся. На ўзгорку, узбоч насыпу, стаяла група ваенных. Наперадзе іх быў чалавек у даўгім шынялі. Ён глядзеў у бінюкль на той бераг. Вецер адкідаў полы ягонага шыняля, з-пад фуражкі кідаліся цёмныя валасы.

— Вось ён, Серго! — падумаў Курыдзе і ўбачыў, як Орджанікідзе зрабіў рукой жэст. Ён зразумеў, што гэта азначае, і зараз-жа ўчуў каманду. Яшчэ раз грывнулі гарматы «Шаумяна-Джапарыдзе». Бронепоезд узышоў на мост. Следам за ім рушыў другі—«Гром».

Курыдзе і партызаны ўсталі з суровымі, прасветленымі тварамі. Грузія, радзіма была перад імі за гэтымі ўзгор'ямі. Яна клікала сваіх сыноў у цяжкую гадзіну барацьбы, амытая крывёй, ахопленая пажарамі... Надышоў час...

* * *

Уначы з 11-га на 12-е лютага 1921 года пачалося паўстанне ў Барчалінскім павеце. Праз пяць дзён, 16-га лютага, камуністычная партыя Грузіі арганізавала ў гор. Шулаверы, таго-ж Барчалінскага павета, Рэволюцыйны камітэт. Праз некалькі дзён паўстанне ахапіла гарады і сёлы Грузіі, войска меншавікоў цэлымі палкамі аддавалася ў палон і толькі аплот меншавіцкі—народна-гвардзейцы люта абаранялі подступы да Тбілісі.

Горача сустрэкаемая насельніцтвам гарадоў і вёсак, ішла на дапамогу Чырвоная Армія. У Тбілісі на вакзале сядзела на чамаданах уцякаючая буржуазія. Грымелі гарматы на Каджарскіх вышынях. Уціхлі дэманстрацыі хуліганствуючых «патрыётаў». Яны цяпер лезлі ў цягнікі, душачы адзін другога, стараючыся вывезці нарабаванае. Апошні цягнік з уцякаючымі адышоў пад раніцу 25 лютага. Пасля яго ў прасторных залах Тбіліскага вакзала засталіся горы ўсемагчымых рэчаў, якія не змаглі захапіць з сабой уцякаючыя паразіты. Ужо не было ім часу. На світанні перадавыя атрады Чырвонай Арміі занялі апошнюю станцыю перад Тбілісі, — Наўтлуг. Ужо там іх сустрэлі першыя дэлегацыі рабочых з чырвонымі сцягамі. Больш Тбілісі ніхто не абараняў. Народна-гвардзейцы спешна адыходзілі на Батумі. Туды-ж імчалі грузаныя буржуазіяй і яе скарбам цягнікі. З гэтым збродам, і нават крыху наперадзе, уцякаў Ной Жарданія і ягоныя зброеносцы, што ў пару пакінулі палубу «каўчэга». На іх у Батумі чакала больш надзейнае судно, — італьянскі крэйсер, на якім яны ў спешным парадку і адбылі з Грузіі.

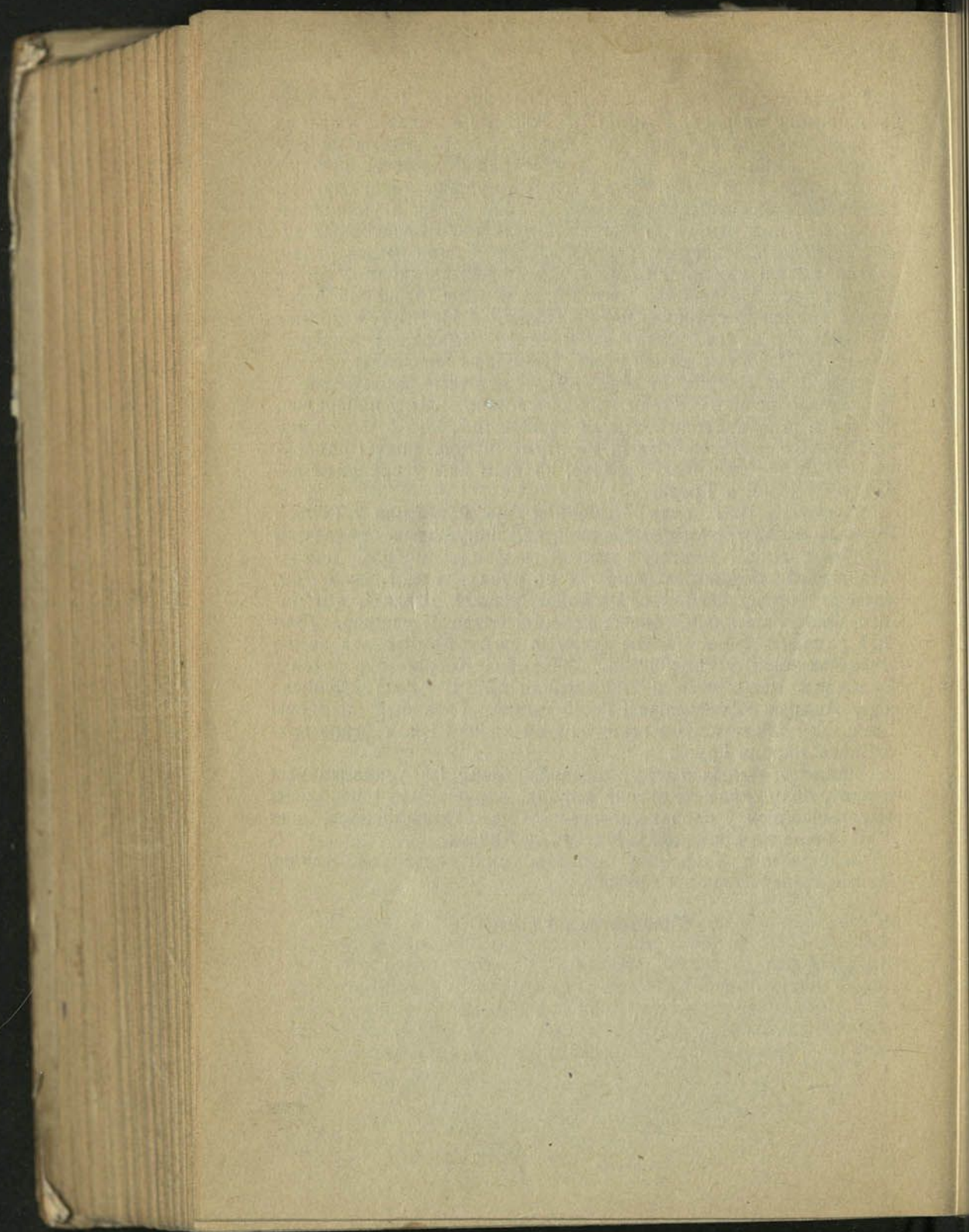
25 лютага 1921 года Чырвоная Армія ўвайшла ў Тбілісі. Першыя атрады рухаліся па вуліцах, акружаныя радасным натоўпам. Людзі знімалі з плячэй чырвонаармейцаў паходныя мяшкі і беражліва неслі іх на руках. Гралі аркестры, развіваліся чырвоныя сцягі. Людзі спявалі, плакалі, абнімаліся, віншуючы адзін аднаго, крычалі «ура» і «ваша». Гэта быў радасны дзень. У гэты дзень вышаў з Метэхскага замка Элія Бакучава, у гэты дзень Вісарыён Коркія сустрэўся з Тарыелам Кверквелія, а ўзрадаваная цётка Елена ўбачыла зноў Андрэя Міхайлавіча і Гогіберыдзе. Гэта быў радасны дзень для шмат каго з герояў гэтай хронікі і для ўсяго працоўнага народа Грузіі.

Радасць многіх тысяч людзей, біццё іх усхваляваных сэрцаў, бязмежнае лікаванне народа, узрушаючае і неабдымнае, выразіліся ў словах тэлеграмы Серго Орджанікідзе, якая ўжо імчала па правадах у Маскву, у Крэмль:

«Лунае над Тыфлісам чырвоны сцяг савецкай улады. Няхай жыве Савецкая Грузія!»

Канец першай кнігі.

Ліпень 1936 г.—
Люты 1938 г.
г. Мінск.

З М Е С Т

Стар.

Частка першая	19
Частка другая	73
Частка трэцяя	179
Частка чацвертая	245

КНІГІ ЭДУАРДА САМУИЛЕНКА

Тэорыя Каленбрун (аповесць). Мінск, 1934, 196 стар., тыр. 10.000 экз., ц. 1 р. 10 к., перапл. 40 к.

Тэорыя Каленбрун (школьная серыя). Мінск, 1934, 196 стар., тыр. 10.000 экз., ц. 1 р. 10 к., перапл. 10 к.

Тэорыя Каленбрун (выд. 2-е). Мінск, 1935, 198 стар., тыр. 5.185 экз., ц. 1 р. 25 к., перапл. 25 к.

Пункт апоры (аповяданні). Мінск, 1935.

Дачка эскадрона (аповяданні). Мінск, 1937, 136 стар., тыр. 10.000 экз., ц. 3 р.

Будучыня (раман), кн. 1-ая. Мінск, 1938, 399 стар., тыр. 6.000 экз., ц. 8 р. 25 к.

Пагібель воўка (п'еса). Мінск, 1939, 55 стар., тыр. 3.000 экз., ц. 2 р.

Гибель волка (перевод с беларусск.). Москва, «Искусство», 1939, 122 стр., тир. 1.000 экз.

Выбраныя творы (школьная б-ка). Мінск, 1940, 194 стар., тыр. 8.000 экз., ц. 3 р.

Будущность (перевод с беларусск.). Москва, 1941.

Выбраныя аповяданні. Мінск, 1946, 150 стар., тыр. 10.000 экз., ц. 5 р.

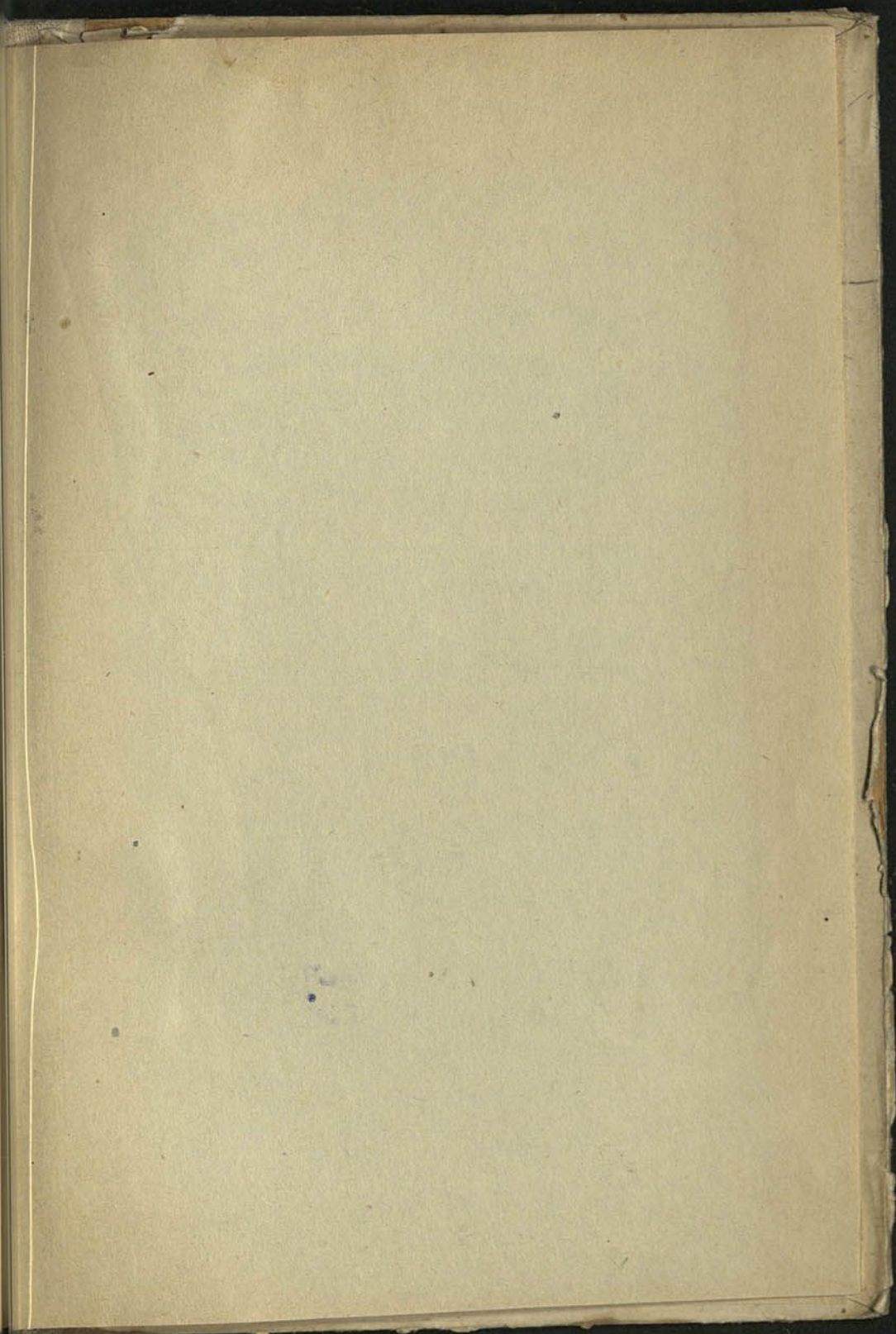
Рэдактар *Н. Татур.*
Гэхрандактар *Я. Карпіновіч*
Карэктар *Л. Галубцова*

АТ 03012 Падпісана да друку 15/IX 47 г. Тыраж 10 000 экз.
Папера 60×84¹⁶. Вуч. аўт. арк. 23 Друк. арк. 22³/₄. Заказ № 15.

Друкарня ім. Сталіна, Мінск, Пушкіна, 55.

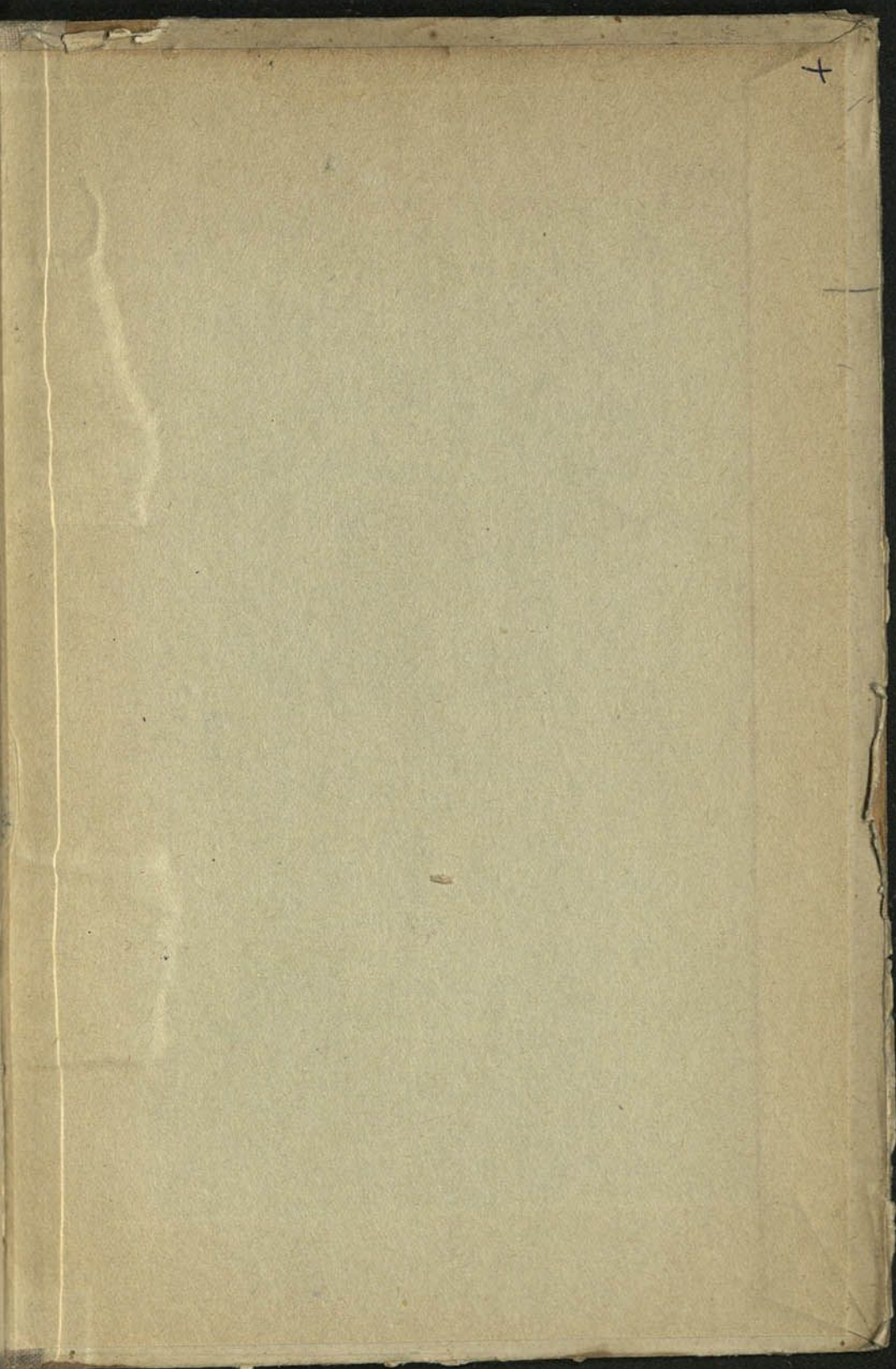
312-315

80

1964 г.

Бел. архив
1994 г.

Цана 13 руб. 40 кап.
Пераплёт 60 кап.

8000000 19485 15

НА БЕЛОРУССКОМ ЯЗЫКЕ
Эдуард Самуйлёнок
БУДУЩНОСТЬ
Государственное Издательство БССР
Минск 1947